Soudobé dějiny

Czech Journal of Contemporary History

XXXIII 2

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Redakční tým

Hana Bortlová-Vondráková / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Christiane Brenner / Collegium Carolinum, München
Markéta Devátá / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Milan Drápala / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Daniela Kolenovská / Institut mezinárodních studií, FSV UK
Kateřina Králová / Institut mezinárodních studií, FSV UK
Jiří Křesťan / Národní archiv
Veronika Pehe / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Petr Roubal / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Vít Smetana / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Vítězslav Sommer / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Jiří Suk / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Redakční rada

Muriel Blaive / Universität Graz
Chad Bryant / University of North Carolina at Chapel Hill
Peter Bugge / Aarhus University
Alessandro Catalano / Università degli Studi di Padova
Mark Cornwall / University of Southampton
Jürgen Danyel / Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam
Benjamin Frommer / Northwestern University, Evanston
Maciej Górny / Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Magdalena Hadjiiski / Institut d'Études Politiques de Strasbourg
Eva Hahnová / Gerolstein, SRN
Miloš Havelka / Univerzita Karlova v Praze
Adam Hudek / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Tamás Kende / Eötvös Loránd University, Budapest
Jiří Knapík / Slezská univerzita v Opavě
Pavel Kolář / Universität Konstanz
Michal Kopeček / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Sandrine Kott / Université de Genève
Jan Kuklík / Univerzita Karlova v Praze
Mark Kramer / Harvard University
James Krapfl / McGill University, Montreal
Jan Láníček / University of New South Wales, Sydney

Sarah Marks / Birkbeck, University of London
Françoise Mayer / Université Paul Valéry, Montpellier
Denisa Nečasová / Masarykova univerzita v Brně
Martin Nodl / Filosofický ústav AV ČR
Libora Oates-Indruchová / Universität Graz
Andrea Orzoff / New Mexico State University, Las Cruces
Vilém Prečan / Československé dokumentační středisko
Peter Ruggenthaler / Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung, Graz
Dušan Segeš / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Agáta Šústová Drelová / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Radka Šustrová / Univerzita Karlova v Praze
Oldřich Tůma / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Victoria Vasilenko / Belgorod State University
Joanna Wawrzyniak / Uniwersytet Warszawski
Kieran Williams / Drake University, Des Moines
Ella Zadorožňuk / Institut slavjanoznavstva Rossijskoj akaděmii nauk, Moskva
Marína Zavacká / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Redakce

Hana Bortlová-Vondráková / zástupkyně vedoucího redaktora
Milan Drápala / vedoucí redaktor
Vítězslav Sommer / předseda Redakčního týmu

Autorky a autoři

Jiří Andrs

doktorand Ústavu historie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a vědecký pracovník Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, současně je místopředsedou Centra pro studium populární kultury (CSPK). Věnuje se tématům populární kultury a subkultur v soudobých československých dějinách, zvláště v období takzvané normalizace. Publikoval knižní studie *Manažerské řízení Paláce kultury v Praze: Hra o rozpočet na sklonku socialistické éry a v počátcích budování kapitalismu* (Praha 2023) a *PLAY/ REC/ REW: Kazetový samizdat* (Praha 2016).

Karel Bauer

sociolog, externě vyučuje na Katedře historických věd Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na problematiku kolektivního násilí, zejména genocidy. Tématu věnoval svou disertační práci *Historická sociologie genocidy: Jak vzniká genocida?* (2025). Jeho odbornou perspektivu formuje také několikaletá zkušenost ze zahraničních misí; je rovněž válečným veteránem České republiky.

Hana Bortlová-Vondráková

iberoamerikanistka, výzkumná pracovnice v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze a zástupkyně šéfredaktora časopisu *Soudobé dějiny / CJCH*. Zajímá se o československou zahraniční politiku vůči Latinské Americe ve dvacátém století a setkávání střední Evropy s hispánským prostředím vůbec; věnuje se také orální historii. Zároveň překládá ze španělštiny a dalších jazyků. Publikovala monografii *Československo a Kuba v letech 1959–1962* (Praha 2011), pod názvem *Umění a revoluce: Tina Modotti* sestavila výběr z korespondence a fotografií italské avantgardní fotografky Tiny Modottiové (Praha 2015). Je spolueditorkou (s Jiřím Hlaváčkem) publikace *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou: Československá etnografie a folkloristika ve vzpomínkách pamětníků* (Praha 2018) a editorkou knihy rozhovorů *Španělská vesnice: Reflexe ciziny ve vzpomínkách odborníků na hispánský svět* (Praha 2021).

Karel Černý

sociolog, odborný asistent na Katedře sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na teorie sociální změny a konfliktu, války a terorismu. Zabývá se také problematikou současného islámu a Blízkého východu, kde podnikl několik terénních výzkumů, muslimskými menšinami v západních společnostech (včetně České republiky) a souvisejícími tématy migrace a integrace obyvatel z převážně muslimských zemí na Západě. Je mimo jiné autorem monografií *Svět politického islámu: Politické probuzení Blízkého východu* (Praha 2012), *Jezídé – komunita na útěku* (Praha 2017) a *Velká nestabilita: Blízký východ a nerovnoměrná modernizace 1950–2015*, která vyšla současně anglicky pod názvem *Instability in the Middle East: Structural Changes and Uneven Modernisation 1950–2015* (Praha 2017). Je také editorem

dvou svazků nazvaných *Nad Evropou půlměsíc: Muslimové v Česku a západních společnostech* (Praha 2015) a *Muslimové v Česku a v sousedních německy hovořících zemích* (Praha 2024).

Markéta Doležalová
vědecká pracovnice Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Zabývá se dějinami odboje a perzekucí křesťanů za nacismu a komunismu (1939–1989), politickými popravami a represemi z politických důvodů v komunistickém Československu, zejména vůči rodinám popravených v padesátých letech. Je mimo jiné autorkou publikace *Služebnice svého Pána: Významné ženské řády a kongregace během perzekuce komunistickým režimem koncem 40. a v 50. letech minulého století* (Brno a Praha 2025) nebo editorkou a spoluautorkou knih *Velehrad vás volá!* (Praha 2017) a *Katolická církev v Československu: Kardinál Josef Beran a jeho doba* (Praha 2020).

Daniela Grollová-Spenser
historička českého původu, která v roce 1968 opustila Československo a žije v Mexiku. Působí jako badatelka v Centru sociálněantropologických výzkumů a pokročilých studií (*Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social*, CIESAS) v Ciudad de México a je přední odbornicí ve studiu studené války. Zaměřuje se především na historii vzájemných vztahů mezi zeměmi Latinské Ameriky a Sovětským svazem ve dvacátém století a na dějiny levicových politických hnutí v Mexiku. Je autorkou oceňovaných monografií *The Impossible Triangle: Mexico, Soviet Russia, and the United States in the 1920s* (Durham, NC 1999) a *Stumbling Its Way through Mexico: The Early Years of the Communist International* (Tuscaloosa, AL 2011; původně španělsky) nebo biografie předního mexického dělnického vůdce ve dvacátém století *In Combat: The Life of Lombardo Toledano* (Leiden 2020). Významný ohlas měl sborník studií *In from the Cold: Latin America's New Encounter with the Cold War* (Durham 2008), který uspořádala s Gilbertem M. Josephem. Naposled publikovala knihu zachycující osud její rodiny *Rozpolcená doba, rozptýlené životy za druhé světové války a studeného míru* (Praha 2025), která vyšla také anglicky pod názvem *Echoes of Exile: A Family's Odyssey through the Holocaust and Cold War* (Tuscaloosa 2025) a ve stejném roce i španělsky.

Ondřej Holub
výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Zabývá se transnacionálními dějinami idejí, zvláště dějinami politického myšlení a kulturními dějinami politiky ve dvacátém století, komparativními dějinami reformního komunismu ve střední Evropě a historií českého národního socialismu v mezinárodním kontextu.

Jiří Hoppe
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Věnuje se československým dějinám v období komunistického režimu, zejména reformnímu hnutí v šedesátých letech a pražskému jaru 1968 a také dějinám každodennosti. Vedle dalších studií a edic publikoval oceňovanou monografii *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara* (Praha 2009) a je autorem devatenáctého svazku *Velkých dějin zemí Koruny české* s podtitulem *1968* (Praha 2026). Podílel se na kolektivní monografii *„O nový československý model socialismu": Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech* (spolu s Franceskem

Caccamem, Jiřím Sukem a Markétou Škodovou, Praha 2015) a uspořádal edici *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky* (Brno 2004).

Martin Jemelka
historik a hudební publicista, je docentem a prorektorem pro vědu, výzkum a projektovou činnost CEVRO Univerzity v Praze, současně působí v Masarykově ústavu a Archivu AV ČR tamtéž. Specializuje se na urbánní, sociální a hospodářské dějiny devatenáctého a dvacátého století, dějiny dělnictva a každodennosti, historickou demografii, regionální dějiny Ostravska, kulturní a náboženské dějiny a dějiny koncernu Baťa. Vedle dalších statí je autorem či spoluautorem monografií *Na Šalomouně: Společnost a každodenní život v největší moravskoostravské hornické kolonii (1870–1950*) (Ostrava 2008), *Tovární města Baťova koncernu: Evropská kapitola globální expanze* (s Ondřejem Ševečkem, Praha 2016), *Víra a nevíra ve stínu továrních komínů: Náboženský život průmyslového dělnictva v českých zemích (1918–1938)* (s Jakubem Štofaníkem, Praha 2020) a *Válka ševců: Obuv, obuvnictví a obuvnický průmysl v Předlitavsku za Velké války* (se Svatoplukem Hercem, Ondřejem Ševečkem a Vojtěchem Kesslerem, Praha 2026). Dále je editorem trojsvazkové publikace *Ostravské dělnické kolonie* (Ostrava 2011, 2012 a 2015) a připravil rozsáhlý vzpomínkový soubor *Lidé z kolonií vyprávějí své dějiny* (Ostrava 2009).

Anna Míšková
doktorandka Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, působí v Muzeu romské kultury v Brně. Specializuje se na holokaust Romů a Sintů v Protektorátu Čechy a Morava, zejména na koncentrační tábory v Letech u Písku a Hodoníně u Kunštátu. Je spoluautorkou expozice Památníku Lety u Písku a členkou české delegace Mezinárodní aliance na památku holokaustu (*International Holocaust Remembrance Alliance*, IHRA), kde předsedala Komisi pro genocidu Romů a Pracovní skupině pro památníky a muzea. Je rovněž spoluautorkou kolektivní publikace *…to jsou těžké vzpomínky: Vzpomínky Romů a Sintů na život před válkou a v protektorátu* (pod vedením Jany Horváthové, Brno 2021) a nejnověji editorkou knihy *Lety u Písku: Památník holokaustu Romů a Sintů v Čechách* (Brno 2025).

Michal Němeček
doktorand Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice. Zaměřuje se na dějiny vojenství a vojenské diplomacie ve dvacátém století a historii československo-britských vztahů.

Zdeněk R. Nešpor
historik, sociolog a antropolog, profesor sociální a kulturní antropologie Univerzity Karlovy v Praze. Vede oddělení ekonomických a náboženských studií Sociologického ústavu AV ČR v Praze a zároveň je vedoucím Katedry historických věd Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Působí jako šéfredaktor časopisu *Lidé města / Urban People* a hlavní editor online *Sociologické encyklopedie* a online *Religionistické encyklopedie.* Věnuje se sociologii náboženství, kultury a institucí, dějinám české sociologie a dalších společenských věd, náboženským a kulturním dějinám a sociální antropologii. Je autorem více než tří stovek odborných statí

a autorem či spoluautorem více než dvou desítek knih. Vydal mimo jiné publikace *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem 2006), *Děkuji za bolest… Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno 2006), *Čeští nekatolíci v 18. století: Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí* (Ústí nad Labem 2007), *Sociologie náboženství* (spolu s Dušanem Lužným, Praha 2007), *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu* (Praha 2008), *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska* (Praha 2009), *Příliš slábi ve víře: Česká ne/religiozita v evropském kontextu* (Praha 2010), *Republika sociologů: Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce* (Praha 2011), *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice* (se Zdeňkem Vojtíškem, Praha 2015), *Slovník institucionálního zázemí české sociologie* (Praha 2017), *Česká a slovenská religiozita po rozpadu společného státu: Náboženství Dioskúrů* (Praha 2020) a *Století národní církve: Duchovní hledání Církve československé (husitské)* (Praha 2024). Je vedoucím autorského kolektivu *Slovníku českých sociologů* (Praha 2013), souhrnných *Dějin české sociologie* (Praha 2014) a *Encyklopedie Církve československé husitské* (Praha 2022).

Oto Polouček

etnolog, odborný asistent v Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociokulturními proměnami české společnosti ve druhé polovině dvacátého století se zřetelem na venkov, orální historií v etnologickém výzkumu nebo postsocialistickou transformací základních škol. Je mimo jiné autorem knih *Babičky na bigbítu: Společenský život na moravském venkově pozdního socialismu* (Brno 2020), *(Post)socialist Transformation of Primary Schools: Processes, Stories and Challenges in the Czech Republic* (s Jiřím Zounkem a Michalem Šimáně, Cham 2024) a *Doba, kdy bylo možné všechno: Transformace základních škol po roce 1989 pohledem pamětníků* (s Jiřím Zounkem, Praha 2025).

Eva Richtrová

vědecká pracovnice Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze a odborná asistentka na Katedře výtvarné kultury a textilní tvorby Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové. Zabývá se dějinami římskokatolické církve v českých zemích ve dvacátém století, zejména řeholními společenstvími, s důrazem na téma perzekuce a aspekty sociální a kulturní. Vedle řady studií je autorkou monografie *Řeholníci benediktinského opatství sv. Petra a Pavla v Rajhradě (1937–1947)* (Brno 2020) a spolu s Jindrou Pavelkovou a Kateřinou Bobkovou-Valentovou editorkou sborníku *Monasteria abolita: Schicksale der Klostergüter seit der 2. Hälfte des 18. bis zur 2. Hälfte des 20. Jahrhunderts* (Praha a St. Pölten 2024).

Michal Sklenář

vědecký pracovník Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Zabývá se dějinami římskokatolické církve v českých zemích ve dvacátém století, dále liturgikou a církevní heraldikou. Vydal mimo jiné biografickou publikaci *Děkan Václav Boštík: Farnost v Ústí nad Orlicí mezi lety 1927 a 1962 jako obraz dějin římskokatolické církve* (Praha a Brno 2019) a monografie *Postaveny navzdory: Vznik nových římskokatolických sakrálních staveb v českých zemích v letech 1948–1989* (Brno a Praha 2022) a *Ostrovy církve: Živá společenství římskokatolické*

církve v českých zemích v letech 1968–1989. Kontext – komunity – spirituality – teologická reflexe (Praha a Brno 2026).

Jiří Smlsal
historik a etnolog, působí v Historickém ústavu AV ČR v Praze a soustředí se na moderní sociální dějiny, zvláště na dějiny holokaustu Romů a historii nucené práce. Vedle odborných studií publikoval monografii *Holokaust a majetková perzekuce Romů v Protektorátu Čechy a Morava* (Praha 2024).

Jitka Sobotková
vedoucí oddělení vědy a výzkumu a kurátorka gastronomické podsbírky v Národním zemědělském muzeu v Praze. Zabývá se agrárními dějinami a dějinami stravování, kulinární kultury a gastronomie v českých zemích devatenáctého a dvacátého století. Je mimo jiné spoluautorkou monografií *Paměť chuti: Receptáře a kuchařské knihy jako specifické prameny pro poznání kulinární kultury a kulinárního dědictví českých zemí* (s Irenou Korbelářovou a Radmilou Dluhošovou, Opava 2020) a *Kulinární tradice českých regionů* (s Lucií Kubáskovou a Janou Jírovcovou, Praha 2022) nebo editorkou tematické výběrové encyklopedie *Kulinární dědictví Čech, Moravy a Slezska* (Opava 2022).

Monika Václavíková
pracuje v Národním archivu v Praze, kde se specializuje na archivní fondy německých okupačních úřadů v Protektorátu Čechy a Morava. Zpracovala dokumenty Karla Hermanna Franka pocházející z činnosti jeho úřadů. Zabývá se německou správou v protektorátu a pronásledováním Židů v letech 1939 až 1945, včetně arizace jejich majetku a poválečné restituce. Pod jménem Monika Sedláková je spoluautorkou monografie *Úřady oberlandrátů v systému okupační správy Protektorátu Čechy a Morava a jejich představitelé* (se Zdeňkou Kokoškovou a Jaroslavem Pažoutem, Praha 2019).

Obsah

Sociální kontrola / péče / disciplinace / marginalizace

Studie a eseje

Jiří Smlsal
„Donucovací pracovny jsou přežitkem z minulého století“ / Kontinuity a diskontinuity disciplinárních institucí na příkladu donucovacích pracoven v českých zemích v letech 1945 až 1950 **307**

Martin Jemelka
Ostravské zaměstnanecké kolonie mezi sociální a prostorovou inkluzí a exkluzí / Na cestě od vzorných firemních sídlišť k sociálně vyloučeným romským lokalitám **343**

Michal Sklenář – Eva Richtrová
„Náhradu nemáme“ / Moderní ženské řeholní kongregace v oblasti sociální péče – zrod fenoménu a jejich nová pozice v českých zemích po roce 1950 **385**

Markéta Doležalová
„Nepracujeme pro chválu lidskou, nýbrž pro Boha“ / Působení řeholních sester v oblasti zdravotně-sociální péče v Čechách a na Moravě v letech 1950–1989 **429**

Jiří Andrs
Ray Charles v Paláci kultury 1. listopadu 1989 / Paleta interpretačních vrstev jedné kulturní události **457**

Karel Černý – Karel Bauer
Předpoklady genocidy iráckých jezídů / Vícečetná krize (2. část) **490**

Diskuse

Daniela Grollová-Spenser
Válečná tlumočnice Ruth a památník Okřídlený lev / Konstrukce dějin a kulturní politika paměti mezi individuální zkušeností a veřejnou reprezentací minulosti **527**

Recenze

Jiří Hoppe
„Jiří Suchý a Jiří Šlitr se zasloužili o stát“ **549**

Ondřej Holub
Dojezdy, rauše, bludy / Drogy a jejich lidé ve světech československých totalit **555**

Zdeněk R. Nešpor
Za obzor zavedených církevních dějin komunistického Československa **561**

Jitka Sobotková
Socialisticky pracovat, socialisticky jíst / Cesta české gastronomie k *haute cuisine*… a zpět **567**

Martin Jemelka
Laboratoř moci v rakovnické šamotce / Proměny vládnutí v pozdně socialistickém podniku **573**

Oto Polouček
Horizonty pro další bádání / Dlouho očekávané shrnutí dějin české poválečné etnografie a folkloristiky **578**

Anna Míšková
Holokaust, konfiskace a korupce / Osudy Romů v protektorátu v aktérské perspektivě **585**

Michal Němeček
Nacistické plány na přetváření českého prostoru 591

Monika Václavíková
Gestapo v protektorátu jako objekt *Neuere Täterforschung* / Významný český příspěvek k výzkumu nacistických pachatelů 597

Hana Bortlová-Vondráková
Holubice míru, kubismus a meze socialistického realismu / Picasso v Československu mezi uměním a politikou 604

Anotace 611

Studie a eseje

„Donucovací pracovny jsou přežitkem z minulého století“

Kontinuity a diskontinuity disciplinárních institucí na příkladu donucovacích pracoven v českých zemích v letech 1945–1950

Jiří Smlsal

Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

Předkládaná studie zachycuje zánik jedné disciplinární instituce v Československu a klade otázky po jejím „dlouhém stínu“.[1] Donucovací pracovny představovaly disciplinární instituci, která fungovala na bázi dodatečného trestu a jejímž cílem byla náprava provinilců skrze fyzickou práci. Ve své moderní podobě fungovaly v českých zemích od osmdesátých let 19. století, formálně byly zrušeny v roce 1950. Jednalo se tedy o ústavy s historií v daném geografickém prostoru dlouhou více než půl století a prostupující jednotlivými politickými režimy, které měly jedinečnou úlohu v trestním systému až do začátku druhé světové války. Během války byly donucovací pracovny ve své úloze postihu „práce se štítících osob“ zastíněny institucemi nového typu a od jejího konce v podstatě už neplnily svoji původní funkci. Z dnešního pohledu může zrušení pracoven působit nevyhnutelně, jako přirozený zánik přesluhující a antikvární instituce. Ve své době však byla jejich budoucnost otevřená. Předkládaný text si klade za cíl popsat závěrečnou etapu existence pracoven s ohledem na různé vize jejich fungování v poválečných letech. Přibližuje tehdejší snahy o obnovu systému donucovacích pracoven i následný pokus o reformulaci jejich cílů a vytváření nových režimů internace, jakož i jejich zrušení a přetrvávající vliv. Proč tato etablovaná instituce definitivně zanikla a jaký efekt měla na utváření krajiny trestu a nápravy v prvních pěti poválečných letech?

[1] Výrok použitý v názvu tohoto textu pochází z důvodové zprávy k návrhu zákona o zrušení donucovacích pracoven (viz *Národní archiv*, Praha (dále *NA*), fond (f.) Ministerstvo vnitra II – nová registratura, karton (k.) 9659, složka (sl.) Tábory nucené práce – všeobecné věci, Zásady zákona o zrušení donucovacích pracoven, policejního vyhošťování a policejního dohledu, 19. 2. 1949).

Ve své studii primárně vycházím z analýzy expertních a administrativních diskusí, ve kterých se pracovny objevují nejen jako nevyužívané prostory, ale také jako klíčový referenční bod pro utváření normativních představ produktivní práce i ohledávání možností a limitů trestní rehabilitace. Právě díky své dlouhé tradici sloužily donucovací pracovny jako prostor vyjednávání hranice mezi provinilci, které lze „polepšit", a nepolepšitelnými „asociály". Role donucovací pracovny tak přesahovala pouhý legislativní rámec. K jejímu přesnějšímu zachycení mi slouží koncept imaginace nápravy (*correctional imagination*) amerického historika Grega Eghigiana. Podle něj se jedná o „soubor idejí, hodnot, politik, praktik, subjektů a objektů spojených s veřejnými pokusy o reformu a rehabilitaci zločinců".[2] Eghigian se s jeho pomocí pokusil překlenout hranice jednotlivých disciplín, jako je kriminologie, dějiny vězeňství či dějiny medicíny. Prostřednictvím tohoto poměrně volného konceptu usiluji o přesnější zachycení komplexu představ spjatých s domnělým obrodným účinkem fyzické práce, který stál v základu fungování donucovacích pracoven, v poválečné době ale prostupoval i další sféry společnosti. Diskuse právních, bezpečnostních či správních expertů totiž nelze zcela oddělit od nadějí, očekávání a strachů širší společnosti. Obrácení pozornosti k této imaginativní rovině umožňuje přiblížit sdílené, i když samotnými aktéry ne vždy plně artikulované předpoklady, k čemu pracovny slouží a kdo do nich patří.

Po Eghigianově vzoru chápu imaginaci nápravy především jako aspirační projekt.[3] Eghigian si všímá notorického nesouladu mezi vytyčenými cíli a jejich praktickým naplňováním, který provázel úsilí o nápravu trestanců (a který si ostatně uvědomovali sami aktéři), odmítá však pohlížet na dějiny trestní rehabilitace jako na sérií troskotání velkých reformních plánů. Pomocí konceptu imaginace nápravy se mu naopak daří zachycovat jak expertní a administrativní diskurzy, tak konkrétní sociální praxi. Právě v neustálém napětí mezi vznášenými nároky a jejich každodenní realizací lze zachytit jak diskontinuity ideologických proměn, tak méně zjevné kontinuity administrativních a policejních praktik. Relevanci donucovacích pracoven tak nesmíme měřit pouze počtem jejich „káranců" a „káranek", jak byli lidé internovaní v donucovacích pracovnách nazýváni. Představy o rehabilitaci „nepracujících" provinilců, které se vztahovaly k donucovacím pracovnám, zakládaly v poválečné době široký nárok na státní intervenci v oblasti práce a zaměstnanosti. Ten si osvojovala řada aktérů, od nejvyšších představitelů státní moci po lokální policejní a administrativní elity, ale často i jednotliví petenti z řad laické veřejnosti. Diskuse o využití, reformě či zrušení systému donucovacích pracoven mě tak přivádí k tázání po kontinuitách i zlomech v poválečné společnosti

[2] EGHIGIAN, Greg: *The Corrigible and the Incorrigible: Science, Medicine, and the Convict in the Twentieth-Century Germany.* Ann Arbor, University of Michigan Press 2015, s. 10–11.

[3] *Tamtéž*, s. 11.

ve vztahu k práci jako prostředku rehabilitace a disciplinace „neproduktivních“ obyvatel. Jaké bylo místo pracoven v myšlenkovém světě administrativních a policejních elit třetí republiky i nastupujícího komunistického režimu a do jaké míry formovaly utváření dalších disciplinárních institucí?

Instituci donucovacích pracoven proto nenahlížím izolovaně, ale jako součást široké sítě trestajících a disciplinárních zařízení. Pojem sítě nátlaku (*coercive networks*) původně využila historička moderních dějin jižní Asie Taylor C. Shermanová, aby rozšířila diskusi o formách a technikách koloniální nadvlády. Shermanová kritizovala výhradní zaměření na vězeňství, vycházející z foucaultovské inspirace, které vedlo k opomíjení dalších praktik kontroly a disciplinace kolonizovaného obyvatelstva, jako byly například tělesné tresty, kolektivní pokuty, různé formy administrativní detence či pracovního nasazení. Analytický rámec nahlížející na tyto různé praktiky jako na vzájemně propojenou síť podle ní umožňuje překonat omezení vyplývající z výhradního badatelského zaměření na jednotlivé trestní instituce. Koncept sítě přitom nepředpokládá existenci koherentního a monolitního systému. Orientace na vzájemnou interakci, propojení a překrývání jednotlivých vláken naopak dovoluje postihnout mezery, rozpory a kontradikce, které fungování sítě provázely.[4] Jak uvidíme, vzájemná provázanost a paralelní fungování různých režimů internace jsou pro fungování závěrečné fáze donucovacích pracoven typické.

Metaforu sítě zároveň doplňuji metaforou palimpsestu, která umožňuje lépe zachytit časový rozměr těchto souvislostí, jak ji ve své práci o reaganovské imigrační politice a odporu proti ní využila americká historička Kristina Shullová. Pojem „trestní palimpsest“ (*carceral palimpsest*) v jejím pojetí slouží k postižení kontinuity praktik i prostorů detence migrantů. Tato kontinuita ovšem nepředpokládá přímou institucionální návaznost, naopak ze strany dobových aktérů nemusí být zcela patrná nebo jasně vyjádřená. Tak jako v případě starých pergamenů, rovněž ve vývoji disciplinárních institucí dochází k přepisování jednotlivých významových vrstev, přičemž při bližším pohledu jsou ty starší stále patrné.[5] Lze v tomto ohledu skutečně mluvit o zániku donucovacích pracoven, nebo spíše o jejich „přepsání“ další vrstvou palimpsestu? Toto tázání vztahuji zejména ke stalinistickým táborům nucené práce (TNP). Lze je chápat jako nástupnickou formu donucovacích pracoven? Jakým způsobem můžeme diskusi o táborech nucené práce posunout, pokud je budeme nahlížet nikoliv jako

[4] Viz SHERMAN, Taylor C.: Tensions of Colonial Punishment: Perspectives on Recent Developments in the Study of Coercive Networks in Asia, Africa and the Caribbean. In: *History Compass*, roč. 7, č. 3 (2009), s. 659–677, zde s. 669–670.

[5] Viz SHULL, Kristina: *Detention Empire: Reagan's War on Immigrants and the Seeds of Resistance*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 2022, s. 5.

transfer sovětského represivního systému, ale jako instituci vycházející ze starší domácí tradice?

Pod vlivem těchto badatelských inspirací můžeme donucovací pracovnu uchopit jako uzlový bod, ve kterém se sbíhají různé formy a praktiky disciplinace, soudní i mimosoudní internace a využívání práce internovaných osob. Můžeme ji chápat jak jako dostupnou infrastrukturu (funkční budovy, zkušené dozorce, zaběhnuté režimy kontroly internovaných a způsoby využívání jejich práce), tak jako vztažný rámec, ke kterému se sbíhaly dobové představy o resocializaci, či naopak nenapravitelnosti ekonomicky údajně neproduktivního obyvatelstva. Jakým způsobem lze pomocí zachycení této dvojí dimenze jedné disciplinární instituce nastínit vyjednávání hranice mezi „řádnou prací" a „štítěním se práce" v poválečném Československu?

Stručná historie robotárny

Donucovací pracovny (lidově „robotárny" či „rajtárny," v romštině *čoro kher*) sloužily k dodatečné internaci drobných delikventů, soudně trestaných za přestupky spojované s nelegitimními zdroji obživy a negativním postojem k práci, jako bylo takzvané tuláctví a žebrota, v případě žen typicky prostituce. Při vynesení rozsudku za tyto přestupky měli soudci možnost vyslovit takzvanou přípustnost dodání do donucovací pracovny. Zvláštní komise složená z úředníků příslušného zemského úřadu pak v jednotlivých případech rozhodovala o „přikázání" dotyčných do konkrétní pracovny po uplynutí soudního trestu. Internace v těchto zařízeních přitom nebyla kódovaná jako trest, ale jako výchovný prostředek. Káranci, jak se říkalo internovaným, zde měli vykonávat manuální práci bez nároku na mzdu, díky níž si měli osvojit potřebné morální kvality, schopnosti a pracovní disciplínu, což jim po propuštění mělo umožnit reintegraci do „řádné" společnosti.[6]

Práce určovala každodennost internovaných. Pracovali v dílnách pod dohledem mistrů-dozorců, vykonávali domácí práce v ústavu nebo prestižnější „venkovní práce" mimo ústav ve službách soukromých podnikatelů. Od roku 1931 pracovali káranci brněnské robotárny v kamenolomu v Olšovci u Hranic. Jakkoliv chod pracoven vyžadoval fungování široké škály řemesel, většina internovaných se zabývala nekvalifikovanou manuální prací, jako bylo draní peří, lepení papírových sáčků, a zejména tkaní látek na stavu. Tyto produkty a příležitostně i pracovní sílu internovaných využívaly další zemské instituce (například nemocnice nebo vojenská prádelna ve Znojmě).

[6] *NA*, f. Ministerstvo vnitra I – stará registratura, k. 3894, Stanovy králov[ských] zemských donucovacích pracoven pro kárance dospělé v Praze a v Pardubicích.

Donucovací pracovna v Pardubicích na konci 19. století
Foto Jan Pírek, Východočeské muzeum v Pardubicích

Vedle využívání práce internovaných hrála klíčovou roli samotná doba internace. Její maximální délka byla tři roky, obvyklé bylo propuštění po dvou letech. Tato lhůta mnohonásobně převyšovala soudem vyměřené tresty, které v případě odsouzení za přestupek tuláctví dosahovaly délky od jednoho do tří měsíců a v případě žebroty od osmi dnů po tři měsíce. Donucovací pracovny tak umožňovaly dodatečně postihovat chování, které běžný právní řád v pohledu policejních a administrativních elit nedokázal efektivně trestat.[7] Představovaly tak zvláštní liminální prostor mezi sférou justice a administrativní detencí. To se odráželo

[7] Zákon č. 89/1885 rakouského Říšského zákoníku, který zakládal donucovací pracovny, platil v Rakousku až do roku 1975. Viz WADAUER, Sigrid: The Usual Suspects: Begging and Law Enforcement in Interwar Austria. In: ALTHAMMER, Beate – GESTRICH, Andreas – GRÜNDLER, Jens (eds.): *The Welfare State and the “Deviant Poor” in Europe, 1870–1933.* London, Palgrave Macmillan 2014, s. 126–149, zde s. 127.

i v uzavřeném interním režimu. Pracovní výkon a disciplínu zajišťovali dozorci pomocí fyzického násilí, od bití obušky po tvrdší tresty typu věšení na kůl. Na rozdíl od vězeňství přitom byly tělesné tresty v pracovnách legální i v době první republiky. Donucovací pracovny proto byly velmi obávané a pobyt v nich byl značně stigmatizující.

Instituce donucovacích pracoven (*workhouse*, *das Arbeitshaus*) existovaly v různých obměnách po celé Evropě od raného novověku. Badatelský zájem se na ně upíná zejména v souvislosti s výkladem vzniku moderního vězeňství či systémů sociální péče, a to především pro období od 16. do 19. století v západoevropském prostoru.[8] Kontinentální pracovny, jak je typově odlišuje německá historička Beate Althammerová,[9] získávají menší pozornost, především v německé historiografii.[10] V souladu s touto badatelskou tradicí se zaměřuji výhradně na moderní podobu donucovacích pracoven, přestože v českých zemích existovaly již dříve jako instituce nerozlišující mezi trestní, disciplinární a zaopatřovací funkcí ani mezi dospělými a dětmi.[11]

---

[8] Klasická je práce nizozemského historika Pietera Spierenburga: *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe* (Amsterdam, Amsterdam University Press 2007). Nejnověji viz RITGER, Matthew: *Houses of Correction: Carceral Institutions and Humanist Culture in Early Modern England*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 2026. Z novějších prací zdůrazňujících zkušenost internovaných viz ANNOLA, Johanna: Bad Nursing? Workhouse Nurses in England and Finland, 1855–1914. In: *European Journal for Nursing History and Ethics*, sv. 2 ("Bads in Nursing Ethics, History and Historiography"). B. m., European Association for the History of Nursing 2020, s. 3–24; VALENTIN, Emilie Luther: How to Be(come) the Perfect Inmate? Working the System in the Prison Workhouse at Christianshavn, 1769–1789. In: *Scandinavian Journal of History*, roč. 48, č. 5 (2023), s. 679–698.

[9] Viz ALTHAMMER, Beate: Functions and Developments of the Arbeitshaus in Germany: Brauweiler Workhouse in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In: GESTRICH, Andreas – KING, Steven – RAPHAEL, Lutz (eds.): *Being Poor in Modern Europe: Historical Perspectives 1800–1940.* Oxford, Peter Lang 2006, s. 273–297.

[10] AYAß, Wolfgang: *Das Arbeitshaus Breitenau: Bettler, Landstreicher, Prostituierte, Zuhälter und Fürsorgeempfänger in der Korrektions- und Landarmenanstalt Breitenau (1874–1949*). Kassel, Gesamthochschule Kassel – Verein für Hessische Geschichte und Landeskunde e. V. 1992; LIPPUNER, Sabine: *Bessern und verwahren: Die Praxis der administrativen Versorgung von „Liederlichen" und „Arbeitsscheuen" in der thurgauischen Zwangsarbeitsanstalt Kalchrain*. Frauenfeld (Schweiz), Historischer Verein des Kantons Thurgau 2005; HIRSCH, Sonja: "They Were 'Improved', Punished and Cured": The Construction of "Workshy", "Industrious" and (Non-)compliant Inmates in Forced Labour Facilities in the First Republic of Austria between 1918 and 1933. In: WALTRAUD, Ernst (ed.): *Work, Psychiatry and Society, c. 1750–2015*. Manchester, Manchester University Press 2016, s. 262–276.

[11] Srv. PETRÁŇOVÁ, A[lena]: K využití práce žebráků a tuláků v textilní výrobě v Praze kolem r. 1781. In: *Československý časopis historický*, roč. 10, č. 1 (1962), s. 94–118; MÍKA, Zdeněk:

Ve své moderní podobě vznikly donucovací pracovny v předlitavské části Rakouska-Uherska v roce 1885.[12] Jednalo se o součást souboru nařízení, který postihoval ze státního pohledu nežádoucí mobilitu obyvatelstva. Patřily do něj protitulácké zákony a úpravy institutů domovského práva, policejního dohledu, takzvaného postrku a hnaneckých stanic. Tento legislativní komplex byl odpovědí na problémy provázející kapitalistickou modernizaci a vleklou hospodářskou krizi a souvisel rovněž s úsilím o prosazení kategorie nezaměstnanosti. Oproti „poctivým“ nezaměstnaným, kteří měli zasluhovat podporu, měli být „práce se štítící“ disciplinováni v donucovacích pracovnách.[13] Na sklonku osmdesátých let v českých zemích vznikly nové areály robotáren v Šumperku, Znojmě, Pardubicích a Kostomlatech pod Milešovkou. Základní rámec fungování pracoven, ustanovený na konci 19. století, přetrvával do značné míry neměnně i v následujících dekádách. Jedinou větší legislativní změnu představoval zákon o nucených pracovních koloniích z roku 1929,[14] který původně vznikal jako součást protiromské legislativy přijaté v roce 1927 a jehož původním účelem mělo být také usnadnění internace „cikánů“ v donucovacích pracovnách.[15] V jeho důsledku se pracovny přiblížily věznicím, když umožňovaly dodatečnou internaci těžších zločinců po dobu až pěti let. V základních rysech však tento systém zůstával pozoruhodně stabilní.

Počátky průmyslové výroby v Praze, 1. část: Od nejstarších manufaktur k počátkům strojové výroby. In: *Pražský sborník historic*ký, č. 12. Praha, Panorama 1980, s. 85–169, zde s. 107 nn.

[12] Viz UHLÍK, Jan: *Historie věznění a vězeňství v Čechách.* Stráž pod Ralskem, Institut vzdělávání Vězeňské služby 2006, s. 169–177. Na Slovensku měly donucovací pracovny z důvodu odlišné právní tradice jen velmi marginální význam. Obdobná síť jako v českých zemích zde nikdy nevznikla. Fungování pracoven upravoval uherský zákon o veřejně nebezpečných zahalečích (XXI/1913). Teprve v roce 1927 však reálně vznikly donucovací pracovny jako zvláštní oddělení věznic v Ilavě (pro muže) a Nitře (pro ženy), spadající pod justiční správu. V Ilavě bylo v roce 1932 internováno jen dvaatřicet káranců. Robotárny v Leopoldově a Nitře fungovaly až do zrušení donucovacích pracoven, pouze v Ilavě však následně vznikl tábor nucené práce. (Viz SIVOŠ, Jerguš: *Bez rozsudku! Pracovné tábory, sústreďovacie tábory a tábory nútenej práce na Slovensku 1945–1953.* Bratislava, Ústav pamäti národa 2011, s. 20 a 25–26; *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (*ABS*), f. A2/1 (Sekretariát ministra vnitra, I. díl), inventární jednotka (inv. j.) 1781, Důvodová zpráva k osnově zákona o zrušení donucovacích pracoven, s. 26, 13. 5. 1949.)

[13] Viz WADAUER, Sigrid: Establishing Distinctions: Unemployment versus Vagrancy in Austria from the Late Nineteenth Century to 1938. In: *International Review of Social History*, roč. 56, č. 1 (2011), s. 31–70.

[14] Zákon č. 102/1929 Sb., O zřízení nucených pracovních kolonií a o změně některých ustanovení trestního práva. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1929. Praha, Státní tiskárna v Praze 1929, s. 635–638. Dostupné online z: https://1url.cz/keU2f.

[15] *NA*, f. Ministerstvo spravedlnosti – dodatky, k. 2090, Zákon o zřízení nucených pracovních kolonií, 1929.

Vzhledem ke svému výjimečnému postavení v trestním systému se donucovací pracovny opakovaně stávaly tématem diskusí expertních politických a správních elit o prevenci zločinnosti a ochraně společnosti před „asociálními živly" – ať už se jednalo o recidivní zločince, žebráky, či Romy (v dobové terminologii „cikány"). Tyto diskuse nabraly na intenzitě během třicátých let v souvislosti s mnohočetnými krizemi ohrožujícími československý stát. Německá okupace pohraničí na podzim 1938 pak znamenala ztrátu pracoven ve Znojmě, Šumperku a Kostomlatech a další impulz ke zřízení nové disciplinární instituce. Odborníci na donucovací pracovny hráli velkou roli ve vytvoření takzvaných kárných pracovních táborů, které už fungovaly čistě mimosoudně na principu administrativní detence.[16] V roce 1942 pak vládní nařízení o „preventivním potírání zločinnosti" dalo areály i personál donucovacích pracoven k dispozici pro výkon takzvané policejní preventivní vazby.[17] V donucovacích pracovnách kriminální policie zřídila takzvané sběrné či zadržovací tábory, ze kterých pak organizovala transporty „asociálů" do koncentračního tábora Auschwitz I. V těchto transportech byla odvlečena i část káranců. Donucovací pracovny rovněž hrály důležitou úlohu v rasové perzekuci Romů a Sintů, protože byly navázány na fungování koncentračních táborů v Letech u Písku a Hodoníně u Kunštátu. V pracovnách v Ruzyni a v Brně pak policie internovala celé romské rodiny před jejich zařazením do hromadných transportů do koncentračního tábora v Osvětimi-Březince (*Auschwitz-Birkenau*) v roce 1943.[18] Vlastní účel pracoven v době války ustoupil do pozadí ve prospěch jiných represivních institucí; v jejich areálech byly rovněž umístěny věznice gestapa, v Pardubicích od roku 1944 fungoval takzvaný pracovně-výchovný tábor (*Arbeiterziehungslager*).[19] Donucovací pracovny coby zařízení brzděná vazbou na justiční systém se tak dostaly na okraj sítě disciplinárních a represivních institucí okupačního režimu, jejich areály i personál však zůstávaly důležitou součástí infrastruktury, která umožňovala fungování celé sítě.

[16] Viz BALOUN, Pavel – MRŇKA, Jaromír: „Tábory pro darebáky, povaleče a cikány": Příspěvek k výzkumu politiky a praxe kriminalizace „práce se štítícího" obyvatelstva za druhé republiky a protektorátu (1938–1942). In: *Dějiny – teorie – kritika / History – Theory – Criticism*, roč. 17, č. 2 (2020), s. 191–221.

[17] *NA*, f. Ministerstvo vnitra – nová registratura, k. 5016, sl. D-1632 (Sběrné tábory – zřizování a zrušování – všeobecné), Vládní nařízení č. 89/42 Sb. o preventivním potírání zločinnosti, 30. 3. 1942.

[18] Viz SMLSAL, Jiří: *Holokaust a majetková perzekuce Romů v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2024.

[19] Viz KALÁBOVÁ, Květoslava – KALÁB, Vladimír: *Historie zemské donucovací pracovny a věznice pro ženy v Pardubicích*. Praha, Vězeňská služba České republiky 2005, s. 18–19.

Téměř šedesátileté fungování donucovacích pracoven narušila v posledních dnech druhé světové války vlna fyzického násilí, které se do českých zemí šířilo s postupem frontových bojů a souběžným rozpadem nacistického vládnutí.[20] Areály pracoven ve Znojmě a Šumperku, které se nacházely na okupovaném území a byly využívány pro účely různých nacistických represivních institucí, se znovu dostaly pod kontrolu obnoveného československého státu.[21] Zdi donucovací pracovny v Pardubicích prolomilo bombardování a vězni v nastalém zmatku prostě utekli,[22] brány ruzyňského ústavu otevřely jednotky Vlasovovy armády a pustily vězně na svobodu.[23] V Brně nacisté propustili internované ještě dříve, než budovu pracovny poškodily bombardéry a děla Rudé armády.[24] Jednotlivé ústavy se tak postupně vylidňovaly a znovu zaplňovaly novým typem vězňů. Infrastruktura represivních a disciplinárních institucí okupačního režimu, jejíž důležitou součástí byly areály donucovacích pracoven, se překlopila v nástroj retribuce a etnické čistky vůči Němcům. V obou případech původní účel donucovacích pracoven jako specifického druhu výchovných ústavů ustoupil do pozadí a zastínily je nové, souběžně fungující represivní instituce. Jejich provoz v původní podobě se již nepodařilo obnovit. Léta 1945 až 1950 tak představují v historii fungování donucovacích pracoven v českých zemích poslední fázi.

[20] Viz MRŇKA, Jaromír: *Limity lidskosti: Politika a sociální praxe kolektivního násilí v českých zemích 1944–1946*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2019.

[21] V obou pracovnách se nacházely policejní věznice. Mimo nich ve Znojmě fungoval pracovně-výchovný tábor a obdobná instituce zaměřená na „asociály“ byla také v Šumperku. Viz *Státní okresní archiv Cheb*, f. 597 (Landrát Aš), k. 424, inventární číslo (inv. č. 890), signatura (sign.) 415/5, Unterbingung von asozialen Hilfsbedürftigen in Arbeitsanstalten, 19. 4. 1939. Srv. SCHWEITZER, Sabine: *„Anständig beschäftigt“: Dezentrale „Zigeunerlager“ 1938–1945 auf dem Gebiet des heutigen Österreich*. Wien, Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes 2021.

[22] *Státní oblastní archiv v Hradci Králové* (dále *SOA v Hradci Králové*), f. Zemská donucovací pracovna Pardubice, k. 22, sl. DXXI (Domácí komise 1947), Zápis sepsaný u ředitelství Zemské donucovací pracovny v Pardubicích dne 16. června 1947 o průběhu domácí komise konané ve jmenovaném ústavu.

[23] *NA*, f. Zemská donucovací pracovna Ruzyně, nezpracovaný fond, kniha č. 7, Základní kniha č. 1000–1200; *SOA v Hradci Králové*, f. Zemská donucovací pracovna Pardubice, k. 38, sl. Káranci 1946, Josef Klenka – dodání do donucovací pracovny, 17. 6. 1946.

[24] *Moravský zemský archiv*, Brno (dále *MZA*), f. A19 (Zemská donucovací pracovna Brno), k. 349, Zemská donucovací pracovna v Brně: Zpráva o činnosti od 26. 4. 1945 do 31. 3. 1947, s. 1, 28. 3. 1947.

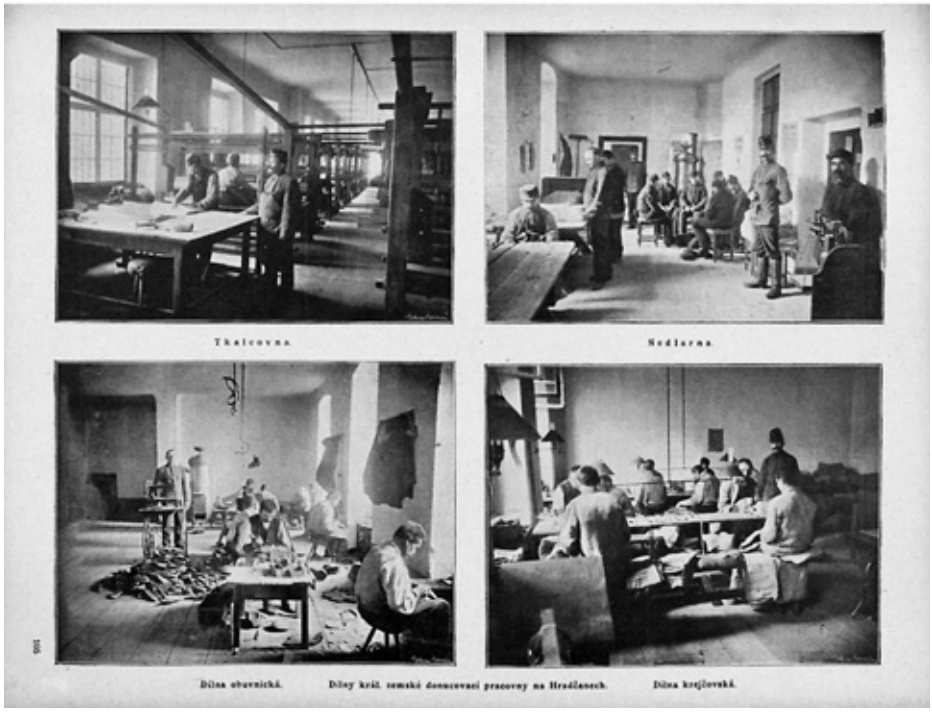
Pokus o obnovu

V letech 1945 a 1946 donucovací pracovny fungovaly primárně jako „internační" nebo „sběrné" tábory, tedy jako koncentrační tábory[25] sloužící k zadržení německojazyčného obyvatelstva před jeho zařazením do transportů za hranice státu. V táboře ve Znojmě v květnu a červnu 1945 se internovaní muži i ženy všech věkových kategorií stali terčem fyzického násilí, mučení a ponižování, kvůli kterému zemřelo několik osob.[26] Podobnou situaci můžeme předpokládat i v dalších případech. Samozřejmostí bylo rovněž využívání práce internovaných. O každodennosti v těchto táborech nemáme mnoho informací, ojedinělá pamětnická svědectví zmiňují nedůstojné životní podmínky i fyzické násilí ze strany dozorců.[27] Obecně lze ale konstatovat, že infrastruktura donucovacích pracoven byla využita pro účely provádění etnické čistky. To se týkalo jak rozsáhlých střežených areálů pracoven, tak i praktik kontroly a disciplinace internovaných, jež ovládal jejich administrativní a dozorčí personál. V případě pardubické robotárny lze pozorovat iniciativní zapojení táborové administrativy. Městský národní výbor nařídil internovat místní Němce v areálu pracovny, nedokázal však nově zřízený koncentrační tábor spravovat (důsledky této neschopnosti pro životy internovaných můžeme jen domýšlet). Ředitelství pracovny se proto rozhodlo zakročit a fakticky převzalo správu tábora. Vůči internovaným aplikovalo dosavadní řád a zvyklosti donucovací pracovny, včetně využití jejich v práce v ústavních dílnách,

[25] Namísto použití dobových eufemismů označuji tyto tábory jako koncentrační ve smyslu definice britského historika holokaustu Dan Stona. Ten považuje za koncentrační tábor jakýkoliv izolovaný, pevně prostorově ohraničený prostor se stabilním uspořádáním, vytvořeným za účelem internace civilních osob, a operující v režimu výjimečného stavu, tedy mimo dobové právní a mravní normy. Stone nabízí záměrně širokou definici, kterou nevztahuje jen na nacistické koncentrační tábory a která naopak usiluje o zahrnutí i takových zařízení, jež se od nich v mnoha ohledech lišila. Její výhodou je, že se neomezuje na jednu konkrétní historickou podobu instituce koncentračního tábora, a naopak ji umisťuje v kontinuu vězeňských praktik. Umožňuje ji tak chápat jako jeden z projevů modernity, nikoliv jako její popření. Jako prvotní podoby této instituce Stone chápe koncentrační tábory v koloniálním kontextu (např. během španělsko-americké války na Kubě, búrské války v Jižní Africe či německé genocidy Hererů v dnešní Namibii, ale také severoamerické indiánské rezervace) a zajatecké tábory za první světové války. (STONE, Daniel: *Concentration Camps: A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press 2019, s. 10–29.) V českém prostředí s tímto pojetím inspirativně pracuje Pavel Baloun (BALOUN, Pavel: *„Metla našeho venkova!" Kriminalizace Romů od první republiky až po prvotní fázi protektorátu (1918–1941).* Dolní Břežany, Scriptorium 2022, s. 27).

[26] Viz KOC, Karel: Obnovení a činnost orgánů bezpečnosti v pohraničí znojemského okresu (květen 1945 – leden 1946). In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, č. 10. Praha, Archiv bezpečnostních složek 2012, s. 85–121, zde s. 105.

[27] Viz Eduard Köhler (*1930 †2022). In: *Paměť národa* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/LeUEP.

Tkalcovská, sedlářská, obuvnická a krejčovská dílna donucovací pracovny v Praze na Hradčanech začátkem dvacátého století

Světozor, roč. 5, č. 27, 14. dubna 1905

na zahradě a statku, ale i při odklízení trosek ve městě.[28] Zdejším táborem prošlo na 1250 lidí.[29] Vnímanou kontinuitu s donucovací pracovnou lze sledovat také v případě koncentračního tábora pro Němce ve Znojmě, o kterém se v dobové úřední komunikaci hovořilo jako o „robotárně“.[30]

Poté co byla vypravena většina transportů českých Němců, v druhé polovině roku 1946 se pracovny opět vyprázdnily a státní orgány začaly hledat nové

[28] *SOA v Hradci Králové*, f. Zemská donucovací pracovna Pardubice, k. 22, sl. DXXI – Domácí komise 1947, Zápis sepsaný u ředitelství Zemské donucovací pracovny v Pardubicích dne 16. června 1947 o průběhu domácí komise konané ve jmenovaném ústavu.

[29] Viz KALÁBOVÁ, K. – KALÁB, V.: *Historie zemské donucovací pracovny a věznice pro ženy v Pardubicích*, s. 23.

[30] KOC, K.: Obnovení a činnost orgánů bezpečnosti v pohraničí znojemského okresu (květen 1945 – leden 1946), s. 100.

způsoby, jak je zaplnit.[31] Zatímco na konci třicátých let byly kapacity jednotlivých ústavů[32] téměř naplněny a v pracovnách byly drženy stovky lidí, po válce se tam nacházeli pouze jednotlivci nebo nižší desítky káranců. V šumperském ústavu se dokonce nevyskytoval žádný káranec.[33] V důsledku se tyto instituce staly hospodářsky zcela neefektivními a ztrátovými z hlediska zemského rozpočtu. Káranců nebylo dost ani na zajištění běžného provozu,[34] natož na poskytování jejich pracovní síly soukromým zaměstnavatelům, což v předválečné době tvořilo zásadní zdroj příjmů pracoven. V Pardubicích i v Brně byl káranců takový nedostatek, že práce v ústavních dílnách museli vykonávat sami dozorci.[35]

Další provoz zemských donucovacích pracoven tak byl ve stávající podobě neudržitelný. Otevřela se proto diskuse ohledně jejich dalšího osudu. Ve hře byly různé varianty, od zachování současného stavu v nezměněné podobě přes redukci počtu ústavů a jejich zaměstnanců až po jejich úplné zrušení a nahrazení jinými, nově vytvořenými institucemi. V roce 1947 a znovu 1948 Ministerstvo vnitra vypracovalo návrh nového zákona o donucovacích pracovnách, který však nebyl nikdy schválen.

Poválečný československý stát s fungováním donucovacích pracoven zpočátku nadále počítal. Podstav káranců měl být pouze dočasnou překážkou a Ministerstvo vnitra očekávalo opětovné navýšení počtu internovaných osob.[36] Předpisy z roku 1885, jež upravovaly proces přikazování do pracovny, byly stále v platnosti, a soukolí donucovacích pracoven se tak znovu roztáčelo. Za účelem navýšení stavu káranců a obnovení přerušených úředních procesů zemské úřady

[31] *NA*, f. Ministerstvo vnitra II – nová registratura, k. 9658, sl. ZN 246 – Zákon o táborech nucené práce (policejní vyhoštění), podsložka B-7139 – Zemské donucovací pracovny, záznam z 13. 6. 1947.

[32] Pro Čechy se jednalo o ústavy v Pardubicích (s kapacitou 450 káranců), v Ruzyni (400 káranců) a Kostomlatech (100 žen-káranek), pro Moravu a Slezsko o donucovací pracovny v Brně (250 káranců), Šumperku (250 káranců) a ve Znojmě (200 káranců).

[33] *Státní okresní archiv Olomouc* (dále *SOkA Olomouc*), f. Krajský národní výbor v Olomouci, inv. č. 75, č. 2, Zemská donucovací pracovna a správní věznice v Šumperku, Týdenní zprávy 1949.

[34] *NA*, f. Ministerstvo vnitra II – nová registratura, k. 9658, sl. ZN 246 – Zákon o táborech nucené práce (policejní vyhoštění), podsložka B-7139 – Zemské donucovací pracovny, Zemské donucovací pracovny – přikazování káranců, 9. 5. 1947; *MZA*, f. A19, k. 349, Zemská donucovací pracovna v Brně: Zpráva o činnosti od 26. 4. 1945 do 31. 3. 1947, s. 1, 28. 3. 1947.

[35] *NA*, f. Zemský úřad – bezpečnostní a policejní záležitosti, k. 777, sl. Kárné tábory – směrnice, Zemská donucovací pracovna v Pardubicích – přidělování chovanců, 29. 1. 1947.

[36] *Tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra II – nová registratura, k. 9658, sl. ZN 246 – Zákon o táborech nucené práce (policejní vyhoštění), podsložka B-7139 – Zemské donucovací pracovny, Zemské donucovací pracovny – snížení stavu dozorčího a administrativního personálu, 3. 10. 1947.

obnovily pátrání po lidech, kteří měli být v pracovnách internováni, ale z různých důvodů trest nenastoupili.

Během pátrání vyšlo najevo, že mnozí z někdejších káranců se konce války nedožili. Areály donucovacích pracoven v Pardubicích, Brně a Ruzyni nacisté od roku 1942 využívali k provádění takzvané policejní preventivní vazby. Z těchto míst pak Kriminální policie vypravovala transporty takzvaných asociálů do koncentračních táborů v Osvětimi, Buchenwaldu a Ravensbrücku, do kterých byli po uplynutí doby internace zařazováni také káranci donucovacích pracoven. Doposud nikdo systematicky nezkoumal počty a osudy těchto opomíjených obětí nacistické perzekuce, v evidenci donucovacích pracoven se však nachází řada dokladů o smrti někdejších káranců v koncentračních táborech,[37] včetně lidí, kterým se podařilo úspěšně uprchnout z pracoven.[38] Podle odhadu ředitelství pardubické pracovny v koncentračních táborech zahynulo devadesát procent z přibližně patnácti set transportovaných osob.[39] Někteří bývalí káranci také byli popraveni na základě rozsudku nacistických soudů jako zločinci poškozující rasově definované národní společenství (*volkschändlich*) nebo jinak tragicky zahynuli v průběhu války. Například uprchlý káranec Ladislav Chrást zahynul podle svědectví režiséra Emila Františka Buriana, se kterým se spřátelil v koncentračním táboře Neuengamme, dne 3. května 1945 při potopení lodi Cap Arcona, na níž byli vězni tohoto koncentračního tábora evakuováni.[40] Povědomí o úmrtí někdejších káranců také vedlo Ministerstvo spravedlnosti ke skepsi ohledně opětovného naplnění kapacit pracoven.[41]

Ovšem pro ty, kteří přežili, stále platily dřívější přikazovací výměry – bez ohledu na jejich stáří nebo válečné osudy. Do pracoven tak byli znovu dodáváni lidé, kteří byli propuštěni během mobilizace v září 1938, podařilo se jim uprchnout nebo se vrátili z koncentračních táborů, ať zde byli z důvodu „policejně preventivní“ perzekuce jako takzvaní asociálové, nebo rasové perzekuce v případě romských káranců. Mezi přeživší holokaustu Romů, kteří byli po válce stále vedeni

[37] *SOA v Hradci Králové*, f. Zemská donucovací pracovna Pardubice, k. 38, sl. Káranci 1946.

[38] *MZA*, f. A19, k. 246, sl. Uprchlí káranci: Osoby nedodané – oznámení (1945–1946), Káranci-uprchlíci, zrušení evidence, s. 1255, 7. 12. 1945.

[39] *SOA v Hradci Králové*, f. Zemská donucovací pracovna Pardubice, k. 22, sl. DXXI – Domácí komise 1947, Zápis sepsaný u ředitelství Zemské donucovací pracovny v Pardubicích dne 16. června 1947 o průběhu domácí komise konané ve jmenovaném ústavu.

[40] *NA*, f. Ministerstvo vnitra II – nová registratura, k. 9658, sl. ZN 246 – Zákon o táborech nucené práce (policejní vyhoštění), podsložka B-7139 – Zemské donucovací pracovny, Zemské donucovací pracovny – přikazování káranců, 11. 4. 1947, Chrást Ladislav – útěk ze Zemské donucovací pracovny v Brně, 9. 4. 1946, s. 1248.

[41] *Tamtéž*, Zemské donucovací pracovny – přikazování káranců, 11. 4. 1947.

ve stavu káranců, patřil Vincenc Daniel.[42] V dubnu 1942 byl jako káranec brněnské donucovací pracovny zařazen do transportu „asociálů" do koncentračního tábora Auschwitz I. Díky přeřazení do pobočného tábora Auschwitz-Monowitz se mu po měsíci podařilo uprchnout a vrátit se do Brna. Byl však zatčen a znovu uvězněn v brněnské robotárně, tentokrát v rámci takzvané policejní preventivní vazby. V srpnu 1943 měl být spolu s hromadným transportem moravských Romů odvezen do tábora Auschwitz II – Birkenau, kde byla zavražděna velká část jeho rodiny. Jemu samému se na poslední chvíli podařilo uprchnout okénkem dezinfekční stanice. Nahý se prohnal brněnskými ulicemi a do konce války se za podpory místních obyvatel skrýval v lese poblíž své rodné obce. Z hlediska brněnských kriminalistů se ovšem nepolepšil natolik, aby nemusel znovu nastoupit do pracovny: „Zločineckého způsobu života však nezanechal a jeho ponechání na svobodě bez preventivních opatření není vůbec z hlediska kriminálního ospravedlnitelné. Izolace jeho od lidské společnosti jeví se zcela nutnou."[43] V březnu 1947 tak byl znovu uvržen do internace v Brně, kde nakonec strávil čtrnáct měsíců.[44]

Předpoklad, že by se Vincenc Daniel vlivem internace v koncentračním táboře měl „polepšit", je symptomatický pro pozici poválečných policejních expertů. Daniel jen náhodou unikl smrti v koncentračních táborech, která v důsledku nacistické perzekuce čekala většinu Romů a Sintů z českých zemí, včetně jeho příbuzných. Přišel o svou rodinu, přátele, veškerou podpůrnou síť i majetek. Kritickou situaci přeživších holokaustu Romů však tehdejší bezpečnostní složky nezohlednily, natož aby ji rozeznaly jako důsledek rasové perzekuce.[45] Rasové pronásledování Romů bylo totiž spjato s představami o jejich „asociálním" způsobu života a specifické kriminalitě, což na jedné straně zvyšovalo jeho legitimitu i mimo sympatizanty nacismu, na druhé straně ale poskytovalo Romům určitý – jakkoliv minimální – prostor k vyjednávání a alespoň dočasné záchraně. Ani v době nacistického režimu se právní a policejní experti zcela nevzdali určité imaginace nápravy, která se přitom paradoxně nevylučovala s brutalitou a vražedností internace.[46] Propojení rasových a sociálních prvků kategorie „cikánství" umožnilo neproblematicky navázat na tento komplex představ i v poválečné době. Čeští kriminalisté, kteří se na provádění táborové koncentrace Romů z protektorátu

[42] Viz NEČAS, Ctibor: *Špalíček romských miniatur: Osoby a dějství z romského dramatu, které se odvíjelo na scéně historické Moravy.* Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, s. 102–103.

[43] *MZA*, f. A-19, k. 256, Vincenc Daniel – curriculum vitae, 17. 2. 1947.

[44] *Tamtéž*, kniha č. 39 (1936–1949), č. 2648.

[45] SMLSAL, J.: *Holokaust a majetková perzekuce Romů v Protektorátu Čechy a Morava*, s. 200–202 (viz pozn. 18).

[46] Viz EGHIGIAN, G.: *The Corrigible and the Uncorrigible*, s. 49–50 (viz pozn. 2).

podíleli, pokračovali (kromě nejvyšších šarží) ve své kariéře i po osvobození. Nadále se přitom zapojovali do diskusí o řešení takzvané cikánské otázky.[47] Jejich pozice se přitom měnila jen málo. Nadále se pozitivně vztahovali k protiromským opatřením z druhé republiky a počáteční fáze protektorátu, jako bylo zřízení kárných pracovních táborů a zákaz kočování. Jejich cílem byla centrálně řízená politika asimilace, jíž měla garantovat možnost mimosoudní internace části romské populace. Základním principem zůstávala policejní kontrola Romů a jejich zařazení do „produktivní práce“. [48] Nápravu, kterou měl Vincenc Daniel projít v koncentračním táboře, tak bylo možné stejně dobře realizovat v donucovací pracovně.

Přes úsilí o znovudopadení předválečných káranců a jeho nutně traumatické dopady na přeživší však počty internovaných v donucovacích pracovnách nijak zásadně nerostly. Také v případě nově vydávaných „přikázání“ vždy nenásledovala internace. Částečně byla na vině nepružnost celého administrativního řízení, částečně neochota trest vymáhat v situaci, kdy retribuční procesy plně zaměstnávaly soudy a přeplňovaly věznice.[49] Ředitel donucovací pracovny v Pardubicích si tak stěžoval, že přehlcené soudy případy týkající se pracoven odkládají.[50]

V celkově chaotické společenské situaci, kdy byla v důsledku válečné destrukce i poválečných etnických čistek narušena základní infrastruktura, bylo relativně náročné celý proces udržet v chodu. Tisíce lidí proudily různými směry v různých migračních pohybech, dobrovolných i nucených.[51] Repatrianti, reemigranti, retribuční vězni, renegáti různých organizací i přesvědčení, uprchlíci a vyhnanci, zahraniční i domácí dělníci, lidé hledající nový začátek i sociální mobilitu, ti

[47] Viz BALOUN, Pavel: From “Scourge of the Countryside” to “Social Parasites” and “Job-Hoppers”: “Gypsies” in Czechoslovak Criminology from the First Republic to Early Normalization. In: *Soudobé dějiny / CJCH*, roč. 30, č. 3 (2023), s. 699–732, zde s. 707–708. V českém znění pod názvem „Od ‘metly venkova’ k ‘příživníkům’ a ‘fluktuantům’: ‘Cikáni’ v československé kriminologii od první republiky do počátků normalizace“ je studie dostupná online z: https://1url.cz/P1HjT.

[48] Tamtéž, s. 710–711.

[49] Důsledkem přeplněnosti vězení byly špatné hygienické podmínky, nedostatek jídla i nedůstojné zacházení s vězni (srv. PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal – BUŠKOVÁ, Kristýna: *Vězení jako zrcadlo společnosti: Nerovný souboj vědy, politiky a humanity 1965–1992*. Praha, Univerzita Karlova, Karolinum – Ústav pro studium totalitních režimů 2021, s. 43). K přeplněnosti věznic jako argumentu pro legislativní změny viz JANÁK, Dušan: *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955: Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty.* Opava, Slezské zemské muzeum 2002, s. 92.

[50] *NA*, f. Zemský úřad – bezpečnostní a policejní záležitosti, k. 777, sl. Kárné tábory – směrnice, Zemská donucovací pracovna v Pardubicích – přidělování chovanců, 29. 1. 1947.

[51] Pro celoevropský kontext poválečných migrací viz JUDT, Tony: *Poválečná Evropa: Dějiny od roku 1945*. Praha, Slovart 2005, s. 25–32.

všichni překračovali v různých směrech státní hranice, přesouvali se z východní části státu do západní (a zpět), z vnitrozemí do etnicky vyčištěného pohraničí (a zpět), nebo Československem pouze procházeli na cestě do svých domovských států.[52] V takové situaci masivní geografické i sociální mobility dosavadní komplex představ a legislativních opatření spojených s „tuláctvím", který se na přelomu století profiloval jako jedno z důležitých témat sociální a bezpečnostní politiky,[53] přestával dávat smysl. Donucovací pracovny vznikaly jako součást této legislativy a byly pevně spojeny s institucemi domovského práva, hnaneckých stanic a postrku. Tento soubor zákonných opatření omezujících mobilitu nižších společenských tříd byl jakožto relikt kapitalistického řádu zrušen v Československu v roce 1949, v praxi ale přestal existovat dávno předtím.

Zároveň ze strany státu vyvstávala potřeba disciplinace dělnictva a dosud chyběly nástroje, jak jí dosáhnout.[54] Vzhledem k tomu, že se přibližně tři miliony občanů staly obětí etnické čistky a nucené migrace a statisíce lidí opustily při rozpadu nacistického systému nucené práce svoje dosavadní zaměstnání, ale i s ohledem na potřeby poválečné obnovy a vznikající plánované ekonomiky, panovala obrovská potřeba pracovních sil.[55] Tu zároveň provázel vzestup sebevědomí dělnictva jakožto preferované společenské třídy a nositele revolučního étosu, který se projevoval například prudkým poklesem pracovního tempa i suverénní pozicí vůči managementu podniků. V představách dělníků zkrátka jedním z výdobytků revoluce bylo právo pracovat méně a bez dohledu. To bylo v příkrém rozporu se zájmy státu na zvyšování produktivity práce, jejichž průvodním jevem byly různé náborové kampaně i snahy postihovat pracovní absence a nadměrnou fluktuaci dělníků.[56] Donucovací pracovny v tomto kontextu mohly plnit odstrašující úlohu, podobně jako protektorátní pracovně-výchovné tábory o několik let dříve (jeden z nich se ostatně nacházel v areálu pardubické robotárny). Pod dojmem badatelské inspirace konceptem trestanecké práce (*convict labour*)[57] můžeme uvažovat o širším efektu disciplinace v donucovacích pracovnách, a to nejen na kárance,

[52] Viz KALINOVÁ, Lenka: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004, s. 58–59.

[53] Viz ALTHAMMER, Beate: Transnational Expert Discourse on Vagrancy around 1900. In: ALTHAMMER, B. – GESTRICH, A. – GRÜNDLER, J. (eds.): *The Welfare State and the "Deviant Poor" in Europe, 1870–1933*, s. 103–125, zde s. 103–105 (viz pozn. 7).

[54] Viz ŠLOUF, Jakub: *„Takový socialismus nechceme!" Kultura protestu průmyslového dělnictva v českých zemích v letech 1945–1968.* Praha, Ústav pro studium totalitarismu 2021, s. 51.

[55] Viz PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992,* sv. 2: *Období 1945–1992*. Brno, Doplněk 2009, s. 140–143.

[56] Viz ŠLOUF, J.: *„Takový socialismus nechceme!"*, s. 48–50.

[57] K tomuto konceptu viz VITO, Christian de – LICHTENSTEIN, Alex: Writing a Global History of Convict Labour. In: TÍŽ: *Global Convict Labour*. Leiden, Brill 2015, s. 1–45.

ale celkově na nižší společenské vrstvy. V rukou lokálních administrativních elit představovala nástroj, jak extrahovat pracovní sílu, a zároveň utvářet normy „řádné práce“ skrze vyloučení osob „práce se štítících“.

Požadavky „budovatelského úsilí“ ovšem preferovaly využití pracovních sil spíše v rekonstrukci a industrializaci pohraničí než v tkalcovských dílnách donucovacích pracoven, budovaných na sklonku 19. století. Zároveň lze sledovat značnou kontinuitu policejních kategorií typu „práce se štítící“, „řemeslní zločinci“ či „potulní cikáni“ a s nimi spojených forem kriminalizace. Z těchto neslučitelných požadavků pak plynuly konflikty mezi nároky průmyslových podniků a policejních složek.

V roce 1946 tak byl v pracovně v Pardubicích opětovně internován Josef Dvořák.[58] Podle Oblastní kriminální úřadovny v Praze šlo o „nepolepšitelného zloděje“, který je zaměstnán pouze z obavy před donucovací pracovnou („chce tím klamati, že povede lepší život“) a jehož internace je tedy v zájmu veřejné bezpečnosti.[59] Za Dvořáka se naopak postavil jeho zaměstnavatel. Podle báňského ředitelství pražské železářské společnosti Kladno šlo o vzorného a nepostradatelného pracovníka.[60] Zaměstnavatel proti přání policie urgoval Dvořákovo propuštění z pracovny, přičemž svou žádost symptomaticky formuloval jako „přikázání“ Dvořáka – nikoliv do pracovny, ale na jeho pracovní místo v elektrárně. Nešlo tak ani o oprávněnost internace, prioritní bylo využití jeho pracovní síly. Nedostatečná evidence neumožňuje určit, zda byl Dvořák skutečně propuštěn, v dalších obdobných případech ale dostaly přednost požadavky průmyslových podniků před bezpečnostně policejními ohledy.[61]

Tento případ ilustruje, že deklarovaná rehabilitace v donucovací pracovně se omezovala na vytěžení pracovních kapacit internovaných. Zároveň potvrzuje primát ekonomických zájmů před zájmy bezpečnostními. Spor o pracovní nasazení údajně nepolepšitelného Josefa Dvořáka je třeba chápat v kontextu postupně se zvyšující státní regulace pohybu pracujících v období třetí republiky.[62]

---

[58] Někdejší káranec donucovací pracovny v Pardubicích byl již v roce 1938 odtud propuštěn v rámci mobilizace. Po jejím skončení se jako většina jeho druhů do pracovny nevrátil a skrýval se až do roku 1940, kdy byl zatčen. V novém soudním procesu mu byl přidělen nový „přikazovací výměr“. Po propuštění z vězení na konci války se tak na něj vztahovala dvě platná „přikázání“ do pracovny. (*SOA v Hradci Králové*, f. Zemská donucovací pracovna Pardubice, k. 102, osobní spis č. 8419.)

[59] *NA*, f. Zemský úřad Praha – bezpečnostní a policejní záležitosti, k. 732, sl. III 7 A, podsložka č. 3640 – Dvořák J., Josef Dvořák – dodání do pracovny, 25. 5. 1946.

[60] *Tamtéž*, žádost o přikázání Josefa Dvořáka do elektrárny Theodor, 12. 9. 1946.

[61] *Tamtéž*, k. 777, sl. 8587, Havlíček Jaroslav, upuštění od dodání do donucovací pracovny, 14. 12. 1948.

[62] Viz ŠLOUF, J.: *„Takový socialismus nechceme!“*, s. 65.

V diskurzu poválečné obnovy a budování státu sílil státní nárok na mobilizaci a distribuci pracovních sil, zejména do prioritních průmyslových odvětví. V tomto ohledu existovala značná kontinuita s protektorátní politikou.[63]

Pokus o reformu

Obnovená Československá republika opětovně převzala systém donucovacích pracoven v nezměněné podobě, spolu s ústavy v Šumperku a Znojmě, kde se po dobu okupace nacházely různé nacistické trestní a disciplinární instituce. Zatímco z legislativního hlediska panovala přímá kontinuita, v praxi se obnova fungování pracoven v předválečném rozsahu nezdařila. Důvodem byly částečně následky válečné destrukce, především ale zásadní proměna společenského kontextu, ve kterém pracovny fungovaly. Naděje na rychlé doplnění stavů káranců se ukázaly jako iluzorní. Příslušné autority proto začaly diskutovat o novém využití sítě donucovacích pracoven. Kárance měly nahradit jiné skupiny internovaných.

Důležitým kontextem, ve kterém toto rozhodování probíhalo, byla interní resortní diskuse o vypracování zákona o preventivním potírání zločinnosti, na jehož potřebnosti se shodovali jak úředníci Ministerstva vnitra, tak policejní experti.[64] Přestože návrh tohoto zákona buď nikdy nevznikl, nebo se nedochoval, je patrné, že se počítalo s dalším fungováním donucovacích pracoven. V nerealizovaném návrhu k novelizaci stávajících předpisů prosazovala Kriminální ústředna rozšíření svých pravomocí při „přikazování do pracovny", kde navrhovala odstranit „dvojí kolej", tedy závislost na soudním rozsudku. Faktické převedení donucovacích pracoven na princip administrativní detence kriminalisté zdůvodňovali potřebou preventivních zákroků proti údajně vzrůstající zločinnosti, zejména v pohraničí.[65] Důležitou roli v debatách o potřebě internace a zproduktivnění „práce se štítících osob" měla situace na Slovensku, kde sice donucovací pracovny fakticky neexistovaly, zato zde ale nepřetržitě fungovaly „pracovní útvary" z doby Slovenské republiky.[66] Na začátku roku 1947 zástupci českého ministerstva a slovenského pověřenectva vnitra projednávali zřízení celorepublikové sítě táborů, ve kterých měli být internováni „práce se štítící," zejména šmelináři, ale také „nespolehlivé"

[63] Srv. ŠUSTROVÁ, Radka: *Zastřené počátky sociálního státu: Nacionalismus a sociální politika v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha, Argo – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2020.

[64] Viz JANÁK, D.: *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, s. 88.

[65] *NA*, f. Ministerstvo vnitra – nová registratura, k. 296, sl. A-1323 – Kárné pracovní tábory, Preventivní potírání zločinnosti, zákonná ustanovení, osnova zákona, kterým se mění zák[on] č. 108/1873 Ř[íšského] z[ákoníku] a zák[on] č. 89/1885 Ř[íšského] z[ákoníku], 20. 2. 1946.

[66] Viz JANÁK, D.: *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955,* s. 92.

Donucovací pracovna v Ruzyni, fungující od roku 1935
© Sbírka Muzea hlavního města Prahy, nedatováno

osoby z pohraničí, nevysídlení čeští Němci a lidé ze smíšených manželství.[67] V této souvislosti napsal ředitel pardubické donucovací pracovny Ludvík Švehla na Ministerstvo vnitra dopis, ve kterém argumentoval potřebností svého ústavu a jeho významem pro město a kraj. Pobízel vládu k důslednějšímu provádění zákona o donucovacích pracovnách z roku 1885, ale především k jejich začlenění do chystaných zákonných opatření: „Vláda zamýšlí v nejbližší době zřizovati nucené pracovní tábory pro osoby vyhýbající se pracovní povinnosti. Bylo by tudíž nehospodárné, aby se budovaly ústavy nové, když jsou zde již dobře zařízené a školeným personálem vybavené ústavy, které úkol pracovními tábory sledovaný plniti mohou, jak již dřívější svou činností prokázaly.“[68] Jako pozitivní příklad ředitel uváděl využití donucovacích pracoven pro účely preventivní vazby v roce 1942.[69]

67 Viz SIVOŠ, J.: *Bez rozsudku!*, s. 103 (viz pozn. 12).

68 *NA*, f. Zemský úřad – bezpečnostní a policejní záležitosti, k. 777, sl. Kárné tábory – směrnice, Zemská donucovací pracovna v Pardubicích – přidělování chovanců, dopis ředitele donucovací pracovny v Pardubicích Marka Švehly Ministerstvu vnitra z 29. 1. 1947.

69 *Tamtéž.*

Myšlenka pracovních táborů jako prostředku zproduktivnění určitých skupin obyvatelstva nebyla v poválečné době nijak neobvyklá. Plošná pracovní povinnost, která platila za nacistické okupace, se po květnu 1945 týkala zprvu jen německého obyvatelstva, od roku 1947 v rámci provádění dvouletého hospodářského plánu ale platila už pro celou československou populaci. Její součástí byla rovněž kriminalizace nedostatečného pracovního výkonu.[70] Zákon o některých opatřeních k provedení národní mobilizace pracovních sil,[71] přijatý v červnu 1947, umožňoval trestat vězením do tří měsíců „vyhýbání se práci" nebo opilost na pracovišti. V případě odsouzení zároveň měla automaticky následovat internace v donucovací pracovně jako vedlejší trest.[72] Oproti dřívějšímu fungování pracoven soudci už neměli možnost individuálně posuzovat vhodnost internace v pracovně, stejně tak odpadal další kontrolní mechanismus v podobě rozhodnutí „přikazovací komise" na zemském úřadě. Jakkoliv rozhodnutí o internaci v pracovnách i v předválečném období soudy prováděly do značné míry rutinně a bez větší individualizace daných případů, nyní došlo k výraznému posunu ve fungování pracoven směrem k instituci administrativní detence.

Zcela mimo oblast justice se odbývaly tresty na základě prezidentského dekretu o všeobecné pracovní povinnosti. Ten umožňoval okresním národním výborům (ONV) přidělovat občany na neodkladné práce při odstraňování následků válečné destrukce a v případě odmítnutí ukládat správní tresty vězení až do výše jednoho roku.[73] Tento právní předpis předpokládal výjimečný stav a mimořádnost aktivace, lokální autority jej však mohly využívat jako prostředek postihu údajně ekonomicky neproduktivního obyvatelstva. V pardubické pracovně příslušný okresní národní výbor v lednu 1947 s odvoláním na tento prezidentský dekret zřídil „kárný tábor", kde byly z jeho nařízení na jím vyměřenou dobu internovány „osoby práce se štítící, opilci atd."[74] a podrobeny stejnému režimu jako káranci. K červnu 1947 táborem prošlo devětapadesát osob, z nichž jeden muž, Bohuslav

[70] Viz ŠLOUF, J.: *„Takový socialismus nechceme!"*, s. 66.

[71] Zákon č. 87/1947 Sb., Zákon o některých opatřeních k provedení národní mobilizace pracovních sil. In: *Zákony pro lidi: Sbírka zákonů* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/zeUVc.

[72] *Tamtéž*, § 37.

[73] Dekret č. 88/1945 Sb., Dekret presidenta republiky o všeobecné pracovní povinnosti. In: *Zákony pro lidi: Sbírka zákonů* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/yeUV9. Srv. JANÁK, D.: *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, s. 54.

[74] *SOA v Hradci Králové*, f. Zemská donucovací pracovna Pardubice, k. 22, sl. DXXI (Domácí komise 1947), Zápis sepsaný u ředitelství Zemské donucovací pracovny v Pardubicích dne 16. června 1947 o průběhu domácí komise konané ve jmenovaném ústavu.

Krbeš,[75] zemřel.[76] O měsíc později byl tábor zrušen, v ojedinělých případech se ale administrativní detence na základě dekretu č. 88/1945 Sb. uplatňovala i nadále. Ilustrovat to může případ dělníka Josef Albrechta, který byl na návrh okresního úřadu ochrany práce z rozhodnutí Okresního národního výboru ve Vysokém Mýtě v březnu 1948 odsouzen ke správnímu trestu v trvání tří měsíců. Albrecht údajně odmítal pracovat a tím negativně působil na spoluobčany: „Úředním šetřením a částečným Vaším doznáním bylo zjištěno, že od doby porevoluční, tj. od května 1945, vedete zahálčivý život, jste bez stálého zaměstnání. Nejenže se práci vyhýbáte, ale vysmíváte se i pracujícím občanům z obce Týnišťka a prohlašujete, že se na práci vys..., čímž podrýváte pracovní morálku ostatních občanů, kteří Váš život nepříznivě kritizují.“[77] Tříměsíční trest vykonal Josef Albrecht v donucovací pracovně v Pardubicích, kde byl internován již během okupace v „kárném táboře“ (pravděpodobně v „pracovně-výchovném“ táboře).[78]

Donucovací pracovnu tak lze chápat jako místo, díky němuž můžeme nahlédnout širší „síť nátlaku“, ve které uvízli lidé jako Albrecht nebo Krbeš. Tato propojení a překryvy mezi různými trestajícími a disciplinárními institucemi by z hlediska klasické institucionální historie nebyla čitelná, z hlediska současníků však byla zřejmá.

Využití internace v pracovně jako dodatečného výchovného opatření nově doplnila internace v pracovně jako alternativa soudního trestu odnětí svobody. Nyní zde mohly být vykonávány soudní tresty vynesené nad lidmi, kteří různými způsoby obchodovali mimo regulovaný trh, a nad osobami německé nebo maďarské národnosti, které se po svém vysídlení svévolně vrátily do Československa. Uvedené případy upravoval zákon o stíhání černého obchodu a podobných pletich[79] a zákon o opatřeních proti neoprávněnému přechodu státních hranic.[80] Ve vztahu k perzekuci Němců a Maďarů, kteří se nelegálně vraceli do vlasti,

[75] Bohuslav Krbeš zemřel záhy po dodání do pracovny na meningitidu. Podle ředitelství pracovny byl přiveden ve velmi špatném zdravotním stavu, poté co se několik posledních měsíců údajně potuloval a páchal drobné krádeže v obchodech. (*Tamtéž*, k. 23, sl. Měsíční hlášení (pohyb stavu) 1947, Měsíční zpráva za březen 1947, 10. 4. 1947.)

[76] *Tamtéž*, k. 22, sl. DXXI (Domácí komise 1947), Zápis sepsaný u ředitelství Zemské donucovací pracovny v Pardubicích dne 20. prosince 1947 o průběhu domácí komise konané ve jmenovaném ústavu.

[77] *Tamtéž*, k. 38, sl. Káranci 1948, č. j. 7242/1948, rozhodnutí ONV ve Vysokém Mýtě z 9. 3. 1948.

[78] *Tamtéž*, k. 23, Popis osoby, nedatováno.

[79] Zákon č. 15/1947 Sb., Zákon o stíhání černého obchodu a podobných pletich. In: *Zákony pro lidi: Sbírka zákonů* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/veUkR.

[80] Zákon č. 107/1947, Zákon o opatřeních proti neoprávněnému přechodu státních hranic. In: *Zákony pro lidi: Sbírka zákonů* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/geUkV.

dokonce Ministerstvo vnitra zvažovalo možnost přehlcení kapacit pracoven. V takovém případě měly donucovací pracovny zřizovat nové pobočky, jako které by mohly sloužit „táborové objekty v blízkosti větších průmyslových měst, zejména uhelných revírech“.[81] S předpokladem stoupající tendence počtu internovaných Ministerstvo vnitra také uvažovalo o obnovení ženské donucovací pracovny v Kostomlatech pod Milešovkou, která přestala fungovat v důsledku nacistické okupace pohraničí.[82] Nově internovaní byli v evidenci pracoven označováni jako „uprchlíci“, „šmelináři“ a „správní vězni“. Z hlediska každodennosti však mezi těmito skupinami internovaných pravděpodobně nebyly žádné rozdíly. Po dobu internace měli dotčení lidé plně podléhat domácímu řádu donucovacích pracoven, včetně využívání jejich práce.[83] Rozdílná však byla doba, kterou v pracovnách trávili. Zatímco káranci v pracovně měli setrvat tři až pět let, „správní vězni“ byli internováni na výrazně kratší dobu. Jejich tresty obvykle trvaly několik týdnů až měsíců. Nový režim internace tedy měl blíže k fungování protektorátních „pracovně-výchovných“ táborů než k předválečným donucovacím pracovnám. Vzhledem k nedostatku pracovních sil pravděpodobně bylo výhodnější využívat krátkodobé tresty jako prostředek disciplinace a odstrašení než držet dotyčné v pracovně po celá léta.

Z tohoto pohledu je zajímavý záznam o internaci osmičlenné skupiny mužů, kteří sdíleli příjmení Stojka a Lakatoš a kteří byli v Pardubicích internováni na pouhé tři dny.[84] Obdobný případ krátkodobé internace skupiny mužů z rodin Biháry, Stojka a Kudrik v policejní vazbě se odehrál v Šumperku.[85] Nabízí se interpretace, že šlo o skupinu romských dělníků ze Slovenska, vůči kterým lokální autority účelově využily internaci v pracovně, aby je donutily k opuštění města, nebo přímo k návratu na Slovensko. Takový scénář nebyl v poválečném Československu neobvyklý. Migrace z východní do západní části státu představovala pro slovenské Romy příležitost k sociálnímu vzestupu i společenské emancipaci a z hlediska ekonomických elit nabízela šanci získat pracovní sílu pro nedostatkové, náročné a špatně placené profese, například ve stavebnictví či zemědělství. Bezpečnostní složky však vnímaly pracovní migraci romských

[81] *NA*, f. Ministerstvo vnitra – nová registratura, k. 9658, sl. ZN 246 – Zákon o táborech nucené práce (policejní vyhoštění), podsložka B-7139 – Zemské donucovací pracovny, Zákon o opatřeních proti neoprávněnému přechodu státní hranice – provedení § 2, odst. 1 a 2, 20. 6. 1947.

[82] *Tamtéž.*

[83] *Tamtéž.*

[84] *SOA v Hradci Králové*, f. Zemská donucovací pracovna Pardubice, k. 38, sl. Káranci 1949, dopis ONV v Brandýse nad Labem pro Zemskou donucovací pracovnu Pardubice z 2. 5. 1949.

[85] *SOkA Olomouc*, f. Krajský národní výbor v Olomouci, inv. č. 75, Zemská donucovací pracovna a správní věznice v Šumperku, Týdenní zprávy 1949, týdenní zpráva od 20. 2. do 26. 2. 1949.

Fotografická koláž z pracovny v Ruzyni ilustrovala reportáž Jaro Veselého „V donucovací pracovně“

Pražský illustrovaný zpravodaj, roč. 19, č. 2, 13. ledna 1938

dělníků a jejich rodin prizmatem jejich domnělé „rasové“ odlišnosti jako nežádoucí „kočování“. Navzdory požadavkům průmyslu se policisté pomocí různých praktik sociální kontroly a disciplinace snažili omezit mobilitu Romů, často jednoduše jejich bezcílným vyháněním či pokusy donutit je k návratu na Slovensko. To mělo paradoxní důsledek v narušování vztahů a vazeb, které si Romové budovali, a tím v jejich uvržení do marginalizované pozice, která mobilitu dále podněcovala. Taková situace se stávala pak zase živnou půdou pro debaty o „řešení cikánské otázky“. Policejní experti vznášeli požadavek omezit mobilitu Romů plošným zákazem kočování, který měla garantovat možnost jejich mimosoudní internace, jak tomu bylo na začátku čtyřicátých let v kárných pracovních táborech.[86] V tomto souboru představ a praktik policejní kontroly Romů měly donucovací pracovny své pevné místo. Kriminální ústředna při projednávání nového zákona o donucovacích pracovnách na podzim 1947 apelovala, aby v něm byla zohledněna „cikánská otázka“. Kriminalističtí experti konkrétně navrhovali zřízení zvláštních donucovacích pracoven pro internaci Romů.[87]

Přes zrychlení celého procesu internace oproti předválečnému období vyjadřovala administrativa pardubické pracovny nespokojenost s pomalým dodáváním „šmelinářů“ a požadovala na okresních národních výborech rychlejší a častější

[86] BALOUN, P.: From “Scourge of the Countryside” to “Social Parasites” and “Job-Hoppers”, s. 720–721 (viz pozn. 47).

[87] *NA,* f. Ministerstvo vnitra – nová registratura, k. 296, sl. A-1323, Kárné pracovní tábory, Připomínky k referentskému nástinu zákona o donucovacích pracovnách, 7. 11. 1947.

přísun nových vězňů. K říjnu 1948 zde bylo na základě zákona o potírání černého obchodu internováno devatenáct vězňů, přitom na dodání dalších pětadvaceti v pracovně teprve čekali. Správa pracovny argumentovala jak potřebou pracovních sil pro zajištění hospodářské efektivity ústavu, tak „v zájmu veřejné pracovní morálky".[88] Ohled na možnou negativní reakci veřejnosti zřejmě nebyl pouhou argumentační berličkou. Ve fondech donucovacích pracoven se setkáváme s dílčími žádostmi lokální správy nebo policie o umístění z jejich hlediska problémových občanů do pracovny. Někdy přitom tito žadatelé ani neznali přesné pojmenování a vymezení cílové instituce, samozřejmě však předpokládali odůvodněnost a proveditelnost okamžité internace. Velitel stanice Sboru národní bezpečnosti v Sebranici u Litomyšle se tak s ohledem na veřejné mínění dožadoval, aby byla v pracovně internována nezaměstnaná, avšak netrestaná zemědělská dělnice Žofie Kovářová. Bez ohledu na právní normy pro něj bylo podstatné „zařaditi Kovářovou aspoň na nějaký čas někam, kde by musela pracovati nuceně, neboť jinak se asi těžko polepší".[89] Okresní národní výbor v Plzni zase zaslal dotaz na Zemský národní výbor v Praze ohledně směrnic k internování „práce se štítících" v „kárných táborech" nebo „nucených pracovních oddílech",[90] načež jej Ministerstvo vnitra upozornilo, že žádné takové zařízení neexistuje, a odkázalo ho na donucovací pracovny.[91]

Symptomatické je v těchto případech používání pojmu „kárný tábor", které odkazuje na protektorátní „kárné pracovní tábory", fungující v letech 1940 až 1942 v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu.[92] Tyto instituce byly založeny na principu administrativní detence, odůvodněné z „policejně preventivního" hlediska. Z rozhodnutí lokálních policejních a administrativních elit zde pestrá skupina mužů (tábory pro ženy zůstaly nerealizovány), označovaných jako „práce se štítící", „asociálové" či „cikáni", pracovala na budování veřejné infrastruktury (stavbě silnice) i na sezonních pracích ve prospěch místních zemědělců. Fungování táborů bylo výsledkem dlouhodobého tlaku na zavedení principu policejní prevence a zefektivnění boje proti zločinnosti s pomocí rozšířených pravomocí exekutivy na úkor justice. Namísto trestání již spáchaných zločinů se měla policejní práce věnovat jejich předcházení – včasným podchycením a izolací problematických

[88] *SOA v Hradci Králové*, f. Zemská donucovací pracovna Pardubice, k. 38, sl. Káranci 1948, Urychlené vyřizování odvolání osob odsouzených podle zák[ona] čís[lo] 15/47, o stíhání černého obchodu, 16. 10. 1948.

[89] *Tamtéž*, Žofie Kovářová z Lubné – návrh na zařadění do pracovního procesu, 18. 3. 1948.

[90] *NA*, f. Zemský úřad Praha – bezpečnostní a policejní záležitosti, k. 732, sl. Kárné tábory – směrnice, dopis předsedy ONV v Plzni Zemskému národnímu výboru v Praze ze 4. 1. 1947.

[91] *Tamtéž*, dopis Ministerstva vnitra pro ONV v Plzni z 29. 5. 1947.

[92] Viz BALOUN, P. – MRŇKA, J.: „Tábory pro darebáky, povaleče a cikány" (viz pozn. 16).

jedinců.[93] Kárné pracovní tábory, jejichž vznik iniciovala vláda druhé republiky, byly první aplikací tohoto principu. A přestože reálně vznikly v době nacistické okupace, byly českými policejními a administrativními elitami chápány pozitivně jako moderní, efektivní a rázné opatření. Tato instituce tak nebyla spojována s nacistickým režimem, jakkoliv byly oba existující tábory v důsledku přeměněny v koncentrační tábory,[94] a ani v poválečné době na ní neulpělo stigma. Někdejší velitel tábora v Letech Josef Janovský (1888–1956) proto před Mimořádným lidovým soudem v Praze[95] mohl úspěšně prezentovat tábory jako „náš (český) podnik“.[96] Z hlediska lokálních policejních a administrativních elit představovaly kárné pracovní tábory legitimní a žádoucí opatření sloužící jak k vytyčování hranic spořádané společnosti, tak k operativnímu nasazení pracovní síly v náročných, špatně placených a nepříliš atraktivních profesích při uskutečňování velkých modernizačních projektů či sezonních zemědělských pracích.

V důsledku tlaku na zrychlení procesu internace začal počet osob internovaných v donucovacích pracovnách stoupat, přesto však zdaleka nedosahoval předválečného stavu.[97] Ke konci září 1947 se v donucovací pracovně v Brně nacházelo dvacet káranců a dvacet správních vězňů.[98] V Šumperku bylo pouze pětadvacet správních vězňů, jednatřicet vězňů v policejní vazbě a žádný káranec.[99] Ve Znojmě se jednalo o dvanáct správních vězňů a devadesát čtyři ženy, označované jen jako prostitutky. Není přitom jasné, jaký byl jejich právní status. Místní okresní národní výbor v pracovně v roce 1946 zřídil „ústav pro nápravu prostitutek“, o jehož bližším fungování však není nic známo.[100] Jistá je však značná návaznost na předválečné fungování místní donucovací pracovny, kde existovalo ženské oddělení a prádelna, která zaměstnávala zdejší káranky. V Ruzyni bylo mezi lety 1947 a 1949 internováno osmdesát sedm lidí, přesnější rozdělení podle typu

93 Viz BALOUN, P.: *„Metla našeho venkova!“*, s. 74–75 (viz pozn. 25).

94 SMLSAL, J.: *Holokaust a majetková perzekuce Romů v Protektorátu Čechy a Morava*, s. 50–51.

95 K analýze procesu viz TÝŽ: Holokaust Romů v retribučním soudnictví. In: *Romano džaniben*, roč. 25, č. 1 (2018), s. 93–121.

96 *Státní oblastní archiv v Praze*, f. Mimořádný lidový soud Praha, sign. LS 678/48 Praha, s. 341, Hlavní přelíčení – výpověď Josefa Janovského, 7. 9. 1948.

97 *NA*, f. Ministerstvo vnitra – nová registratura, k. 9658, sl. ZN 246 – Zákon o táborech nucené práce (policejní vyhoštění), podsložka B-7139 – Zemské donucovací pracovny, Donucovací pracovny – provozní stav, 15. 1. 1948.

98 *Tamtéž*, Zemské donucovací pracovny – snížení stavu dozorčího a administrativního personálu, 3. 10. 1947.

99 *Tamtéž.*

100 *Tamtéž.*

vězňů povrchně vedená evidence bohužel neumožňuje.[101] V Pardubicích káranci za celé období 1945 až 1949 zaplnili přibližně desetinu celkové kapacity ústavu.[102] Podle odhadu Ministerstva vnitra z roku 1948 zaplnění donucovacích pracoven nepřesahovalo patnáct procent celkových kapacit.[103]

Přes nově přijatá opatření se stále nedařilo obnovit předválečné počty kárańců. Areály jednotlivých ústavů proto našly využití v rámci širší „sítě nátlaku", například pro účely policejní vazby nebo jako správní věznice. Zemský národní výbor v Brně při zřízení správních věznic v pracovnách v Brně, Šumperku a Znojmě odkazoval na vládní nařízení z roku 1941, které umožňovalo výkon trestu v kárných pracovních táborech.[104] Vzhledem ke stavu vězeňského systému byly areály donucovacích pracoven přednostně využívány pro ulehčení přeplněným věznicím. V Pardubicích bylo zřízeno zvláštní oddělení pro nemocné vězně z Valdic,[105] do Šumperku bylo převezeno sto devadesát vězňů z trestnice v Mírově.[106] Vlastní účel donucovacích pracoven se tak dostával na druhou kolej. Za této situace začalo Ministerstvo spravedlnosti projevovat zájem o převedení donucovacích pracoven do své kompetence. Primárním cílem bylo využít areály pracoven jako věznice, což byl konečný osud ústavů v Ruzyni a Šumperku.[107]

Z hlediska počtu internovaných byly donucovací pracovny poměrně nevýznamné. Nabývají však na důležitosti, pokud je nahlédneme jako součást zmíněné „sítě nátlaku" a vztáhneme je k dalším disciplinárním a trestním zařízením. V letech 1947 a 1948 v donucovacích pracovnách paralelně fungovaly různé režimy internace, jež můžeme odkrývat jako různé historické vrstvy trestního palimpsestu. Zaprvé se jednalo o internaci podle stále platných předlitavských

[101] *Tamtéž*, f. Zemská donucovací pracovna Ruzyně, nezpracovaný fond, kniha č. 7, Základní kniha č. 1000–1200.

[102] Poválečné období charakterizuje zmatená a neúplná evidence internovaných. V dochovaných evidenčních knihách se tak setkáváme s různým počtem internovaných. V knize záznamů zdravotního stavu jsou evidováni 44 internovaní, zatímco v knize přírůstků 51 internovaný.

[103] *Tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra II – nová registratura, k. 296, sl. A1323, Výchovná střediska – převedení donucovacích pracoven do justiční správy, Převedení zemských donucovacích pracoven v zemích České a Moravskoslezské do justiční správy, 17. 7. 1948.

[104] *MZA*, f. A19, k. 246, sl. Správní věznice (1946–1949), Správní věznice – zřízení a provoz, 24. 9. 1946, s. 308–309.

[105] Viz KALÁBOVÁ, K. – KALÁB, V.: *Historie zemské donucovací pracovny a věznice pro ženy v Pardubicích*, s. 23 (viz pozn. 19).

[106] *SOkA Olomouc*, f. Krajský národní výbor v Olomouci, inv. č. 75, Zemská donucovací pracovna a správní věznice v Šumperku, Týdenní zprávy 1949, týdenní zpráva od 17. 4. do 23. 4. 1949.

[107] *NA,* f. Ministerstvo vnitra – nová registratura, k. 296, sl. A 1323, Výchovná střediska – převedení donucovacích pracoven do justiční správy, Převedení zemských donucovacích pracoven v zemích České a Moravskoslezské do justiční správy, 17. 7. 1948.

zákonů z roku 1885. Internace v pracovně byla vázána na rozhodnutí soudu o přípustnosti dodání do tohoto zařízení, o kterém následně rozhodovala zvláštní úřední komise zemského národního výboru. V tomto režimu fungoval nejmenší počet internovaných osob – včetně káranců, kteří byli znovu uvězněni na základě stále platných výměrů z meziválečného období – a doba internace v něm byla nejdelší, maximálně pětiletá. Zadruhé docházelo k internaci z rozhodnutí správních orgánů (ONV) na základě překročení zákonů o ochraně státních hranic, mobilizaci pracovních sil a černém obchodu. V těchto případech se jednalo buď o dodatečnou internaci po vykonání správního trestu, nebo o jeho alternativu. Oproti prvnímu režimu se jednalo o posun směrem k administrativní detenci, doba internace byla zároveň výrazně kratší. U pracoven v Pardubicích („kárný tábor“) a ve Znojmě („ústav pro nápravu prostitutek“) rovněž máme doklady o fungování přinejmenším právně sporných internačních zařízení, která zřizovaly místní správní orgány (ONV) z vlastní iniciativy. Tyto podoby internace pak v různé míře akcentovaly pragmatické využití pracovní síly internovaných osob nebo nárok na nápravu a reintegraci sociálně vyloučených lidí skrze údajně obrodný účinek fyzické práce. Poválečné fungování donucovacích pracoven ukazuje na rozšířenou společenskou poptávku po disciplinaci „práce se štítících“ osob a využívání práce internovaných, která se přitom příliš neohlížela na legislativní zakotvení internace. To otevíralo cestu k „dopsání“ další vrstvy trestního palimpsestu.

Pokus o nápravu

Komunistický převrat v únoru 1948 pro fungování donucovacích pracoven a diskusi o jejich budoucnosti neznamenal žádnou bezprostřední změnu. Otázka role a smyslu donucovacích pracoven se znovu otevřela až v souvislosti s přípravou zákona o táborech nucené práce (TNP). Porovnání tehdejšího chápání obou těchto institucí, které po určitý čas fungovaly souběžně, tak umožňuje zřetelněji uchopit dobové představy o nápravě (*correctional imagination*), jak o nich byla řeč v úvodu článku, a v důsledku lépe pochopit nejen důvody zániku donucovacích pracoven, ale také motivy vzniku táborů nucené práce. Dosavadní literatura přitom vytvoření této instituce považuje za výhradně mocenské opatření sloužící k postihu politických oponentů komunistického režimu a spatřuje v něm projev bezprecedentního narušení právního řádu, typického pro komunistickou diktaturu.[108] Z hlediska komunistických elit se skutečně jednalo primárně o nástroj

[108] Viz např. KAPLAN, Karel: Tábory nucené práce v Československu v letech 1948–1954. In: BÍLEK, Jiří – KAPLAN, Karel: *Pomocné technické prapory 1950–1954; Tábory nucené práce*

represe namířený proti „třídnímu nepříteli“. Pokud však tázání po vzniku táborů nucené práce rozšíříme mimo špičky Komunistické strany Československa a vztáhneme je k dobovým diskusím o reformě donucovacích pracoven či preventivním potírání zločinnosti, jeví se spíše jako rozvinutí tendencí přítomných v předcházejících obdobích než jako radikální narušení demokratického právního prostředí.

Přijetí zákona o táborech nucené práce v prosinci 1948[109] předcházela interní ministerská debata a rozsáhlá vyjednávání mezi právními a bezpečnostními experty. Na podobě nové disciplinární instituce, projednávané pod pracovním názvem „výchovná pracovní střediska“, nepanovala shoda, stejně jako na budoucnosti donucovacích pracoven. Podle některých návrhů měly být dosavadní pracovny přeměněny na pracovní střediska, podle jiné varianty měly fungovat paralelně s nimi a odlišovat se jak svým účelem, tak v míře tvrdosti internace. O vzájemném poměru těchto institucí měli různí aktéři rozdílné, ba konfliktní představy. Jisté však je, že donucovací pracovny fungovaly jako referenční bod, vůči němuž se vztahovaly otázky po účelu a formě nového typu disciplinární instituce.

V nově etablovaném komunistickém režimu měly pracovny mít „poslání v preventivním potírání zločinnosti a výchově antisociálních živlů“.[110] Propojené diskurzy policejní prevence a asociality, které se v policejních expertních kruzích zabydlely na konci třicátých let, v poválečné době procházely reinterpretací. Kriminalisté rozlišovali „asociály“ jakožto nositele méně závažné sociální patologie a „antisociály“ jako pachatele závažné trestné činnosti.[111] Tyto pojmy byly zakotveny v převládajícím biologizovaném a medikalizovaném pojetí kriminality, pojem „asociality“ však nabýval širšího významu. V rámci retribučního soudnictví se například užíval k obvinění managementu firem ze špatného zacházení s dělníky.[112] V komunistické reinterpretaci došlo k dalšímu významovému rozšíření, které do této kategorie umožňovalo zahrnout „buržoazii“ jakožto neproduktivní

v Československu v letech 1948–1954: Vznik, vývoj, organizace a činnost. Praha, Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, s. 77–138, zde s. 88.

[109] Zákon č. 247/48 Sb., Zákon o táborech nucené práce. In: *Zákony pro lidi: Sbírka zákonů* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/AeUCe.

[110] *NA*, f. Ministerstvo vnitra – nová registratura, k. 296, sl. A 1323, Výchovná střediska – převedení donucovacích pracoven do justiční správy, K č. 70.768/48-IV/1, zde dne 17. 7. 1948, 16. 9. 1948.

[111] Viz BALOUN, P.: From “Scourge of the Countryside” to “Social Parasites” and “Job-Hoppers”, s. 721.

[112] ŠLOUF, Jakub: Poválečná „očista“ průmyslových závodů. In: JANÁK, Dušan – KOKOŠKA, Stanislav a kol.: *Průmyslové dělnictvo v českých zemích v letech 1938–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, s. 456–474, zde s. 460–461.

třídu parazitující na práci dělnictva. Biologizující kriminalistické teorie byly zavrženy a prim získalo třídní hledisko, jímž byl posuzován i postoj k takové práci a zaměstnání, které byly považovány za neproduktivní, jako byl například podomní obchod, kočovné živnosti či sexuální služby. Pro období stalinismu proto bylo typické spojování majetkové kriminality s politickou opozicí a *vice versa*. Hranice mezi perzekucí politických oponentů a pachatelů trestné činnosti se stírala.[113] Důvodová zpráva k návrhu zákona o pracovních střediscích tak artikulovala preventivní princip vzhledem k tradičnímu pojetí „asociality“ a zároveň jej umožňovala vztáhnout na politické oponenty režimu: „Praxe … ukázala, že naprosto nestačí čekati na to, až se někdo dopustí trestného činu, a proto jsou zřizovány v různých státech ústavy, do nichž se přikazují osoby, které se nedopustily určitého trestného činu, nebyly pro něj odsouzeny, avšak svým způsobem života ohrožují veřejnou bezpečnost. Jde o tzv. osoby asociální. Asocialita tato byla zprvu posuzována jedině z hlediska ochrany jednotlivce, a zejména jeho majetku. Proto takovéto ústavy byly určeny pro určité asociální typy, jako tuláky, žebráky, příp. prostitutky. Pojem asociality se však nyní rozšiřuje na tzv. asocialitu kolektivní, při níž jde o ochranu státního, společenského [a] hospodářského zřízení. Zřízení výchovných pracovních středisek sleduje ten účel, aby se dostalo výchovy zejména prací osobám asociálním, a to obojího druhu. Takovýmto opatřením dá se předcházeti vážným poruchám a včas zabrániti, aby se jednotlivci nedopouštěli těžkých trestných činů.“[114]

Deklarovaným účelem pracovních středisek a později táborů nucené práce bylo předejít trestným činům hrozícím ze strany rizikových skupin obyvatelstva. Bezpečnostní a policejní experti komunistického režimu tak plně přijali starší princip policejní preventivní vazby, jen ho třídně překódovali. Za „asociála“ nyní mohl být považován jak tulák, tak soukromý podnikatel. V táborech se obě skupiny vězňů potkávaly, přičemž příslušníci „dělnické třídy“ podle Karla Kaplana – k překvapení a zděšení komunistických elit – početně značně převyšovali „buržoazii“.[115] V praxi fungování táborů nucené práce tak převážila starší vrstva imaginace, což mělo velký delegitimizační potenciál pro fungování celé instituce.

Deklarovaným cílem donucovacích pracoven měla být převýchova a znovuzačlenění káranců do společnosti. Internace proto neměla být chápána jako trest, ale jako dodatečné výchovné opatření (a jako na takové se na ně například

[113] Viz BALOUN, P.: From “Scourge of the Countryside” to “Social Parasites” and “Job-Hoppers”, s. 720.

[114] *NA*, f. Ministerstvo vnitra II – tajné, k. 51, Důvodová zpráva k osnově zákona o kárných pracovních střediscích, s. 9, nedatováno (1948).

[115] KAPLAN, K.: Tábory nucené práce v Československu v letech 1948–1954, s. 136–137.

nevztahovala amnestie). V praxi byla ovšem hlavním (někdy i otevřeně přiznávaným) cílem izolace lidí, kteří byli považováni za nepolepšitelné. Napětí mezi principy převýchovy a izolace bylo pro fungování donucovacích pracoven typické a propisovalo se rovněž do vyjednávání o vytvoření táborů nucené práce. Řešení tohoto rozporu nacházeli ministerští experti v důsledném odpojení obou pólů. Donucovací pracovny měly plně přijmout princip izolace „nepolepšitelných" a zaměřovat se na recidivisty, internované na základě soudního trestu, zatímco pracovní střediska měla sloužit výhradně jako výchovné instituce zaměřené na osoby, které dosud nebyly trestané a jež měly být internovány z preventivních důvodů na návrh správních orgánů (ONV).[116] Na rozdíl od pracoven to neměla být instituce vězeňského typu, namísto toho se počítalo s úzkým napojením středisek na průmyslové podniky.[117] Oproti donucovacím pracovnám tak střediska měla reprezentovat modernější a pokročilejší výchovné opatření.

Před modelem výchovných pracovních středisek ale vláda dala přednost represivnější koncepci, kterou odrážel i nový název „tábory nucené práce".[118] Projednávání příslušného zákona na vládní úrovni bylo poměrně konfliktní. Premiér Antonín Zápotocký proti zákonu vystoupil s námitkou, že práce nemůže být trestem. Své výhrady proti podobě zákona formuloval právě s odkazem na donucovací pracovny coby symbol starého režimu: „Podobá se to pak starým donucovacím pracovnám kapitalistického a buržoázního [*sic*] řádu a o to nám přece nemůže jít."[119] Jiní činitelé naopak v donucovacích pracovnách při projednávání zákona viděli pozitivní vzor.[120] Přesto však přetrvávalo přesvědčení, že tábory nucené práce představují oproti donucovacím pracovnám mírnější formu internace. O tom vypovídá také rozkaz, podle kterého neměli být uprchlíci z TNP po dopadení vraceni do původního tábora a za trest měli být internováni v pracovnách v Brně a Pardubicích.[121] Zde rovněž měla být zřízena zvláštní oddělení TNP, kde se měli soustředit „nepolepšitelní" chovanci ze všech táborů.[122]

[116] *NA*, f. Ministerstvo vnitra II – tajné, k. 51, Důvodová zpráva k osnově zákona o kárných pracovních střediscích, s. 9, nedatováno (1948).

[117] *Tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra II – nová registratura, k. 296, sl. A 1323, Převedení zemských donucovacích pracoven v zemích České a Moravskoslezské do justiční správy, 29. 9. 1948.

[118] Viz KAPLAN, K.: Tábory nucené práce v Československu v letech 1948–1954, s. 83.

[119] Citováno podle: Tamtéž, s. 83.

[120] Viz SIVOŠ, J.: *Bez rozsudku!*, s. 107 (viz pozn. 12).

[121] *ABS*, f. 310 (Velitelství Státní bezpečnosti), sign. 310-46-6, Zařazování některých osob podle zák[ona] čís. 247-48 Sb. do zemských donucovacích pracoven v Pardubicích a v Brně, 4. 4. 1949.

[122] *Tamtéž*, sign. 310-46-7, Situační zpráva o táborech nucené práce ke dni 31. března 1949.

Zákon o táborech nucené práce vstoupil v platnost 25. října 1948.[123] Poměrně lakonickou a značně neurčitou legislativní normu doplnily v prosinci 1948 ministerské směrnice.[124] Ty vymezovaly okruhy osob určených k zařazení do tábora takto: 1. osoby vyhýbající se práci; 2. osoby ohrožující hospodářský život; 3. osoby odsouzené podle zákona na ochranu republiky,[125] o trestní ochraně národních podniků[126] a hospodářského plánu[127] a o stíhání černého obchodu;[128] 4. osoby odsouzené za správní přestupky.[129] Tábory nucené práce tedy v sobě spojovaly perzekuci různých typů internovaných osob na základě různých principů: jednak coby formu dodatečného trestu po propuštění z vězení (kategorie 3 a 4), jednak jako formu administrativní detence (kategorie 1 a 2). Oba tyto principy přitom byly přítomné v různých fázích fungování donucovacích pracoven a rovněž okruh obětí se do značné míry překrýval s lidmi, které v předcházejících letech tyto instituce postihovaly.

Jakkoliv oba systémy po určitou dobu fungovaly paralelně, rozdíly mezi praxí donucovacích pracoven a táborů nucené práce se v podstatě stíraly. Již v prosinci 1948 Ministerstvo vnitra projednávalo sloučení obou institucí. Podle jednoho z návrhů měly tábory nucené práce plně převzít funkci donucovacích pracoven, pokud šlo o ukládání dodatečného trestu pro odsouzené osoby, které by mohly ohrožovat veřejnou mravnost nebo bezpečnost: „Soudy budou o přípustnosti dodání do tábora nucené práce rozhodovat v týchž případech, kde podle dosavadních předpisů rozhodovaly o přípustnosti přikázání do donucovací pracovny,“ psalo se v návrhu.[130] Do táborů se tak měly dostávat „kriminální živly“, na které dosud cílily donucovací pracovny. Výkon správního trestu, který měl být odpykán

[123] Viz KAPLAN, K.: Tábory nucené práce v Československu v letech 1948–1954, s. 84.

[124] *NA*, f. Ministerstvo vnitra II – nová registratura, k. 296, sl. A 1323, Zákon o výchovných pracovních střediscích – Tábory nucené práce, Zákon o táborech nucené práce – prozatímní pokyny ministerstva vnitra, 27. 12. 1948.

[125] Zákon č. 231/1948 Sb., Zákon na ochranu lidově demokratické republiky. In: *Zákony pro lidi: Sbírka zákonů* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/ReUZe.

[126] Zákon č. 165/1946 Sb., Zákon o trestní ochraně národních podniků, znárodněných podniků a podniků pod národní správou. In: *Tamtéž* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/xeUZQ.

[127] Zákon č. 27/1947 Sb., Zákon o trestní ochraně provádění dvouletého hospodářského plánu. In: *Tamtéž* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/xeUZi.

[128] Zákon č. 15/1947 Sb., Zákon o stíhání černého obchodu a podobných pletich. In: *Tamtéž* [online]. [Cit. 2026-08-12.] Dostupné z: https://1url.cz/veUkR.

[129] Viz KAPLAN, K.: Tábory nucené práce v Československu v letech 1948–1954, s. 85.

[130] *NA*, Ministerstvo vnitra II – nová registratura, k. 296, sl. 1322, Nová právní úprava bezpečnostního dohledu, Základní zásady pro novou právní úpravu bezpečnostního dohledu a pro přeměnu donucovacích pracoven na tábory nucené práce, 29. 12. 1948.

v donucovacích pracovnách, se měl nadále provádět v táborech nucené práce. Po jeho uplynutí navíc mohl bezpečnostní referent navrhnout další internaci v táboře – nikoliv jako trest, ale „za účelem výchovy k práci“.[131] Záměnnost obou institucí se přitom vykládala jako kvalitativní posun. Výkon správního trestu v táborech nucené práce měl být považován za mírnější alternativu – za *„přeměnu trestu ve výchovné opatření* v táboře, jak toho vyžadují pokrokové názory na výkon trestu“.[132]

Během roku 1949 byly donucovací pracovny v Pardubicích, Brně a ve Znojmě přeměněny na tábory nucené práce. Jejich „káranci“ se stali „chovanci“,[133] většina dozorců zůstala dozorci.[134] Zrušení donucovacích pracoven, k němuž došlo v následujícím roce po přijetí nového správního zákona, tak již bylo zcela formální. Komunističtí činitelé si přitom zřejmě neuvědomovali, že mezi fungováním obou systémů je značná kontinuita. Přeměna donucovacích pracoven na tábory nucené práce byla vykládána jako civilizační výkon nového režimu, odvrat od temné minulosti k modernizaci země: „…zrušení donucovacích pracoven a policejního dozoru lze politicky chápat jako jeden z výrazů pokrokové přeměny našeho právního řádu,“ psal zástupce Ministerstva vnitra v komentáři k důvodové zprávě k návrhu zákona o zrušení donucovacích pracoven z května 1949.[135]

Tuto triumfalistickou perspektivu ovšem můžeme stěží předpokládat u těch, kteří tábory nucené práce nedobrovolně prošli. Někteří z nich již měli zkušenost s donucovací pracovnou. Eliška Čamková byla na základě správního trestu v letech 1947 a 1948 po dobu šesti měsíců internována v „ústavu pro nápravu prostitutek“ v donucovací pracovně ve Znojmě. Po propuštění pracovala jako „posluhovačka“ v Olomouci. Z pohledu policie se však jednalo o osobu, která se „štítí práce“, „kazí pracovní morálku“ a na kterou bylo „občany poukazováno jako na živel asociální“.[136] Místní policejní autority využily zaběhnutých policejních kategorií, aby dotyčnou vykreslily jako „nepolepšitelnou“ a podpořili její internaci z preventivních důvodů. Čamková, která této stigmatizaci hrdě vzdorovala výrokem: „Já jsem hrdá, že jsem kurva. Kolem kurvy se točí celý svět,“[137] byla

[131] *ABS*, f. 310, sign. 310-46-6, Zásady zákona o zrušení donucovacích pracoven, policejního vyhošťování a policejního dohledu, 19. 2. 1949.

[132] *Tamtéž*, zvýrazněno v původním textu.

[133] *MZA*, f. A 19, kniha č. 39.

[134] *ABS*, f. 310, sign. 310-82-3, Sbor národní bezpečnosti – útvar „Modřín“ – personální opatření, s. 15 a 17, nedatováno (1949).

[135] *Tamtéž*, f. A2/1, inv. j. 1781, Osnova zákona o zrušení donucovacích pracoven, s. 20, 13. 5. 1949.

[136] *SOkA Olomouc*, f. Krajský národní výbor v Olomouci, k. 685, sl. Čamková Eliška – Olomouc, zpráva z 2. 5. 1949.

[137] *Tamtéž*, Čamková Eliška z Olomouce, veřejné pohoršení opilstvím, 13. 4. 1949.

znovu internována v areálu zemské donucovací pracovny ve Znojmě, tentokrát jako „chovanka“ TNP.[138] V tomto a posléze dalších táborech nucené práce strávila dva roky života.[139]

Závěrem

„Pro zrušení donucovacích pracoven a převzetí jejich funkce tábory nucené práce mluví ovšem i ta okolnost, že tábory jsou zařízením moderním, přizpůsobeným současným požadavkům, kdežto donucovací pracovny jsou přežitkem z minulého století,“ tvrdilo se v důvodové zprávě k návrhu zákona o zrušení donucovacích pracoven.[140] Tábory nucené práce se v ní vyzdvihovaly jako moderní instituce, která má nahradit donucovací pracovny coby přežitek kapitalistického útlaku dělnictva, podobný zákonům o policejním dohledu či „potulných cikánech“. Donucovací pracovna se tak stávala symbolem nespravedlnosti minulého společenského řádu, nepotřebným reliktem minulosti.

Systém donucovacích pracoven, vytvořený na konci 19. století za účelem kontroly mobility a disciplinace především chudého venkovského obyvatelstva, se skutečně od konce třicátých let nacházel v krizi. Nově vznikající disciplinární instituce, jako byly „pracovní útvary“, „kárné pracovní tábory“, „pracovně-výchovné tábory“ nebo „sběrné tábory“, do značné míry převzaly jejich funkci. Jejich areály, vybavení, personál i režimy disciplinace a využívání práce internovaných osob však byly nadále k dispozici pro provádění dalších forem perzekuce, od transportů „asociálů“ po rasovou perzekuci Romů. Na konci druhé světové války se systém donucovacích pracoven ocitl v troskách, zásadně se změnil společenský kontext jejich fungování a přes opakované pokusy o reformu se jejich provoz v předválečném rozsahu nepodařilo obnovit.

V rámci širší sítě nátlaku (*coercive network*) sestávající z disciplinárních a trestních zařízení tak měly donucovací pracovny sice okrajové, ale nikoliv nepodstatné místo. S jejich budoucím provozem policejní a administrativní elity nadále počítaly a vytvářely nové režimy internace. Převýchova v pracovně tak našla své místo v souboru zákonů určených k disciplinaci pracujících v rámci budování plánované ekonomiky a zároveň se stala součástí legislativy zajišťující provádění etnické čistky na německy mluvícím obyvatelstvu. Cílem těchto změn bylo jak využití

138 *Tamtéž*, výměr z 24. 5. 1949.

139 *Tamtéž*, Propouštěcí potvrzení, 26. 5. 1951.

140 *NA*, Ministerstvo vnitra II – nová registratura, k. 9659, sl. Tábory nucené práce – všeobecné věci, Zásady zákona o zrušení donucovacích pracoven, policejního vyhošťování a policejního dohledu, 19. 2. 1949.

nenaplněných kapacit donucovacích pracoven pro zajištění jejich ekonomické návratnosti, tak ulehčení přeplněným věznicím. Prázdné prostory donucovacích pracoven tak vybízely státní aparát k hledání kreativních způsobů, jak je znovu zaplnit. Tato ekonomizující logika vedla k rozšíření možných způsobů internace ekonomicky údajně neproduktivních skupin obyvatelstva. Práce internovaných tak měla disciplinační efekt nejen na těla lopotících se káranců a méně početně zastoupených káranek, ale také na „fluktuující" dělníky na svobodě. Současně poskytovala odrazový můstek k promýšlení nových podob mobilizace a disciplinace pracovní síly.

Donucovací pracovny tvořily jak součást infrastruktury, která byla k dispozici pro nové účely, tak součást myšlenkového světa policejních a právních expertů. Jako jediná dlouhodobě fungující instituce dodatečného trestu, založená na představě o rehabilitačním účinku fyzické práce, představovala donucovací pracovna referenční bod, do kterého se sbíhaly diskuse o nových způsobech disciplinace ekonomicky údajně neproduktivních skupin obyvatelstva a možnosti jejich převýchovy. S využitím pracoven tak kriminalističtí experti počítali během přípravy zákona o preventivním potírání zločinnosti i v návrzích protiromských opatření. Na příkladu donucovacích pracoven tak lze ukázat četné kontinuity v užívání administrativní detence, využívání práce internovaných a představách o nápravě (*correctional imagination*), ve kterých byly zakotveny.

V tomto ohledu nepozoruji po komunistickém převratu zásadní zlom, ale spíše pokračování dřívějších tendencí. Z perspektivy dobových elit však zrušení donucovacích pracoven a jejich nahrazení tábory nucené práce znamenalo zásadní změnu. Pracovny jakožto součást minulého nespravedlivého společenského řádu měly být nahrazeny novou institucí, která neměla být založena na represivním, nýbrž preventivním modelu, a jako taková měla lépe plnit cíl nápravy a resocializace internovaných. Navzdory výše uvedenému modernizačnímu diskurzu donucovací pracovny do značné míry posloužily jako model komunistických táborů nucené práce. Týkalo se to jak principu dodatečného trestu, který byl kódován coby výchovné opatření, tak komplexu představ o osobách „štítících se práce". Pomocí tvrdé manuální práce tak měla být v táborech „převychována" nejen buržoazie, ale také dřívější „klientela" zemských robotáren – lidé na okraji společnosti, kteří z pohledu mocenských elit nevykonávali „řádnou" práci. Právě vůči nim byly v pracovnách uplatňovány režimy internace, které jsou obvykle spojovány výhradně s komunistickou diktaturou. Tato studie proto na zánik pracoven krátce po jejím nastolení nahlíží spíše jako na postupnou transformaci než jako na jasnou cézuru, jak se jevila současníkům a jak by vyhlížela i dnes, pokud by výklad zůstal v rámci institucionálních dějin a nezohlednil širší síť nátlaku. Systém táborů nucené práce do sebe začlenil jak areály donucovacích pracoven, tak někdejší dozorce i kárance. Společný oběma institucím byl rovněž základní paradox provázející jejich fungování: fyzická práce měla být zároveň

trestem i prostředkem společenské rehabilitace. Radikální stalinistická imaginace nápravy tak představovala jen další, nejčerstvější vrstvu palimpsestu, pod kterou prosvítaly starší vrstvy – kontury robotárny.

Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky v rámci grantového projektu „Trestat, nebo napravovat? Gender, práce a disciplinace v donucovací pracovně v českých zemích (1918–1950)“ (ID GA23-05641S), řešeného v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i.

Abstract

*The study examines the final stage of the existence of workhouses in the Czech lands between 1945 and 1950. Workhouses (*donucovací pracovny*) were disciplinary institutions based on the principle of additional punishment and the declared aim of correction through physical labour. Their modern form emerged in the nineteenth century and survived several political regimes in the Czech lands until the mid-twentieth century. The author explores why an institution that had formed a stable part of the penal system for decades ceased to exist after the Second World War. In 1945 and 1946, workhouse facilities were used for the purposes of the ethnic cleansing of the German population. Although a certain number of “persons avoiding work” (*„práce se štítící osoby“*, in the terminology of the time), including Roma who had survived Nazi persecution, were subsequently interned there, their original function could not be restored, prompting administrative and police elites to seek new uses for the workhouse facilities. Debates among legal and criminalistics experts about the future of workhouses, as well as their use for various forms of administrative detention, reveal contemporary ideas about labour and the disciplining of those who did not work. The author approaches these debates through the concept of correctional imagination, while using the concepts of the coercive network and the carceral palimpsest to map the relationship between workhouses and other disciplinary institutions, particularly the system of forced labour camps. For a time, this system operated alongside the workhouses and was influenced by them in many respects. The study thus argues that the establishment of forced labour camps (*tábory nucené práce, *TNP) in Czechoslovakia after 1948 was not merely a radically new instrument of the communist dictatorship, but also built on older ideas of correction and disciplinary practices associated with workhouses.*

Keywords / Klíčová slova:

workhouses; Czech lands; Czechoslovakia; Third Czechoslovak Republic; Protectorate of Bohemia and Moravia; communism; disciplining; internment; labour; forced labour camps (*tábory nucené práce*, TNP); criminalistics; Roma; correctional imagination; coercive networks; carceral palimpsest

donucovací pracovny; české země; Československo; třetí republika; Protektorát Čechy a Morava; komunismus; disciplinace; internace; práce; tábory nucené práce (TNP); kriminalistika; Romové; imaginace nápravy; sítě nátlaku; trestní palimpsest

DOI 10.51134/sod.2026.032

Ostravské zaměstnanecké kolonie mezi sociální a prostorovou inkluzí a exkluzí

Na cestě od vzorných firemních sídlišť k sociálně vyloučeným romským lokalitám

Martin Jemelka

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., Praha

Hovořila-li česká média v posledních patnácti, dvaceti letech o sociální a prostorové exkluzi,[1] sociálně a prostorově vyloučených lokalitách, romských ghettech a jejich obyvatelích ohrožených (obchodem s) chudobou a kriminalitou, zaznívaly až příliš často hned dva pomístní názvy na území Statutárního města Ostrava – Bedřiška a Přednádraží. Zatímco původně železničářskou podnikovou osadu Přednádraží v Ostravě-Přívozu dnes připomíná už jen nikam nevedoucí uliční síť v rekultivovaném terénu v sousedství rychlostní komunikace D47 a desítky novinových či televizních příspěvků a bouřlivých online diskusí o demolici vybydleného romského ghetta,[2] název původně hornické kolonie Bedřiška v městské části Ostrava – Mariánské Hory a Hulváky dnes česká média opět skloňují ve všech pádech. Nejspíše proto, že Bedřišce hrozí osud Přednádraží, zaniknuvšího před více než deseti lety. S velkou dávkou zjednodušení lze říct, že čím bylo kolem roku 2012 v českých masmédiích ostravské Přednádraží, tím je dnes Osada Bedřiška – kdysi (sice prostorově izolovaná, ovšem) zabydlená zaměstnanecká kolonie, dnes periferní městská část určená k vystěhování, demolici a novému, nejpravděpodobněji developerskému využití.[3]

[1] Autor děkuje recenzentům za připomínky k rukopisu studie, zvláště k její struktuře a metodologii. Zvláštním díkem je zavázán redaktorům *Soudobých dějin* za pomoc při hledání finálního tvaru studie.

[2] Viz PRACHÁŘOVÁ, Kateřina: Stavební úřad nařídil demolici pěti domů v ostravském Přednádraží. In: *iRozhlas* [online], 21. 05. 2013. [Cit. 2026-07-20.] Dostupné z: https://1url.cz/geDh7.

[3] ČTK: Podporovatelé kolonie Bedřiška znovu obsadili střechu domu určeného k demolici. In: *České noviny* [online], 14. 11. 2025. [Cit. 2026-07-20.] Dostupné z: https://1url.cz/EeDCM.

Obě původně dělnická sídliště v moravské části Ostravy nedaleko řeky Odry spojuje jak významný podíl obyvatelstva romského původu v posledních generacích jejich existence, tak minulost zaměstnaneckých (firemních, podnikových, dělnických) kolonií postavených zaměstnavatelem pro jeho zaměstnance (dělníky). Po desetiletí sloužily k ubytování převážně manuálně pracujících z místních závodů těžkého průmyslu uhlí a železa (Bedřiška) a dopravy (Přednádraží). Přednádraží, budované od konce 19. století, představovalo mezi světovými válkami relativně výstavnou železničářskou čtvrť několikapodlažních domů z režného zdiva s takřka tisícovkou obyvatel, funkčními sociálními vazbami a bohatým komunitním životem, který doznával ještě dlouho v éře státního socialismu (vlastní biograf), kdy se v osadě stále častěji ubytovávali Romové coby zaměstnanci Československých státních drah.[4]

Naopak Bedřiška je – s výjimkou skupiny bývalých provozních objektů předčasně uzavřeného kamenouhelného dolu Bedřich (činný byl pouze v letech 1900 až 1910) – plodem rané socialistické industrializace. Právě na jejím počátku byla v roce 1950 postavena zaměstnanecká osada přízemních dřevěných montovaných domků na betonových základech (tzv. finské domky), do nichž se od konce dvacátého století stále častěji stěhovali – případně byli systematicky stěhováni – Romové.[5] A zatímco chátrající romské ghetto Přednádraží, stigmatizované dlouhodobou ekologickou zátěží z železničních výtopen a provozů, z nedaleké výrobny průmyslových sazí pro těžký průmysl, a nakonec i povodněmi v červenci 1997,[6] nacházelo obtížně zastání u širší veřejnosti, natož u politických reprezentací, které by bránily jeho demolici,[7] na stranu obyvatel pozvolna zanikající Bedřišky se v posledních letech postavily jak neziskové organizace (například Klub Fiducia) a političtí aktivisté, tak i část veřejnosti, a dokonce samotný prezident České republiky Petr Pavel, pro nějž Bedřiška představuje symbol dlouhodobého komunitního a občanského vzdoru[8] vůči dopadům prostorového a sociálního vyloučení v postindustriálním prostředí.[9]

---

[4] Viz DRÁPELA, Martin – VACULÍK, Lukáš: Přednádraží. In: JEMELKA, Martin (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 3: *Závodní kolonie Vítkovických železáren a dalších průmyslových podniků.* Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě 2015, s. 302–325.

[5] Viz VACULÍK, Lukáš: Bedřiška. In: *Tamtéž*, s. 692–713.

[6] DRÁPELA, M. – VACULÍK, L.: Přednádraží, s. 314–316.

[7] PRACHÁŘOVÁ, K.: Stavební úřad nařídil demolici pěti domů v ostravském Přednádraží [online].

[8] Iniciativa „Bedřiška přežije!!!“ interpretuje současnou situaci bývalé hornické kolonie Bedřiška jako důsledek dlouhodobých procesů prostorové marginalizace, urbanistické izolace a sociální stigmatizace této lokality. Zdůrazňuje význam místní komunity, komunitní solidarity a práva obyvatel na zachování historicky vzniklého rezidenčního prostoru. Více online zde: https://bedriskaprezije.cz/.

[9] ČTK – HOLÁŇOVÁ, Alice: Prezident Pavel v Ostravě navštívil kolonii Bedřiška, situaci kolem nuceného stěhování sleduje. In: *Ostravská drbna* [online], 20. 07. 2024. [Cit. 2026-07-20.] Dostupné z: https://1url.cz/peDCE.

Právě historickým kořenům a dlouhodobým vývojovým trajektoriím těchto dvou fenoménů – prostorového a sociálního vyloučení v prostředí generačně stárnoucích zaměstnaneckých kolonií, proměňujících se postupně v romská ghetta – je věnována tato studie.[10] Kombinuje mikrohistorické a historickosociologické přístupy, obdobně jako pracuje s historickými statistickými daty na straně jedné a s výsledky orálněhistorického výzkumu na straně druhé. Klade si za cíl spíše než k samotné definici sociální a prostorové exkluze přispět k interpretaci jejich dlouhodobé historické geneze a procesu prostorového a sociálního vylučování v postindustriálním prostředí.[11]

Téma prostorové a sociální exkluze není v českých sociálních vědách nové. Dosud se mu věnovali vědci a vědkyně z oborů antropologie, etnologie, sídelní geografie, bezpečnostní expertizy či sociologie.[12] Většina z nich však z meritorních a temporálních důvodů rezignovala na výzkum z perspektivy delší, než je horizont jedné či nejvýše dvou lidských generací. Naopak tato studie cíleně a v českém prostředí inovativně usiluje analyzovat historické kořeny sociálního a prostorového vyloučení z longitudální perspektivy více než půldruhého století, a to na příkladu postindustriálního Ostravska s jeho desetiletí trvající a v podstatě kontinuální tradicí výzkumu průmyslové společnosti, dělnictva a jeho každodennosti.[13]

Studie vychází z přesvědčení, že zárodky i projevy sociální exkluze lze nalézt již v raných fázích industrializace – již při samotném vzniku zaměstnaneckých kolonií se jim dostávalo dlouhodobě znevýhodňujících dispozic, které zvyšovaly pravděpodobnost trajektorií vedoucích až k současné prostorové a sociální exkluzi. Již před čtyřmi desetiletími o tom hovořil německý historik hospodářských a sociálních dějin Hartmut Kaelble ve své dnes již klasické práci *Industrializace a sociální nerovnost v Evropě 19. století*, věnované zrodu průmyslových měst a formování dělnické třídy, prostorové diferenciaci, segregaci bydlení a vzniku periferních dělnických čtvrtí.[14]

Tato stať usiluje o identifikaci longitudálních prostorových a sociálních fenoménů a trajektorií, které v dlouhodobé perspektivě buď rovnou vedly, nebo

[10] Srv. BOYSER, Katrien de – DEWILDE, Caroline – DIERCKX, Danielle – FRIEDRICHS, Jürgen (eds.): *Between the Social and the Spatial: Exploring the Multiple Dimensions of Poverty and Social Exclusion*. Farnham, Ashgate 2009.

[11] KAELBLE, Hartmut: *Industrialisierung und soziale Ungleichheit: Europa im 19. Jahrhundert. Eine Bilanz*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1983, s. 119–143; SIBLEY, David: *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West.* London, Routledge 1995, s. 1–18.

[12] Viz zde alespoň PROKOP, Daniel: *Slepé skvrny: O chudobě, vzdělávání, populismu a dalších výzvách české společnosti.* Brno, Host 2020.

[13] Viz JEMELKA, Martin: Dělnické kolonie tématem české historiografie: Tradice a stav výzkumu. In: *Střed*, roč. 6, č. 2 (2014), s. 105–119.

[14] KAELBLE, H.: *Industrialisierung und soziale Ungleichheit*, s. 121–125 a 130–135.

přinejmenším přispěly k transformaci původně sociálně inkluzivních firemních sídlišť v lokality s obyvateli odsouzenými k sociálnímu a prostorovému vylučování. Pozornost je přitom vedle podniků a státu věnována několika skupinám aktérů, s jejichž pomocí lze tyto fenomény přesvědčivě demonstrovat – Romům, seniorům či tělesně postiženým, tedy osobám ohroženým již za industrializace sociálním a prostorovým vylučováním.

Předkládaná studie přitom vychází z autorova dlouhodobého, v podstatě spirálovitě odvíjeného zájmu o problematiku zaměstnaneckého bydlení, populačního vývoje dělnických kolonií, široce pojatého společenského, každodenního a náboženského života jejich obyvatel, a to především na Ostravsku, kde se tento výzkum může opřít o více než půlstoletí trvající bádání.[15] Zdejší výzkumy dělnických kolonií, jejich populace, dělnické každodennosti, různých individuálních a kolektivních aktérů a obecně fungování průmyslové společnosti v čele s dělnictvem se v domácím prostředí přiblížily problematice prostorové a sociální exkluze v bývalých dělnických čtvrtích vůbec nejvíce.[16]

Sociální vyloučení jako téma společenských věd

V názvu studie i v jejím textu opakovaně používám termín „sociální vyloučení (exkluze)“, přestože se stále jedná o relativně nový, často diskutovaný pojem s poněkud vágním obsahem, vázaným v českém prostředí hlavně na romskou problematiku a sociálně komplikované lokality s propustnými prostorovými hranicemi a proměnlivým etnickým složením. V českých podmínkách byl význam sociální exkluze diskurzivně formován jednak sociologickým[17] a antropologickým výzkumem,[18] jednak sociálněpolitickým diskurzem. Tato studie se rozhodně kloní

[15] Viz JEMELKA, Martin: Dělnické kolonie českých zemí v historiografii 21. století. In: LACKO, Miroslav (ed.): *Montánna história: Ročenka o dejinách baníctva a hutníctva / Die Montangeschichte: Jahrbuch für Geschichte des Berg- und Hüttenwesens*, č. 7. Limbach, Slovenská spoločnosť pre sociálne a hospodárske dejiny 2014, s. 10–33.

[16] Viz JEMELKA, Martin: Ostrawskie kolonie robotnicze na drodze od osiedli firmowych do socjalnie wykluczonych osiedli romskich (1954–1989). In: SZYSZLAK, Elżbieta – SZYSZLAK, Tomasz (eds.): *Kwestia romska w kontekście bezpieczeństwa wewnętrznego.* Wrocław, Fundacja Integracji Społecznej PROM – Centrum Badań Partnerstwa Wschodniego 2013, s. 59–79.

[17] Viz MAREŠ, Petr – SIROVÁTKA, Tomáš: Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluze): Koncepty, diskurz, agenda. In: *Sociologický časopis*, roč. 44, č. 2 (2008), s. 271–294, zde s. 272.

[18] Viz JAKOUBEK, Marek (ed.): *Romové – konec (ne)jednoho mýtu: Tractatus culturo(mo)logicus.* Praha, Socioklub 2004, s. 230–232; MORAVEC, Štěpán: Nástin problematiky sociálního vyloučení romských populací. In: HIRT, Tomáš – JAKOUBEK, Marek (eds.): *„Romové“*

Uhelná jáma Bedřich v ostravské místní části Zábřeh nad Odrou na fotografii z doby kolem roku 1900

Statutární město Ostrava, Archiv města Ostravy, autorství neuvedeno

ke spíše opatrnému používání termínu „sociální/prostorová exkluze/vyloučení“ a současně rovněž k přesvědčení, že jde o značně široký a flexibilní pojem označující celou škálu mechanismů dlouhodobého sociálního a prostorového vylučování a sociální kontroly. Proto se zde terminologicky opatrně rozlišuje mezi dlouhodobým procesem vylučování a vyloučením/exkluzí jako zatím poslední fází tohoto zjevně pokračujícího procesu.

Za základní znaky sociální exkluze považují domácí badatelé Marek Jakoubek, Petr Mareš, Tomáš Sirovátka či Ladislav Toušek zejména absenci participace na běžných aktivitách většinové společnosti, deprivaci ve vzájemně provázaných

v osidlech sociálního vyloučení. Plzeň, Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu při Katedře antropologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni 2006, s. 11–69; TOUŠEK, Ladislav: Kultura chudoby, underclass a sociální vyloučení. In: *Tamtéž*, s. 288–331.

sociálních oblastech či dimenzích života, a konečně prostorovou vyloučenost („prostorové vyloučení – exkluze"), provázenou sociálně patologickými atributy (kriminalita, nízká úroveň bytového fondu, nedostatečná infrastruktura, špatná dopravní dostupnost apod.) a rovněž takzvanou kulturou bídy. Ta se projevuje životním stylem charakterizovaným chronickou závislostí na sociálním státu nebo na asociálních aktivitách, které omezují možnosti úniku ze sociální exkluze, a strategií přežívání bez integrace do majoritních struktur, často s tendencí k mezigenerační reprodukci v rámci matrifokální rodiny.[19] Uvedené atributy lze bezesporu nalézt také v romských ghettech vzniklých v prostředí bývalých (nejen ostravských) dělnických kolonií.[20]

Projekci tématu prostorového a sociálního vylučování bývalých zaměstnaneckých sídlišť v postindustriální Ostravě do starších epoch vrcholné industrializace legitimizují hlavně zahraniční práce z oblastí urbánní sociologie, humánní geografie a studia sociální nerovnosti, které akcentují jak roli prostoru, tak manuálně pracujících. V jejich čele stojí zásadní práce kritické urbánní geografie z pera britského, marxismem ovlivněného sociálního teoretika Davida Harveyho, který nechápe prostor jako mocensky neutrální kulisu sociálních procesů, ale jako jejich aktivní součást, která naopak reprodukuje mocenské a ekonomické struktury.[21] Obdobným směrem se vydává i publikace britského sociálního geografa Davida Sibleyho o stigmatizaci nežádoucích skupin v městském prostoru, analyzující hranice mezi většinovou a marginalizovanou populací.[22] Zde předkládaná studie hledá rovněž inspiraci v práci britské sociologické trojice, která sociální vyloučení vztahuje prostorově k omezené mobilitě a absentující dopravní infrastruktuře.[23] Na prvním místě je však třeba zmínit práci amerického kulturního a urbánního sociologa Mika Owena Benediktssona „Kde se ustavuje nerovnost", která zavádí koncept *emplaced inequalities*, místně zakotvených nerovností, rovnou vepsaných skrze architekturu, dopravní infrastrukturu, institucionální pravidla či metody sociální kontroly do konkrétního místa, zaměstnanecké kolonie a dělnické

[19] JAKOUBEK, Marek: Multikulturalizmus vs. kultura (na příkladu tzv. Romů a „jejich" kultury). In: HIRT, Tomáš – JAKOUBEK, Marek (eds.): *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: Antropologická perspektiva*. Plzeň, Aleš Čeněk 2005, s. 232–235; MAREŠ, P. – SIROVÁTKA, T.: Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluze), s. 272; TOUŠEK, Ladislav: Sociální vyloučení a prostorová segregace. In: *AntropoWebzin* [online], č. 2–3 (2007), s. 12–26. [Cit. 2026-07-20.] Dostupné z: https://1url.cz/Iehhv.

[20] HARVEY, David: *Social Justice and the City*. Oxford, Basil Blackwell 1988.

[21] *Tamtéž*, s. 10–14, 24–36 a 51–57.

[22] SIBLEY, D.: *Geographies of Exclusion*, s. 39–72 ad.

[23] CASS, Noelie – SHOVE, Elizabeth – URRY, John: Social Exclusion, Mobility and Access. In: *The Sociological Review*, roč. 53, č. 3 (2005), s. 539–555.

čtvrtě nevyjímaje.[24] Předkládaná studie v mnohem delším časovém horizontu a ve výrazně odlišném urbánním a sociálním *milieu* hledá odpovědi na otázky, které si kladli autoři výzkumu košického panelového sídliště Luník IX, podle nichž environmentální zátěž, periferní lokalizace a segregace obyvatel veřejnou správou měly za následek jeho proměnu na romské ghetto.[25]

Problematika Romů žijících v Ostravě a v ostravské průmyslové oblasti, jíž se tato studie dotýká, rovněž není novým tématem. Již od padesátých let se jí věnovaly etnoložky, historičky a jejich kolegové,[26] zejména pak Eva Davidová,[27] Nina Pavelčíková,[28] Ctibor Nečas či Karel Sommer.[29] Tito autoři a autorky se alespoň okrajově vyjadřovali k otázce stěhování a koncentrace romských imigrantů

[24] BENEDIKTSSON, Mike Owen: Where Inequality Takes Place: A Programmatic Argument for Urban Sociology. In: *City & Community*, roč. 17, č. 2 (2018), s. 394–417, zde s. 395–397.

[25] Viz FICERI, Ondrej: *Luník IX – zrod rómskeho geta*. Košice, Spoločenskovedný ústav SAV 2022; FILČÁK, Richard – FICERI, Ondrej: Making the Ghetto at Luník IX in Slovakia: People, Landfill and the Myth of the Urban Green Space. In: *Czech Sociological Review*, roč. 57, č. 3 (2021), s. 293–310.

[26] PARDÝLOVÁ, M. – VOLENCOVÁ-VLÁHOVÁ, V.: Péče o obyvatelstvo romského původu v Ostravě. In: *Československé zdravotnictví*, roč. 15, č. 3 (1963), s. 141–144; VAVRDA, Vladimír: Romské obyvatelstvo v Ostravě. In: *Ostrava: Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města*, sv. 5. Ostrava, Profil 1969, s. 238–244.

[27] DAVIDOVÁ-ZÁBRANOVÁ, Eva: Romské obyvatelstvo v Orlové, Doubravě a Karviné: K problematice migrace Romů ze Slovenska do průmyslových oblastí českých zemí po druhé světové válce. In: *Radostná země: Sborník pro studium lidu Ostravského kraje*, roč. 8, č. 1 (1958), s. 1–9; DAVIDOVÁ, Eva: K romské problematice na Ostravsko-Karvinsku: K problematice asimilace slovenských Romů v průmyslových oblastech českých zemí. In: *Tamtéž*, roč. 11, č. 3 (1961), s. 73–80; DAVIDOVÁ-TURČÍNOVÁ, Eva: *Cikánské (romské) etnikum v Ostravě: Ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském průmyslovém prostředí*, sv. 1–2. Praha – Ostrava, Sociologický ústav ČSAV 1970.

[28] PAVELČÍKOVÁ, Nina: Romská otázka na Ostravsku ve světle pramenů. In: *Slezský sborník*, roč. 93, č. 1–2 (1995), s. 176–178; TÁŽ: Soupis romského obyvatelstva na Opavsku a Ostravsku v roce 1947. In: *Vlastivědné listy*, roč. 21, č. 1 (1995), s. 10–14; TÁŽ: Romové v Ostravě během poválečného desetiletí (1945–1955). In: *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity: Historie / Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis: Historica*, roč. 4. Ostrava, Sfinga 1996, s. 93–109; TÁŽ: Proměny romské komunity v průmyslovém městě. In: JAKOUBEK, Marek – BUDILOVÁ, Lenka (eds.): *Romové a Romové – neznámí i známí: Interdisciplinární pohled*. Voznice, Leda 2008, s. 62–80.

[29] SOMMER, Karel: Pokusy o řešení romské otázky v bývalém Ostravském kraji (1954–1958). In: *Časopis Slezského zemského muzea*, řada B, roč. 45, č. 2 (1996), s. 180–192; TÝŽ: Poznámky k problematice výzkumu romské otázky v českých zemích po roce 1945. In: *Slezský sborník*, roč. 94, č. 3 (1996), s. 246–251; TÝŽ: Živelné přesuny osob romského původu do ostravského regionu v poválečném období a na počátku 50. let. In: *Tamtéž*, roč. 95, č. 3 (1997), s. 186–196.

v ostravských podnikových koloniích.[30] Dlouhodobá proměna závodních kolonií v sociálně vyloučené lokality s převahou romského obyvatelstva však dosud nebyla hlavním tématem samostatného výzkumu. Před lety se autor této studie poprvé pokusil propojit téma dělnických kolonií a romských ghett, ovšem bez jakékoliv ambice promítnout téma do perspektivy delší než jedna lidská generace.[31] Pro mě samotného je tak tato stať prvním pokusem, jak téma zaměstnaneckých kolonií, jejich obyvatel a sociálního či prostorového vylučování, vedoucího až ke vzniku romských ghett, interpretovat z pohledu sociálních dějin v dlouhodobé historické perspektivě.

Romskou tematiku v této studii sleduji detailněji na příkladu městského obvodu Slezská Ostrava, dnes nejrozsáhlejšího a současně nejméně zalidněného městského obvodu Statutárního města Ostrava, kde se první romští imigranti objevili již před rokem 1955. V polovině minulého století se zde navíc nacházelo dvacet dělnických kolonií a závodních čtvrtí, v nichž po druhé světové válce žila přibližně polovina místního obyvatelstva.[32] Výběr slezskoostravského obvodu byl podmíněn tím, že zdejší hornické kolonie již byly topograficky zpracovány, takže existoval potřebný bazální soubor informací pro studium zvolené problematiky.[33] Pasáže s daty z celostátních sčítání obyvatel, která se pro slezskou část dnešní Ostravy dochovala v úplnosti až po roce 1921, jsou naopak věnovány dělnickým koloniím v sousední moravské části Ostravy.[34] Základním pramenným materiálem v dílčí části studie věnované Romům a jejich soužití s majoritou se – vedle pamětnických výpovědí z autorova vlastního orálněhistorického výzkumu, realizovaného v letech 2002 až 2009[35] – staly archivní dokumenty pocházející z činnosti takzvané Komise pro řešení romské otázky.[36]

---

[30] DAVIDOVÁ-ZÁBRANOVÁ, E.: Romské obyvatelstvo v Orlové, Doubravě a Karviné, s. 3; DAVIDOVÁ, E.: K romské problematice na Ostravsko-Karvinsku, s. 75 a 77.

[31] JEMELKA, M.: Ostrawskie kolonie robotnicze na drodze od osiedli firmowych do socjalnie wykluczonych osiedli romskich (1954–1989).

[32] TÝŽ (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 2: *Závodní kolonie kamenouhelných dolů a koksoven ve slezské části Ostravy.* Ostrava, Centrum pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě 2012, resumé, s. 722–725.

[33] *Tamtéž*.

[34] Srv. TÝŽ: *Na Šalomouně: Společnost a každodenní život v největší moravskoostravské hornické kolonii (1870–1950).* Ostrava, Ostravská univerzita v Ostravě, Centrum pro hospodářské a sociální dějiny 2008.

[35] TÝŽ (ed.): *Lidé z kolonií vyprávějí své dějiny.* Ostrava, Repronis 2009.

[36] Uloženy jsou v kartonech č. 47 (1955–1967) a č. 62 (1971–1990) fondů Obvodní národní výbor Slezská Ostrava a Obvodní národní výbor Ostrava 2, deponovaných v Archivu města Ostravy.

Momentka z Bedřišky, kolonie finských domků v Ostravě-Zábřehu, z doby kolem roku 1980
Statutární město Ostrava, Archiv města Ostravy, autorství neuvedeno

Podle *Popisu sociálně vyloučených romských lokalit v regionu Ostravska* existovalo kolem roku 2010 na území Statutárního města Ostravy čtrnáct sociálně vyloučených lokalit s výraznou převahou romského obyvatelstva a s typickými atributy sociální a prostorové exkluze.[37] V těchto čtrnácti ostravských sociálně vyloučených lokalitách (z historicko-geografického hlediska spíše v osmnácti sídelních celcích na úrovni městských čtvrtí) a dále ve čtyřech panelových hotelových domech, které před rokem 1989 sloužily k ubytování zaměstnanců těžkého průmyslu bez rodin, bylo kolem roku 2010 ubytováno 5575 osob.[38] Mladší strategické materiály Statutárního města Ostrava dokládají postupující proměnu těchto lokalit. V rámci

[37] KVASNIČKA, Radim: *Popis sociálně vyloučených romských lokalit v regionu Ostravska*. Ostrava, Odbor pro sociální začleňování v romských lokalitách Úřadu vlády ČR – Agentura pro sociální začleňování 2010, s. 4.

[38] *Tamtéž*, s. 2–11.

strategického *Plánu sociálního začleňování* na roky 2022 až 2027 bylo v devíti městských obvodech identifikováno již patnáct lokalit s přibližně 6150 obyvateli. Dále bylo evidováno více než čtyřicet ubytoven a hotelových domů s kapacitou přesahující osm tisíc lůžek a reálnou obsazeností okolo pěti a půl tisíce osob. Celkově tak v Ostravě před pandemií covidu-19 žilo více než dvanáct tisíc osob naplňujících charakteristiky sociálního vyloučení.[39] Tehdy žilo v Ostravě přibližně pětadvacet až třicet tisíc Romů, z toho až deset tisíc v sociálně vyloučených lokalitách nebo v ubytovnách.[40]

Počátky romského osídlení v těchto lokalitách sahají buď do období před rokem 1989, nebo až do doby po fatálních povodních v létě 1997.[41] Více než polovina monitorovaných sociálně vyloučených lokalit v Ostravě původně fungovala jako zaměstnanecké kolonie,[42] v nichž v poslední třetině dvacátého století početně narůstala romská populace na úkor stárnoucí populace dělnických seniorů. Postindustriální Ostrava – ať již její slezská, nebo moravská část – tak rozhodně představuje odpovídající prostředí pro zkoumání geneze sociálního a prostorového vylučování v rámci bývalých zaměstnaneckých kolonií.

Zaměstnanecké kolonie: projekty a laboratoře sociální inkluze

Zaměstnanecké, firemní či podnikové, nejčastěji dělnické kolonie jsou rozšířeným průvodním jevem urbanizace a synergickým efektem klasické industrializace

[39] Tato studie pracuje výhradně s veřejně dostupnými údaji. Údaje mladší roku 2019 dosud nejsou k dispozici.

[40] *Plán sociálního začleňování: Ostrava 2022–2027* [online]. Ostrava, Statutární město Ostrava 2022. [Cit. 2026-07-20.] Dostupné z: https://1url.cz/meDme.

[41] KVASNIČKA, R.: *Popis sociálně vyloučených romských lokalit*, s. 2–11.

[42] Lokalita Zadní Hrušov s 60 výhradně romskými obyvateli (stav v roce 2010) se nacházela v místech hornické kolonie dolu Hubert v Ostravě-Hrušově a čtvrť Liščina s přibližně 300 Romy byla z větší části tvořena zástavbou kolonie dolu Ida v Ostravě-Hrušově. Zárubek se 165 obyvateli byl pozůstatkem kolonie Jakub dolu Zárubek ve Slezské Ostravě. Jubilejní kolonie se 700 romskými obyvateli je bývalou hornickou kolonií dolu Zárubek v katastru Ostrava-Kunčičky, zatímco demolovaná lokalita Zadní Přívoz byla železničářskou kolonií Přednádraží v Ostravě-Přívoze s přibližně 350 obyvateli (2010). V Ostravě-Vítkovicích se nacházely dvě vyloučené lokality s přibližně 700 romskými obyvateli v koloniích Sirotčí a Jeremenkově. Proskribovaná lokalita Bedřiška v katastrálním území Zábřeh městského obvodu Ostrava – Mariánské Hory a Hulváky měla v roce 2010 170 obyvatel a osamělý činžovní dům v Železárenské ulici v Ostravě – Mariánských Horách se 120 obyvateli rovněž původně sloužil zaměstnaneckému bydlení. Posledními dvěma sociálně vyloučenými lokalitami s převahou romského obyvatelstva byly hornické kolonie Lipina a Trnkovec v Ostravě-Radvanicích se 400, resp. 410 obyvateli (v Trnkovci žili z 95 procent Romové). (*Tamtéž,* s. 2–11.)

devatenáctého a dvacátého století.[43] Otázku ubytování pracujících, zvláště zahraničních odborníků a předních dělníků, řešili zaměstnavatelé již v předindustriální éře.[44] Ovšem teprve s nástupem industrializace se stala bytová otázka pracujících předmětem debat širokého spektra odborníků a její řešení cílem nejednou ambiciózních projektů firemní sociální a personální politiky. Od druhé třetiny 19. století až do poloviny století dvacátého vznikly v hustě industrializovaných českých zemích stovky kolonií (jen na území Statutárního města Ostrava to bylo asi pětaosmdesát a v celém Ostravsko-karvinském revíru necelé tři stovky podnikových sídlišť.[45]

Zaměstnanecké kolonie vznikaly napříč urbanizovanými městskými i industrializovanými venkovskými regiony a různými výrobními odvětvími – od textilního průmyslu přes hornictví uhlí (Bedřiška), těžkou chemii a hutnictví až po obuvnický průmysl či dopravu (Přednádraží). Jen pro železniční zaměstnance byly v celých českých zemích budovány socioprofesně stratifikované ubytovací kapacity zahrnující jak individuální bydlení ve strážních domcích, tak rodinné bydlení v železničářských domech, čtvrtích, koloniích či celých městech v zeleni, a dále hromadné ubytování v noclehárnách, kasárnách a svobodárnách budovaných ve velkých železničních uzlech (Bohumín, Břeclav, Česká Třebová, Přerov a další). Zaniklé ostravské Přednádraží tak představuje jeden z řady příkladů socioprofesně homogenní podnikové čtvrti určené pracovníkům jednoho zaměstnavatele a situované v bezprostřední blízkosti pracoviště, v tomto případě nádraží a železničních dílen.[46]

V České republice bychom stěží hledali průmyslovou oblast, včetně baťovského Zlínska,[47] v níž bylo zaměstnanecké bydlení tak rozšířeno jako na Ostravsku. Bydlení zde nabývalo různých variant a forem – od přízemních rodinných domků, dřevěných, zděných či montovaných (Bedřiška), přes dvoupodlažní osmibytové domy přístupné po pavlači až po vícepodlažní obytné domy sdružované

[43] Viz HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří: *Zrod velkoměsta: Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha – Litomyšl, Paseka 2002, s. 23–36; NEBŘENSKÝ, Zdeněk – GECKO, Tomáš – HERC, Svatopluk: *Blahodárná monarchie: Vláda, podnikatelé a sociální politika 1867–1914*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. – Nakladatelství Lidové noviny 2022, s. 52–57.

[44] Viz JEMELKA, Martin: Employee Colonies: Nomenclature, Typology and (Dis)continuity. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 56, č. 3–4 (2022), s. 136–164, zde s. 137–138.

[45] Viz TÝŽ (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 2, resumé, s. 722; TÝŽ (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 3, resumé, s. 801–802 (viz pozn. 4).

[46] Viz DRÁPELA, M. – VACULÍK, L.: Přednádraží, s. 305–307 (viz pozn. 4).

[47] Viz ŠEVEČEK, Ondřej: *Zrození Baťovy průmyslové metropole: Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900–1938*. České Budějovice – Ostrava, Veduta – Ostravská univerzita v Ostravě 2009, s. 107–130.

do větších obytných celků (Přednádraží), dosahujících úrovně reprezentativních zaměstnaneckých čtvrtí pro kvalifikované dělníky a střední management (tovární město Vítkovice).[48] Hustota průmyslové zástavby a početní zastoupení zaměstnaneckých kolonií činí z Ostravska ideální model pro studium problematiky sociálního a prostorového vylučování v prostředí bývalých zaměstnaneckých kolonií. Právě zde lze tuto problematiku sledovat geneticky, z dlouhodobé časové perspektivy, a nikoliv pouze jako důsledek sociálních procesů posledních dvou či tří desetiletí.

Proč bylo podnikové bydlení v českých zemích, budované často podle zahraničních vzorů,[49] obvykle řešeno výstavbou dělnických kolonií? Jednu z nejvýstižnějších odpovědí na tuto otázku nabídl již v 19. století manažer kamenouhelného průmyslu v ostravské průmyslové aglomeraci Leopold Fiedler (1815–1904), který působil jako vrchní inspektor Kamenouhelných dolů Severní dráhy Ferdinandovy (koncern SDF, podnikající v dopravě a těžbě uhlí, byl stavebníkem Přednádraží). Na otázku organizátorů expozice dolů a hutí na světové výstavě ve Vídni v roce 1873, která se týkala základních motivů výstavby hornických obydlí na Ostravsku, odpověděl v pěti následujících bodech:
1) Šetřit pracovní sílu a dosahovat vyššího výkonu převážně nemajetných horníků, které by jinak byly z velké části pohlceny námahou při dlouhých cestách z bydliště na pracoviště;
2) zajistit pro doly pracovní sílu z krajů chudých na pracovní příležitosti;
3) ze zdravotních důvodů zabránit škodlivému přelidňování měst a obcí ležících v bezprostředním zázemí dolů;
4) zabezpečit dělníkům levné bydlení v bytech odpovídajících místním zvyklostem, a to co nejblíže k pracovišti;
5) přispět k udržení disciplíny a morálky horníků, neboť jejich soustředěním v koloniích a činžovních domech je možné na ně dohlížet i mimo pracoviště a dále využít možnosti výpovědi z bytu jako prostředku nátlaku na horníka.[50]

[48] Viz KORBELÁŘOVÁ, Irena – MATĚJ, Miloš – LEVÁ, Pavla: *Nové Vítkovice: 1876–1914*. Ostrava, Památkový ústav 1992; JIŘÍK, Karel: Hutní úřednické a dělnické kolonie a kasárny v Ostravě. In: *Ostrava: Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, sv. 20. Ostrava, Archiv města Ostravy 2000, s. 304–344.

[49] Viz BERAN, Lukáš: Transfer vzorů dělnických kolonií z Anglie a Německa do českých zemí. In: FRAGNER, Benjamin (ed.): *Perspektivy území*, sv. 2: *Hranice a rozhraní*. Praha, České vysoké učení technické v Praze 2013, s. 155–166.

[50] Viz NOUŠOVÁ, Jitka [MYŠKA, Milan]: K počátkům výstavby dělnických obydlí v ostravsko-karvinském kamenouhelném revíru: Řešení bytové otázky horníků rakouským státem a Společností Severní dráhy Ferdinandovy ve 40. až 60. letech 19. století. In: *Zpravodaj komise pro dějiny závodů v ČSSR*, č. 11 (1982), s. 27–41. Historik Milan Myška byl za normalizace umlčen a publikoval pod cizími jmény.

Fiedlerova odpověď shrnuje synergické důvody, proč se na Ostravsku přistoupilo k výstavbě hornických kolonií. Jejich zakládání mělo před vybudováním sítě městské hromadné dopravy (kolem roku 1900) zkracovat docházkovou vzdálenost do zaměstnání,[51] a šetřit tak fyzické síly pracovníků. Systematické vytváření ubytovacích kapacit bylo předpokladem nezbytného náboru pracovních sil mimo ostravský region, jehož lokální pracovní kapacity byly vyčerpány již koncem druhé třetiny 19. století.[52] Budování kolonií si vyžádaly i místní samosprávy, které kriticky sledovaly exploataci bytového fondu v intravilánu a oprávněně se obávaly zdravotních rizik. Epidemie tyfu v ostravských hornických koloniích v devadesátých letech 19. století oprávněnost těchto obav městských středních vrstev potvrdila. Zaměstnanecké bydlení, budované nejprve v režii zaměstnavatelů, od konce 19. století s daňovými úlevami, či dokonce za přímé investiční podpory obcí a státu,[53] mělo snižovat náklady zaměstnanců na dopravu i samotné bydlení. Jeho neopominutelnou úlohou byla kontrola zaměstnanců mimo pracoviště. Již samotné rozšíření termínu „kolonie" pro hromadné ubytování zaměstnanců nasvědčovalo tomu, že pracující byli nejen ubytováni v řadové „kolonijní" zástavbě, ale měli být i s rodinami „kolonizováni, civilizováni, disciplinováni, nebo alespoň kultivováni".[54]

Fiedlerovy formulace vzešly z dlouhodobých transnacionálních debat o vhodném řešení bytové situace zaměstnanců, v nichž Ostravsko nepředstavovalo výjimku. Také zde prošla zaměstnanecká bytová otázka několika vývojovými fázemi, na jejichž počátku bylo provizorní ubytování pracujících přímo na pracovišti (ve strojovnách, cechovnách, těžních budovách). V polovině 19. století se na Ostravsku postupně vyprofilovala dvě uvažovaná řešení: buď ubytování manuálně pracujících v blokové zástavbě kasárenského typu, nebo naopak výstavba samostatných obytných domů rodinného typu s několika bytovými jednotkami, často evokujících rurální prostředí venkovských migrantů za prací.[55]

---

[51] Viz CASS, N. – SHOVE, E. – URRY, J.: Social Exclusion, Mobility, and Access, s. 540–543 (viz pozn. 23).

[52] Viz PITRONOVÁ, Blanka: Struktura dělnictva v uhelném průmyslu na Ostravsku na počátku 20. století. In: *Ostrava: Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města*, sv. 4. Ostrava, Profil – Archiv města Ostravy 1967, s. 82–112; TÁŽ: *Haličské migrace na Ostravsko.* Opava, Slezský ústav ČSAV 1979.

[53] Viz NEBŘENSKÝ, Zdeněk – HERC, Svatopluk: Empire in the Cottage: Welfare Capitalism and Workers' Housing Policy in the Habsburg Monarchy, 1880–1914. In: *International Labor and Working-Class History*, č. 104 (2023), s. 102–125, zde s. 112–116.

[54] JEMELKA, M.: Employee Colonies, s. 137–138.

[55] Viz NOUŠOVÁ, J. [MYŠKA, M.]: K počátkům výstavby dělnických obydlí v ostravsko-karvinském kamenouhelném revíru.

Navzdory vyšším stavebním nákladům na budování rodinných dvojdomků až čtyřdomků pro dělníky nakonec nad anonymnějším a hůře dozorovaným kasárenským bydlením převážily právě ty formy ubytování, které připomínaly individuální rodinné bydlení, byť realizované v nájemních domech. Modely kvazirodinného bydlení vycházely vstříc ambicím venkovských migrantů naplnit tradiční představu o vlastním bydlení v domku se zeleninovou zahrádkou. Investory k tomuto rozhodnutí přivedly zkušenosti s problematickou kontrolou hromadných ubytoven[56] i tlak místních obyvatel a samospráv na urychlení procesu akulturace nově příchozích pracovních sil, který mohl trvat – a často i trval – po celé generace. Na počátku šedesátých let 19. století tak začaly na Ostravsku vyrůstat první přízemní rodinné domky pro dělníky, které na celé následující století definovaly základní trendy zaměstnaneckého bydlení v celém regionu.[57] Ačkoliv se kolem roku 1900 začaly objevovat nové typy bytových domů, i ty vycházely z imperativu rodinného bydlení v nízkokapacitních objektech opatřených zeleninovou zahrádkou, často rovněž menším polním hospodářstvím.[58]

Proč je stavebně historickému exkurzu věnována taková pozornost? Zaměstnanecké kolonie byly sice budovány z ekonomických a pragmatických důvodů (rychle a levně ubytovat a stabilizovat pracovní sílu),[59] nejednou však jako sociálně angažované projekty paternalistických podnikatelů. Jejich cílem byla inkluze – integrace pracujících, kteří přicházeli převážně z venkovského prostředí, často bez potřebných pracovních návyků a na různém stupni sociální a kulturní adaptace, do průmyslového prostředí s nepřetržitými výrobními provozy, specifickými pracovními nároky a s nutnou kontrolou jak na pracovišti,

[56] Viz BRÜGGEMEIER, Franz Josef – NIETHAMMER, Lutz: Schlafgänger, Schnapskasinos und schwerindustrielle Kolonie: Aspekte der Arbeiterwohnungsfrage im Ruhrgebiet vor dem Ersten Weltkrieg. In: REULECKE, Jürgen – WEBER, Wolfgang (eds.): *Fabrik, Familie, Feierabend: Beiträge zu einer Sozialgeschichte des Alltags im Industriezeitalter.* Wuppertal, Peter Hammer 1978, s. 135–175; BRÜGGEMEIER, Franz Josef: „Volle Kost voll": Die Wohnungsverhältnisse der Bergleute an der Ruhr um die Jahrhundertwende. In: MOMMSEN, Hans – BORSDORF, Ulrich (eds.): *Glück auf Kameraden! Die Bergarbeiter und ihre Organisationen in Deutschland.* Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt 1979, s. 151–173; BRÜGGEMEIER, Franz Josef: *Leben vor Ort: Ruhrbergleute und Ruhrbergbau 1889–1919.* München, C. H. Beck 1983; TÝŽ: „Trautes Heim – Glück allein"? Arbeiterwohnen. In: RUPPERT, Wolfgang (ed.): *Die Arbeiter: Lebensformen, Alltag und Kultur von der Frühindustrialisierung bis zum „Wirtschaftswunder".* München, C. H. Beck 1986, s. 117–126.

[57] NOUŠOVÁ, J. [MYŠKA, M.]: K počátkům výstavby dělnických obydlí v ostravsko-karvinském kamenouhelném revíru.

[58] Viz MYSLIVEC, Theodor: Bytová péče a blahobytná zařízení ostravsko-karvinského revíru. In: *Kamenouhelné doly ostravsko-karvinského revíru*, sv. 4. Moravská Ostrava, Ředitelská konference dolů ostravsko-karvinského revíru 1929, s. 265–516, zde s. 336–338.

[59] Viz HARVEY, D.: *Social Justice and the City*, s. 6–7 (viz pozn. 20).

tak mimo zaměstnání.[60] Ostravské dělnické kolonie a s nimi i celé tovární město Vítkovice, v němž (podobně jako v mladším baťovském Zlíně) došlo k důslednému prolnutí pracovního a mimopracovního prostředí ve firemním městě ovládaném jediným podnikem,[61] představují projekce a realizace paternalistických představ o sociální inkluzi v prostředí formující se průmyslové společnosti.[62] Jelikož celá průmyslová odvětví byla závislá na migraci za prací – jak tomu bylo na Ostravsku od poloviny 19. století až do druhé třetiny století dvacátého[63] – nešlo o malou ambici ani o snadný úkol. Určen byl několika generacím paternalistických podnikatelů a jejich managementu, po roce 1948 pak sociálním inženýrům státního socialismu. Jak nastíní následující kapitola, do samotných základů sociálně inkluzivních projektů zaměstnaneckých kolonií byly vloženy odstředivé síly nejprve prostorového a časem stále více i sociálního vylučování.[64] Také ony přispěly k problematickému vývoji těchto lokalit v posledních desetiletích.

Prostorové vylučování zaměstnaneckých kolonií

Pochopit dějinný paradox projektů původně sociálně inkluzivních zaměstnaneckých sídlišť, které vyústily nakonec v jejich prostorové vyloučení, znamená na prvním místě ptát se po jejich lokalizačních faktorech a vývoji prostorového umístění.[65] Naprostá většina těchto projektů vycházela z racionálního a ekonomického kalkulu rychlého a levného řešení bytové otázky zaměstnanců,[66] což se přirozeně promítalo do kvality bytového fondu (domy nebyly izolovány proti zemní vlhkosti, jejich střešní krytinou byla lepenka, postrádaly tepelnou izolaci a podobně). Imperativem výstavby byly akceptovatelné stavební náklady. Jakmile ve firmách, obvykle po první generaci jejich existence, pominula fáze

[60] BRÜGGEMEIER, F. J.: „Volle Kost voll"; TÝŽ: „Trautes Heim – Glück allein"?

[61] ŠEVEČEK, O.: *Zrození Baťovy průmyslové metropole*, s. 45–52.

[62] Viz JEMELKA, Martin – ŠEVEČEK, Ondřej: *Tovární města Baťova koncernu: Evropská kapitola globální expanze.* Praha, Academia 2016, s. 37–46.

[63] Viz JEMELKA, Martin: Ostrava – město příchodů. In: FELTLOVÁ, Marina – LIPUS, Radovan (eds.): *Ostravské příchody: Příběhy, osudy, cesty.* Ostrava, Repronis 2011, s. 5–16.

[64] BENEDIKTSSON, M. O.: Where Inequality Takes Place, s. 395–400 (viz pozn. 24); TONKISS, Fran: *Space, the City and Social Theory: Social Relations and Urban Forms.* Cambridge, Polity 2005, s. 55–83.

[65] Viz LOBAO, Linda – HOOKS, Gregory – TICKAMYER, Ann (eds.): *The Sociology of Spatial Inequality.* Albany, State University of New York 2007, s. 115–148; BENEDIKTSSON, M. O.: Where Inequality Takes Place, s. 394–396.

[66] BENEDIKTSSON, M. O.: Where Inequality Takes Place, s. 395–398.

provizorního ubytování zaměstnanců ve výrobních provozech nebo v nerentabilně pronajatých privátních bytech a jakmile se investoři rozhodli pro výstavbu zaměstnaneckého bydlení ve vlastní režii, otevřela se před nimi otázka investic do stavebních pozemků. Uvedu několik příkladů, které budou ukázkou dlouhodobých trajektorií vedoucích k prostorovému vylučování zaměstnaneckých sídlišť.

Prvním příkladem budou železničářské kolonie jako ostravské Přednádraží, drážní podnikové čtvrtě (Břeclav, Česká Třebová, České Velenice, Přerov a další) či rovnou celá železničářská města v zeleni (Louny, Nymburk). Jejich investoři byli motivováni rentabilní volbou stavební parcely. Když byla například železnice v roce 1871 přivedena z Vídně do Jihlavy, racionálním místem pro výstavbu nejstarších obytných domů pro zaměstnance Rakouské severozápadní dráhy (*Österreichische Nordwestbahn* – ÖNWB) se ukázaly být neatraktivní parcely ohraničené kolejištěm, na nichž by jinak nebyla akceptovatelná soukromá či komunální obytná zástavba. Dráha je nabyla s koupí pozemků pro výstavbu železnice. Se souhlasem místní samosprávy železniční společnost postavila zaměstnanecké domy v ekologicky problematickém prostoru mezi drážními tělesy a stavbami, mimoto stigmatizovaném hlukem a uhelným spadem z bezprostředně sousedících výtopen.[67]

O mnoho lepší situace než v Jihlavě nepanovala ani ve středočeském Nymburku, kde byl v poslední čtvrtině 19. století realizován velkorysý projekt jednoho z nemnoha českých měst v zahradách, totiž dělnické a úřednické železničářské kolonie Rakouské severozápadní dráhy, pod nímž byl podepsán významný urbanista Camillo Sitte (1843–1903). Umístění zaměstnaneckého sídliště ve velkorysém prostoru firemní čtvrtě s vlastní občanskou vybaveností a bohatou veřejnou zelení mělo sice tlumit ekologické dopady železniční dopravy, ani zdejší obyvatelé se však nevyhnuli hluku a průmyslovému spadu z permanentních železničních provozů nedalekého nádraží.[68]

Hluk a uhelný spad podlamovaly kvalitu života i v ostravském Přednádraží, které bylo stejně jako podniková sídliště v Jihlavě či Nymburku postaveno v bezprostředním sousedství nádraží, aby mohli být zaměstnanci v permanentní službě kdykoliv během několika minut na pracovišti. Od poloviny dvacátého století bylo Přednádraží nadto vystaveno další environmentální zátěži produkované nedalekou takzvanou Novou sazovnou (1952), která vyráběla průmyslové (kanálové) saze

[67] Bytové domy pro Železniční bytový fond. In: *Jihlavský architektonický manuál* [online]. [Cit. 2026-07-20.] Dostupné z: https://1url.cz/YeD7Q.

[68] Viz HRABÁNEK, Emil: Nymburská železniční kolonie. In: HENDRYCH, Stanislav – HRABÁNEK, Emil: *Stopou dějin našich tratí: Průvodce výstavou lokomotiv*. Nymburk, Kulturní dům železničářů v Nymburce 1982, s. 55–76; JANKULÍKOVÁ, Alžběta: Stopy železniční kolonie v Nymburce. In: *Památky středních Čech*, roč. 36, č. 1 (2022), s. 39–58.

Vybydlené Přednádraží v místní části Ostrava-Přívoz na fotografii z dubna 2015

Foto Martin Malinek. Repro z publikace Martina Jemelky (ed.) *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 3: *Závodní kolonie Vítkovických železáren a dalších průmyslových podniků* (Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2015)

z dehtárenských surovin pro gumárenský průmysl.[69] Když se v prvním desetiletí jednadvacátého století kolem Přednádraží začala utahovat smyčka vysokorychlostní komunikace D47, byl osud ostravské železničářské čtvrtě definitivně zpečetěn.[70]

Co se ekologické a environmentální zátěže týká, zaměstnanecké kolonie v průmyslu uhlí, železa, oceli či těžké chemie, jichž byla na Ostravsku většina, byly vystaveny ještě větším a dlouhodobějším zkouškám. S hloubením dolů a výstavbou hutních či železářských provozů souvisela zákonná povinnost investorů zakoupit s parcelami potřebnými pro vybudování provozů i širší pás pozemků, na nichž byly předpokládány dopady hlubinné těžby (tzv. důlní ohradník) či

[69] JANÍK, Miroslav: Výroba průmyslových sazí z dehtárenských surovin v Československu. In: *Chemické listy*, roč. 93, č. 12 (1999), s. 794–799, zde s. 797.

[70] DRÁPELA, M. – VACULÍK, L.: Přednádraží, s. 314–316 (viz pozn. 4).

těžké průmyslové výroby. Významná část ostravských hornických a hutnických kolonií, jako byla například Osada Bedřiška, tak byla postavena na poddolovaných pozemcích v bezprostředním sousedství dolů, s jejich dlouhodobými efekty na stabilitu podloží a podobu terénu.[71] Obdobně i dělnické a úřednické kolonie či hromadné ubytovny v katastru továrního města Vítkovice a sousedních obcí byly postaveny v těsném sousedství hlučných a prašných výrobních provozů, jejichž zaměstnanci byli s nezdravými následky fyzicky namáhavé a zdravotně zatěžující práce v permanentních výrobních provozech konfrontováni i v mimopracovním prostředí.[72] Když krátce po skončení první světové války probíhala v ostravských obecných a občanských školách anketa o negativních dopadech první světové války a těžkého průmyslu na ostravskou školní mládež, hluk permanentních provozů pedagogové z kolonií zmiňovali na prvním místě.[73]

Ekologická zátěž, environmentální stigmatizace a prostorová izolace bez infrastruktury a hromadné dopravy na městských periferiích mimo intravilán byly důsledkem volby stavebního místa.[74] Zaměstnanecké kolonie se nejednou stavěly mimo zastavěnou část obcí s jejich uliční sítí, energetickou a vzdělávací infrastrukturou a servisem v podobě zařízení občanské vybavenosti. A samozřejmě i stranou tradičních venkovských či městských sociálních a komunikačních sítí.[75] Ostrovní poloha a mentalita zaměstnaneckých kolonií tak byly často diktovány již jejich lokalizačními poměry: „Prostě jsem z kolonie a to bylo číslo jedna," vzpomínal na lokální identitu v podmínkách Šalomounské kolonie v Moravské Ostravě Milík Gaj. „Když se mě někdo zeptal, 'odkud jsi, synku?' nebo se zeptal,

[71] Viz MYSLIVEC, T.: Bytová péče a blahobytná zařízení ostravsko-karvinského revíru, s. 327–336.

[72] Viz JEMELKA, M.: *Na Šalomouně*, s. 67 a 118 (viz pozn. 34).

[73] JEMELKA, Martin: Kolonie jámy Hlubina. In: TÝŽ (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 1: *Závodní kolonie kamenouhelných dolů a koksoven v moravské části Ostravy*. Ostrava, Ostravská univerzita v Ostravě 2011, s. 136–159, zde s. 156–159.

[74] Srv. HARVEY, D.: *Social Justice and the City*, s. 56–57; CASS, N. – SHOVE, E. – URRY, J.: Social Exclusion, Mobility, and Accesss, s. 542–543 (viz pozn. 23); FILČÁK, Richard – FICERI, Ondrej: Making the Ghetto at Luník IX in Slovakia: People, Landfill and the Myth of the Urban Green Space. In: *Czech Sociological Review*, roč. 57, č. 3 (2021), s. 291–313, zde s. 301–303 a 310; TONKISS, F.: *Space, the City and Social Theory*, s. 84–114; WACQUANT, Loïc: Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality. In: *Thesis Eleven*, roč. 91, č. 1 (2007), s. 66–77, zde s. 67–69.

[75] HARVEY, D.: *Social Justice and the City*, s. 56–57; SIBLEY, D.: *Geographies of Exclusion*, s. 76–92 (viz pozn. 22); TONKISS, F.: *Space, the City and Social Theory*, s. 55–83; MUSTERD, Sako – MURIE, Alan: The Spatial Dimensions of Urban Social Exclusion and Integration. In: MUSTERD, Sako – MURIE, Alan – KESTELOOT, Christian (eds.): *Neighbourhoods of Poverty: Urban Social Exclusion and Integration in Europe*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2006, s. 1–16.

'kde býváš?' ('kaj meškaš,' se říkalo), tak jsem neřekl, že na Hornické ulici číslo 19, ale řekl jsem, že jsem 'ze Šalamuny'."[76] Svého druhu mikrolokální patriotismus a prostorově přesně vymezená identita byly lícem periferní polohy a ostrovní mentality mnoha zaměstnaneckých kolonií. Jejich rubem byla naopak snazší kontrola a disciplinace, o nichž bude řeč dále.

Sociální vylučování zaměstnaneckých kolonií

Cestu prostorového vylučování nastoupila řada zaměstnaneckých kolonií již při svém vzniku. „Vděčila" za ni lokalizaci na periferii městské zástavby a prostorovému diktátu surovin a energií.[77] Ani sociální exkluze není v prostředí bývalých podnikových kolonií produktem posledních desetiletí, ale spíše výsledkem dlouhodobých trendů.[78] Zárodky sociálního vylučování, k němuž je dnes kromě prostorového vyčlenění z rezidenční zástavby, horší kvality bydlení a špatného technického stavu obydlí počítána kumulace sociálních problémů, horší dostupnost služeb a nižší úroveň vzdělání spojená se zdravotními riziky a sociálně patologickými jevy,[79] je nutno spatřovat rovněž ve specifickém populačním vývoji zaměstnaneckých sídlišť a v etablování zvláštní ostrovní mentality.[80] Věnujme populačnímu vývoji kolonií stručný exkurz s důrazem na stárnutí jejich obyvatel. Na příkladu hornické Šalomounské kolonie v Moravské Ostravě, jejíž populační

[76] GAJ, Milík: Všecko mělo svůj smysl a jedno zapadalo do druhého. In: JEMELKA, M.: *Lidé z kolonií vyprávějí své dějiny*, s. 246–290, cit. s. 267 (viz pozn. 35).

[77] KAELBLE, H.: *Industrialisierung und soziale Ungleichheit*, s. 120–127 a 130–143 (viz pozn. 11); BENEDIKTSSON, M. O.: Where Inequality Takes Place, s. 404–411; FILČÁK, R. – FICERI, O.: Making the Ghetto at Luník IX in Slovakia, s. 293–294 a 303–306; MUSTERD, S. – MURIE, A.: The Spatial Dimensions of Urban Social Exclusion and Integration, s. 4–6.

[78] SIBLEY, D.: *Geographies of Exclusion*, s. 1–18 (viz pozn. 11); LIS, Catharina – SOLY, Hugo: Care Partnership, Welfare and Work: A Historical Perspective. In: BOYSER, K. de – DEWILDE, C. – DIERCKX, D. – FRIEDRICHS, J. (eds.): *Between the Social and the Spatial*, s. 71–88 (viz pozn. 10); WACQUANT, L: Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality, s. 75–77.

[79] KESTELOOT, Christian – LOOPMANS, Maarten – DECKER, Pascal de: Space in Sociology: An Exploration of a Difficult Conception. In: BOYSER, K. de – DEWILDE, C. – DIERCKX, D. – FRIEDRICHS, J. (eds.): *Between the Social and the Spatial*, s. 113–132; NIEUWENHUYZE, Inge van – VRANKEN, Jan: Antwerp: Confronting the Social and Spacial. In: MUSTERD, S. – MURIE, A. – KESTELOOT, Ch. (eds.): *Neighbourhoods of Poverty*, s. 35–51.

[80] SIBLEY, D.: *Geographies of Exclusion*, s. 39–52; BENEDIKTSSON, M. O.: Where Inequality Takes Place, s. 411–417; TONKISS, F.: *Space, the City and Social Theory*, s. 115–142; WACQUANT, L: Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality, s. 73–75; MUSTERD, S. – MURIE, A.: The Spatial Dimensions of Urban Social Exclusion and Integration, s. 1–6 a 15–16.

vývoj byl zpracován pro takřka půlstoletí 1890 až 1930 (torzovitě dochované sčítací operáty neumožňují obdobnou rekonstrukci pro zaměstnanecká sídliště ve slezské části Ostravy), sumarizujeme základní trendy populačního vývoje, které v podnikových sídlištích přispívaly k vytvoření a udržování prostředí sociálního vylučování.

Demografickým hodnotám města Moravská Ostrava se Šalomounská kolonie vymykala již značnou zabydleností. Její pokles započal až v letech kolem druhé světové války. Naprostá většina obyvatel měla migrační pozadí a do kolonie přišla za prací nejprve ze zázemí průmyslové oblasti, od druhé generace ze vzdálených regionů monarchie (Halič). Migrační zkušenost je pro většinu obyvatel symptomatická a měla vliv na celou řadu kulturních faktorů a socializačních strategií. Otiskla se v tolerantnějším přístupu k odlišným etnikům a kulturám, jehož garantem a arbitrem byl společný zaměstnavatel. Identická socioprofesní příslušnost odlišovala kolonie od ostatních městských částí, v nichž koexistovali příslušníci různých sociálních tříd a profesních skupin. Naopak manuálně pracující obyvatelstvo dělnických kolonií pojila silná a sdílená zkušenost fyzicky namáhavé práce, většinou pro téhož zaměstnavatele.

V biologických strukturách dosahovaly kolonie extrémních hodnot. Do třicátých let v nich panovala výrazná maskulinita, typická pro průmyslové oblasti s dominancí těžkého průmyslu. Až poté začal index maskulinity klesat se stárnutím populace. Věková struktura vykazovala dlouho výrazný podíl dětské složky, což souviselo s vysokou porodností. S jejím postupným poklesem však již ve třicátých letech kolonie vykazovala znaky regresivní populace s rostoucím zastoupením starších osob, hlavně penzionovaných horníků, kterým legislativní změny umožnily zůstat v závodních bytech i po ukončení pracovního poměru. Z hlediska rodinného stavu byla typická vysoká koncentrace svobodných mužů v počáteční fázi vývoje, což souviselo s migračním charakterem průmyslové oblasti. Postupně však rostl podíl osob žijících v manželství a docházelo ke stabilizaci rodinných struktur. V meziválečném období začal narůstat počet ovdovělých, hlavně žen. Souviselo to se stárnutím populace, změnami v sociálním zabezpečení obyvatel a nižším věkem dožití u mužů.

Specifické poměry panovaly i v kulturních strukturách populace. Národnostní struktura byla v koloniích relativně homogenní, přestože zde žily osoby různého etnického původu. Většina obyvatel používala český jazyk, menší podíl tvořili obyvatelé hovořící polsky či německy. V meziválečném období se národnostní poměry ještě více homogenizovaly. Naproti tomu se diferencovala konfesní struktura populace, protože po vzniku Československa rychle vzrůstal podíl osob bez vyznání, což souviselo s působením dělnického (sociálnědemokratického)

Zdevastovaný objekt čp. 864, 863 a 880 z ostravského Přednádraží na snímku z dubna 2015. V pozadí vlevo je patrné těleso silniční komunikace č. 56

Foto Martin Malinek. Repro z publikace Martina Jemelky (ed.) *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 3

milieu.[81] Vzdělanostní úroveň obyvatelstva kolonií začínala výraznými hodnotami negramotnosti, postupně se však prohlubovala. Podíl negramotných klesal díky stabilizaci populace a školní docházce dětí do obecných, často podnikových škol.

Ekonomická struktura Šalomounské kolonie byla definována dominantním vlivem hornictví uhlí. Zaměstnanost byla výrazně vyšší u mužů než u žen: například v roce 1930 bylo ekonomicky aktivních přibližně sedmašedesát procent mužů, zatímco u žen činil tento podíl kolem osmnácti procent.[82] Celková míra hospodářské aktivity obyvatel kolonie byla nižší než průměr Moravské Ostravy i širšího regionu Moravy a Slezska. Pozvolna sice rostl podíl ekonomicky aktivních

[81] Viz JEMELKA, Martin: Sociálnědemokratické bezvěrecké hnutí na meziválečném Ostravsku. In: *Ostrava: Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, sv. 26. Ostrava, Archiv města Ostravy 2012, s. 135–165.

[82] Viz TÝŽ: *Na Šalomouně*, s. 91–93.

osob a výdělečně činných žen, avšak základní charakter kolonie jako mužské pracovní komunity zůstal zachován. Profesní struktura byla jednostranná. Většina ekonomicky aktivních mužů pracovala v hornictví nebo souvisejících profesích, zatímco zaměstnání žen bylo soustředěno v oblasti služeb a drobných pomocných činností.

Několik generací trvalo, než se populace Šalomounské kolonie stabilizovala. Stalo se tak ve třicátých letech, kdy začala stárnout. Snižující se průměrný počet potomků, vyrovnávající se podíl mužů a žen v produktivním věku a rostoucí převaha žen ve věku postproduktivním přispívaly k vytváření specifické komunity s ostrovní mentalitou, v níž hráli stále významnější roli dělničtí senioři a seniorky, často s migračním pozadím.[83] Po druhé světové válce v kolonii rychle ubývaly rodiny s dětmi, které se stěhovaly do právě budované zástavby v nových obytných čtvrtích. Od padesátých let tak kolonii stále více udávali každodenní tempo senioři. Socialistická industrializace a její plánovači odsoudili mnoho ostravských hornických kolonií k dožití a demolici. Po roce 1960 nahradila i kolonii Šalomouna vysokopodlažní zástavba panelového sídliště Šalamouna. Další kolonie, které unikly demolici, se setrvale proměňovaly v sídliště dělnických seniorů.[84]

Ještě než se tak stalo, objevili se v Šalomounské kolonii, sousední hornické kolonii Hlubina, a hlavně ve slezské části Ostravy první Romové. S jejich příchodem jako by se po necelých sto letech vrátily ostravské zaměstnanecké kolonie do svých počátků. Tak jako pracovní migranti z Haliče, Moravy či Slezska před rokem 1900 přicházeli i slovenští Romové po roce 1950 na Ostravsko za prací. V koloniích byli ubytováváni svými zaměstnavateli nebo jim zde bylo určeno bydliště místními orgány státní správy. Často si však do kolonií našli také vlastní cestu, protože jejich prostorová izolovanost a napůl venkovský způsob života[85] evokovaly rurální slovenské *milieu* a usnadňovaly aklimatizaci v novém prostředí průmyslového města. Zanikající dělnické kolonie s chátrajícím bytovým fondem a stárnoucí populací, vyznačující se specifickým populačním vývojem

[83] Srv. WACQUANT, L: Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality, s. 73–75.

[84] Viz JEMELKA, Martin: Populace Šalomounské hornické kolonie v Moravské Ostravě (1890–1930). In: *Historická demografie*, č. 28 (2004), s. 157–201; TÝŽ: Populační vývoj hutnické kolonie na Albertově (Verdunské) ulici ve Vítkovicích (1890–1930). In: *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity: Historie / Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis: Historica*, roč. 12. Ostrava, Sfinga 2005, s. 85–100; TÝŽ: *Na Šalomouně*, s. 73–114.

[85] Viz TÝŽ: The Ostrava Industrial Agglomeration in the First Half of the Twentieth Century: Where the Urban Countryside Met the Rural Town. In: BORODZIEJ, Włodzimierz – HOLUBEC, Stanislav – PUTTKAMER, Joachim von (eds.): *Mastery and Lost Illusions: Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe.* Berlin, De Gruyter – Oldenbourg 2014, s. 71–98.

a migračním pozadím,[86] se zdály být ideálním prostředím pro Romy i v očích státněsocialistických úřadů, které se rozhodly znovu použít zaměstnanecké kolonie jako laboratorní prostředí k sociálnímu experimentu akulturace, disciplinace a kontroly romských migrantů za prací.

Aktéři prostorového a sociálního vylučování: podniky a stát

Kontrola, disciplinace a akulturace byly obsaženy v genetickém kódu zaměstnaneckých kolonií jakožto podnikových laboratoří firemní sociální politiky a jejích projektů zaměstnanecké inkluze.[87] Před nástupem socialistické industrializace ji prováděli výše postavení zaměstnanci, rovněž ubytovaní v koloniích – správci a dozorci z řad mistrů nebo předních dělníků. Setkáme se s nimi jak v dělnických noclehárnách, kde obvykle obývali dozorecký byt, tak v řadových domech, kde měli na starosti dohled nad ubytovanými, kontrolu veřejného pořádku, a na prvním místě dodržování domovních a ubytovacích řádů, v nichž byl kodifikován souběh pracovněprávního a nájemního poměru.[88] Zaměstnanci byli totiž povinni vyklidit podnikový byt po ukončení pracovního poměru. Před rokem 1918 to byl frekventovaný nástroj disciplinace a pracovní kontroly, zvláště ženatých dělníků s rodinami, který podniky používaly často bez ohledu na rodinnou a sociální situaci ubytovaných.[89] Stát jej začal omezovat až po skončení první světové války pomocí zákonů na ochranu nájemníků v podnikových bytech.[90] Na kontrole kolonií měla zájem i majoritní společnost. Městské reprezentace, střední třída a starousedlíci očekávali, že dohled nad bezpečností a „spořádaným" životem v zaměstnaneckých koloniích ponese na svých bedrech zaměstnavatel. Předsudky majority o dělnických koloniích jako slumech, hnízdech neřesti a semeništích zločinu se ovšem šířily bez ohledu na funkční důsledky kontroly a dohledu podniků a státu.[91]

---

[86] Viz KESTELOOT, Christian – MURIE, Alan – MUSTERD, Sako: European Cities: Neighbourhood Matters. In: MUSTERD, S. – MURIE, A. – KESTELOOT, Ch. (eds.): *Neighbourhoods of Poverty*, s. 219–238.

[87] Viz NEBŘENSKÝ, Z. – HERC, S.: Empire in the Cottage (viz pozn. 53).

[88] Tamtéž, s. 103–110; MYSLIVEC, T.: Bytová péče a blahobytná zařízení ostravsko-karvinského revíru, s. 300–302 (viz pozn. 58).

[89] Viz JEMELKA, M.: *Na Šalomouně*, s. 51–53, 63, 68, 103 a 124.

[90] *Tamtéž*, s. 208–209.

[91] TÝŽ: Ostravské dělnické kolonie optikou krásné literatury: Od obžaloby kapitalistického systému po obhajobu starých časů. In: KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš (eds.): *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava, Ostravská univerzita v Ostravě 2009, s. 80–102.

Zaměstnavatelé a stát byli hlavními a současně ambivalentními aktéry procesu disciplinace a kontroly v prostředí zaměstnaneckých kolonií, určených původně k inkluzi, a nikoliv exkluzi. Během více než půldruhého století došlo v těchto procesech a v disciplinační relaci mezi podnikem, zaměstnanci a státem k několika césurám, změně vývojové dynamiky a přenášení akcentů mezi aktéry. Velmi stručně se nyní pokusím o periodizaci tohoto vývoje:
1) Perioda před rokem 1918 je érou dominantní role podniků v procesu kontroly a disciplinace socioprofesně homogenních zaměstnaneckých komunit ubytovaných na prostorově a sociálně zřetelně ohraničeném půdorysu zaměstnaneckých kolonií, které měly důsledně sloužit sociální inkluzi. Sociálně ochranářská role státu, intervenujícího ve prospěch zaměstnanců, posilovala až s koncem první světové války.
2) Období od konce první světové války do nástupu socialistické industrializace je periodou rostoucího vlivu státu, nejprve skrze válečné a poválečné zákonodárství o ochraně nájemníků v podnikových bytech. Ty měly stabilizovat sociální a populační realitu. Podnikům však svázaly ruce v nakládání s bytovým fondem, rozvolnily provázání pracovního a nájemního poměru, a urychlily tak proces stárnutí populace, o němž byla řeč výše. Ačkoliv bytový fond řady kolonií chátral, hlavně na inundačních a poddolovaných územích, meziválečná éra je etapou vrcholné a relativně úspěšné sociální inkluze.[92]
3) S nástupem socialistické industrializace klesá vliv podniků na populační poměry, a hlavně na intenzitu a úspěšnost inkluze v zaměstnaneckých koloniích. Dominantním aktérem se stává stát, etatizující prostřednictvím podniků i podnikovou sociální politiku. Chátrající kolonie se proměňují v rezervoár méně kvalitního bydlení pro přechodné ubytování migrantů za prací, které se ovšem v případě některých skupin obyvatel určených k disciplinaci proměnilo v ubytování trvalé (Romové). Stárnoucí bytový fond a populace kolonií přestávají být na regulovaném trhu s bydlením atraktivní, a pokud kolonie nebyly rovnou demolovány, snadno mohly nastoupit cestu prostorového a sociálního vylučování.[93]
4) Mezníkem je přijetí zákona o povinném usazení kočujících osob (č. 74/1958 Sb.), který kodifikoval politiku takzvaného rozptylu Romů mezi majoritním obyvatelstvem a politiku jejich resocializace ve smíšených pracovních kolektivech.[94] Resocializace měla spočívat ve stabilním zaměstnání, hygienickém dohledu,

[92] TÝŽ: *Na Šalomouně*, s. 161–180.

[93] Viz FILČÁK, R. – FICERI, O.: Making the Ghetto at Luník IX in Slovakia, s. 308–310.

[94] *Archiv města Ostravy* (dále *AMO*), fond (f.) Obvodní národní výbor ve Slezské Ostravě, Zápisy ze schůzí Komise pro romskou otázku [při ONV ve Slezské Ostravě], karton (k.) 47, inventární číslo (inv. č.) 57, zápis ze schůze komise 2. 6. 1958.

školní docházce dětí a kurzech pro negramotné.[95] Hlavním nástrojem této politiky se staly komise pro řešení romské otázky (*sic*), ustavené roku 1954 na různých úrovních státní správy a po roce 1958 znovu aktivované v souvislosti se zákonem o trvalém usídlení kočujících osob.[96] Komise evidovaly romské obyvatelstvo, sledovaly zaměstnanost, školní docházku a bytové podmínky a pravidelně navštěvovaly rodiny v jejich bydlištích.[97] Bytová politika vycházela ze dvou premis: takzvaného rozptylu romských rodin mezi majoritní obyvatelstvo a stěhování problematických rodin do horších bytů, často v dělnických koloniích, což mělo za následek další sociální propad.[98] Na počátku osmdesátých let pak byla prosazována naopak politika prostorového rozptylu „přizpůsobených" a koncentrace sociálně problematických rodin.

5) Výhybkou na trase vedoucí od sociální inkluze k sociální a prostorové exkluzi byla privatizace, která proběhla ve dvou vlnách. První se uskutečnila před rokem 1970, kdy zestátněné podniky – vedeny ekonomickou racionalitou a rostoucími náklady na údržbu – převáděly bytové domy v koloniích na obce jako subjekty místní státní správy. Ty je pak nabízely k prodeji stávajícím nájemníkům. Druhá vlna privatizace nastala v devadesátých letech, kdy obce a majitelé bývalého bytového fondu Ostravsko-karvinských dolů prodávali domy do soukromých rukou. Ani jedna privatizační vlna nebyla vedena ambicí disciplinovat obyvatele skrze vlastní bydlení (jako ve Švédsku) nebo zabránit vylidňování transformujících se postindustriálních regionů po vzoru východních zemí Spolkové republiky Německo, nýbrž úsilím zbavit se nutných investic do bydlení. Zatímco v éře státního socialismu privatizace zafungovala jako brzda prostorového a sociálního vylučování a proměnila některé kolonie ve funkční sídelní celky soukromých majitelů nemovitostí s odpovídající infrastrukturou, před rokem 2000 naopak urychlila rozpad sociálního a prostorového řádu, který po desetiletí garantovaly podniky a stát.[99]

Prostorová izolace dělnických kolonií s ostrovní mentalitou jejich obyvatel byla vhodným prostředím pro disciplinaci ubytovaných, ať již mám na mysli dobu klasické industrializace 19. století,[100] nebo éru socialistické industrializace, kdy zaměstnanecké kolonie opět sehrály roli laboratoří etablování socialistické

[95] *Tamtéž*, zápis ze schůze 13. 10. 1955.

[96] *Tamtéž*, zápis ze schůze 13. 1. 1955; *tamtéž*, nedatovaný zápis z roku 1959.

[97] *Tamtéž*, nedatovaný zápis z roku 1960.

[98] *Tamtéž*, nedatovaný zápis z roku 1959; *tamtéž,* zápis ze schůze 19. 11. 1962.

[99] Viz ŠEVEČEK, Ondřej – JEMELKA, Martin: Housing Transformations in Post-Socialist Industrial Cities: The Privatization and Decline of Company Housing in Ostrava and Zlín. In: *Moderne Stadtgeschichte* (v tisku).

[100] Viz NEBŘENSKÝ, Z. – HERC, S.: Empire in the Cottage, s. 116–120.

společnosti a jejího „nového člověka“, jímž se měli stát i romští migranti za prací. Nová vlna disciplinace a sociálně-prostorového vydělování, jejímiž aktéry byli na prvním místě Romové a stát, probíhala prostřednictvím sedentarizace, prostorové exkluze, odměňování lepším, nebo naopak trestání horším bydlením, ale i pravidelnými kontrolami, dozorem či méně formálním dohledem příslušníků majority. Problematické rodiny byly již koncem padesátých let umisťovány do chátrajících zaměstnaneckých kolonií. Nic se na tom nezměnilo ani v osmdesátých letech, kdy bylo rozhodnuto koncentrovat sociálně neintegrované Romy do vybraných lokalit s bytovým fondem na nejnižší úrovni.[101] I po desetiletích tak kolonie připomínaly Goffmanovy prostorově vyloučené, totální instituce s paternalistickou správou a zvláštním režimem.[102]

Aktéři prostorového a sociálního vylučování: senioři a handicapovaní

Romové se stali aktéry cíleného sociálního a prostorového vylučování v ostravských dělnických koloniích v době socialistické industrializace, a to nejpozději na konci padesátých let. Ovšem již ve třicátých letech začala tamní populace stárnout, takže z dělnických seniorů se postupně stala nejpočetnější skupina vystavená důsledkům sociální a prostorové exkluze v prostředí určeném původně k výhradnímu ubytování osob v produktivním věku. V ještě komplikovanějším postavení se ocitali handicapovaní, kteří měli velmi omezené možnosti nalézt si odpovídající bydlení. Jejich početní zastoupení v dělnických koloniích rostlo se zavedením ochranného zákonodárství po první světové válce, obdobně jako tomu bylo u hornických penzistů.

Ostrovní mentalita zaměstnaneckých kolonií je bez přítomnosti seniorů a jejich aktivního podílu na formování a fungování sousedské kontroly a komunitního způsobu života nemyslitelná. S populačním stárnutím se zaměstnavatelé učili po svém zacházet již mezi světovými válkami. Osvědčenou strategií bylo stěhování seniorů do bytových jednotek na nižší úrovni bytového komfortu, často v rámci jedné zaměstnanecké osady, jak vzpomínal například Milík Gaj z Šalomounské kolonie: „Stavební podobě kolonie odpovídalo i složení obyvatel: ve staré kolonii bydleli především penzisté nebo horničtí invalidní důchodci, kteří byli vyřazení. Prostě lidé, kteří byli z určitého pohledu nižšího sociálního

[101] Viz FILČÁK, R. – FICERI, O.: Making the Ghetto at Luník IX in Slovakia, s. 305–306.

[102] GOFFMAN, Erving: *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York, Anchor Books 1961, s. 61–66.

Interiér bytu paní Čečilové v ulici U Studně v hornické kolonii Jaklovec ve Slezské Ostravě krátce před demolicí v roce 1978

Foto Hana Kunzová. Statutární město Ostrava, Archiv města Ostravy

zařazení, neměli takové výdělky a nemohli si příliš dovolit. V nové kolonii jsme bydleli my a jiné mladé rodiny s dětmi.“[103]

Již mezi válkami se pokoušeli zaměstnavatelé seniory koncentrovat v konkrétních bytových celcích či domovních blocích, což ve svém důsledku prostorovou exkluzi dále umocnilo. V již tak sociálně a prostorově vyloučeném prostředí se tím nastartoval nový proces sociálního vylučování a prostorové segregace. V dlouhodobé perspektivě koncentrace seniorů v určitých blocích zástavby způsobila cílené snižování nákladů na bytovou údržbu a rychlejší chátrání bytového fondu. Seniorům samotným však problematické bytové poměry často připadaly druhotné. Oceňovali totiž výhody komunitního soužití jedné generace s podobnou

[103] GAJ, M.: Všecko mělo svůj smysl a jedno zapadalo do druhého. In: JEMELKA, M.: *Lidé z kolonií vyprávějí své dějiny*, s. 247 (viz pozn. 35).

pracovní a životní zkušeností: „Kolonii zbourali, protože na jejím místě postavili čističku. Kdyby tu kolonii nechali, kdyby tam nechali jenom důchodce… Oderka nebyla ve špatném stavu, nebylo třeba ji bourat. Vždyť to byly pevné cihlové baráky," vzpomínala po letech Antonie Gorová, obyvatelka hornické Oderky v sousedství Přednádraží.[104]

Výhody komunitního soužití v kolonijní zástavbě s přístupem k zeleni vynikly zvláště v případě, když seniorům nezbylo nic jiného než se přestěhovat do podnikových chudobinců, po druhé světové válce pak do nové panelové zástavby vysokopodlažních domů či domovů důchodců: „Bydlet v kolonii je pořád lepší než bydlet v paneláku. Co chcete dělat v paneláku? A kór v zimě! Připadala bych si tam jako tygr v kleci. Nechoďte na mě s panelákem, Kriste Ježíši! Člověk přece potřebuje pohyb a musí mít nějaký zájem, no ne?" varovala ještě počátkem jednadvacátého století před stěhováním z kolonie pamětnice J. Š.[105]

Seniory lze oprávněně považovat za hlavní nositele ostrovní mentality zaměstnaneckých kolonií, definitivně po nástupu socialistické industrializace. Právě pro ně nebylo snadné, navzdory příslibům lepšího bydlení v nové zástavbě, přihlížet chátrání a demolicím podnikových kolonií. Zvláště když je kromě konfliktů s úřady, dohlížejícími na hygienické a stavebně bezpečnostní podmínky ve stárnoucích koloniích, čekal na Ostravsku ještě jeden střet, pro nějž vytvořil podmínky stát a etatizované podniky – s romskými migranty za prací a dalšími Romy, kteří byli od poloviny padesátých let systematicky stěhováni do zaměstnaneckých kolonií.

Tyto kolonie byly sice budovány jako sociálně inkluzivní projekty firemní sociální a personální politiky, jejichž cílem byla integrace pracujících do průmyslové společnosti a jejího pracovního prostředí (jak už o tom byla řeč), totéž prostředí ovšem produkovalo osoby ohrožené sociálním a prostorovým vyloučením. Rozhodně k nim náleželi manuálně pracující stigmatizovaní pracovní zátěží a pracovními, nebo rovnou smrtelnými úrazy. Lidé s různými formami tělesného postižení se v koloniích vyskytovali již před vydáním zákonů na ochranu nájemníků. Většinou byli odkázáni na pomoc příbuzných, v menší míře také podnikových, církevních či obecních sociálních zařízení.[106] Bytové zákonodárství se pod vlivem první světové války a zástupu válečných poškozenců postavilo na stranu handicapovaných. Jejich početní zastoupení tak v podnikových koloniích pozvolna vzrůstalo. Tento trend pokračoval i po druhé světové válce, kdy

[104] GOROVÁ, Antonie: Takové dětství jako jsme prožili my, to se nezapomene. In: *Tamtéž*, s. 349–363, cit. s. 359.

[105] J. Š.: Vidíte, jak se za ty roky dostane člověku hornická mluva do krve? In: *Tamtéž*, s. 508–519, cit. s. 515.

[106] MYSLIVEC, T.: Bytová péče a blahobytná zařízení ostravsko-karvinského revíru, s. 503–510.

ve stárnoucích dělnických koloniích přibývalo osob v postproduktivním věku, případně se do nich stahovali postižení jako příslušníci nízkopříjmových skupin s oktrojovanými nižšími nároky na bydlení.

Odpovědět na otázku, kolik handicapovaných žilo například v ostravských zaměstnaneckých koloniích nebo jaký byl jejich podíl v tamní populaci, umožňují dobové prameny jen zprostředkovaně, například prostřednictvím celostátních cenzů. Sčítání obyvatelstva Republiky československé 1. prosince 1930 zachytilo například v Šalomounské kolonii v Moravské Ostravě přinejmenším dvě desítky středně a těžce tělesně postižených osob.[107] Lze však předpokládat, že hluboko do druhé poloviny dvacátého století, kdy státněsocialistické zřízení takřka monopolizovalo péči o osoby s těžkým tělesným nebo mentálním postižením, počet takto postižených ve stárnoucí populaci dělnických kolonií narůstal. Sama povaha hornického či hutnického zaměstnání činila z tělesného postižení součást dělnické každodennosti, jak na to vzpomínala například Libuše Líšková z ostravské hornické kolonie Oderka: „Žili s námi i lidé, kteří byli více nebo méně postiženi, ať tělesně, nebo i duševně. Nějak jsme více drželi pohromadě.“[108]

Vedle častých pracovních úrazů to byla fyzická stigmatizace světovými válkami, s níž se obyvatelé kolonií nejčastěji potýkali, ať již v první, nebo ve druhé třetině dvacátého století. Ucelenou a úsměvnou vzpomínku na válečné invalidy a tělesně postižené si zachoval Milík Gaj z Šalomounské kolonie v Moravské Ostravě: „V kolonii byli samozřejmě i invalidé a postižení lidé,“ vyprávěl. „Pochopitelně u nás bylo mnoho mrzáků. Vím, že jezdili na vozíčkách, které byly jiné, než jsou dneska. Byli to především ‘chlopi’, váleční veteráni z první světové války. Třebas pan Cvíř, co měl trafiku na Vítkovické ulici, byl taky válečný invalida. Měl jednu nohu (jak se říká po ostravsky nebo jak jsme říkali na kolonii) ‘štajf’. Cvíř měl průstřel kolena a měl tu nohu rovnou, nemohl ji ohnout. A takovýchto lidí bylo dost. Vedle nás býval pan Michalík, který byl rovněž válečný invalida. Postižení byli bráni jako normální součást kolonie a nebyly k nim nějaké antipatie. Dále byli na kolonii lidé postižení při práci v dole. Známá figura byl starý Skura, který chodil na fotbal. Skura byl invalidní důchodce od svých čtyřiceti nebo padesáti let, ale dožil se vysokého věku asi osmdesáti let. Taky měl něco s nohou a vím, že chodil s hůlkou, ‘krykou’, protože ta ‘kryka’ mu vždycky na fotbale sloužila, aby hrozil na sudího!“[109]

K tělesně handicapovaným osobám nutno připojit i oběti nešťastných událostí a dětských úrazů, o něž v prostředí kolonií a v podmínkách „dětské socializace

[107] JEMELKA, M.: *Na Šalomouně*, s. 230.

[108] LÍŠKOVÁ, Libuše: Smekám před našimi rodiči a mám všechny za velké hrdiny. In: JEMELKA, M. (ed.): *Lidé z kolonií vyprávějí své dějiny*, s. 381–391, cit. s. 385.

[109] GAJ, M.: Všecko mělo svůj smysl a jedno zapadalo do druhého, s. 251.

ulicí“[110] nebyla nouze. Antonie Gorová, starší vrstevnice Libuše Líškové z hornické kolonie Oderka, ještě po desetiletích vzpomínala na postiženého chlapce, nepřímou oběť druhé světové války: „V kolonii byl ještě nebohý Jeník Ševčík, kterému po válce utrhlo nožky. Můj manžel se synem jednou po válce potkali Jeníka s kamarády cestou k naší babičce. Syn viděl Jeníka s nějakými hračkami, tak chtěl jít s ním, ale manžel řekl, že ne, že půjde k babičce. A v tom, když byli kousek dál, zazněl výbuch. Manželova mamka viděla z okna, že v zahradě se něco děje, tak vyběhla do zahrady a tam byli kluci v krvi, nohy rozsekané. Našli granát z války v takové červené krabičce. Na kolonii byl kdosi, kdo si ty granáty schoval z války, že si je nechá, aby si ukrátil život. Pak je ale vyhodil do popeláře, kluci je našli a bylo zle. Tak Jeníkovi ve třech letech amputovali obě nožky. Potom lítal Jeník po kolonii jen s pahýlama a pohyboval se po rukou. Byl velice hbitý, ale to byla hrůza, to bylo neštěstí. Jeník se ale později oženil, pak se rozvedl, ale žil dále, protože mu udělali protézy. Byl to pěkný, vysoký kluk. Dnes by měl kolem šedesáti let jako můj syn.“[111] I tato vzpomínka dokládá silnou solidaritu obyvatel kolonií s lidmi s vrozeným nebo získaným tělesným postižením.

Aktéři prostorového a sociálního vylučování: Romové

Před rokem 1918 patřilo Ostravsko k oblastem s nízkým výskytem Romů.[112] Nic se na tom nezměnilo ani mezi válkami či za protektorátu. Ojedinělé rodiny z Kysuc, Považí a jihozápadního Slovenska přilákala až poválečná migrační vlna, která Romy zavedla do agrárního zázemí průmyslové Ostravy. Podle soupisů z let 1946–1947 žilo na území dnešní Ostravy 148 Romů na počátku května 1946, ale již 559 v polovině srpna 1947.[113] Výraznější migrace zasáhla Ostravsko kolem roku 1950, kdy vylidnění po odsunu Němců a potřeba nekvalifikovaných pracovních sil (výstavba Nové huti Klementa Gottwalda a rozvoj uhelné těžby) přilákaly stovky Romů z východního Slovenska. V této době se zde objevili i první olašští Romové, kteří se na rozdíl od usedlých Romů vyhýbali ubytování v provizorních

[110] BEHNKEN, Imbke – BOIS-REYMOND, Manuela du – ZINNECKER, Jürgen: *Stadtgeschichte als Kindheitsgeschichte: Lebensräume von Großstadtkindern in Deutschland und Holland um 1900.* Opladen, Leske & Budrich 1989, s. 11–13.

[111] GOROVÁ, A.: Takové dětství jako jsme prožili my, to se nezapomene, s. 359.

[112] Viz SLÁMA, František: O cigánech na Těšínsku. In: *Slovanský sborník statí z oboru národopisu, kulturní historie a dějin literárního i společenského života*, roč. 6, č. 3 a 4 (1887), s. 123–127 a 154–158.

[113] PAVELČÍKOVÁ, Nina: Soupis romského obyvatelstva na Opavsku a Ostravsku v roce 1947. In: *Vlastivědné listy*, roč. 21, č. 1 (1995), s. 10–14, zde s. 11.

objektech a pobývali raději v maringotkách a jiných mobilních obydlích.[114] Po roce 1952 zde romská migrace ztrácela živelný charakter.[115] K 2. červnu 1958 žilo v okrese Ostrava-město již asi patnáct set Romů. Většinou obývali starší a zdravotně závadné byty, méně často maringotky. Nejpočetnější komunity se nacházely v centrálních městských obvodech Ostrava I, Přívoz, Mariánské Hory a Vítkovice. Již koncem padesátých let se tak například v přívozském Krausovci nedaleko Přednádraží, který již mezi světovými válkami platil za slum pro nejchudší vrstvy obyvatel, vytvořila lokalita se značnou koncentrací Romů.[116]

Podle „Zprávy o provádění romské otázky" (*sic*) žilo v roce 1955 v městském obvodu Slezská Ostrava, vybraném v této studii pro detailní analýzu, osmašedesát Romů v sedmnácti rodinách, většinou zaměstnaných ve slezskoostravských kamenouhelných dolech Petr Bezruč, Trojice a Zárubek. Přestože byla jejich „pracovní morálka dosti dobrá", většina byla údajně negramotná a nejevila zájem o kurzy čtení a psaní.[117] Romští pracovníci byli ubytováni hlavně ve starší zástavbě převážně poddolovaných hornických kolonií Hranečník a Jakubka.[118] Roku 1958 zde žilo již sedmasedmdesát osob v jednadvaceti domácnostech, především v oblasti hornického Zárubku, která se stala největším centrem romského osídlení ve slezskoostravském obvodu.[119] V roce 1959 bydlelo v místních dělnických koloniích více než devětašedesát procent všech evidovaných Romů.[120] Základy romských komunit v ostravských koloniích tak vznikly ve druhé polovině padesátých let, kdy byli Romové ubytováváni ve starší hornické zástavbě s chátrajícím bytovým fondem, původně určeným k dožití hornickým důchodcům a k následné demolici. Jejich bytové podmínky byly často nedostačující. Soupis z února 1959 uváděl šestasedmdesát přítomných romských rodin bydlících v nevyhovujících bytech a jednatřicet rodin bez přiděleného bytu.[121]

Počet Romů v obvodu Slezská Ostrava, v němž v polovině dvacátého století žila takřka polovina populace v hornických koloniích, postupně rostl: v roce 1962 zde žilo 199 osob v devětatřiceti rodinách a o dva roky později asi dvě stovky osob v třiapadesáti rodinách, soustředěných především v hornických koloniích

[114] Viz SOMMER, K.: Živelné přesuny osob romského původu do ostravského regionu v poválečném období a na počátku 50. let, s. 190–195 (viz pozn. 29).

[115] *AMO*, f. Obvodní národní výbor ve Slezské Ostravě, Zápisy ze schůzí Komise pro romskou otázku, k. 47, inv. č. 57, zápis ze schůze 2. 6. 1958.

[116] *Tamtéž*, zápis ze schůze 16. 2. 1959.

[117] *Tamtéž*, zápis ze schůze 13. 1. 1955.

[118] *Tamtéž*, nedatovaný zápis ze schůze v roce 1955.

[119] *Tamtéž*, zápis ze schůze 19. 11. 1958.

[120] *Tamtéž*, nedatovaný zápis ze schůze v roce 1959.

[121] *Tamtéž*, zápis ze schůze 13. 10. 1959.

Hornická kolonie Františkov ve Slezské Ostravě a její obyvatelé v zimě 1949, několik let před příchodem prvních Romů

Statutární město Ostrava, Archiv města Ostravy, autorství fotografií neuvedeno

Františkov, Hladnov, Hranečník a Zárubek.[122] Úřady evidovaly také školní docházku a kriminalitu. V roce 1965 navštěvovalo školy čtyřiatřicet romských dětí, avšak pouze šest procent jich postoupilo do vyšších ročníků a šedesát procent bylo žáky zvláštních škol.[123] Romská kriminalita nebyla vzhledem k celkovému počtu obyvatel vysoká, častěji se jí však dopouštěla mládež.[124] Statistiky jsou ovšem kvůli vysoké migraci často neúplné a rozporuplné.[125]

V následujících desetiletích romská populace v koloniích rychle rostla. Zatímco v polovině šedesátých let šlo jen o několik stovek osob, v roce 1976 žilo ve Slezské

[122] *Tamtéž*, zápis ze schůzí 17. 4. 1962 a 1. 5. 1964.

[123] *Tamtéž*, nedatovaný zápis ze schůze v roce 1966.

[124] *Tamtéž*, nedatovaný zápis ze schůze v roce 1968.

[125] *Tamtéž*, nedatované zápisy ze schůzí v letech 1966 a 1969.

Ostravě již 1270 Romů ve 225 rodinách.[126] Roku 1986 dosáhl jejich počet 2105 osob, tedy asi 7,1 procenta obyvatel celého obvodu. Většina byla soustředěna v bývalých hornických koloniích Zárubek, Trnkovec a Hrušov; asi pětina rodin byla označena za sociálně problematickou.[127] Bytová situace zůstávala dlouhodobě neuspokojivá. Noví romští pracovníci byli často ubytováni v podnikových ubytovnách a jejich rodiny následně obsazovaly starší byty, často nelegálně. V roce 1981 bydlelo pouze pět procent Romů v bytech první kategorie a celých pětapadesát procent v bytech čtvrté kategorie.[128] V dobovém hodnocení situace se uvádělo: „Byty jsou romským občanům přidělovány jednak národními výbory, jednak

[126] *Tamtéž*, k. 62, zápis ze schůze 29. 9. 1976.

[127] *Tamtéž*, nedatovaný zápis ze schůze v roce 1986.

[128] *Tamtéž*, zápis ze schůze 15. 9. 1982.

podniky… Samotní cikánští občané se často dožadují přidělení bytu okamžitě… Velice často neoprávněně obsazují byty…“[129]

Když na počátku osmdesátých let dostala zelenou politika rozptylu „přizpůsobených“ rodin, zatímco sociálně problematické rodiny se měly naopak koncentrovat v jedné lokalitě, dotklo se to v ostravských koloniích především hornického Zárubku.[130] Zpráva z roku 1985 ale rezignovaně konstatovala: „Integrace romského obyvatelstva probíhá v Ostravě velmi zvolna.“[131] Do konce osmdesátých let se tak některé bývalé dělnické kolonie (Hranečník a Zárubek) proměnily v oblasti s vysokou koncentrací sociálně ohroženého romského obyvatelstva a zároveň s typickými rysy sociálního vyloučení.[132]

Ztroskotání inkluze: soužití starousedlíků a Romů v ostravských dělnických koloniích

Sociálně a prostorově vyloučené prostředí dosluhujících ostravských hornických kolonií se kolem roku 1960 stalo dějištěm sociálního experimentu. Místo inkluze však nabyl podoby střetu dvou skupin ohrožených důsledky sociálního a prostorového vylučování – starousedlíků z řad hornických důchodců na straně jedné a Romů přibylých za prací na straně druhé. Důležitými aktéry konfliktu byly ostravské podniky a stát, které Romům zajišťovaly ubytování v dělnických koloniích s jejich devalvujícím bytovým fondem. Pokud byly mezi romskými migranty vytipovány problematické rodiny, byly rovnou umisťovány do chátrajících kolonií.[133]

Koexistenci Romů s většinovým obyvatelstvem slezskoostravských kolonií provázely generační a sociokulturní konflikty, které eskalovaly v lokalitách se značnou koncentrací romského obyvatelstva. V dělnickém Zárubku byla podle Komise pro řešení romské otázky Obvodního národního výboru ve Slezské Ostravě situace kritická již počátkem roku 1959.[134] Verbální konflikty a fyzické vyhrožování vyvrcholily v březnu 1963, o čemž se na vlastní kůži přesvědčili

[129] *Tamtéž*, zápis ze schůze 2. 4. 1985.

[130] *Tamtéž*, zápis ze schůze 15. 9. 1982.

[131] *Tamtéž*, zápis ze schůze 2. 4. 1985.

[132] Viz MÜLLER, Jan: Analýza demografické a sociální struktury statutárního města Ostravy a městských obvodů. In: *Statutární město Ostrava* [online], 16. 07. 2013. [Cit. 2026-03-14.] Dostupné z: https://www.ostrava.cz, s. 13, 15–16, 19 a 29.

[133] *AMO*, f. Obvodní národní výbor ve Slezské Ostravě, Zápisy ze schůzí Komise pro romskou otázku, k. 47, inv. č. 57, zápis z nedatované schůze v roce 1959; *tamtéž*, zápis ze schůze 19. 11. 1962.

[134] *Tamtéž*, zápis ze schůze 25. 3. 1959.

„Šibenice" – nejstarší domy Hlubinské kolonie v Moravské Ostravě – a jejich poslední obyvatelé z řad Romů na snímku z roku 1970

Foto Zdeněk Čermák. Statutární město Ostrava, Archiv města Ostravy

členové komise kontrolující v Zárubku osoby osočené z pobytu bez trvalého přihlášení a z příživnictví.[135]

Obzvláště konfliktní vývoj nastal v hornické kolonii Františkov. Zdejší osadní výbor v pravidelných intervalech urgoval řešení problémů v soužití starousedlíků s Romy. V prosinci 1961 upozorňoval občanský výbor č. 11 Františkov ve Slezské Ostravě na romskou rodinu, v níž údajně panovala „fyzická i mravní špína". Matka byla obviňována z provozování prostituce a kuplířství. „Nedělejme si ale nějaké iluze," uzavíral svou žádost o nápravu situace autor zprávy z řad obyvatel Františkova,[136] v němž v polovině února 1962 žilo v pěti domech šestadvacet Romů.[137]

[135] *Tamtéž*, zápis ze schůze 22. 7. 1963.

[136] *Tamtéž*, zápis ze schůze 15. 12. 1961.

[137] Cit. podle: *tamtéž*, zápis ze schůze 15. 2. 1962.

V červnu 1962 se situace znovu vyostřila. Obyvatelé Františkova požadovali vystěhování slovenské romské rodiny obviněné z demolice zrekonstruovaného bytu, rušení nočního klidu, holdování alkoholu a krytí prostituce. „Trpělivost občanů již vyvrcholila tak daleko, že neručí za to, jestli jim v některý moment vypoví nervy a dojde k nějakému neštěstí," stálo v žádosti.[138] Druhého května 1963 došlo skutečně na Františkově k násilnému incidentu, jehož příčinou byl konflikt při úklidu po složeném deputátním uhlí. Polední potyčka místních obyvatel skončila hromadnou rvačkou a peticí, v níž 112 signatářů žádalo vystěhování údajně problematické romské rodiny zpět na Slovensko.[139]

Bezradnost a rezignaci funkcionářů Obvodního národního výboru (ObNV) ve Slezské Ostravě a jeho Komise pro řešení romské otázky dokládají slova, z nichž prosakují pochybnosti nad možnostmi inkluze Romů v hornických koloniích: „Vzhledem k tomu, že na poradě funkcionářů ObNV byla projednávána stížnost občanů ze Zárubku a Františkova, bylo naší komisi uloženo zajistit u rodiny M., R. a B.[140] z Františkova denní sledování jejich života, a to proto, že v jejich rodinách se schází pochybné živly, dále se zde pořádají různé pitky, děti jsou vedeny k rozkrádání uhlí, k osočování občanů a podobně. Vzhledem k tomu, že i v dřívějšku byla těmto rodinám věnována co největší pozornost a komise je již bezradná, projednáme nyní s odborem školství a kultury [ObNV] odebrání dětí těmto rodinám a jejich předání do státní výchovy."[141]

Případy konfliktního soužití romských imigrantů s obyvateli dělnických kolonií i s představiteli místních orgánů státní správy jsou doloženy i z dalších ostravských městských obvodů. Zdá se, že jich s přibývajícími lety neubývalo. Tak například v září 1981 bylo odboru sociálních věcí a zdravotnictví Obvodního národního výboru v Ostravě 2 adresováno sdělení, v němž se popisovala situace v obytném domě ve Ferdinandově kolonii v Ostravě-Michálkovicích, kde se k romskému nájemníkovi bez řádného přihlášení k pobytu údajně nastěhovali další příbuzní. Rodina svým chováním prý ohrožovala obyvatele kolonie i kontrolující úředníky, a dokonce i příslušníky Veřejné bezpečnosti, bez jejichž přítomnosti se kontroly sociálních pracovníků neobešly.[142]

Zvláště problematické vztahy panovaly v dělnických koloniích odsouzených k demolici, jejichž posledními obyvateli byli většinou právě Romové.[143] Obyvatelka

[138] Cit. podle: *tamtéž*, zápis ze schůze 7. 6. 1962.

[139] *Tamtéž*, zápis ze schůze 2. 5. 1963.

[140] Jména a další identifikační údaje osob uvedených v dobových dokumentech byly v některých případech z důvodu ochrany soukromí anonymizovány.

[141] *Tamtéž*, zápis ze schůze 30. 3. 1963.

[142] *Tamtéž*, k. 62, zápis ze schůze 7. 9. 1981.

[143] Viz LÍŠKOVÁ, L.: Smekám před našimi rodiči a mám všechny za velké hrdiny, s. 385 (viz pozn. 108).

Dolní kolonie v Mariánských Horách označila dělnickou osadu před demolicí s despektem za „romskou kolonii“.[144] O nic lepší nebyly vztahy mezi majoritním a romským obyvatelstvem v nedaleké Horní kolonii U Koule, v níž si nájemník jedním dechem stěžoval na hygienicky závadný byt, zdravotní problémy a kriminální aktivity místních Romů.[145]

Z orálněhistorického výzkumu ostravských hornických kolonií, který provedl autor této studie v letech 2002 až 2009 (respondenty z řad Romů se bohužel pro sběr pamětnických vyprávění získat nepodařilo), vyplynulo frekventované používání označení „Cikán“ namísto politicky korektního pojmu „Rom“. O „Romech“ pamětníci mluvili pouze tehdy, když popisovali současný stav populace dělnických kolonií, a nezřídka s ironickými pochybnostmi nad používáním tohoto označení v souvislosti s „romskou otázkou“ před rokem 1989.

Pamětnická vyprávění potvrdila, že mezi světovými válkami se Romové v dělnických koloniích objevovali výjimečně. Pokud již v paměti obyvatel zanechali stopu, bylo to zpravidla v souvislosti s odlišnými kulturně-civilizačními návyky, sklony k drobné kriminalitě[146] nebo specifickými způsoby obživy.[147] „Ale Romové tu nikdy nebyli. Jenom občas přišli žebrat. Jednou přišla Cikánka, karčara (jak se říkalo), Rumunka, a věštila mi, že mi dítě auto přejede. A stalo se,“ vzpomínala jedna z obyvatelek Petřkovic.[148]

Zatímco ojedinělá přítomnost Romů v ostravských hornických koloniích až do prvního poválečného desetiletí je ve vzpomínkách charakterizována stereotypními představami, romská migrace po druhé světové válce je interpretována jako zásadní mezník v dějinách kolonií. Takový dojem navozuje například vzpomínka Libuše Jarošové z Moravské Ostravy: „Po válce se život v kolonii měnil jen pomalu. Jednou z prvních změn byl příchod slovenských Romů, kteří se někdy kolem roku 1952 nebo později nastěhovali do ‘šibenic’.[149] Bylo jich strašně moc.

[144] STONIŠOVÁ, Mariana: Dolní kolonie jámy Ignát. In: JEMELKA, M. (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 1, s. 20–55, zde s. 35 (viz pozn. 73).

[145] Viz PEŇÁZOVÁ, Jarmila: Horní kolonie U Koule. In: *Tamtéž*, s. 56–91, zde s. 68 a 70.

[146] Viz GREPLOVÁ, Irena: Mezi lidmi byla soudržnost: ne politická, ale taková lidová. In: JEMELKA, M. (ed.): *Lidé z kolonií vyprávějí své dějiny*, s. 213–228, zde s. 217.

[147] Viz TURECKÁ, Ludmila: Kronika. In: *Tamtéž*, s. 84–140.

[148] KUBOŠKOVÁ, Aloisie – KUDELJNJAKOVÁ, Anna: Bylo to krásné v kolonii: Všude plno stromů, auta tu nebyla. In: *Tamtéž*, s. 312–323, cit. s. 319.

[149] Šibenicemi byly nazývány jedny z nejstarších obytných domů v Hlubinské kolonii v Moravské Ostravě, které byly postaveny podle saských vzorů a kombinovaly zděné přízemí s druhým nadzemním podlažím v hrázděném zdivu (JEMELKA, M.: Kolonie jámy Hlubina, s. 142–143).

Snad jen dva nebo tři byli pořádní, všichni byli negramotní a měli spoustu dětí. Lidé z nich a z fůry špíny, která je obklopovala, radost neměli.“[150]

Soužití Romů s obyvateli hornických kolonií bylo často konfliktní. Způsobovaly to generační rozdíly, sociokulturní odlišnosti i disparátní životní orientace hornických starousedlíků na straně jedné a většinou mladých a početných romských rodin na straně druhé. Že se rozpory a konfliktní vztahy neupravily ani s nástupem druhé romské generace kolonijních obyvatel, dokládají vzpomínky Pavla Jemelky z poloviny sedmdesátých let: „Myslím si, že Romové starousedlíkům v koloniích vůbec pod nos nešli, protože konflikty byly na denním pořádku: děcka byla drzá, lidé už byli staří a nemohoucí a po několika starších zkušenostech už jim soužití stačilo. Byl jsem opakovaně svědkem, že staré a nemohoucí babičky házely po romských děckách čímkoliv, co jim přišlo pod ruky. (…) Každý, kdo se přistěhoval do kolonie, byl cizí. Nedej bože, když byl nepřizpůsobivý (bez ohledu na to, jaké byl barvy pleti), to už do kolonie vůbec nezapadl. Byl problémový a staří lidé už z toho měli jen starost.“[151]

Ve většině demolovaných ostravských kolonií, kde „staří pomřeli nebo odešli do domovů důchodců“,[152] zůstali posledními obyvateli vedle ojedinělých příslušníků majority právě Romové. Ti dnes také tvoří – spolu se sociálně ohroženými příslušníky většinové společnosti a rodinnými příslušníky bývalých zaměstnanců důlních společností – jednu z nejviditelnějších skupin v současné populaci ostravských dělnických sídlišť. K paradoxům ostravské sociální reality patří skutečnost, že mediálně protežovaná Vesnička soužití, vybudovaná po fatálních povodních v červenci 1997 pro rodiny z řad Romů i většinového obyvatelstva, bezprostředně sousedí s hornickou kolonií Ida v Ostravě-Hrušově (osada Liščina), která má dnes charakter sociálně vyloučené osady s převahou romského obyvatelstva.[153]

Závěrem

Konfliktní interakce přinejmenším dvou marginalizovaných skupin – starousedlých dělnických seniorů a romských migrantů – byla vyvolána jejich disparátním hodnotovým, kulturním, etnickým a generačním pozadím, na prvním místě ale

[150] JAROŠOVÁ, Libuše: Život v kolonii se měnil jen pomalu. In: JEMELKA, M. (ed.): *Lidé z kolonií vyprávějí své dějiny*, s. 153–165, cit. s. 161.

[151] JEMELKA, Pavel: Každý, kdo se přistěhoval do kolonie, byl cizí. In: *Tamtéž*, s. 61–64.

[152] K., Kristina: Život jsem měla těžký, ale končí happyendem. In: *Tamtéž*, s. 145–152, cit. s. 151.

[153] Viz JAVORSKÁ, Jiřina: Ráda vzpomínám na naše večery, kdy jsme byli všichni pohromadě. In: *Tamtéž*, s. 36–45, zde s. 41–42.

Starousedlíci a romské děti, poslední obyvatelé kolonie koksovny Terezie v Holečkově ulici ve Slezské Ostravě, na snímku z poloviny května 1980

Foto Hana Kunzová. Statutární město Ostrava, Archiv města Ostravy

rozhodnutím státní správy využít stárnoucí zaměstnanecké kolonie jako laboratoř sociálního a prostorového vylučování seniorů a Romů. Řadu ostravských vyloučených lokalit, včetně zaniknuvšího Přednádraží a zanikající Bedřišky, stigmatizuje tento konflikt dodnes.[154] Nese s sebou celou řadu otázek, které si tato studie nepoložila, ať již kvůli svému rozsahu, nebo stavu výzkumu: Jakou dynamikou uspíšil příchod Romů do zaměstnaneckých kolonií v polovině padesátých let odchod původního obyvatelstva a jak se projevil ve snížení investic majitelů do údržby bytového fondu? Jak v prostředí dělnických kolonií fungoval či dodnes funguje mezigenerační transfer sociální a prostorové marginality?[155] Jak se v dlouhodobém procesu sociálního a prostorového vylučování promítl

[154] Viz *Plán sociálního začleňování: Ostrava 2022–2027* [online], s. 6 (viz pozn. 40).

[155] Srv. HARVEY, D.: *Social Justice and the City*, s. 96–116.

vztah mobility, migrace a exkluze? Jakou úlohu sehrály ve formování sociální geografie města Ostravy – s vyloučenými lokalitami na mapě současné Ostravy – průmyslové podniky před i po nástupu státního socialismu? A konečně – vedle zahraniční komparativní perspektivy, přinejmenším československé – jaký vliv měla ekologická zátěž a environmentální stigmatizace průmyslového prostředí na dlouhodobý vývoj sociálně marginalizovaných lokalit?

Proměna zaměstnaneckých kolonií v sociálně a prostorově vyloučené lokality nezapočala až s příchodem Romů v polovině padesátých let. A ani přítomnost Romů nevedla nevyhnutelně ke vzniku romských ghett a vyloučených lokalit.[156] Po druhé světové válce totiž čekal ostravské dělnické kolonie v podstatě trojí vývoj – buď byly kvůli zchátralému stavu demolovány (často v ideologickém kontextu „účtování s kapitalismem" a jeho řešením bytové otázky pracujících), nebo byl jejich bytový fond privatizován (poprvé kolem roku 1970, podruhé po roce 1989) a v soukromém vlastnictví postupně rekonstruován, nebo se pozvolna proměňovaly v lokality sociálního a prostorového vylučování. Rozhodující úlohu v těchto procesech sehráli institucionalizovaní aktéři (stát a etatizované podniky) a aktéři skupinoví (přinejmenším senioři a Romové, v menší míře postižení).

Dnes mezi bývalými dělnickými koloniemi panují značné rozdíly, co se týká stavu údržby, bytového komfortu, kvality bydlení a životní úrovně obyvatel. Markantní rozdíly nejednou existují na mikroúrovni – mezi jednotlivými obyvateli a jejich obydlími, ulicemi či bloky domů v řadové zástavbě. Vedle kolonií, které nesou jasné znaky sociálního a prostorového vyloučení (Bedřiška), existují v Ostravě firemní sídliště, jejichž obyvatelé dnes žijí v udržovaných rekonstruovaných domech a ve funkčních sousedských vztazích. Mnozí z nich nedají dopustit na periferní polohu těchto *emplaced inequalities* (Mike Owen Benediktsson),[157] jejich ostrovní mentalitu, rurálně-urbánní bydlení rozkročené mezi městem a venkovským předměstím,[158] bydlení v nízkokapacitních domech s přístupem k zeleni, dostatkem parkovacích míst a funkčními sousedskými vztahy.[159]

Ambicí této studie, vycházející z široké empirické základny a z autorova dlouhodobého a systematického zájmu o dějiny a problematiku zaměstnaneckého bydlení, v kombinaci přístupů urbánních dějin, historické sociologie a sociální geografie, je historizace procesu sociálního a prostorového vylučování. Studie perspektivou kontinuity prostoru i času poukazuje na dlouhodobé vývojové trendy

[156] *Tamtéž*, s. 96–116 a 120–147.

[157] BENEDIKTSSON, M. O.: Where Inequality Takes Place, s. 394–400 (viz pozn. 24).

[158] JEMELKA, M.: The Ostrava Industrial Agglomeration in the First Half of the Twentieth Century (viz pozn. 85).

[159] Viz GRUSSMANNOVÁ, Mariana: Stará a nová kolonie jámy Louis. In: JEMELKA, M. (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 1, s. 468–497.

vedoucí k prostorovému a sociálnímu vyloučení v prostředí zaměstnaneckých kolonií. Prostorová a sociální exkluze zde není chápána jen jako fenomén romský či postsocialistický, ale jako výsledek dlouhodobých procesů vylučování. K sociální a prostorové exkluzi směřovala již periferní lokalizace a ekologická či environmentální zátěž[160] obytné zástavby v sousedství výrobních provozů, jak je to charakteristické pro mnoho evropských průmyslových měst.[161] Kořeny sociální exkluze je nutno hledat i v populačním vývoji, který byl charakterizován řadou specifických demografických trendů a extrémních hodnot v čele s vysokou maskulinitou, migračním pozadím a socioprofesní homogenitou.

Jakmile kolonie začaly chátrat a jejich populace stárnout, staly se snadným cílem technokratů, plánovačů, sociálních inženýrů a pracovníků sociální péče, kteří v dosluhujícím bytovém fondu zanikajících dělnických kolonií viděli rezervoár dočasného, přechodného či provizorního bydlení pro nízkopříjmové skupiny obyvatel v čele s dělnickými penzisty, postiženými a Romy. Právě tyto skupiny velmi často obývaly a stále obývají zaměstnanecké kolonie. Konfliktní soužití starousedlíků a Romů bylo výsledkem opakovaných pokusů o využití prostorově a sociálně vyloučených zaměstnaneckých kolonií k experimentu sociální a prostorové inkluze, naposledy v době státního socialismu. Důsledky tohoto neúspěšného pokusu o akulturaci, disciplinaci a sociální kontrolu jsou v prostředí bývalých podnikových kolonií hmatatelné i dnes.

Studie vznikla v rámci projektu Grantové agentury ČR „Zaměstnanecké bydlení v českých zemích v industriální éře (1830–1950): Diskurz a politiky, vzory a realizace“ (24-12500S), řešeného na půdě Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i. (řešitel doc. PhDr. Martin Jemelka, Ph.D.).

Abstract

The study examines the long-term historical transformation of company housing colonies, particularly miners' colonies, from originally socially inclusive company settlements into localities threatened by social and spatial exclusion. The analysis focuses on the Ostrava industrial region, where company housing colonies were exceptionally widespread and where their development can be traced from the industrialization of the nineteenth century to the present day. The author points out that company housing colonies emerged in the second half of the nineteenth century as a means of stabilizing the workforce in rapidly industrializing regions. Their function was to provide affordable housing close to workplaces, reduce employees'

[160] Srv. HARVEY, D.: *Social Justice and the City*, s. 56–57.

[161] Viz KAELBLE, H.: *Industrialisierung und soziale Ungleichheit*, s. 140–143.

commuting distances, and facilitate social control and the disciplining of the workforce. The very location of these settlements – typically on urban peripheries in close proximity to industrial plants – nevertheless created the preconditions for their future spatial exclusion. Their peripheral location and isolation from traditional urban infrastructure fostered the emergence of relatively closed communities while at the same time facilitating employers' supervision of residents. Demographic changes in these localities played a significant role in the development of social and spatial exclusion. Initially, the colonies were populated by labour migrants, particularly male manual workers; in the interwar period, however, their populations gradually stabilized and began to age. During the second half of the twentieth century, they increasingly became home to elderly people, people with disabilities, and other socially vulnerable groups. A major change came with the post-war migration of Roma from Slovakia, who were frequently accommodated in the deteriorating housing stock of former workers' colonies. State authorities regarded these localities as environments suitable for the integration and social control of Roma migrants; in practice, however, this policy often led to the accumulation of social problems and tensions between long-term residents and newcomers. The study acknowledges that the development of individual colonies was far from uniform and that the quality of the housing stock, environmental pollution, and the timing of the privatization of company-owned housing played an important role. Contemporary manifestations of social and spatial exclusion in these settlements therefore have deep historical roots connected to their original function and location, their demographic development, and the dynamics of social control exercised by companies and the state.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Ostrava; housing; company housing colonies; workers' colonies; social inclusion; social exclusion; spatial exclusion; industrialization; state socialism; working class; seniors; people with disabilities; Roma; urban ethnology

Československo; Ostrava; bydlení; zaměstnanecké/podnikové kolonie; dělnické kolonie; sociální inkluze; sociální exkluze; prostorová exkluze; industrializace; státní socialismus; dělnictvo; senioři; tělesně postižení; Romové; urbánní etnologie

DOI 10.51134/sod.2026.036

„Náhradu nemáme“

Moderní ženské řeholní kongregace v oblasti sociální péče – zrod fenoménu a jejich nová pozice v českých zemích po roce 1950

Michal Sklenář – Eva Richtrová

Ústav pro studium totalitních režimů, Praha

Nositelé a formy sociální pomoci na území Evropy prošli v přímé souvislosti s procesy modernity dynamickými proměnami. V průběhu 19. století se k církevním institucím a filantropickým projektům nobility přidružily také spolky, vzrostla dobročinnost měšťanstva a vznikala svépomocná sdružení.[1] Postupně se v této oblasti začal stále více angažovat stát.[2] Zásadní posuny ovšem nastaly rovněž uvnitř římskokatolické církve a nekatolických církevních společenství. Právě v 19. století lze totiž sledovat razantní nástup nového typu řeholnice, který doposud ovlivňuje chápání zasvěceného (tedy řeholního) života – ženy aktivně působící uvnitř společnosti jako učitelka, zdravotní sestra, ošetřovatelka, misionářka, hospodyně, tedy členka řeholní kongregace uzpůsobené tomuto každodenně viditelnému nasazení. Potřeba jejího zapojení přitom často vycházela z lokálních či regionálních požadavků a teprve posléze případně překračovala hranice místa, diecéze nebo státu.[3]

[1] Srv. RÁKOSNÍK, Jakub – DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela – BENKO, Juraj: Od almužny k nároku: Aktéri a formy sociálnej pomoci v procese formovania štátnej sociálnej politiky v 19. a prvej polovici 20. storočia. In: DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela – RÁKOSNÍK, Jakub – BENKO, Juraj: *Od almužny k nároku: Vízie a prax sociálnej politiky na Slovensku a v českých krajinách 19. a 20. storočia*. Praha – Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Historický ústav SAV 2024, s. 11–41, zde s. 12–13.

[2] Pro české země viz RÁKOSNÍK, Jakub a kol: *Sociální stát v Československu: Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Praha, Auditorium 2012.

[3] Srv. KIRCHINGER, Johann: *Katholische Frauenkongregationen der Moderne*. Stuttgart, W. Kohlhammer 2022, s. 30 n.

Ustavování a rostoucí význam především ženských řeholních kongregací náleží k důležitým fenoménům v období, které zahrnovalo druhou a třetí třetinu devatenáctého a první dvě třetiny dvacátého století.[4] Po desetiletích dynamického až živelného zakládání a rozvoje získaly kongregace 8. prosince 1900 jednoznačný status, právní základ a normy na centrální úrovni. Stalo se tak prostřednictvím apoštolské konstituce papeže Lva XIII. *Conditae a Christo*, v níž nejvyšší pontifik v úvodu psal o dokonalých, jasně definovaných a rozrůstajících se řeholních komunitách.[5] Na tento důležitý mezník pak navázal také *Kodex kanonického práva* z roku 1917.[6]

Z širšího výzkumu historie sociální péče v zemích střední Evropy (respektive Rakousko-uherské monarchie) vyplynulo, že dané prostředí nabízí pro bádání o daném tématu mimořádně zajímavé podmínky. Autorská trojice kolektivní monografie *Od almužny k nároku* se shoduje na nutnosti zkoumat sociální politiku v delším časovém úseku. Pohledy do jednotlivých zemí a regionů stejně jako na různé praktiky a instituce totiž vykazují značnou míru kontinuity, navzdory výrazné ideologické odlišnosti postupně se střídajících politických režimů. Úvodní

[4] Přehled k tématu viz ARNOLD, Odile: *Le corps et l'âme: La vie des religieuses au XIXe siècle*. Paris, Seuil 1984. Pro základní údaje viz HEIMBUCHER, Max: *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, sv. 1–2. Paderborn, Ferdinand Schöningh 1933 a 1934. Badatelské možnosti shrnuje studie: PETRÁČEK, Tomáš: Urbanizace, industrializace, feminismus a ženské řeholní kongregace moderní doby: Několik poznámek k možnostem sociálních dějin k dalšímu výzkumu. In: *Historická sociologie*, roč. 16, č. 1 (2024), s. 59–71. K českému prostředí s důrazem na dobře prozkoumanou českobudějovickou diecézi viz JAKŠIČOVÁ, Dana – NOVOTNÝ, Miroslav: *Služebníci pod zákonem: Zlatý věk řeholních kongregací v českobudějovické diecézi*. České Budějovice, Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích 2021. Srv. dále NOVOTNÝ, Miroslav: Řeholní kongregace v Čechách na přelomu 19. a 20. století v kontextu proměn náboženského milieu. In: *Theatrum historiae,* č. 3 (2008), s. 307–320, zde s. 313–319.

[5] Srv. LEO XIII.: Constitutio Apostolica Sanctissimi Domini Nostri Leonis Divina Providentia Papae XIII de Religiosorum Institutis vota simplicia profitentium Conditae a Christo. In: *Acta Sanctae Sedis*, roč. 33 (1900–1901), s. 341–347, zde s. 341. K významu apoštolské konstituce *Conditae a Christo* a dalšímu právnímu vývoji viz KAŠPAR, Karel: *Církevní zákonodárství o náboženských kongregacích*, sv. 1: *Církevní zákonodárství zevnější*. Praha, Václav Kotrba 1903; TÝŽ: *Církevní zákonodárství o náboženských kongregacích*, sv. 2: *Církevní zákonodárství vnitřní*. Praha, Václav Kotrba 1904; AMBROS, Pavel: Dynamika vzniku společenství zasvěceného života a nového způsobu zasvěceného života. In: *Revue církevního práva*, roč. 27, č. 85/4 (2021), s. 13–29, zde s. 21 nn.

[6] Srv. *Codex iuris canonici Pii X. Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*. Romae, Typis Polyglottis Vaticanis 1917, kánony 673–681. K novější právní úpravě viz *Kodex kanonického práva*. Praha, Zvon 1994, kánony 731–746 (novelizace kodexu pochází z roku 1983). Viz též HRDINA, Ignác Antonín: *Kanonické právo*. Plzeň, Aleš Čeněk 2011, zejména s. 206–208; TRETERA, Jiří Rajmund – HORÁK, Záboj: *Církevní právo*. Praha, Leges 2021, zejména s. 183–186.

studie monografie konkrétně označuje české země a Československo za vhodnou laboratoř pro takto pojatý výzkum.[7]

Následující studie se soustředí na působení ženských řeholních kongregací v oblasti sociální péče v českých zemích a sestává ze dvou hlavních částí. První, obecnější a založená na výsledcích dosavadního bádání, se věnuje zrodu moderního fenoménu ženských kongregací a jeho historickým i teologickým souvislostem, s příklady z oblasti zdravotní péče. Ukazuje, z jakých zdrojů pramenilo a o jaké kompetence se opíralo vysoké společenské renomé řeholních sester, které musel brát v potaz i komunistický režim po únoru 1948. Druhá, konkrétnější část vychází především z primárních pramenů a soustředí se na církevní politiku československého státu ve vztahu k ženským řeholím a na jejich pozici v novém společenském uspořádání. Odpovídá na otázky, proč v případě řeholnic mocenské orgány postupovaly odlišně než u jiných ideologicky diskvalifikovaných sociálních a socioprofesních skupin a proč nedošlo k rychlému a ofenzivnímu zásahu, pro soudobou církevní politiku typickému. Představuje institucionální význam České katolické charity a pramenně dokládá klíčové, dlouhodobě stabilní principy přístupu uplatňovaného vůči ženským kongregacím, který akceptoval pokračující, původně neplánované působení řeholnic v sociálních zařízeních určených pro osoby nemocné a se zdravotním postižením.

Řeholní sestry jako osoby pečující a lidé s různými typy postižení jako osoby na péči odkázané ve druhé polovině dvacátého století sdíleli marginalizaci a dehumanizaci. Důsledná sociální exkluze, plynoucí v prvém případě ze stavu řeholního a ve druhém ze stavu zdravotního,[8] zasahovala obě uvedené skupiny po celou dobu trvání komunistického režimu a promítala se mimo

[7] RÁKOSNÍK, J. – DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, G. – BENKO, J.: Od almužny k nároku, s. 35–36. Ke stejnému geografickému prostoru směřuje ve vztahu k církevním a náboženským dějinám stále živé sousloví „laboratoř sekularizace“. K tomu viz FIALA, Petr: *Laboratoř sekularizace: Náboženství a politika v ne-náboženské společnosti. Český případ*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007; PETRÁČEK, Tomáš: Tschechien als Laboratorium der Säkularisierung und Ort christlicher Hoffnung: Einige Überlegungen zur aktuellen Lage und den Perspektiven der tschechischen römisch-katholischen Kirche. In: *Communio viatorum*, roč. 67, č. 2 (2025), s. 124–135.

[8] Soudobé přístupy v oblasti psychiatrie, speciální pedagogiky a souvisejících disciplín shrnula a terapeuticko-kompenzační techniky rozvíjené pečujícími řeholnicemi na příkladu konkrétního sociálního ústavu popsala následující disertační práce: HUBLAR, Jaromír: *Proměny kvality života osob s mentálním postižením na půdorysu Vincentina*. Disertační práce obhájená na Katedře speciální pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 2013. Dostupné online z: https://1url.cz/XeU5k. Z hlediska historiografického viz TINKOVÁ, Daniela: Dějiny, šílenství, psychiatrie: K otázce „šílenství“, proměn lidské psychiky a psychiatrie jako předmětu kritické historické reflexe. In: *Dějiny – teorie – kritika / History – Theory – Criticism*, roč. 20, č. 2 (2023), s. 11–39; STŘELEC, Jakub: Historické

jiné do užívaného jazyka. Konkrétní příklady, vztažené na námi reflektovaná prostředí a řeholní komunity, lze demonstrovat zejména na základě mladších archivních i orálních pramenů.

Studie tak přináší syntetizující pohled na fenomén ženských řeholních kongregací v zrcadle modernity a světových církevních dějin, prohloubený sondou do konkrétních postupů perzekučního aparátu komunistického režimu v českých zemích. Představuje důsledky nové, radikálně změněné a veskrze nepřátelské reality pro život řeholnic, jenž – přestože žitý v odlehlém pohraničí, v internaci a exkluzi – se i nadále v maximální možné míře odvíjel podle řádových regulí i v duchu křesťanské lásky a pomoci bližnímu – *charitas*.

Historiografické ukotvení

Následující výklad pracuje s ambivalencí provázející řadu oblastí historického výzkumu období 1948 až 1989 v českém prostředí. Hegemoniální postavení Komunistické straně Československa umožňovalo ideje nejen proklamovat, ale také vehementně a široce prosazovat prostřednictvím mnoha nástrojů. Současně s tímto nezpochybnitelným tlakem ale můžeme sledovat jeho limity, nedůslednosti a projevy neschopnosti jednotlivých součástí rozsáhlého aparátu. V oblasti církevní politiky se naskýtá analogický obraz: na jedné straně se uplatňovaly tvrdé represe a zásahy,[9] dlouhodobou strategií byla ateizace společnosti[10] a nedodržovaly se formálně deklarované náboženské svobody – na straně druhé vznikaly výjimečné projekty,[11] pulzoval náboženský život mimo veřejný prostor

souvislosti současné reformy péče o duševní zdraví v České republice. In: *Fórum sociální práce*, roč. 12, speciální číslo (2021), s. 37–47.

[9] Z rozsáhlé literatury viz alespoň přehledová práce dvou brněnských autorů a německé kolektivní dílo: BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří: *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2013; SCHULZE WESSEL, Martin – ZÜCKERT, Martin (eds.): *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. München, R. Oldenbourg 2009. K ženským společnostem apoštolského a institutům zasvěceného života viz VLČEK, Vojtěch (ed.): *Ženské řehole za komunismu (1948–1989): Sborník příspěvků z konference pořádané Konferencí vyšších představených ženských řeholí v ČR a Českou křesťanskou akademií dne 1. října 2003 v kostele sv. Voršily v Praze*. Olomouc, Matice cyrilometodějská 2002.

[10] Srv. CUHRA, Jaroslav: Ateizace a výchova k vědeckému světovému názoru. In: TÝŽ a kol.: *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2020, v. v. i., s. 31–56.

[11] Srv. SKLENÁŘ, Michal: *Postaveny navzdory: Vznik nových římskokatolických sakrálních staveb v českých zemích v letech 1948–1989*. Praha – Brno, Ústav pro studium totalitních režimů – Centrum pro studium demokracie a kultury 2022; TÝŽ: The Czech Ecumenical

(nejednou pod vedením zasvěcené osoby či v jiné vazbě na řeholní prostředí)[12] anebo nacházel živé ohlasy Druhý vatikánský koncil (i když se vynuceně redukovaly výhradně na liturgickou reformu uvnitř kostelních zdí,[13] ponechána byla alespoň v gesci duchovních správců).[14]

Je přitom interesantní, že zmíněné limity, respektive reálnou situaci, si uvědomovali ti sami historičtí aktéři, kteří zároveň vytvářeli praktickou podobu církevní politiky na centrální úrovni. Stát chtěl po roce 1948 z ideologických důvodů zadusit řeholní způsob života, avšak s ohledem na evidentní potřebnost sociálních služeb řeholnic k nim přistupoval na první pohled smířlivěji. Ve skutečnosti tak ale pouze utilitárně odkládal původní záměr a nikdy jej zcela neopustil. Zmíněnou ambivalenci máme pro domácí prostředí přímo ve vztahu k ženským kongregacím již doloženu a částečně popsánu jak na centrální[15] a regionální úrovni,[16]

Translation of the Bible in Its Historical Contexts. In: *Communio viatorum*, roč. 67, č. 2 (2025), s. 160–183.

[12] Viz TÝŽ: *Ostrovy církve: Živá společenství římskokatolické církve v českých zemích v letech 1968–1989. Kontext – komunity – spirituality – teologická reflexe.* Praha – Brno, Ústav pro studium totalitních režimů – Centrum pro studium demokracie a kultury 2026 (v tisku).

[13] Srv. KOPEČEK, Pavel: *Liturgické hnutí v českých zemích a pokoncilní reforma*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2016, s. 260 nn.

[14] Srv. SKLENÁŘ, Michal: „Kein Interesse mehr am christlichen Leben“: Liturgie, Seelsorge und sakrale Denkmäler im Bistum Litoměřice gemäß dem Fragebogen von 1973. In: *Acta Universitatis Carolinae Theologica*, roč. 15, č. 1 (2025), s. 123–141.

[15] Viz RICHTROVÁ, Eva: Česká katolická charita ve službách církve a vlasti: Pokus o „modernizaci“ Charity pod taktovkou komunistického režimu. In: VAŘEKA, Marek – ZÁŘICKÝ, Aleš (eds.): *Modernizace církve od zrušení jezuitského řádu do II. vatikánského koncilu*. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2018, s. 209–222; TÁŽ: Normalizace v České katolické charitě. In: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): *Bezčasí: Československo v letech 1972–1977*. Praha – České Budějovice, Ústav pro studium totalitních režimů – Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích 2018, s. 338–357.

[16] Viz RICHTROVÁ, Eva: Kongregace sester Neposkvrněného početí Panny Marie III. řádu sv. Františka z Assisi a Kongregace Milosrdných sester svatého Karla Boromejského (1951–1981) ve Šternberku. In: PAPAJÍK, David a kol.: *Dějiny Šternberka*. Šternberk, Město Šternberk 2022, s. 523–528 (autorský text je součástí 18. kapitoly „Šternberk ve druhé polovině 20. století (1945–1989). Náboženské a církevní záležitosti“); TÁŽ: „I napečou koláče, když v zemědělském družstvu slaví dožínky“: Mediální obraz života řeholnic na přelomu 80. a 90. let 20. století – Charitní domov pro řeholnice Bílá Voda. In: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): *Od sametu k rozdělení: Československo 1989–1992*. Praha – České Budějovice, Ústav pro studium totalitních režimů – Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích 2026, s. 106–125; KAFKA, Jan: *V hodině velké zkoušky: Církevní politika státu v severovýchodních Čechách v letech 1948–1960*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2017, s. 254–263.

tak ve vztahu k často tematizované Kongregaci milosrdných sester svatého Karla Boromejského,[17] případně i jiným komunitám.[18]

Předložená studie nabízí pramenné doklady pro uvedenou tezi o ryze užitkovém přístupu mocenských orgánů komunistického režimu, které dočasně ponechaly některé řeholní sestry ve stávajících oborech či místech působení. Přispívá tak k výzkumu ženského řeholního života v minulém století, který se v našem prostředí i jinde těší značné pozornosti (připomeňme ohlas projektu *Tichá srdce*, kombinujícího příběhy řeholníků s bohatou obrazovou dokumentací).[19] Potěšující je, že v této souvislosti některé instituce otevírají své spisovny a archivy[20] nebo že vedle seniorské odborné produkce vzniká mnoho studentských kvalifikačních prací z různých oborů.[21]

Důležitost bádání podtrhuje rovněž soustavný zájem (nejen) české veřejnosti o život za zdmi klášterů. Přes veškeré výzkumné úsilí, popularizační přednášky pro širší veřejnost a projekty s didaktickým přesahem mají ovšem ve veřejném prostoru mnohem větší vliv sdílené kulturní obrazy a kolektivní paměť.[22] Zde může docházet ke zplošťování složité historické reality, což se pochopitelně týká také řeholnic, potažmo řeholního způsobu života. V této souvislosti lze jen znovu

[17] Srv. ŠTROFOVÁ, Kateřina: „Musíme láskou obejmout i tuto těžkou dobu…" Reflexe témat z celokongregační kroniky sester boromejek z let 1948 až 1952. In: *Historie – Otázky – Problémy*, roč. 14, č. 2 (2022), s. 51–76 (text vychází z autorčiny bakalářské práce obhájené v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 2020); MACOURKOVÁ, Anna: Ve jménu zákona otevřete klauzuru: Pronásledování Milosrdných sester sv. Karla Boromejského v 50. letech 20. století. In: *Paměť a dějiny*, roč. 6, č. 3 (2012), s. 55–64.

[18] Viz též článek Markéty Doležalové v tomto čísle *Soudobých dějin*.

[19] JEŽKOVÁ, Alena: *Tichá srdce: Kláštery a jejich lidé.* Praha, Práh 2013 (2. vydání: Praha, Tichá srdce s. r. o., 2019); TÁŽ: *Tichá srdce: Příběhy míst a lidí.* Praha, Alena Ježková – Tichá srdce, s. r. o. – Olympia, 2015.

[20] Srv. PETRÁČEK, T.: Urbanizace, industrializace, feminismus a ženské řeholní kongregace moderní doby, s. 59.

[21] Ve vztahu ke sledovanému tématu viz např. ŠŤASTNÝ, Antonín: *Ženské řeholní instituce a ošetřovatelská péče v 19. a 20. století*. Disertační práce obhájená v Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 2025. Dostupné online z: https://1url.cz/5eU9e; KRÁTKÁ, Eliška: *Ženské řády a kongregace 20. a 21. století v českých zemích: Správa a fungování ženských řádů na příkladu Kongregace Milosrdných sester sv. Karla Boromejského*. Disertační práce obhájená v Ústavu pomocných věd historických a archivnictví Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v roce 2018. Dostupné online z: https://1url.cz/weU9Q.

[22] K tomu viz MACDONALD, Sharon: *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. London – New York, Routledge 2013; ČINÁTL, Kamil – SIXTA, Václav: *Public history: Praktiky, média, instituce*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2024. K českému prostředí viz ČINÁTL, Kamil: *Naše české minulosti aneb Jak vzpomínáme*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014.

konstatovat, jak významnou a v některých ohledech problematickou roli sehrál a sehrává román Kateřiny Tučkové *Bílá Voda*, přičemž na tuto knihu přímo navazují další formáty (audiokniha, divadelní představení, besedy a další veřejná vystoupení autorky).[23] Nejde přitom o nikterak ojedinělý případ uchopení tématu prostřednictvím beletrie, o čemž svědčí knihy *Broumovské zajetí* Sylvy Fischerové či *Návrat* Petry Dvořákové, obě vydané v roce 2025.[24]

Prameny a jejich zhodnocení

Studie vychází ze dvou komplementárních skupin pramenů státní provenience, a sice z podkladů pro jednání a zápisů z jednání Církevní komise Ústředního výboru KSČ[25] a ze spisového materiálu Státního úřadu pro věci církevní (SÚC), fungujícího v letech 1949 až 1956.[26] Do kompetence úřadu spadaly veškeré správní i majetkové záležitosti státem povolených církví a náboženských společností; působil tedy prakticky v roli „církevního ministerstva“.[27] Příprava celkové koncepce a časového harmonogramu konkrétních perzekučních kroků vůči řeholím náležela primárně do gesce prvního (kultového) odboru SÚC, v dalším postupu

[23] Pisatelka nepochybně může využít umělecké prostředky podle vlastní úvahy, navozuje-li však někdy prostřednictvím fiktivních pramenů, vystoupení v médiích a dalších prvků dojem historičky uchopující specifickým způsobem svůj námět, nelze jí sice upřít úspěch u publika, celkový výsledek ale nemusí být šťastný. Dílo Kateřiny Tučkové může někoho přivést do Muzea izolace, internace a integrace v Bílé Vodě anebo jinak podnítit zájem o téma, přesto zůstane postavené na práci s přehnaně vypjatými emocemi s historickým pozadím. (TUČKOVÁ, Kateřina: *Bílá Voda*. Brno, Host 2022. Viz podrobnou analýzu a kritiku spoluautora tohoto článku: SKLENÁŘ, Michal: Recenzní studie: Kateřina Tučková, Bílá Voda. In: *Moderní dějiny*, roč. 31, č. 2 (2023), s. 139–164.)

[24] FISCHEROVÁ, Sylva: *Broumovské zajetí*. Brno, Druhé město 2025; DVOŘÁKOVÁ, Petra: *Návrat*. Brno, Host 2025 a 2026. Kláštery jednoduše přitahují pozornost, o čemž svědčí řada reprezentací cirkulujících globálním veřejným prostorem – zmiňme alespoň film *Velké ticho* (*Die große Stille*) z roku 2005, který podle vlastního scénáře natočil režisér Philip Gröning v německo-francouzsko-švýcarské koprodukci, či práci s klášterními *topoi* v knihách Michela Houellebecqa.

[25] Tzv. církevní šestka, zasedající za předsednictví ministra spravedlnosti a poté ministra obrany Alexeje Čepičky od dubna 1949, definovala základní ideologické postuláty a praktické rysy komunistické (proti)církevní politiky. Do praxe ji uvedl Státní úřad pro věci církevní, na nějž agenda „církevní šestky“ postupně (od dubna 1950 definitivně) přešla.

[26] Srv. Zákon č. 217/1949 Sb.: Zákon, kterým se zřizuje Státní úřad pro věci církevní. In: *Zákony pro lidi: Sbírka zákonů* [online]. [Cit. 2026-08-18.] Dostupné z: https://1url.cz/Oef1Q.

[27] Srv. Nařízení vlády č. 228/1949 Sb.: Vládní nařízení o působnosti a organizaci Státního úřadu pro věci církevní. In: *Tamtéž* [online]. [Cit. 2026-08-18.] Dostupné z: https://1url.cz/zef1i.

se však jeho kompetence prolínaly s třetím a čtvrtým (propagačním a hospodářským) odborem.[28] Využité archivní prameny umožňují podrobně sledovat formování základních postulátů komunistické perzekuční politiky vůči řeholnicím od roku 1949, jejich postupnou proměnu pod tlakem praktických okolností a dílčích změn politického klimatu ve východním bloku v roce 1953,[29] až po ustavení základního, z hlediska politické reprezentace relativně funkčního uspořádání mocensko-perzekuční dominance státu nad řeholnicemi, kterého se podařilo dosáhnout na prahu druhé poloviny padesátých let. Státní úřad pro věci církevní byl tehdy zrušen a jeho kompetence přeneseny na Ministerstvo školství a kultury.[30]

Z hlediska pramenné základny, již máme k dispozici, je ovšem značně obtížné a většinou v důsledku nemožné plnohodnotně a vyváženě doplnit výše načrtnutý jednostranný úhel pohledu perspektivou samotných řeholnic. Hlavní typ pramene z provenience ženských řádů a řeholních kongregací představují takzvané kroniky internace. Ty obvykle zachycují násilné přesídlení komunit z jejich řeholního či kongregačního domu do internačního objektu (dobovou terminologií „soustřeďovacího kláštera"), respektive objektů, neboť skupiny řeholnic byly většinou převáženy opakovaně mezi různými místy internace.[31] Vzhledem k okolnostem těchto událostí, jako bylo záměrné odříznutí řeholnic od informací, jejich chaotické převážení z místa na místo, trhání komunit, přidělování na různé typy pracovních činností a jejich opětovné odnímání bez zjevné logiky, jsou faktografické informace těchto pramenů sporé a většinou neverifikovatelné. Jedná se o kompiláty dílčích impresí, čemuž odpovídá i zahrnutí písní, básní a drobných kreseb, přinášejících emocionálně silnou reflexi, zaznamenanou ovšem (logicky) s časovým odstupem. V kronikách zachycujících dějiny konkrétního řeholního společenství či domu v delší časové perspektivě pak odstup jejich vzniku od popisovaných

[28] Blíže ke struktuře a kompetencím SÚC při rušení klášterů viz RICHTROVÁ, Eva: Die bei der Aktion VK tätigten Beamten der Staatsbehörde für kirchliche Angelegenheiten. In: PAVELKOVÁ, Jindra – RICHTROVÁ, Eva – BOBKOVÁ-VALENTOVÁ, Kateřina (eds.): *Monasteria abolita: Schicksale der Klostergüter seit der 2. Hälfte des 18. bis zur 2. Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Praha – St. Pölten, Historický ústav AV ČR, v. v. i. – Diözesanarchiv St. Pölten 2024, s. 376–398.

[29] V návaznosti na změny mezinárodní i domácí politicko-ekonomické situace po smrti a později po „odhalení kultu" Josifa Vissarionoviče Stalina a Klementa Gottwalda, ale též v souvislosti s negativními sociálními dopady měnové reformy v Československu. Ta ovšem mj. přispěla k podlomení hospodářského fungování řeholních komunit, což mocenské orgány hodnotily s uspokojením. (Srv. *Národní archiv*, Praha (*NA*), fond (f.) Státní úřad pro věci církevní (dále SÚC), karton (k.) 6, inventární číslo (inv. č. 61), Zpráva o Akci B, 5. 5. 1953.)

[30] Do roku 1967 odbor pro věci církevní Ministerstva školství a kultury, v letech 1967–1989 Sekretariát pro věci církevní Ministerstva kultury.

[31] Srv. např. *Archiv Kongregace Sester Neposkvrněného Početí Panny Marie III. řádu sv. Františka z Assisi* (Olomouc), Vzpomínka na putování r. 1950.

dějů má za následek výrazné informační zhuštění, a tím i zjednodušení. Typicky se zde setkáváme s chronologickými výčty představených a působišť nebo evidováním základních obecných událostí života římskokatolické církve, nakolik se informace o nich k řeholnicím dostaly (úmrtí a volba papeže, konání koncilu). Pokud je řeč o řeholních komunitách pracujících a žijících v sociálních ústavech, dovídáme se z těchto kronik o odchodech řeholnic do důchodu a jejich stěhování do takzvaných charitních domovů (odpočinku), nástupu nových lékařů, někdy též o terapeutických aktivitách zaváděných řeholními sestrami.[32]

Silné autentické osobní výpovědi jednotlivých řeholnic, zaznamenané v polistopadovém období, nás pak konfrontují s úzce osobní perspektivou jejich příběhů, poznamenaných justiční perzekucí, zdravotními útrapami a životní nejistotou, ale i hledáním nové cesty pro naplnění řeholního poslání.[33] Je nutno konstatovat, že komplexní obraz života řeholních komunit v komunistickém Československu, který by vycházel z optiky jeho příslušnic, reflektoval jejich skupinové postoje a pojmenovával kolektivní strategie rezistence vůči totalitnímu útlaku, nelze na základě pramenů, které jsou k dispozici, sestavit.

Řada otázek, které vyvstávají při studiu pramenů státní provenience, tak zůstává nezodpovězena: Jak ženské řeholní komunity prožívaly ztrátu původní náplně své služby (například ve školství)? Zda a respektive jak byly ovlivněny vnucovaným politickým školením (ať již v soustřeďovacích klášterech, nebo třeba při schůzích organizací Revolučního odborového hnutí v nemocnicích) a jakými způsoby se snažily jeho tlaku čelit? Jaké komunikační strategie se jim osvědčily v kontaktu s okresními církevními tajemníky, respektive zmocněnci a zmocněnkyněmi soustřeďovacích klášterů či vedením sociálních ústavů? Jak v obcích přikázaného pobytu probíhala setkávání řeholnic a případná konfrontace s místními obyvateli? Dařilo se řeholnicím prací v sociálních ústavech pozitivně ovlivnit, případně získat na stranu svou i klientů veřejné mínění? Vzhledem k absentujícím adekvátním pramenům kolektivní paměti řeholních komunit[34] jsme ve všech těchto otázkách odkázáni na jednostranný pohled příslušných státních

[32] *Tamtéž*, Z exilu sester Neposkvrněného početí Panny Marie: Filipov, Jiřetín, Králíky v únoru 1967; *Archiv Kongregace Milosrdných sester svatého Karla Boromejského* (Praha), Kronika Milosrdných sester sv. Karla Boromejského ve Šternberku od r. 1956 (dovedená až do 80. let).

[33] Srv. rozbor dvou videodokumentů z let 1990 a 1991 v publikaci spoluautorky tohoto článku (RICHTROVÁ, E.: „I napečou koláče, když v zemědělském družstvu slaví dožínky“).

[34] Dalším střípkem do jinak absentující ucelené řeholní paměti (i její dobové reflexe) jsou fotografie ojediněle dochované v těchto kronikách. Například záběry na imobilní klienty břevnovského ústavu boromejek (Vincentina), stěhované na lehátkách spolu s mobiliářem ústavu ve vagonech nákladního vlaku do pohraničního vyhnanství na severní Moravě, jsou velmi výmluvným argumentem ve prospěch naší teze o sdílené marginalizaci řeholnic i osob,

orgánů, případně bezpečnostních složek, do nějž se mnohdy promítalo utilitární hodnocení, propagandistické postuláty a nikdy nenaplněné perzekuční záměry. Právě napětí vznikající mezi ideologickými představami a původními mocensko-politickými plány státního a bezpečnostního aparátu na jedné straně a realitou sociální a zdravotní péče v komunistickém Československu na straně druhé se dostává do centra našeho zájmu.

Stranou zájmu zde naopak zůstala situace na Slovensku.[35] Členky některých kongregací s mateřincem (ústředním sídlem) na území Slovenska žily a pracovaly též v Čechách a na Moravě, respektive ve Slezsku. Jejich situace na území českých zemí byla identická se situací řeholnic české národnosti, a nepohlížíme proto na ně v této studii jako na samostatnou skupinu. Problematickým se jejich postavení stávalo v okamžiku, kdy přestaly být produktivní pracovní silou – jejich návrat na Slovensko, zatěžující tamní důchodový systém, se totiž v mnoha případech ukázal jako nežádoucí a aktivně jim v něm bránila Slovenská katolická charita (která byla obdobně jako Česká katolická charita příslušná se o řeholnice v důchodovém věku postarat).[36] Mnohdy pak tyto slovenské řeholnice dožívaly v takzvaných charitních domovech v českých zemích, přičemž stavbu a vybavení těchto objektů si v rámci takzvaných kongregačních akcí (stejně jako české řeholnice) musely samy financovat.[37]

Širší kontexty vzniku a rozvoje ženských řeholních kongregací

Přestože ženský řeholní život má mnohem delší tradici, teprve v 19. století se zrodil typ řeholní sestry aktivně a systematicky působící mimo klášter. Koncept

o něž pečovaly (*Archiv Kongregace Milosrdných sester svatého Karla Boromejského*, Kronika Milosrdných sester sv. Karla Boromejského, 16. díl).

[35] Kompetenčním úřadem byl Slovenský úřad pro věci církevní (SLOVÚC), řízený pověřencem. Především z pramenů tohoto úřadu čerpá následující monografie: DUBOVSKÝ, Ján Milan: *Akcia reholníčky: Snahy komunistického režimu na Slovensku v rokoch 1949–1989 odstrániť do roku 2000 ženské rehole a kongregácie z verejného života*. Martin, Matica slovenská 2001.

[36] Srv. RICHTROVÁ, E.: *Česká katolická charita ve službách církve a vlasti,* s. 220.

[37] V největší internační lokalitě Bílá Voda (u Javorníka na severní Moravě) ještě v lednu 1989 žilo 110 řeholnic slovenské národnosti z těchto kongregací: Spoločnosť Dcér kresťanskej lásky sv. Vincenta de Paul, Kongregácia Dcér Božskej Lásky, Kongregácia sestier Premonštrátok, Inštitút Preblahoslavenej Panny Marie – Sestry Marie Wardovej, Kongregácia Dcér sv. Františka Assiského (*NA*, f. Ministerstvo kultury ČSR/ČR – Sekretariát pro věci církevní, k. 159, Přehledy k 1. 1. 1989; k podstatě kongregačních akcí viz RICHTROVÁ, E.: *Česká katolická charita ve službách církve a vlasti,* s. 219–220).

starších řádů nadále pokračoval, vedle něj se však rozvinul fenomén ženských kongregací známý již od 16. století. Typus řeholní sestry nasazené ke službě, jak se pevně ustavil rovněž v mimocírkevním pojetí, se tedy reálně a masově objevil až v souvislosti s modernitou a stal se velmi úspěšným. Na obecné úrovni můžeme hovořit o zajímavé ambivalenci. Západní společnosti, které procházely zásadními transformacemi včetně sekularizačních tendencí (byť koncept sekularizace se stal předmětem kritiky a byl zpochybněn),[38] a dokonce se stavěly k institucím organizované religiozity odtažitě, zároveň vítaly a oceňovaly civilizační výkon řeholnic v oblastech školství, zdravotnictví, sociální a charitativní péče.

Jde o další doklad paradoxních napětí, jež s sebou přinášela moderní éra. Od druhé poloviny 19. století také vidíme první symptomy budoucích značných potíží velké lidové církve (*Volkskirche*) a současně vedle toho obrovské oživení náboženského života a celkové prosycení veřejného prostoru religiozitou. Na jedné straně lze zaznamenat postupný odklon od náboženského rámce, přesun religiozity do privátní sféry, proměny konfesijně definovaných monarchií směrem k liberálnějšímu pojetí konfesního práva a celkové rozvolňování vztahu k institucionalizované religiozitě. Na druhé straně se někdy hovoří o „druhé konfesionalizaci“, probíhající paralelně s naznačenými jevy. Zatímco někteří historičtí aktéři přijali racionalisticko-osvícenský despekt vůči náboženství a přiklonili se třeba k ateismu či agnosticismu, jiní rozvíjeli lidovou zbožnost, vycházející vstříc romantismu a revitalizující starší formy paraliturgických úkonů známých z baroka či ještě dříve, kupříkladu pobožnost křížové cesty anebo různé druhy litanií.[39]

[38] Viz např. VIDO, Roman: *Konec velkého vyprávění? Sekularizace v sociologické perspektivě*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury – Masarykova univerzita 2011, s. 187–196 a passim; POLLACK, Detlef: Historische Analyse statt Ideologiekritik: Eine historisch-kritische Diskussion über die Gültigkeit der Säkularisierungstheorie. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 37, č. 4 (2011), s. 482–522.

[39] K naznačeným mnohovrstevnatým fenoménům viz BAYLY, Christopher Alan: *The Birth of the Modern World 1780–1914: Global Connections and Comparisons*. Malden, Blackwell 2004, s. 325–365; BLASCHKE, Olaf: Argumenty pro zavedení pojmu „druhé konfesionální období“. In: *Teologický sborník*, roč. 7, č. 4 (2001), s. 8–24; KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: *Direktář o lidové zbožnosti a liturgii: Směrnice a zásady*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2007; HANUŠ, Jiří: Náboženství: Příběh s otevřeným koncem. In: HANUŠ, Jiří – HLOUŠEK, Vít: *Předminulé století: Evropa v politice a kultuře 19. století*. Brno, Books & Pipes 2019, s. 39–58; McLEOD, Hugh: *Náboženství a lidé západní Evropy (1789–1989)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007; TÝŽ: *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008; RÉMOND, René: *Náboženství a společnost v Evropě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003. K českému prostředí viz např. NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Náboženství v 19. století: Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha, Scriptorium 2010.

Vnější předpoklady

V 19. století v euroamerické části světa skončil raný novověk, neboť do ní vtrhla modernita. Návratu revolučních idejí a náhlým politickým změnám se po napoleonských válkách od roku 1815 snažil zamezit systém pentarchie, nazývaný také „koncertem velmocí".[40] *Status quo* se na politické úrovni udržel do začátku Velké války v roce 1914. Během podstatné části dlouhého 19. století (1789–1914) tedy můžeme sledovat jistou stabilitu, současně se však jedná o etapu hlubokých proměn. Moderní doba s sebou mimo jiné přinesla rozsáhlou industrializaci a urbanizaci celého euroamerického kulturního okruhu. S nimi byly spojeny buď zcela nové, nebo náhle mnohem markantnější procesy a problémy. Připomeňme alespoň demografickou revoluci a nárůst počtu obyvatel ve městech, rozvoj průmyslu, budování dopravních sítí a rovněž těsně související sociální otázku.

Právě zde se otevřelo okno příležitosti – a dodejme, že úspěšně využité – pro působení římskokatolické církve, konkrétně jejích ženských kongregací. Nejde vůbec o triviální konstatování. Ošetřovatelství se v 19. století často chápalo jako zaměstnání nevhodné pro ženy, respektive dámy, byť existovaly zdravotní sestry či porodní báby. Do konce raného novověku či ještě déle byly řeholní komunity zaměřené výhradně na zdravotní péči vzácné. Zatímco péči o členy vlastní rodiny společnost očekávala a oceňovala (takže řeholnice často disponovaly vlastními zkušenostmi ještě před zahájením formace), zdravotními sestrami se kromě řeholnic zpravidla stávaly dívky z nižších sociálních vrstev. Ze stejného prostředí ostatně pocházeli také jejich pacienti. Nemocnice měly charakter veřejného zařízení poskytujícího sociální zabezpečení a podporu včetně zdravotní péče. Lidé je chápali jako místa určená pro nemajetné a opuštěné, kde se umírá.[41] Provázel je strach z nakažlivých nemocí a služba v nich byla fyzicky i psychicky náročná.[42] Řeholnice tak ve svých zdravotnických zařízeních přijímaly marginalizované chudé (případně je navštěvovaly doma) a snažily se nezasahovat do stálé, movitější klientely soukromých lékařů a sester.[43]

Řeholnice však vnímaly své povolání jako nábožensky motivované poslání, v němž se dotýkají a konají službu trpícím údům Ježíše Krista.[44] Nejedná se

[40] Viz VLNAS, Vít – ŠMÍD, Marek – SKLENÁŘ, Michal (eds.): *Finis koncertu velmocí: Evropa a Rakousko-uherská monarchie na konci dlouhého 19. století*. Praha, Karolinum 2026.

[41] Srv. KIRCHINGER, J.: *Katholische Frauenkongregationen der Moderne*, s. 75 (viz pozn. 3); ARNOLD, O.: *Le corps et l'âme*, s. 166 (viz pozn. 4).

[42] Srv. COBURN, Carol K. – SMITH, Martha: *Spirited Lives: How Nuns Shaped Catholic Culture and American Life 1836–1920*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 1999, s. 190.

[43] Srv. ARNOLD, O.: *Le corps et l'âme*, s. 203.

[44] *Tamtéž*, s. 172–176.

o náhodně zvolenou alegorii, neboť je aktualizací a praktickou aplikací citátu svatého apoštola Pavla: „Trpí-li jeden úd, trpí s ním všechny ostatní údy, je-li některý úd vyznamenán, všechny ostatní údy se s ním radují. Vy jste Kristovo tělo a každý z vás jeho úd.“[45] Lékařská věda se sice postupně rozvíjela, ale řadě potíží včetně bolesti nedokázala úspěšně čelit. Práce zdravotní sestry či ošetřovatelky v této době obnášela především kontinuální fyzickou přítomnost u pacientů, podávání dostupných léků, respektive bylinných čajů, vývarů a podobně, ale třeba také praní a opravy šatů nemocných, opakované stlaní postelí a krmení, vše s výrazným spirituálním rámcem.[46]

Řehole (regule) kongregací zdůrazňovaly přísnost řeholnic k sobě samým a laskavý přístup k nemocným. Dopis představeného biskupa připojený k textu řehole Kongregace milosrdných sester svatého Karla Boromejského z roku 1845 signifikantně uvádí: „Co se od vás očekává ve vztahu k sobě samým? Především pečlivá sebekontrola, zdrženlivost, ticho, úplné odpoutání se od hmotných statků i pozemských citových vazeb, naprostá poslušnost, pokora a sebezápor atd. (…) A co se od vás očekává ve vztahu k druhým? Laskavost, dobrota, shovívavost a co nejbližší vzájemná soudržnost. (…) Vaším úkolem je poskytovat chudým nemocným péči plnou citu, projevy mateřské něhy a nezbytnou pomoc, kterou jejich často velmi těžká situace vyžaduje. Máte být připraveny vystavit se i nebezpečí a bdít u nich, je-li to třeba, z lásky k nim.“[47]

Nárůst počtu členek řeholních kongregací od poloviny 19. století do meziválečného období lze bez nadsázky označit za enormní;[48] údaje pro české země ukazuje následující tabulka.

---

[45] Citováno z prvního listu apoštola Pavla Korintským (1 Kor, 12, 26–27) v Českém liturgickém překladu. V Českém ekumenickém překladu zní citát takto: „Trpí-li jeden úd, trpí spolu s ním všechny. A dochází-li slávy jeden úd, všechny se radují spolu s ním. Vy jste tělo Kristovo, a každý z vás je jedním z jeho údů.“ Stručně a s dalšími biblickými odkazy k teologii křesťanské služby, odlišné od humanitární pomoci, viz heslo Jáhen. In: FIORES, Stefano de – GOFFI, Tullo (eds.): *Slovník spirituality*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 1999, s. 357–362, zde s. 358.

[46] Srv. ARNOLD, O.: *Le corps et l'âme*, s. 201 nn.

[47] Cit. podle: *Tamtéž*, s. 172. Z francouzštiny přeložila Helena Javůrková.

[48] Podle historika a teologa Tomáše Petráčka můžeme detekovat deset hlavních důvodů popsaného rozvoje: 1) demografická revoluce; 2) demokratizace řeholních kongregací; 3) nové možnosti jejich působení; 4) příležitost k emancipaci; 5) oddanost svému povolání (poslání) se spirituálním rámcem; 6) feminizace katolicismu; 7) vyniknutí v rámci církve založením či rozvojem kongregace; 8) otevřenost církevních představených vůči kongregacím a jejich podpora; 9) kontext společenské disciplinace; 10) společenské ocenění. (PETRÁČEK, Tomáš: *Sekularizace a katolicismus v českých zemích: Specifické rysy české cesty od lidové církve k nejateističtější zemi světa*. Ostrava, Moravapress 2013, s. 49–55.)

Nárůst domů a členek ženských řeholních kongregací v českých zemích[49]

Rok	Česká církevní provincie		Moravská církevní provincie	
	Domy	Členky	Domy	Členky
1834	6	145	4	62
1916	265	5165	151	2815
1938	335	4777	273	4581

Shodná reakce na nové potřeby se neomezovala výhradně na katolicismus a kontinentální Evropu či Západ, nýbrž zmíněné hranice překračovala. Velký rozvoj ženských řeholních kongregací zaznamenaly Spojené státy americké.[50] V polovině 19. století došlo v rámci oxfordského hnutí k revitalizaci anglikánských řeholních komunit. Z křesťanského Východu lze poukázat na aktivity pravoslavných mnišek,[51] jež dokonce při svých poutích dokázaly ovlivnit společenské klima v balkánských zemích, kde se podílely na zakládání dívčích škol.[52] Ženské kongregace se vždy snažily přizpůsobit lokálním či regionálním potřebám. Některé působily mimo vlastní dům v rámci obecních a státních institucí, respektive v institucích podporovaných církví, jiné – typicky právě společenství zaměřená na péči o osoby s postižením – provozovaly velké ústavy, v nichž sestry také bydlely.[53]

Změny nastávaly i v oblasti péče o duševně nemocné, kde za účasti řehol-nic vznikaly nové, velmi potřebné instituce. Téměř do konce raného novověku totiž takto vyloučení lidé náleželi na Západě ke zdrojům široce sdíleného strachu.[54] Osoby vyžadující psychiatrickou péči se společnost snažila separovat a až do 18. století tvrdě uplatňovala dehumanizační zásadu o krocení duševně

[49] Viz BOHÁČ, Zdeněk: *Atlas církevních dějin českých zemí 1918–1999*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 1999, s. 19–20 a grafy č. 8.

[50] Viz COBURN, C. K. – SMITH, M.: *Spirited Lives*. K pozici řeholních sester jakožto zkušených zdravotnic v době americké občanské války a ke specializovaným nemocnicím pro zaměstnance železnic či horníky srv. *tamtéž*, s. 191–194 a 200.

[51] Srv. NAIZABAYEVA, Gulnara Askhatovna – SARKULOVA, Manifa Stabolovna – SHAMAKHAY, Saira – SARKULOVA, Galiya Stavalovna: Cultural Features of Orthodox Female Monasticism. In: *European Journal of Science and Theology*, roč. 18, č. 1 (2022), s. 41–49. Zde též odkazy k dalším zdrojům.

[52] Srv. DAVIDOVA, Evguenia: The Wandering Orthodox Nuns: Religion and Gender in the Nineteenth-Century Central Balkan. In: *Slavic Review*, roč. 79, č. 4 (2020), s. 731–754. Zde též odkazy k dalším zdrojům.

[53] Viz KIRCHINGER, J.: *Katholische Frauenkongregationen der Moderne*, s. 32.

[54] Srv. DELUMEAU, Jean: *Strach na Západě ve 14.–18. století: Obležená obec*, sv. 1: *Strach doléhající na většinu*. Praha, Argo 1997, s. 78 a 145–155.

nemocných hladem, bitím a okovy (*fames, vinculis, plagis coercendus est insanus*).[55] Řeholní sestry byly naproti tomu systematicky vedeny k soucitu s „šílenými“, byť k mužům přicházely v doprovodu zřízence a o stavu některých z nich se dozvídaly jen zprostředkovaně. Církevní instituce průkopnicky narušovaly realitu tvrdé segregace osob s duševními onemocněními prostřednictvím kombinace odbornosti, religiozity a flexibility: řeholnice měly respektovat vedení lékařů a vyžadovala se od nich naprostá diskrétnost včetně rozhovorů mezi nimi, pacienti se mohli účastnit slavení mešní liturgie, stanovená návštěvní doba se zkrátila, prodloužila či odložila s ohledem na dané okolnosti a výsledkem těchto opatření byl celkově mnohem empatičtější přístup k lidem kategorizovaným jako „šílení“.[56] Již zmíněná řehole sester boromejek jej vyjadřuje následujícími slovy: „Ať už je příčina jejich neštěstí jakákoli, ti, kdo jím trpí… jsou především Božími tvory … Pamatujte, že každý, kdo trpí … má právo na váš soucit. Proto budete k těmto nešťastným lidem, kteří vám byli svěřeni, přistupovat s mateřským srdcem.“[57]

Vnitřní předpoklady

Francouzský historik a politolog René Rémond hovoří o utváření sítě církevních školních, zdravotnických a pečovatelských zařízení vedle státních institucí, z nichž byla církev postupně vytlačována.[58] Odkud vytváření těchto konfesijních paralel čerpalo sílu? Uvnitř římskokatolické církve panovalo analogické napětí jako ve společnostech zemí euroamerického kulturního okruhu. Po zkušenosti Francouzské revoluce se církev radikálně uzavírala do sebe a k nové době s jejími modernistickými trendy se vztahovala podezřívavě. Distance se projevovala v řadě oblastí a stala se jedním z charakteristických rysů v období mezi lety 1789 a 1958, nazývaného s odkazem na tehdejší nejužívanější papežské jméno „piánská epocha“.[59] V teologickém myšlení došlo k revitalizaci staršího pojetí církve jako

[55] V křesťanských společnostech ovšem současně existoval shovívavý přístup k radikálním formám zbožnosti, tzv. bláznům Božím, a to zejména na Východě v podobě osob známých jako jurodiví (viz IVANOV, Sergej Arkad'jevič: *Blázni pro Krista: Kulturní dějiny jurodství*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2015).

[56] Srv. ARNOLD, O.: *Le corps et l'âme*, s. 230–232.

[57] Cit. podle: *Tamtéž*, s. 231. Z francouzštiny přeložila Helena Javůrková.

[58] RÉMOND, R.: *Náboženství a společnost v Evropě*, s. 81–82. Dále srv. ARNOLD, O.: *Le corps et l'âme*, s. 165; PETRÁČEK, T.: Urbanizace, industrializace, feminismus a ženské řeholní kongregace moderní doby, s. 60 (viz pozn. 24).

[59] Jindy se namísto označení „dlouhé 19. století“ používá v církevních dějinách pro období od konce 18. za polovinu 20. století formulace „velmi dlouhé 19. století“. Německý historik a teolog Klaus Schatz hovoří v této souvislosti o „mentalitě obležené pevnosti v církvi“ (SCHATZ, Klaus: *Dějiny papežského primátu*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2002, s. 155). K ofenzivně formulovaným papežským dokumentům z tohoto období

dokonalé společnosti (*societas perfecta*),[60] což s sebou neslo mimo jiné přísné oddělování kléru a laiků.

Jenomže zároveň s tímto ostrým, zachmuřeným kurzem probíhaly další, opravdu dynamické procesy přímo související se sledovaným tématem. Vedle obav z rozkolísání soudobého řádu kvůli násilí, revoluci, zániku papežského státu a podobně má právě zde svůj zdroj výrazné, veřejně tematizované a vůči státu se vymezující sebevědomí římskokatolické církve. V tomto kontextu se odehrávalo velké a mnohdy autenticky nadšené úsilí spjaté s misiemi a evangelizací, a také náboženská reflexe sociální otázky.[61] Papež Lev XIII. ve své encyklice *Rerum novarum* z roku 1891 připomněl péči o chudé a jinak potřebné, oceňovanou i „nepřáteli", a odmítal možnost úplného převzetí zmíněných služeb státem, byť jeho instituce mají těmto snahám napomáhat.[62]

Pokud bychom hledali k celkovým trendům jejich český pandán, můžeme nahlédnout do učebnice s názvem *Příručná kniha bohosloví pastýřského*, vydané roku 1891. Kněz, pastorální teolog a katecheta Antonín Skočdopole se v ní podrobně věnoval také charitativní oblasti. Péči o „lidi ubohé" (*cura personarum miserabilium*) rozdělil na chudé a opuštěné. Do druhé kategorie náleželi podle něj „lidé věkem sešlí, lidé tělesným neduhem, nedostatkem některých smyslův a předních tělesných darů ztížení, dostatečného rozumu nemající a pro takovéto příčiny neschopní, aby sobě výživy dobývali, a neschopní také buď naprosto, aby se za mládí svého k budoucímu samostatnému živobytí vzdělali, nebo neschopní, aby se vzdělali těmi prostředky, kteréž jim spolu s ostatními po ruce jsou. Vedle toho zvláště počítáme k opuštěným: sirotky, nalezence, zanedbané děti, starce a churavce bez příbuzných a bez výživy, slepé, hluchoněmé a blbé nebo tupé (idioty)."[63] Autor uváděl, že osob s mentálním postižením a dalších zmíněných

viz PETRÁČEK, Tomáš: Sylabus omylů piánské církve: Církev, hereze a II. vatikánský koncil. In: *Salve*, roč. 25, č. 4 (2015), s. 11–32. K váhavé recepci konceptu lidských práv v římskokatolické církvi viz ŠTICA, Petr: Lidská práva a sociální učení církve. In: *Acta Universitatis Carolinae Theologica*, roč. 3, č. 2 (2013), s. 11–34.

60 Srv. MÜLLER, Gerhard Ludwig: *Dogmatika pro studium i pastoraci*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2010, s. 620–621.

61 Srv. ANZENBACHER, Arno: *Křesťanská sociální etika: Úvod a principy*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2015, s. 123–130.

62 LEV XIII.: Encyklika Rerum novarum. In: *Sociální encykliky (1891–1991)*. Praha, Zvon 1996, článek 23–24.

63 SKOČDOPOLE, Antonín: *Příručná kniha bohosloví pastýřského*, sv. 2. Praha, Rohlíček a Sievers 1891, s. 613. K dějinám pastorální teologie v českém prostředí viz KŘIŠŤAN, Alois: *Počátky pastorální teologie v českých zemích*. Praha, Triton 2004. K dějinám katechetiky v českém prostředí viz ZIMMERMANNOVÁ, Marie: *Vývoj katechetiky v českých zemích v letech 1920–1994*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2017.

Reklamní plakát Vzdělávacího ústavu pro učitelky mateřských škol (s německou vyučovací řečí) založeného roku 1929 ve Šternberku u Olomouce

Archiv Kongregace sester Neposkvrněného početí Panny Marie III. řádu sv. Františka z Assisi, Olomouc

skupin se mohou úspěšně ujmout nejrůznější církevní instituce, jak již činily i v minulosti, a to lépe než stát.

Prezentace úspěchů v oblasti, kde státy poněkud selhávaly, se opírala jak o výše naznačenou ideovou rovinu, tak o reálnou situaci a zkušenosti. Sebevědomé prohlášení Antonína Skočdopole, muže s titulem preláta Jeho Svatosti, můžeme vnímat v různých kontextech: jako popis tradiční činnosti církve s biblickými základy a teologickým výkladem (*diakonia*), kterou zná křesťanský Východ i Západ (viz výše), jako další doklad tezauru 19. století ve vztahu k „lidem nedostatečného užívání rozumu" – označení společně s dalšími obsahuje též *Všeobecný občanský zákoník* z roku 1811[64] – nebo pojmenování medicínské či společenské praxe včetně ostrakizace. Soudobá situace k určité hrdosti pisatele nepochybně přispívala, protože jednotlivé součásti římskokatolické církve skutečně provozovaly domy označované jako sirotčince, opatrovny, spořitelny, kuchyně, útulky a podobně.

Nespornou úlohu zde sehrávaly místní komunity, spolky a nadace, nejvýznamnější podíl na záchranné síti pro sociálně znevýhodněné osoby ale měly členky řeholních řádů, a zejména kongregací. Systém vzdělávání řeholních a současně zdravotních sester v průběhu 19. století vytvořil důležitý impulz pro profesionalizaci ošetřovatelství.[65] Kongregace se pochopitelně staraly také o své vlastní starší a potřebné členky. Zcela specifickou součást jejich činnosti pak tvořila péče o další osoby zevnitř církve, jako bylo kupříkladu vedení domácností kleriků a biskupů anebo služba duchovenstvu s psychickými a psychiatrickými diagnózami.[66]

Česká katolická charita, ústavy sociální péče a perzekuce řeholnic mezi lety 1950 a 1956

Status a fungování mužských i ženských komunit, jež se souhrnně označují jako společnosti apoštolského a instituty zasvěceného života, patřily v devatenáctém

[64] „Kdož pro nedostatek let, pro duševní vadu nebo jiné poměry nejsou způsobilí sami své záležitosti řádně spravovati, jsou pod zvláštní ochranou zákonů. Sem náležejí: děti, které ještě nedokonaly roku sedmého; nedospělci, kteří ještě nedokonali roku čtrnáctého; nezletilci, kteří ještě nedokonali roku dvacátého čtvrtého svého života; pak: zuřiví, šílení a blbí, kteří jsou užívání svého rozumu buď zcela zbaveni, neb alespoň nejsou s to poznati následky svých činů; rovněž ti, jimž, jakožto osobám prohlášeným za marnotratníky, soudce zakázal další správu jejich jmění; konečně nepřítomní a obce." (*Obecný zákoník občanský*, § 21. In: *beck-online*. [Cit. 2026-08-18.] Dostupné z: https://1url.cz/segaq. Zákoník byl vyhlášen 1. června 1811 patentem císaře Františka I. č. 946 Říšského zákoníku s platností pro neuherské části habsburské monarchie.)

[65] Srv. KIRCHINGER, J.: *Katholische Frauenkongregationen der Moderne*, s. 75–76.

[66] Viz HAJDINOVÁ, Eva: Péče o choromyslné duchovní v brněnském špitále milosrdných bratří na přelomu 18. a 19. století. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 143, č. 1 (2024), s. 25–54.

a dvacátém století ke klíčovým konfliktům konfesního práva.[67] Normy v politických panstvích vznášejících neuskutečnitelný nárok na totální ovládnutí společnosti – nacistickém a komunistických – částečně navazovaly na starší restrikce, částečně vytvořily podmínky zcela nové. Jestliže osvícenský jurisdikcionalismus rakouského typu připouštěl existenci jen „užitečných“ řeholních komunit,[68] hegemoniální pozice Komunistické strany Československa umožnila ještě radikálnější pojetí.

Česká katolická charita a řeholní sestry

Základní státní sociální péči zprostředkovaly v období Rakousko-uherské monarchie domovské obce,[69] přičemž zřizování sociálně-zdravotních ústavů schvalovaly zemské národní výbory.[70] V ústavech vznikala též státní nebo zemská nadační místa. Vědomí nedostatečnosti takto nastavené péče, mimo jiné v souvislosti se špatnou finanční situací většiny obcí, podnítilo po vzniku první Československé republiky představitele římskokatolické církve k inspiraci zahraničními vzory, zejména německými a švýcarskými, a vedlo k založení organizace katolické Charity.

Z iniciativy P. (patera) Ludvíka Antonína Bláhy, O. Praem.,[71] a pod záštitou olomouckého arcibiskupa Antonína Cyrila Stojana tak v únoru 1922 došlo k ustanovení Svazu československé Charity a schválení jeho stanov.[72] Charita fungovala na principu diecézních svazů, jež zakládaly nižší organizační jednotky – farní odbory pojmenované podle sv. Ludmily (babičky sv. Václava).[73] K diecézním svazům Charity byly přidruženy sociální a zdravotní ústavy zřízené a vedené

---

67 Srv. RÉMOND, R.: *Náboženství a společnost v Evropě*, s. 54–55, 73, 195–196, 218 a 221.

68 Srv. TRETERA, Jiří Rajmund – HORÁK, Záboj: *Konfesní právo.* Praha, Leges 2015, s. 309–310. Dále viz BASTL, Ondřej: Rušení klášterů v Čechách a na Moravě za Josefa II. In: *Historická geografie*, sv. 28. Praha, Historický ústav AV ČR 1995, s. 155–182.

69 Domovský zákon č. 105/1863 rakouského Říšského zákoníku ukládal povinnost zřizovat obecní dobročinné ústavy a založit obecní chudinský fond k financování zaopatření chudých obyvatel a jejich ošetření v nemocnicích.

70 Zákon č. 68/1870 rakouského Říšského zákoníku, o organizaci veřejné zdravotní služby.

71 P. Ludvík Antonín Bláha (1888–1952), O. Praem, kaplan na Svatém kopečku u Olomouce, se stal prvním ředitelem Charity pro olomouckou arcidiecézi. Z funkce odstoupil roku 1927. O. Praem. – *Candidus et Canonicus Ordo Praemonstratensis*, Řád premonstrátských řeholních kanovníků (premonstráti).

72 Viz BREJCHA, Leander, O. F. M.: *Pamětní spis o katolické charitě (milosrdné lásce) v zemi Moravsko-slezské*. Brno – Olomouc, Diecésní svazy Charity 1930. O. F. M. – *Ordo fratrum minorum*, Řád menších bratří (františkáni).

73 Farní odbory zastupovaly Charitu při styku se státními a veřejnými úřady, zřizovaly farní chudinské ústavy a nadace.

řeholními řády (s takzvanými trvalými, věčnými či doživotními sliby) a kongregacemi (řeholními instituty, jejichž členstvo skládá takzvané jednoduché neboli dočasné sliby). Reorganizace z roku 1928 vedla k ustavení Říšského ústředí Svazů Charity v ČSR a tří zemských ústředí odpovídajících diecézním hranicím (Zemské ústředí Svazů Charity v zemi české, Zemské ústředí Svazů Charity v zemi moravsko-slezské a Ústredná katolická Karita na Slovensku). Další reorganizací v roce 1939 byl zřízen mezičlánek okresních Charit (s působností v rámci politických okresů) a „Ludmily" byly přejmenovány na farní Charity. Sdružovaly přitom nejen charitativní spolky, ale i ostatní katolická uskupení – náboženská, osvětová, tělovýchovná, odborová.

Katolická Charita reprezentovala různé typy sociálně-zdravotních ústavů: sirotčince, útulny pro batolata, ústavy pro epileptiky, chorobince, chudobince, ústavy pro mravně ohroženou mládež, ozdravovny, nemocnice, ústavy pro mentálně a fyzicky handicapované. Část těchto ústavů provozovaly Svazy Charity přímo, na jiné – provozované kongregacemi – finančně přispívaly.[74] Ve třicátých letech minulého století Charita vybudovala síť ošetřovatelských stanic, zajišťujících bezplatnou zdravotní službu, a též bezplatnou ošetřovatelskou a zdravotní službu přímo v chudých rodinách. Charita se tak během meziválečného období stala významnou sociálně-zdravotní organizací, sdružující několik stovek ústavů, jež pečovaly o všechny věkové kategorie potřebných. Její představitelé očekávali, že Charita si své postavení zachová i po skončení druhé světové války, protože předpokládali – ze svého hlediska logicky – že se zapojí do „budovatelského sociálního díla v ČSR".[75] Z tohoto fatálního omylu ovšem byli vyvedeni brzy po únoru 1948.

Jednatřicátého března 1948 byla do Ústředí Svazů katolické Charity zavedena národní správa.[76] Jejím předsedou se stal P. Jan Mára, O. Cr., jenž po zrušení správy od 6. června 1951 až do roku 1989 vykonával (s výjimkou krátkého intermezza

[74] K činnosti charitních zaměstnanců a financování viz BREJCHA, L.: *Pamětní spis o katolické charitě (milosrdné lásce) v zemi Moravsko-slezské.*

[75] Toto přesvědčení vyjadřuje text projevu, který přednesl při manifestačním shromáždění zástupců katolické Charity v pražské Lucerně 29. října 1945 František Kolman: „Každá revoluce má svoje meze, dané národní potřebou a účelností. Rovněž revoluční změna sociální péče má tyto hranice. Reálně řečeno to znamená nereformovat za každou cenu všechno, nýbrž ponechat to, co je zdravé a co změnu nepotřebuje. Pro nás to znamená ponechati katolické Charitě plnou svobodu její práce, nevázat její ruce, nýbrž umožniti všem jejím složkám co největší rozvoj a podíl na budovatelském sociálním díle v ČSR." (KOLMAN, František: Dílo katolické Charity. In: *Charita*, roč. 1, č. 3 (1946), s. 13.) JUDr. František Kolman († 1985), poválečný odpovědný redaktor časopisu *Charita* a ředitel Ústředí Charity, se stal v roce 1950 jednou z justičních obětí kauzy tzv. číhošťského zázraku. Odsouzen byl v roce 1951 v procesu s Frà Vladimírem Píchou, O. Melit., „a spol." k šestiletému odnětí svobody.

[76] Stalo se tak na základě výnosu Ministerstva sociální péče a jeho doplnění z 13. 7. 1949.

Řeholní sestry pracující v národním podniku Texlen, Libeč u Trutnova, 1952
Archiv (spisovna) Kongregace sester svatých Cyrila a Metoděje, sbírka fotografií, Velehrad

pražského jara) funkci ředitele České katolické charity.[77] Rovněž ostatní pozice obsazovali kněží loajální novému režimu. Roku 1949 byla instituce přejmenována na Českou katolickou charitu (ČKCH)[78] a tento název zůstal v platnosti až do roku 1999. K 1. lednu 1949 došlo k zestátnění léčebných a ošetřovacích ústavů stejně jako církevních školských zařízení. Do sociálních ústavů vedených a spravovaných řeholnicemi byla dosazována civilní správa. Ošetřovatelská a zdravotnická péče v rodinách přešla pod Československý červený kříž.[79] S účinností od 1. ledna 1950 byla Česká katolická charita včleněna do kompetenční sféry čtvrtého

[77] P. Jan Mára, O. Cr. (1912 Zlučín, okres Písek – 2012 kněžský domov Moravec) vystudoval bohosloví na Univerzitě Karlově v Praze, kněžské svěcení obdržel roku 1938. Od roku 1950 byl kanovníkem vyšehradské kapituly, od roku 1951 administrátorem a později arciděkanem v kostele sv. Ludmily v Praze na Vinohradech (do roku 1991), též působil jako administrátor kostelů sv. Františka a sv. Petra v Praze. Byl předsedou režimní Katolické akce, zakládajícím členem Mírového hnutí katolického duchovenstva i Sdružení katolických duchovních Pacem in terris. K jeho roli v Charitě v letech 1969–1989 srv. RICHTROVÁ, E.: Normalizace v České katolické charitě (viz pozn. 15). O. Cr. – *Canonici Regulares Sanctissimae Crucis a stella rubea*, Rytířský řád křížovníků s červenou hvězdou (křížovníci).

[78] Na základě výnosu Ministerstva vnitra z 27. 1. 1949.

[79] Na základě výnosu Ministerstva zdravotnictví z 8. 9. 1951.

(hospodářského) odboru Státního úřadu pro věci církevní. V letech 1951 až 1962 fungovala jako takzvaná dobrovolná organizace,[80] od ledna 1963 se pak na základě vládního usnesení stala samostatnou právnickou osobou soukromoprávní povahy.[81]

Vlivem státních zásahů došlo k proměně a rozštěpení poslání České katolické charity jednak na výrobně-obchodní činnost (výrobu a prodej devocionálií a bohoslužebných předmětů), spojenou s činností ediční a vydavatelskou, jednak na působení sociální.[82] Tato oblast zahrnovala služby v domovech starobních důchodců (domovech „odpočinku"), ošetřovacích (zaopatřovacích) ústavech pro handicapované děti i dospělé a též v postupně budovaných ústavech pro starobní důchodce z řad duchovních osob a farních hospodyní, k nimž přibyla rekreační zařízení pro duchovní a řeholnice.

Všechny sociální ústavy, jejichž fungování plně zajišťovaly členky řeholních řádů a kongregací, byly pod hlavičku zestátněné České katolické charity definitivně začleněny k 1. lednu 1953. Tehdy se jednalo o 111 ústavů s celkovou kapacitou 8582 lůžek,[83] na začátku roku 1956 pak o 115 sociálních ústavů s téměř deseti tisíci lůžky a osmnácti sty zaměstnankyněmi z řad řeholnic.[84] Chod a provoz těchto ústavů byl nadále z administrativního i rozpočtového hlediska plně svázán se Státním úřadem pro věci církevní. S jeho zrušením[85] a přechodem celé rozsáhlé církevní agendy pod Ministerstvo školství, respektive Ministerstvo školství a kultury,[86] souvisela definitivní likvidace rozsáhlé sociální služby České katolické charity, která až do druhé poloviny padesátých let zůstávala jakýmsi reziduem z předúnorové doby. K 1. lednu 1960 přešly všechny zbývající charitní ústavy sociální péče (109 ústavů, 9807 lůžek) pod správu nově ustavených okresních národních výborů. Pod hlavičkou České katolické charity nadále zůstalo jen třináct ústavů. Šlo o takzvané charitní domovy sociálního a léčebně-rekreačního charakteru pro takzvaně přestárlé duchovní, řádové sestry a farní hospodyně.

---

[80] Viz Zákon č. 68/1951 Sb.: Zákon o dobrovolných organisacích a shromážděních. In: *Zákony pro lidi: Sbírka zákonů* [online]. [Cit. 2026-08-18.] Dostupné z: https://1url.cz/yefB4. V zákoně ovšem Charita nebyla výslovně uvedena.

[81] Na základě usnesení vlády ČSSR č. 55 z 16. 1. 1963.

[82] Podrobněji viz RICHTROVÁ, E.: Česká katolická charita ve službách církve a vlasti, s. 209–222 (viz pozn. 15).

[83] *NA*, f. Státní úřad pro věci církevní (dále jen SÚC), k. 97, Zhodnocení práce v ČKCH za r. 1953.

[84] Viz MÁRA, Jan: Ve službách lásky k bližnímu. In: *Informace pro ústavy České katolické Charity*, č. 1 (1956) s. 1–2 (strojopis je uložený v *NA*, f. SÚC, k. 101).

[85] Na základě vládního nařízení č. 19 z 16. 6. 1956.

[86] Zprvu pod církevní odbor ministerstva, od roku 1969 pod nově vytvořený Sekretariát pro věci církevní Ministerstva kultury ČSR.

700 LET MORAVSKÉ TŘEBOVÉ

1257 1957

DOMOV DŮCHODCŮ CHARITY V MOR. TŘEBOVÉ

vyslovuje tímto

Kolektivu řehol. sester

POCHVALNÉ UZNÁNÍ

ZA VZORNÉ CHOVÁNÍ V ÚSTAVĚ, JAKOŽ I ZA DOBROVOLNÉ PRÁCE A POMOC, KTERÁ JE VÁMI V RADOSTI A LÁSCE KONÁNA NEJEN VE PROSPĚCH ÚSTAVU, ALE VŠECH JEHO OBYVATEL. OCEŇUJEME VAŠI PRÁCI A VZDÁVÁME ZA NI SRDEČNÝ DÍK.

V Moravské Třebové 21. září 1957.

DOMOV DŮCHODCŮ České katolické MOR. TŘEBOVÁ

ZMT 12 1314-57

Diplom udělený pracovnímu kolektivu řeholních sester v domově důchodců České katolické charity v Moravské Třebové, září 1957

Archiv Kongregace sester Neposkvrněného početí Panny Marie III. řádu sv. Františka z Assisi, Olomouc

V té době byl ovšem život mužských i ženských řeholí v Československu už celé desetiletí násilně potlačen. Plány směřující k likvidaci ženského i mužského řeholního života v komunistickém Československu[87] vznikaly pod vedením ministra Alexeje Čepičky v rámci činnosti Církevní komise ÚV KSČ a poté Státního úřadu pro věci církevní.[88] Za Čepičkových nástupců Zdeňka Fierlingera a Jaroslava Havelky se dále vyvíjely, precizovaly a též nikoli nepodstatně modifikovaly. Původní představy Čepičkova aparátu o postupu vůči členům a členkám řeholí a následném „vyklízení klášterních objektů" byly konfrontovány se strukturou, rozmístěním i stavebně-technickým stavem řeholních domů, množstvím mobiliáře a v neposlední řadě počtem řeholníků a řeholnic.

Zásadní překážkou pro rychlý a definitivní zásah proti řeholnicím se přitom stala samotná podstata i konkrétní způsob(y) jejich charitativní činnosti. Mnohé členky jednotlivých řádů a kongregací žily přímo v různých jimi vlastněných a/nebo spravovaných sociálních ústavech, ale též v/při nemocnicích, kde řeholnice pracovně působily. Chod těchto zařízení přitom na pracovním nasazení žen zasvěceného života bezprostředně závisel. K 1. říjnu 1948 takto existoval na území Čech a Moravy sto jeden ústav pro „přestárlé", sedmadvacet ústavů pro „tělesně vadné", jednasedmdesát internátů a čtyřiapadesát dětských útulků vedených řeholnicemi a spadajících pod hlavičku charitní péče.[89] Rychle tak vzaly zasvé původní představy o možnostech „soustředění řeholnic" podle

[87] „Akce K" (kláštery) je dobovým souhrnným označením pro likvidaci mužských i ženských klášterů. Byla pojímána jako součást celkové eliminace řeholního života v Československu. Likvidace mužských klášterů proběhla ve třech etapách: z 13. na 14. dubna, z 27. na 28. dubna a z 3. na 4. května 1950. Třetí fáze je doložena pro některé jihomoravské kláštery (viz RICHTROVÁ, Eva: Dějiny rajhradského kláštera v poválečném období. In: HEILANDOVÁ, Lucie – MAHEL, Richard – PAVELKOVÁ, Jindra – RICHTROVÁ, Eva: *Posledních dvě stě let v historii rajhradského kláštera*. Brno, Moravská zemská knihovna v Brně 2013, s. 102–147). Od léta do podzimu 1950 byly postupně rušeny ženské kláštery. Tradované označení „Akce Ř" pro likvidaci ženských řeholí se ale v pramenném materiálu z poúnorové doby vůbec neobjevuje. Odborná literatura dlouhodobě věnuje komplexnější pozornost rušení mužských řeholních domů (viz např. VLČEK, Vojtěch: *Perzekuce mužských řeholí komunistickým režimem 1948–1964 v českých zemích a v kontextu jejího vývoje v zemích sovětského bloku*. Ostrava, Ostravská univerzita 2023).

[88] Srv. BALÍK, S. – HANUŠ, J.: *Katolická církev v Československu 1945–1989*, s. 20 (viz pozn. 9).

[89] *NA*, KSČ – Ústřední výbor (1945–1989) (dále ÚV KSČ 1945–1989), f. Alexej Čepička (100/52), sv. 13, archivní jednotka (arch. j. 86), Přehled statistických dat o řádech a kongregacích. Dle soupisu pořízeného před prvním zásahem proti řeholím se z 32 ženských řádů a kongregací na území Čech a Moravy pouze devět nezabývalo konkrétními druhy zdravotní a sociální činnosti (jejímiž adresáty byly různé skupiny handicapovaných osob). A také mezi oněmi devíti jsou řeholní rodiny, jejichž předmět činnosti je uveden jako „charitní", jakož i rodiny, které se věnovaly pedagogickému působení. (*Tamtéž*, Činnost řádů a kongregací v Čechách a na Moravě (řády ženské).)

Interiér kaple Povýšení svatého Kříže ve Velehradě v šedesátých letech. V roce 1952 sem byl z Prahy a Smečna na Kladensku nuceně přestěhován personál i klienti domova Vincentinum, charitativního ústavu pro nezletilé osoby se zdravotním postižením, spravovaného Českou katolickou charitou

Archiv (spisovna) Kongregace sester svatých Cyrila a Metoděje, sbírka fotografií, Velehrad

zásady, že nejpočetnější řády na našem území budou rozmístěny vždy do svého největšího kláštera[90] a ostatní, menší řeholní komunity dohromady do jednoho jediného dalšího objektu.[91]

Nová pozice řeholních sester a reorganizace ústavů po roce 1950

Soudobá propaganda předkládala obraz řeholní osoby jako nepřátelské, líné a neloajální.[92] Rušení mužských i ženských řeholních domů se proto odbývalo

[90] Mezi nejpočetnější patřily Kongregace milosrdných sester sv. Kříže, Kongregace milosrdných sester sv. Karla Boromejského, Kongregace školských sester de Notre Dame a Kongregace milosrdných sester III. řádu sv. Františka. Jednoznačný výčet řádů a kongregací, které byly z hlediska uvedených plánů považovány za „velké“, se ve studovaných pramenech nenachází.

[91] *Tamtéž*, Návrh na postup vůči klášterům a řádům (nedatovaný materiál pro první schůzi tzv. církevní šestky, před 31. 3. 1949).

[92] Viz NEČASOVÁ, Denisa: *Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2020, s. 152–154.

pod záminkou uvolnění „klášterních objektů“ pro potřeby občanů („bytová nouze“) a zapojení řeholníků a řeholnic do užitečné práce („zahalečství v klášteře“).[93] Zatímco řeholníky perzekuční aparát několik let protiprávně izoloval od společnosti a na práci s větším významem pro státní hospodářství je přiděloval pouze dílčím způsobem,[94] na řeholnice příslušné orgány nahlížely jako na velmi platnou pracovní sílu, kterou je nutné bezezbytku využít. Kromě zařízení státní zdravotní a sociální péče, pro jejichž fungování zůstávaly nenahraditelné, byly tudíž ve velkém rozsahu nasazovány do průmyslu i zemědělství (do státních statků a jednotných zemědělských družstev).

Zatímco řeholníci po zrušení všech mužských řeholních domů v rámci „Akce K“ z veřejného prostoru a očí široké veřejnosti prakticky a doslova zmizeli, řeholnice – oděné i nadále ve svůj řeholní šat – v něm zůstaly přítomny. Ostatně byl to právě řeholní oděv, který se v dalších letech stal viditelným symbolem jejich vytrvalé rezistence, s níž nadále čelily nátlaku státního perzekučního aparátu. Politické rozhodnutí ponechat řeholnice na dosavadních místech pracovního uplatnění v sociálních a zdravotních službách, odůvodněné ekonomickou a sociální realitou, totiž ještě neznamenalo, že by se oficiální autority smířily s jejich svébytným statusem a identitou. Kombinací soustavného ideologického a ekonomického nátlaku je chtěly jednak udržet v pracovním procesu a vysokém nasazení, zároveň však postupně docílit toho, že se zřeknou svého řeholního povolání a takzvaně přejdou do civilu. Jednalo se o naprosté neporozumění architektů nově etablované moci samotné podstatě řeholního života jak v rovině duchovní, tak církevně právní.

Na „informační schůzce“ s představenými ženských i mužských řeholí v létě 1949 činitelé Státního úřadu pro věci církevní[95] ještě proklamovali pouze obecné ideologické floskule a deklarovali údajnou ochotu státu k dohodě

[93] Například usnesení o likvidaci klášterů schválené předsednictvem ÚV KSČ 17. 4. 1950 vytyčuje cíl „reorganizovat“ ženské řehole, tak „aby řeholnic bylo použito k užitečné práci“ (*NA*, ÚV KSČ 1945–1989, f. 100/52, sv. 13, arch. j. 86, 18. 4. 1950).

[94] Největší hromadné pracovní nasazení řeholníků se odehrálo při stavbě přehrady Klíčava, kde jich ještě v roce 1954 pracovalo 120 (*tamtéž*, f. SÚC, k. 4, inv. č. 53, Návrh na zrušení internace řeholníků a řeholnic, 13. 9. 1954). Ve většině internačních klášterů byli řeholníci zapojováni jen do prací na jejich opravách a údržbě, dále pracovali v zelinářských zahradách a drobné živočišné produkci související vesměs se samozásobením. Eventuální práci ve spotřebitelském průmyslu (např. vystřihování šablon pro zdobení porcelánu či entlování látek) vykonávali formou domácí výroby. (*Tamtéž*, ÚV KSČ 1945–1989, f. 100/52, sv. 13, arch. j. 86, Situace v centralizačních klášterech, 12. 6. 1950.)

[95] K osobám těchto úředníků viz RICHTROVÁ, E.: Die bei der Aktion VK tätigten Beamten der Staatsbehörde für kirchliche Angelegenheiten (viz pozn. 28).

s římskokatolickou církví.[96] Z jejich úst však již zazněla i výhružka: „Z ideologického pole musíme přejít na pole etické. Aplikovat do moderního hávu praktickou lásku k bližnímu. (…) To, před čím nyní stojí duchovenstvo a sestry, je něco, s čím se musí bolestně vyrovnávat. A je na nich, aby v tom našli své místo. Co nyní prodělávají, není něco pomíjejícího, ale jedná se o něco definitivního. Jsou voláni, aby pomáhali budovat nový svět.“[97]

Další jednání se zástupkyněmi ženských řeholních rodin proběhlo 17. dubna 1950, krátce po prvním zásahu proti mužským řeholím. Celkem osmapadesát provinciálních a generálních představených po seznámení s „jejich úkoly“ v lidovědemokratickém zřízení provázelo při odchodu blahovolné shrnutí schůzky ve smyslu budoucí loajální spolupráce: „Potřebujeme sestry do nemocnic, potřebujeme pomoci i v manuelní práci… (…) Zásadní stanovisko [vaše] je, že jste ochotny vypomoci na každém sociálním poli po dohodě s představenou kongregace a při zachování dosavadního způsobu řeholního života, že jste ochotny vypomoci i v nemocnici, že chcete být nápomocny při budovatelském úsilí pracujícího lidu. (…) Proto … můžeme navázat úspěšnou spolupráci.“[98]

K 31. květnu 1950 státní orgány v českých zemích evidovaly působení celkem čtyřiatřiceti ženských řádů a kongregací,[99] které měly dohromady 7778 členek, žijících v 522 řeholních domech. Z nich 257 náleželo do vlastnictví řádů a kongregací a 265 bylo, jakožto různé typy sociálně-zdravotních zařízení, majetkem jiných subjektů (okresů, obcí, České katolické charity). Kromě tří kontemplativních řádů[100] se všechny ostatní řeholní rodiny věnovaly ošetřovatelské péči a/nebo činnosti sociální, respektive obecně charitativní, v různých typech ústavů. Šlo o osmdesát sedm dětských domovů („útulků“), v nichž bylo zaměstnáno

[96] „Informační schůzka“ se konala 19. července 1949 u příležitosti vydání tzv. nových církevních zákonů na Ministerstvu školství, věd a umění. Předvoláni byli generální a provinciální představení mužských a představené ženských řeholních a kongregačních rodin z Čech a Moravy (celkem asi 70 osob). Dva anonymní písemné záznamy (včetně zachycení diskuse) jsou dochovány v Zemském archivu v Opavě.

[97] *Zemský archiv v Opavě* (dále *ZAO*), f. Arcibiskupství Olomouc, k. 1329, inv. č. 2841, citováno podle kratší verze záznamu.

[98] *NA*, ÚV KSČ 1945–1989, f. 100/52, sv. 13, arch. j. 86, Záznam z porady s provinciálními a generálními představenými kongregací, 17. 4. 1950.

[99] Nesoulad statistických údajů je i v úředních dokumentech vzniklých paralelně nebo s minimálním časovým odstupem běžný. Dvě řeholní komunity, které jsou v tomto dokumentu státní správy evidovány navíc oproti výše citovanému dokumentu „Činnost řádů a kongregací v Čechách a na Moravě (řády ženské)“ (viz pozn. 89), byly patrně některé řeholní rodiny slovenské s působností na území Čech a Moravy. Vzhledem k sumární povaze pramene je nelze určit.

[100] Bosé karmelitky, klarisky a cisterciačky – dohromady evidovány 63 členky.

Řeholní sestra Marie Irena Řezáčová, S. C. M. (* 1950), v oděvu civilní zdravotní sestry s dětmi ve společenské místnosti areálu Stojanova na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Poutní a exerciční dům Stojanov, vybudovaný ve Velehradě v polovině dvacátých let z iniciativy olomouckého arcibiskupa Antonína Cyrila Stojana, sloužil po roce 1948 jako ústav sociální péče pro mládež

Archiv (spisovna) Kongregace sester svatých Cyrila a Metoděje, sbírka fotografií, Velehrad

650 řeholnic, šestatřicet internátů (zaměstnány 434 řeholnice), šestatřicet ústavů pro „tělesně a duševně vadné“ (zaměstnáno 496 řeholnic) a 104 „starobince“ (zaměstnáno 978 řeholnic). Zároveň ve 106 nemocnicích pracovalo 2646 řeholnic.[101]

[101] *Tamtéž*, Reorganizace ženských řeholí, 10. 7. 1950. V evidenci se nalézalo ještě 36 ošetřovatelských stanic se 153 řeholními ošetřovatelkami.

Řeholnice s dětskými chovankami na zahradě uzavřeného areálu Stojanova ve Velehradě, asi začátek sedmdesátých let

Archiv (spisovna) Kongregace sester svatých Cyrila a Metoděje (Velehrad), *Kronika sester sv. Cyrila a Metoděje na Stojanově*, 2. část

Za předsednictví náměstka předsedy vlády a od 25. dubna 1950 nového předsedy Státního úřadu pro věci církevní Zdeňka Fierlingra a za účasti zástupců kompetenčních ministerstev a České katolické charity byla 10. července 1950 uzavřena dohoda o způsobu celkové reorganizace pečovatelských zařízení. Ošetřovatelské školy převzalo Ministerstvo zdravotnictví, dětské útulky Ministerstvo školství, věd a umění, dětské domovy přešly pod Ministerstvo práce a sociální péče, internáty pro pracující dorost zastřešilo Ústředí pro pracující dorost. Ústavy pro handicapované a domovy starobních důchodců (v dobovém dokumentu označené jako ústavy „pro debilní a přestárlé“) byly prozatímně převedeny pod správu České katolické charity. „Co největšího počtu řeholnic [mělo být] použito“ pro zdravotnickou službu v nemocnicích.[102] Další materiály Státního úřadu pro věci církevní v podstatě jen precizovaly a mírně variovaly jednotlivé vytyčené kroky. Tento návrh, schválený v létě roku 1950, byl s drobnými korekcemi uveden do praxe.

Stěhování ústavů a řeholnic

Pro další osudy řeholnic, ale i handicapovaných klientů sociálních ústavů, bylo určující politicky motivované rozhodnutí přemisťovat řeholnice na území státu „účelně“ – tedy tak, „jak to dovolí ubytovací kapacity v krajích, kde by [řeholnice] nejméně ovlivňovaly okolí“ – a v souladu s tím také budovat nové sociální ústavy.[103] Výběr objektů pro soustředění řeholnic a přestěhování sociálních ústavů však narážel na limity. „Četné případy“ vytipovaných objektů byly již v průběžných plánech hodnoceny jako nevyhovující (příliš staré, bez ústředního topení, s omezenými ubytovacími kapacitami), což si vynucovalo najít pro přesuny řeholnic a ústavů vhodnější budovy.[104] První, urychlená etapa stěhování (do poloviny srpna 1950) byla navíc motivována výhradně přednostními požadavky Ministerstva národní obrany, aby se uvolnily budovy charitních ústavů v pohraničním pásmu jihozápadních Čech. Sestěhování se týkalo 289 řeholnic společně s „přestárlými osobami“, „debilními dětmi“, „vadnými chovanci“ a sirotky (celkem 327 osob) z deseti ústavů či klášterů do sedmi jiných objektů.[105] Z písemných pramenů přitom jednoznačně vysvítá, že z politického i logistického hlediska „problém“ k řešení představovaly řeholnice, zatímco početně významnější skupina

[102] *Tamtéž*.

[103] *Tamtéž*, Návrh postupu vůči ženským řádům, I. etapa (nedatováno); *tamtéž*, Návrh na postup vůči klášterům a řádům, materiál na II. schůzi Církevní šestky, s. 14 (nedatováno).

[104] Podrobný rozpis navržených a již využitých soustřeďovacích objektů podle jednotlivých řeholních rodin viz *tamtéž*, Návrh postupu vůči ženským řádům, 2. etapa soustředění, s. 3–9 (nedatováno). Šlo o objekty v periferních regionech krajů Libereckého, Ústeckého, Ostravského a Olomouckého (okresy Jeseník, Bruntál a Šternberk).

[105] *Tamtéž*, Zpráva o provedeném soustředění řeholnic, 16. 10. 1950.

„chovanců“ měla status jakéhosi „vybavení“ pečovatelských zařízení, a nikoli skutečných lidských bytostí.

Ve statistických datech navíc zůstávají faktografické mezery. Z celkových počtů řeholnic, řeholních domů a sociálních ústavů plyne, že „soustředěna“ – tedy násilně přestěhována a sestěhována – byla ve třech etapách tohoto procesu (do konce listopadu 1950) přibližně polovina z celkového počtu řeholnic, zatímco druhá polovina zůstala v nemocnicích a ústavech, kde pracovaly.[106] V přehledu však nefigurují ústavy, v nichž sice řeholnice i nadále pracovaly, současně však nuceně s celým svým osazenstvem změnily místo působení, respektive v rámci reorganizací došlo ke sloučení ústavů.

Akce B a redefinice perzekučního systému

V letech 1950 až 1953 žily ženské řeholní rodiny v Československu v jakémsi provizoriu a v očekávání dalšího postupu proti nim. Přestože se řeholnice rozsáhle zapojovaly do „budování socialismu“, materiály Státního úřadu pro věci církevní je hodnotily jako fanatickou společenskou skupinu, která zejména v nemocnicích nepříznivě ideologicky působí na své okolí. Takzvaná Akce B, jejímž cílem bylo celkové a definitivní vypořádání státní moci s pozůstatky řeholního života na našem území, cílila především na ženské řeholní kolektivy.[107] Plány na její realizaci, koncipované během léta 1953, jsou ukázkovou demonstrací pokusu o sociální inženýrství v jeho manipulativní, ideologicky i prakticky zcela pomýlené podobě.[108]

Pro „Akci B“ připravil třetí (propagandistický) odbor Státního úřadu pro věci církevní rozsáhlou argumentaci. Zpochybňovala samotnou podstatu charitativní činnosti a charitativní instituce v nové společnosti označila za přežitek: „Ještě nikdy u nás nebylo tak dokonalé léčebné péče o člověka, jakou máme nyní. (…) Již není třeba žádných dobrovolných sdružení poskytujících léčebnou péči, neboť ošetření se dostane každému člověku v plné míře z rukou státu.“ Řádové komunity

[106] Při plánování první a druhé etapy se předpokládalo přemístění 3333 řeholnic v rámci českých zemí, a to z 268 objektů do „asi“ 35 objektů soustřeďovacích. V celkem 251 objektu nemocnic, starobinců a ústavů pro handicapované měla zůstat 4351 zaměstnaná řeholnice. (*Tamtéž*, Přehledná zpráva o soustřeďování řeholnic (nedatováno).)

[107] „Akce B“ se vztahovala i na řeholníky, kteří byli dosud zadržováni v centralizačních a internačním klášteře, jakož i na ty, kteří byli přiděleni na stavbu klíčavské přehrady. Ve všech případech mělo dojít k „převedení řeholníků do civilu“ a jejich registraci u referátů práce. (*Tamtéž*, f. SÚC, k. 6, inv. č. 61, Akce B – realizace, 18. 6. 1953.) Podkladem pro zrušení řádů a kongregací se měl stát výnos Ministerstva vnitra a právní nález, že neodpovídají zákonu č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích.

[108] Srv. ŠTĚPÁNEK, Zdeněk: Inženýrství sociální. In: NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.): *Sociologická encyklopedie* [online]. Praha, Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2017–2020. [Cit. 2026-04-28.] Dostupné z: https://1url.cz/uefkI.

tudíž „ztratily důvod svého bytí“. Zároveň však stát nebude klást žádné překážky ošetřování „nemocných, starých a neduživých lidí“.[109] Jedinou podmínkou je, aby řeholnice jakožto „občanky tohoto státu a pracující ženy“ svlékly řádové roucho, které je „projevem nepochopitelné odlišnosti, dnešnímu lidovědemokratickému zřízení cizí“.[110]

Odchod z řeholního života byl v citovaném dokumentu prezentován jako přechod do „života svobodného“, což v praktické rovině mělo demonstrovat svlečení řeholního šatu. V silně paternalistickém tónu apelu vůči řeholnicím můžeme spatřovat kontury jejich systematicky budovaného obrazu pro veřejnost: „Jsme pevně přesvědčeni, že právě proto, že milujete svou vlast a svůj národ, stejně také z toho důvodu, že umíte dodržovat kázeň a pořádek a že jste byly vychovány k poslušnosti, bez odmlouvání, poslechnete rozhodnutí naší vlády a podrobíte se mu do všech důsledků.“[111] Jinak řečeno, řeholnicím se nedostává mentální kapacity, aby pochopily a přijaly principy svobody nabízené státem, ale tentýž stát se o ně i přesto stará stejně jako o „chovance“ ústavů. Cílená a účelová dehonestace ženských řeholních kolektivů v dalších letech trvání komunistického režimu přinesla své plody, její rezidua lze totiž dodnes detekovat v myšlenkových stereotypech české společnosti.[112]

Provedení radikální verze „Akce B“ sice na konci roku 1953 stranické vedení odložilo na neurčito,[113] cíl odstranit řeholnice ze socialistické společnosti však sledovalo i nadále, byť prostřednictvím redefinovaných postupů. Namísto původně zamýšleného rázného vystoupení proti řeholnicím přišly další reorganizace institucí, v nichž žily a působily. Soustřeďovací kláštery, místa jejich protiprávní internace, stát převedl pod správu České katolické charity. Internační objekty tak v srpnu 1953 dostaly nová razítka a cedule u vstupů oznamovaly, že se zde nacházejí „charitní domovy“ (CHD).[114] Další postup vůči řeholnicím byl diferencovaný.

[109] Za pozornost stojí, že výčet těchto potřebných je řazen z hlediska „užitné hodnoty“ socialistického občana.

[110] *NA*, f. SÚC, k. 6, inv. č. 61, Argumentace k akci B (pro řeholnice), 29. 4. 1953.

[111] *Tamtéž*. Dokument byl určen k veřejnému čtení přede všemi, koho se rušení řeholních komunit v konkrétních objektech týkalo (řeholnice, zaměstnanci nemocnic, civilní správci, zástupci závodních kolektivů, klienti).

[112] Podrobněji viz RICHTROVÁ, E.: „I napečou koláče, když v zemědělském družstvu slaví dožínky“ (viz pozn. 16).

[113] *NA*, f. SÚC, k. 4, inv. č. 53, Zpráva o situaci v církvích v ČSR (nedatovaný dokument z počátku roku 1954). Zájem na postupném zničení ženských řeholí se projevoval mnoha způsoby. Kupříkladu měnovou reformu vnímal SÚC jako vítaný způsob, jak definitivně podlomit jejich hospodářské fungování, neboť „postihne všechny skryté finanční rezervy řeholnic“ (*tamtéž*, k. 6, inv. č. 61, Zpráva o Akci B, 5. 5. 1953).

[114] *Tamtéž*, k. 4, inv. č. 53, Návrh na zrušení internace řeholníků a řeholnic, 13. 9. 1954.

Sáňkování v uzavřeném areálu Stojanova ve Velehradě, asi sedmdesátá léta
Archiv (spisovna) Kongregace sester svatých Cyrila a Metoděje, sbírka fotografií, Velehrad

Činovníci Státního úřadu pro věci církevní i dalších zainteresovaných rezortů si uvědomovali kvality a nenahraditelnost pracovní síly, již řeholní kolektivy zosobňovaly. Konstatovala to kupříkladu i „Zpráva o situaci v římskokatolické církvi v ČSR“ z června 1954 určená pro nejvyšší stranické vedení, když přiznávala, že v ústavech pro „přestárlé a nevyléčitelně choré“ řeholnice „vcelku obětavě a poctivě zastávají práci, na kterou by bylo těžké získat laické síly“.[115] Lakmusovým papírkem „reakčnosti“ jednotlivých řeholních komunit se podle citované zprávy stala účast ve volbách do národních výborů v květnu 1954.[116] Touto optikou se jako nejreakčnější – a největší veřejné pobouření vzbuzující – jevily mladé řeholní kolektivy žijící v továrních internátech, a proto byly rozpuštěny nejdříve. Následovat mělo urychlené školení civilních ošetřovatelek. Jestliže první plány počítaly

[115] Podle téže zprávy na konci roku 1953 žilo v ČSR 10 499 řeholnic (včetně řeholnic slovenské národnosti), z nichž 4543 pracovaly jako ošetřovatelky v nemocnicích a 4223 jako pečovatelky v sociálních ústavech. (*Tamtéž*, Zpráva o situaci v římskokatolické církvi v ČSR (pro politické byro ÚV KSČ), 24. 6. 1954.)

[116] Celková volební účast řeholnic byla 57,3 %. Nejvíce řeholnic volilo v charitních ústavech (73,3 %), zatímco nejméně volily řeholnice žijící v závodních internátech (12,85 %). Volební účast řeholnic pracujících v nemocnicích dosáhla 58,3 %. (*Tamtéž*.)

s úplným nahrazením řeholnic v nemocnicích v polovině roku 1955, ukázalo se to jako zcela nerealistické a termíny se postupně posouvaly do roku 1965 či let 1968 až 1970.[117]

Nejmenší potenciál k ovlivňování okolí měly řeholnice v sociálních ústavech pro handicapované klienty. Ve spojení s faktem, že právě tam byl největší chronický nedostatek zaměstnankyň, přesouvali příslušní úředníci do těchto ústavů přednostně právě řeholnice „reakční". Řeholní sestry, které dosáhly věku pro odchod do starobního důchodu, neměly nárok setrvat v běžných domovech důchodců a musely se přestěhovat do zmíněných „charitních domovů". Takto nastavený systém, kalkulující s demografickými faktory postupného vymírání řeholnic, zůstal v Československu v platnosti až do roku 1989.[118] Definitivně „vyřešena" byla také otázka majetku řeholních řádů a kongregací, spravovaného od roku 1950 Náboženskou maticí,[119] a to jejich převedením na Českou katolickou charitu.[120]

Každodennost řeholnic

Britský historik Christopher Alan Bayly upozorňuje, že řeholní sestry v modernitě patřily mezi osoby udržující ortodoxii.[121] V českém prostředí po roce 1950 platilo, že řeholnice, zejména se zkušeností internace, byly zpravidla nejsoudržnějšími

[117] *Tamtéž*, Zpráva o provádění usnesení politického byra ÚV KSČ ze dne 12. července 1954 o částečném rozpuštění ženských řádů, 2. 5. 1955.

[118] K dalšímu vývoji po roce 1956 viz RICHTROVÁ, E.: *Česká katolická charita ve službách církve a vlasti,* s. 217 n. (viz pozn. 15). Období pražského jara, během nějž některé řády přijaly menší počty novicek, k omlazení stárnoucích řeholních rodin nestačilo. Podle údajů Ministerstva kultury bylo v letech 1968–1971 přijato 435 novicek (*NA*, f. Ministerstvo kultury ČSR/ČR – Sekretariát pro věci církevní, k. 158, Zpráva o současném stavu a předpokládaném vývoji zaměstnání řeholních sester v oboru sociální péče, r[ok] 1975). Zejména v ústavech státní sociální péče přetrvával výrazný podstav zaměstnankyň-řeholnic. Z těchto důvodů se státní správa v roce 1988 odhodlala přijímání novicek oficiálně povolit. (Srv. *tamtéž*, Pokyn Sekretariátu vlády České socialistické republiky pro věci církevní ze dne 29. 8. 1988, č. j. 12.448/88, k přijímání nových členek do ženských řeholních kolektivů v České socialistické republice. Podrobněji viz RICHTROVÁ, E.: Normalizace v České katolické charitě (viz pozn. 15); TÁŽ: „I napečou koláče, když v zemědělském družstvu slaví dožínky".)

[119] Náboženská matice převzala správu majetkových podstat řádů a kongregací na základě § 1 vyhlášky SÚC č. 351/1950 ze dne 31. 5. 1950.

[120] Hotovost na účtech byla odhadována na zhruba 3,2 milionu Kčs. Konfiskované nemovitosti stát bezúplatně převedl na jejich aktuální uživatele. (*NA*, f. SÚC, k. 4, inv. č. 53, nedatovaný návrh usnesení SÚC (asi polovina roku 1955).)

[121] BAYLY, Ch. A.: *The Birth of the Modern World 1780–1914*, s. 334 (viz pozn. 39). K ortopraxi (formám náboženské činnosti v souladu s ortodoxií) viz POSPÍŠIL, Ctirad Václav: *Hermeneutika mystéria: Struktury myšlení v dogmatické teologii*. Kostelní Vydří – Praha, Karmelitánské nakladatelství – Krystal OP 2010, zejména s. 43–44, 76–78, 126–130 ad.

a nejhůře ovlivnitelnými skupinami v rámci římskokatolické církve.[122] Jednotlivé kongregace, někdy ale uvnitř nich i sestry žijící v samostatných kongregačních domech či domech internačních, mají zpravidla vlastní příběhy perzekuce, a nelze tedy přímo hovořit o typologii. Přesto lze ve vzpomínkách řeholnic a některých dalších pramenech identifikovat opakovaně se vyskytující konkrétní perzekuční praktiky, stejně jako důležitá témata řeholní každodennosti. Ačkoli od padesátých až do konce osmdesátých let docházelo k jejich dobově podmíněným, symptomatickým modifikacím, podstata zůstávala stejná. Tyto aspekty dodávají nástinu života řeholnic (a poměrů v pečovatelských ústavech) větší plasticitu.

Na prvním místě je třeba zmínit odejmutí materiálního zabezpečení, finanční restrikce a exploataci práce. Řeholnice pozbyly svůj nemovitý majetek v důsledku konfiskací, o movitý majetek přišly při nucených prodejích a přislíbené finanční náhrady z nájemného nikdy neobdržely. Během přesunů do soustřeďovacích klášterů byly často zcizeny nebo se ztratily jejich osobní věci.[123] Finanční prostředky si měly řeholní komunity v soustřeďovacích klášterech, respektive charitních domovech i sociálních ústavech, opatřovat vlastní prací.[124] Typicky se jednalo o práci v továrnách a pro továrny, v zemědělství nebo ve výrobnách parament a hostií v rámci Chrámové služby, tvořící součást Charity.[125]

Mimořádnou vynalézavost projevily státní orgány ve snaze získat co nejvíce finančních prostředků řeholnic a tak je ochudit. Sestry čelily nátlaku na uzavírání individuálních pracovních smluv namísto kolektivních, přičemž odpor proti vyplácení individuálních platů se stal jednou z forem jejich vytrvalé rezistence.[126] Velmi nízké platy mnohdy nedostačovaly ani na pokrytí léčebných výloh řeholnic a nárok na účast na zdravotním pojištění měly zprvu jen řeholnice pracující v továrnách. Přivydělávat (například šitím nebo výukou hudby) mimo přikázaná

[122] Srv. KAFKA, J.: *V hodině velké zkoušky*, s. 274–277 (viz pozn. 16); DOLEŽALOVÁ, Markéta: *Služebnice svého Pána: Významné ženské řády a kongregace během perzekuce komunistickým režimem koncem 40. a v 50. letech minulého století.* Praha – Brno, Ústav pro studium totalitních režimů – Centrum pro studium demokracie a kultury 2025, s. 81–85.

[123] *Archiv Kongregace Sester Neposkvrněného Početí Panny Marie III. řádu sv. Františka z Assisi* (Olomouc), kronika *Dějiny Kongregace Sester Neposkvrněného Početí Panny Marie III. řádu sv. Františka z Assisi*, sv. 2: *Období velkých zkoušek (1948–1989).*

[124] „Řeholnice v soustřeďovacích klášterech nejsou v žádné formě podporovány státní správou a jsou odkázány na vlastní výdělek a majetek.“ (*Státní okresní archiv Náchod* (dále *SOkA Náchod*), f. Okresní národní výbor (ONV) Broumov, k. 519, inv. č. 857, dopis Náboženské matice pro okresního církevního tajemníka v Náchodě ze 17. 11. 1950.)

[125] Srv. RICHTROVÁ, E.: *Česká katolická charita ve službách církve a vlasti.*

[126] *Archiv Kongregace Milosrdných sester svatého Karla Boromejského* (Praha), *Kronika Milosrdných sester sv. Karla Boromejského,* sv. 16: *1981–1983*.

zaměstnání si nesměly a za porušení zákazu jim hrozily trestní postihy.[127] Pokud již vznikla příležitost k přivýdělku, narušovaly jej „dobrovolné" zemědělské brigády.

Kombinace vysokého pracovního nasazení a nízkých ekonomických nákladů[128] byla setrvalým znakem pracovního zapojení řeholnic, jak potvrzuje i zkušenost sestry Heleny Richardis Novákové, S. C. B.:[129] „[V roce 1985] jsem šla do Nového Bydžova, což byl menší ústav, kde bylo třicet šest dospělých oligofreniků. (…) Taky jsme tam dlouho nebyly, sestry stárly a nedalo se to. Nakonec ten ústav zrušili celý, protože civilní sestry by tam neměly čím dojíždět, navíc by jich muselo být o třetinu víc než nás…"[130]

V době normalizace probíhaly takzvané kongregační akce. Jejich podporu ze strany státu motivovala snaha ušetřit finance z rozpočtu a zbavit řeholnice jakýchkoli finančních rezerv. Ženské řády a řeholní kongregace tak ze svých prostředků financovaly výstavbu nových ubytovacích zařízení a rozšiřování těch stávajících včetně vnitřního vybavení (nábytku, spotřebičů, výrobních prostředků provozoven Chrámové služby). Vybudované anebo upravené objekty „charitních domovů" následně musely bez úplaty převést na Charitu – prakticky tedy projekty zaplatit a darovat státu.[131]

Dalším typickým protiprávním postupem vůči řeholnicím, přetrvávajícím od padesátých do osmdesátých let, se stalo zbavení osobní i domovní svobody ve spojení s porušováním listovního tajemství. Státní a bezpečnostní orgány disponovaly detailní kartotékou a statistikami řeholnic.[132] Přikázaná místa pobytu mohly řeholnice na více než čtyřiadvacet hodin opouštět pouze s úředním svolením.[133] V objektech obývaných sestrami se evidovaly veškeré kontakty, které

[127] *SOkA Náchod*, f. ONV Broumov, k. 519, inv. č. 862, dopis ONV v Broumově soustřeďovacímu klášteru v Broumově z 19. 7. 1951.

[128] KIRCHINGER, J.: *Katholische Frauenkongregationen*, s 35.

[129] Helena Richardis Nováková (* 1928), S. C. B., vstoupila do kláštera boromejek po válce a v roce 1949 složila řeholní slib. S. C. B. – *Sorores S. Caroli Borromei,* Kongregace Milosrdných sester sv. Karla Boromejského (boromejky).

[130] Citováno podle: JEŽKOVÁ, A.: *Tichá srdce: Kláštery a jejich lidé*, s. 417 (1. vydání, viz pozn. 19).

[131] Srv. RICHTROVÁ, E.: Normalizace v České katolické charitě; TÁŽ: Zahraniční dary pro římskokatolickou církev v ČSR v letech 1986–1988. In: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): *Československo v letech 1986–1989*. Praha – České Budějovice, Ústav pro studium totalitních režimů – Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích (v tisku).

[132] *NA*, f. Ministerstvo kultury ČSR/ČR – Sekretariát pro věci církevní, k. 159, roční statistické přehledy počtů, věkového složení a zaměstnanosti řeholních sester, plány/odhady úmrtnosti.

[133] Podle délky pobytu mimo přikázané místo (objekt) souhlas vydávali okresní církevní tajemníci na dobu jednoho dne až dvou týdnů, krajští církevní tajemníci na dobu dvou týdnů

Sklizeň ovoce v uzavřeném areálu Stojanova ve Velehradě nezletilými chovanci s mentálním postižením pod vedením řeholnic, osmdesátá léta

Archiv (spisovna) Kongregace sester svatých Cyrila a Metoděje, sbírka fotografií, Velehrad

udržovaly mimo ústavy a charitní domovy, a docházelo také k monitorování, evidování a kádrování jejich návštěv.[134] Oddělené klauzury jednotlivých řeholních rodin v rámci jednoho objektu byly různě přeskupovány a zmenšovány, objevovaly se snahy odnímat zejména prostory vyčleněné pro kaple. Civilní správci a správkyně objektů do klauzur vnikali a kupříkladu pod záminkou kontroly požární ochrany prováděli dozor a získávali informace, zejména o hmotných poměrech komunit. Kontrole podléhal rovněž obsah poštovních zásilek a zjišťovali se jejich odesílatelé, opět zejména kvůli evidenci případných finančních darů a jmen dárců.[135]

K typickým perzekučním postupům náleželo též rozrušování komunit a zabraňování v dodržování pravidel řeholního života. Představené řeholních komunit, zvláště ty „reakční", byly internovány v Hejnicích ve Frýdlantském výběžku. Sestry přecházely bez vědomí a proti vůli představených mezi různými pracovišti a odcházely do továrních internátů. Konflikty opakovaně vznikaly kvůli dodržování pracovního klidu o nedělích a svátcích, když pouze na některých továrních pracovištích bylo možné tyto dny světit a poté je „nadpracovat". Život řeholnicím znepříjemňovaly také časté nucené přesuny mezi různými místy pobytu: „Nejdřív nás několik poslali do Vyškova, kde byla nová nemocnice, a kdesi nás tam ubytovali. (…) Pracovaly jsme v bílých hábitech a zástěře, která se měnila dle potřeby. (…) Pak nás přesunuli na psychiatrii do Černovic. Pacienti nás měli moc rádi. Bydlely jsme tam v bývalé márnici, bylo to strašné. Později nás poslali zase jinam, i tím se nás snažili zdeptat," vzpomínala členka Kongregace sester těšitelek Božského Srdce Ježíšova Františka Monika Sebíňová, C. S. C.[136]

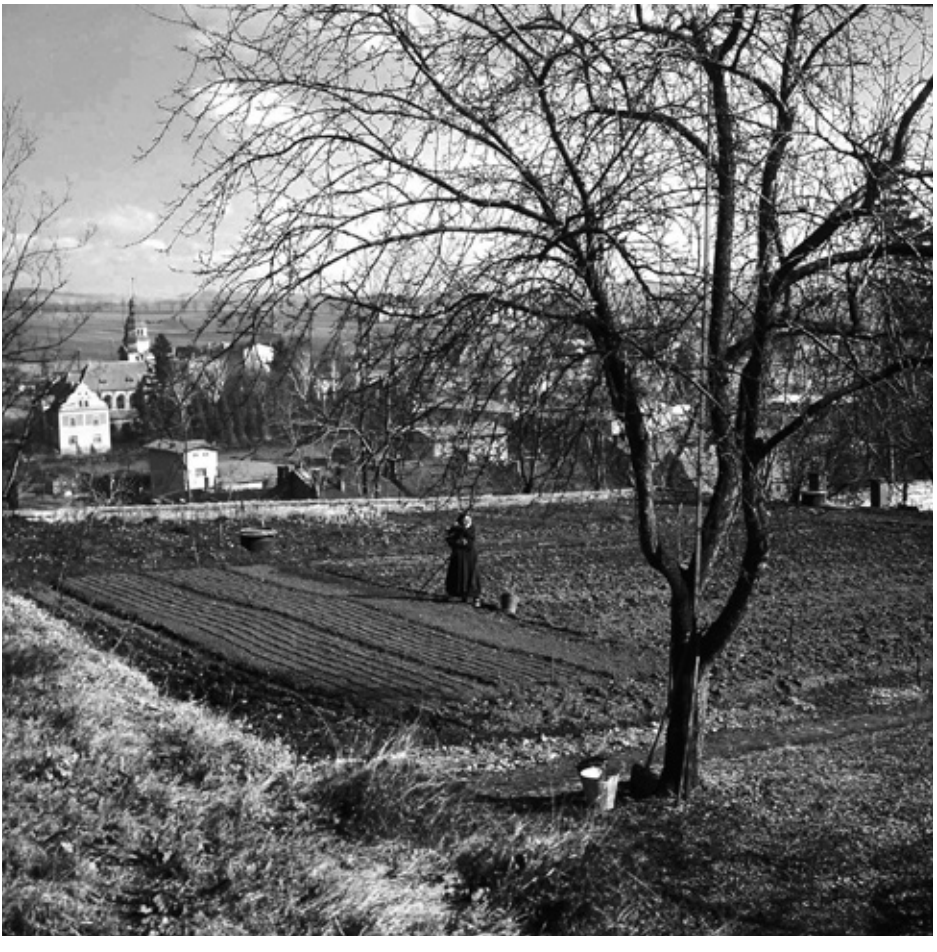
Podstatným aspektem nátlaku se stala i přímá politická převýchova. V soustřeďovacích klášterech a charitních domovech byly zřizovány

až jednoho roku a Státní úřad pro věci církevní na dobu delší než jeden rok nebo trvalou změnu místa bydliště. Návrat do přikázaného místa pobytu měl být oznámen do 24 hodin úřadu, který povolil opuštění. (*SOkA Náchod*, f. ONV Broumov, k. 519, inv. č. 862, oběžník SÚC pro okresní a krajské církevní tajemníky z 1. 12. 1950.)

[134] Přechodný pobyt mimo charitní domovy (např. při návštěvě příbuzných) byl v 70. letech povolen v maximální délce čtyři týdny ročně, jak stanovily jednotné domovní řády charitních domovů, vydané Českou katolickou charitou.

[135] *NA*, f. Náboženská matice, k. 20, zprávy od a pro hospodářského správce soustřeďovacího kláštera v Broumově z let 1952 a 1953.

[136] Monika, rodným jménem Františka. In: HLADKÁ, Kamila: *Sestry.* Želešice, Dcera sestry 2021, s. 31–49 (svědectví Františky Moniky Sebíňové, C. S. C.). C. S. C. – *Congregatio Consolatricum Divini Cordis Iesu*, Kongregace sester těšitelek Božského Srdce Ježíšova (těšitelky). – Ke komunitní paměti této kongregace po roce 1948 viz SEBÍŇOVÁ, Františka: *Sestra do nepohody aneb Jak se vedlo řeholnicím ve stínu rudého praporu: Životní příběh Matky Marty Vintrové.* Rajhrad, Kongregace sester těšitelek Božského Srdce Ježíšova 2018.

Řeholnice při práci na zahradě takzvaného Charitního domova pro řeholnice v Broumově, nedatováno

Soukromý archiv historika Miroslava Otteho, Broumov

čítárny a politické knihovničky, zde i v továrnách probíhala politická školení. Objevovaly se snahy přesvědčit sestry ke vstupu do Revolučního odborového hnutí. Běžné byly požadavky odstranit kříže a náboženskou výzdobu z interiérů objektů. Klienti ústavů a jejich rodinní příslušníci se setkávali s překážkami, když chtěli navštěvovat mše v ústavních kaplích. Toto ideologické ovlivňování se však u řeholnic nesetkávalo s úspěchem, jak dokládají aspoň dva hlasy z řady podobných: „V roce 1955 už soudruzi věděli, že s námi nic nesvedou, že nás na dělnice nepřevychovají. Režim začal vytvářet ústavy sociální péče a domovy důchodců a jeptišky jako levné síly se mu hodily,“ vypráví sestra

Helena Richardis Nováková, S. C. B.[137] „Potom zjistili, že jim [v textilní továrně v Chrastavě] kazíme národ, tak nás z fabriky dali pryč," doplňuje ji sestra Božena Cherubína Veselá, S. Praem.[138]

„Dlouhým trváním" a minimální proměnou v čase se vyznačovala záměrná a mnohostranná dehumanizace, kterou musely sdílet řeholnice s klienty a klientkami ústavů. Budovy ústavů i takzvaných charitních domovů[139] v mnoha případech nevyhovovaly z hlediska stavebního, technického ani hygienického: zatékalo do nich, chybělo nebo nedostačovalo vytápění a kanalizace, nefunkční a poddimenzované byly koupelny a toalety.[140] Sociální ústavy s imobilními pacienty byly umisťovány do několikapodlažních budov bez výtahů. Scházely nezbytné funkční prostory, mimo jiné i márnice, takže zemřelí byli ukládáni do různých provizorií.[141]

Odlidštění se odehrávalo i v dobovém byrokraticko-ideologickém jazykovém úzu, vyjadřujícím technicistní přístup. Například „sražení osazenstva" bylo výrazem pro postupy vedoucí k uvolnění místností v klášteře, „převzetí sester" označovalo jejich přesuny mezi pracovišti a umisťování do charitních domovů, „přísun řeholnic" znamenal jejich internování v soustřeďovacím klášteře, „ubikacemi" se mínila klauzura. V případě odchodu do starobního důchodu státní správa diferencovala mezi „našimi lidmi" a řeholnicemi. Ještě markantnější dehumanizace vysvítá z textů o klientech pečovatelských ústavů, v nichž se vyskytují označení „ubožáčci", „mrzáčci", „úchylní chovanci", jimž je nutné přidělovat práci pro „udržení kázně v kolektivu", „nezáviděníhodný materiál pacientů", nebo dokonce „doslova lidské zrůdy".[142]

[137] Citováno podle: JEŽKOVÁ, A.: *Tichá srdce: Kláštery a jejich lidé*, s. 416 (1. vydání).

[138] Citováno podle: *Tamtéž*, s. 262 (svědectví Boženy Cherubíny Veselé, S. Praem.) S. Praem. – *Congregatio Sororum Praemonstratensium*, Kongregace sester premonstrátek (premonstrátky).

[139] Typickým příkladem je komplex budov bývalého benediktinského opatství sv. Václava v Broumově i další objekty roku 1950 zrušených klášterů.

[140] Například ve zdevastovaném objektu broumovského kláštera bydlelo až 438 řeholnic, které měly k dispozici jen deset van v provizorní koupelně, již nebylo čím vytopit. Při technické „zkoušce" této koupelny se během jednoho dne vykoupalo 180 řeholnic. (*NA*, f. Náboženská matice, k. 20, Zpráva o revizi v SK [soustřeďovacím klášteře] Broumov, únor 1951; *tamtéž*, Zpráva o služební cestě (do Broumova), 26. 11. 1952.)

[141] Například v ústavu v Litoměřicích byly zemřelé seniorky provizorně ukládány do koupelny (*tamtéž*, f. SÚC, k. 98, Zhodnocení průzkumu v ústavech ČKCH, 9. 1. 1954).

[142] *Tamtéž*, f. SÚC, k. 97, Průzkum v ČKCH ve Šternberku, 13. 11. 1953; *tamtéž*, k. 98, Zhodnocení průzkumu v ústavech ČKCH, 9. 1. 1954; *SOkA Olomouc*, f. ONV Šternberk, k. 629, inv. č. 460, dopis církevního tajemníka ONV ve Šternberku pro krajského církevního tajemníka v Olomouci z 11. 7. 1951; *tamtéž*, f. Ministerstvo kultury ČSR/ČR – Sekretariát pro věci

Závěrem

V posledních dvou třetinách devatenáctého a prvních dvou třetinách dvacátého století se v souvislosti s vývojem nových institucionálních forem sociální pomoci a také s aktivizací římskokatolické církve v reakci na výzvy modernity ustavovaly ženské řeholní kongregace a rychle rostl jejich význam. Sociální práce v mnohosti svých forem se pro ně stala podstatnou náplní zasvěceného života. Jednoznačný status, právní základ a normy na centrální úrovni získaly kongregace roku 1900 vydáním apoštolské konstituce *Conditae a Christo* papeže Lva XIII. Vzestup počtu členek těchto kongregací byl až do meziválečného období enormní. Prvorepublikové Československo v tomto směru kopírovalo zahraniční vývoj, což platí i pro důraz na organizaci křesťanské sociální a zdravotnické pomoci. Vznikaly četné kongregační domy, podle mezinárodních vzorů byla založena organizace katolické Charity.

Poválečné zavedení národní správy do České katolické charity a její následné zestátnění bylo předzvěstí snah o likvidaci všech pomáhajících subjektů, které byly v Charitě institucionálně ukotveny, ženské řády a kongregace nevyjímaje. V rámci „Akce K“ mocenské orgány zrušily mužské i ženské kláštery a kongregační domy a internovaly řeholníky a řeholnice.

S perzekučním zásahem státu proti řeholím se po roce 1950 překrývaly a politicky i administrativně souvisely zásadní strukturální změny systému sociální a zdravotní péče. Zatímco proti řeholníkům postupoval komunistický represivní aparát nekompromisně, když důsledně potlačil a zakázal veškeré projevy jejich řeholního života (včetně nošení řeholního šatu), k členkám ženských řádů a kongregací přistupovaly oficiální autority ambivalentně. Ukázalo se totiž, že bez jejich práce, nasazení a odborných schopností v sociální a zdravotní službě se stát nedokáže obejít.

K poslednímu květnu 1950 z celkového počtu 7778 sester v českých zemích působily v nemocnicích, dětských domovech, internátech, ústavech pro osoby s fyzickým anebo mentálním postižením a domovech důchodců 5204 řeholnice.[143] Nenahraditelný přínos řeholnic na těchto pozicích nebyl dán pouze nedostatkem laického personálu, ale plynul též z jejich pracovitosti, pečlivosti a spolehlivosti, což oceňovali jak státem dosazení vedoucí pečovatelských ústavů, tak ředitelé nemocnic. Také zpráva Státního úřadu pro věci církevní určená nejvyššímu stranickému vedení z června 1954 hovořila o obětavosti řeholnic

církevní, k. 159, dopis odboru kultury ONV v Brně-venkově pro Sekretariát pro věci církevní z 26. 4. 1972.

[143] *NA*, ÚV KSČ 1945–1989, f. 100/52, sv. 13, arch. j. 86, Reorganizace ženských řeholí, 10. 7. 1950.

a otevřeně přiznávala: „Nemáme, zejména za řeholnice, které pracují jako ošetřovatelky v nemocnicích, náhradu a v dohledné době ji v plném rozsahu nebudeme mít, takže by jejich odchodem utrpěla péče v nemocnicích.“[144]

Vzhledem k nemožnosti rychle nahradit řeholnice civilním personálem a také k proměnám politického klimatu ve východním bloku po Stalinově smrti upustilo komunistické vedení v roce 1953 i od realizace takzvané Akce B, která měla „otázku řeholnic“ definitivně vyřešit jejich „převedením do civilu“. Řeholní sestry tak byly ponechány jako levná pracovní síla v sociálních ústavech pro zdravotně handicapované děti i dospělé, v domovech důchodců, na některých nemocničních odděleních a jako pečovatelky v takzvaných charitních domovech pro řeholnice v důchodovém věku. Perzekuční mechanismy nastavené v první polovině padesátých let byly jen s drobnými, dobově podmíněnými korekcemi uplatňovány až do roku 1989. Patřila mezi ně zejména ekonomická exploatace spojená s omezením osobní svobody, systematické a opakované rozrušování řeholních komunit a zpočátku znemožňování, postupně „jen“ znesnadňování dodržování pravidel řeholního života, vytěsnění na okraj společnosti v přikázaných místech pobytu, většinou ve zdevastovaných objektech v pohraničí. Průvodním jevem těchto metod a opatření byla záměrná dehumanizace řeholnic v rovině fyzické i verbální, která přitom šla ruku v ruce s dehumanizací klientů sociálních ústavů, o něž se řeholnice staraly. Pro ně měla tato zařízení nejen nevyhovující stavební a technické vlastnosti, ale též nedostatečnou kapacitu, pro jejich příbuzné pak byla i špatně dopravně dosažitelná.

Jak dokládají orální i písemně zaznamenaná svědectví jednotlivých řeholnic i kroniky celých komunit, nejhorší na tomto údělu byl však předpokládaný neodvratný zánik celého společenství, který plynul ze zákazu přijímat novicky: „Nejtěžší bylo, že jsme nemohly přijímat dorost, to byl náš kříž, protože když nemáte dorost, nevíte, jak to bude, co bude,“ vyjádřila to sestra Františka Metodějka Šobáňová, S. Praem (1930–2020).[145] Perspektiva vymření členek řeholních řádů a kongregací byla totiž přesně tím cílem, k němuž všechny popsané perzekuční kroky komunistického režimu směřovaly. Stát řeholnice akribicky evidoval a očekával jejich vymření.

Celá problematika má též nepominutelný teologický rozměr, který významně spoluutvářel žitý svět řeholnic jako historických aktérek. Zájem o slabé, zranitelné a marginalizované není samozřejmou součástí každé kultury, pro kulturu křesťanskou jde však – přes veškerou variabilitu těchto kategorií a jejich soudobé konkretizace – o aspekt typický. *Diakonia,* chápaná jako jedna z forem služby

[144] *Tamtéž*, f. SÚC, k. 4, inv. č. 53, Zpráva o situaci v římskokatolické církvi v ČSR, 24. 6. 1954. Parafráze formulace v citované zprávě dala název celé naší studii.

[145] JEŽKOVÁ, A: *Tichá srdce: Kláštery a jejich lidé,* s. 260 (1. vydání).

směřující dovnitř křesťanských komunit i mimo ně, se může projevovat kupříkladu institucionalizovanou péčí, finanční podporou anebo teologickou reflexí. Vedle nejrůznějších ústavů a domů v urbánním prostředí, nadací a darů ve spisovém materiálu, charitativní činnosti či skutků tělesného milosrdenství v úvahách teologů má tento rys ještě jeden výrazný potenciál. Tvoří totiž důležitou součást toho, jak církev a její působení vnímají lidé stojící vně církve, respektive křesťanství. Nejčastěji toto působení v pozitivním smyslu ztělesňuje řeholní sestra, moderní typ zasvěcené ženy masivně rozšířený v 19. století, jejíž civilizační výkon dokázala ocenit i sekularizující se společnost.

Abstract

The first part of the study, drawing on previous research, examines the origins and the developments of modern women's religious congregations in their historical and theological contexts, with particular attention to healthcare. The authors show that during the last two-thirds of the nineteenth century, amid a broader revival of religious life within the Roman Catholic Church, new women's religious congregations were founded. During the first two-thirds of the twentieth century, their membership increased enormously. Social and charitable work in its various forms became a central element of their consecrated life. The congregations were given a clear legal status and regulations at the central level in 1900 with the publication of Pope Leo XIII's Apostolic Constitution Conditae a Christo. *Interwar Czechoslovakia followed developments abroad. Numerous congregational houses were established, and Catholic charitable organizations developed in line with international models.*

The second part of the study draws primarily on archival sources and focuses on the Czechoslovak state's church policy after 1950 towards women's religious congregations and on their position within the new political and social order. The main focus is on the tension between the ideological visions and original plans of the state and security apparatus, on the one hand, and the reality of social and healthcare provision in communist Czechoslovakia, on the other. The authors examine the radical shift in the position of nuns, linked to the widespread crackdown on religious orders ("Akce K" *in Czech, Operation K) and the nationalization of hospitals and social care institutions, as well as the transformation of the state's methods of persecution in 1953, and the subsequent establishment of fundamental forms of economic exploitation, ideological pressure, dehumanization, and social exclusion, which persisted until 1989. In some respects, the nuns shared this experience of marginalization with people with disabilities living in social care institutions. The study examines the impact of persecution on the lives of women's religious communities and on the state social care system, which was inextricably linked to them. It highlights the irreplaceable role of nuns as carers and nurses for the sick*

and disadvantaged groups within society – a role which even the communist regime, despite its proclamations of guaranteed social security and universally accessible free healthcare, was unable to credibly deny or effectively abolish.

Keywords / Klíčová slova:

Czech lands; Czechoslovakia; women's religious congregations; nuns; care for people with disabilities; social and health care; Roman Catholic Church; communism; persecution; marginalization; Czech Catholic Charity; everyday life
české země; Československo; ženské řeholní kongregace; řeholnice; péče o osoby s postižením; sociální a zdravotní péče; římskokatolická církev; komunismus; perzekuce; marginalizace; Česká katolická charita; každodennost

DOI 10.51134/sod.2026.035

„Nepracujeme pro chválu lidskou, nýbrž pro Boha“

Působení řeholních sester v oblasti zdravotně-sociální péče v Čechách a na Moravě v letech 1950–1989

Markéta Doležalová

Ústav pro studium totalitních režimů, Praha

Zdokumentovat činnost řeholních sester v sociálních službách v době socialistického zřízení v Československu není úplně snadný úkol.[1] Je to dáno především tím, že příslušný pramenný materiál tehdejších státních institucí nabízí často účelově zkreslenou perspektivu a podklady vycházející z pohledu samotných ženských řeholních společenství jsou rozptýleny v archivech jednotlivých řádů a řeholních kongregací. Tisíce stránek těchto archivních materiálů, mezi nimiž představují svébytný a důležitý zdroj především interní kroniky těchto řeholních společenství, jsou navíc zpracovány pouze částečně nebo vůbec. Dalším důvodem je fakt, že ač byly řeholní sestry skutečnými a praktickými – nikoli teoretickými, teorii příliš nepěstovaly – zakladatelkami státní ústavní péče v socialistickém Československu po roce 1950, nestály o publicitu tehdy (což by ovšem tehdejší režim stejně neumožnil) ani později. To, v čem na tomto poli vynikaly, považovaly za svůj přirozený úkol, vyplývající z křesťanské lásky k potřebným, za projev služby bližním, zakotvený v jejich řeholních stanovách, a též za činnost směřující k oslavě Ježíše Krista. Veškeré případné pozitivní a veřejně oceňované výsledky přisuzovaly Boží pomoci a vůli, nikoli sobě.

Tato studie se věnuje zejména činnosti spojené s péčí o dívky a ženy s postižením a později též o chlapecké a mužské klienty dvou řeholních společenství: Školských sester de Notre Dame (notredamek) a Školských sester sv. Františka

[1] Název článku reprodukuje výrok představené komunity Školských sester de Notre Dame působících v ústavu pro mentálně postižené dívky v Oseku u Duchcova Josefy Prokešové, jak jej zaznamenala její kronikářka v červenci 1956 (*Archiv Kongregace školských sester de Notre Dame*, Praha-Krč, kroniky z Oseku, záznam z 10. 7. 1956).

(školských františkánek). Toto hlavní téma doplňují stručné exkurzy do činnosti Milosrdných sester sv. Karla Boromejského (boromejek) a dále Společnosti dcer křesťanské lásky sv. Vincenta de Paul / z Pauly (vincentek). Epizodicky se v ní odkazuje též na některá další řádová společenství.

Vyspělá a profesionální řádová péče, především o klienty se smyslovými handicapy, sahala hluboko do 19. století. Úspěšně se pak dále rozvíjela i počátkem dvacátého století, zejména po vzniku Československé republiky, nehledě na vznikající konkurenci péče organizované státními institucemi. Se ctí přečkala těžké časy nacistické okupace a pokračovala, ovšem za podstatně změněných podmínek, i během čtyř desetiletí komunistického panství v Československu. Ale i soudobá zdravotně-sociální péče při svém rozvoji v mnohém čerpá z tradic řádové péče, aniž by se těmto inspiracím věnovala větší publicita. V článku hledám odpověď například na následující otázky: Jak komunistický stát využíval řeholnice v sociální péči? Jaký prostor pro jistou autonomii si dokázaly řeholnice zachovat i uvnitř státních institucí? Jak zákaz přijímání nových členek řádů a kongregací ovlivnil dlouhodobou udržitelnost systému zdravotně-sociální péče, kterou ve státních institucích zajišťovaly řeholní sestry?

Prameny a literatura

Rozsah pramenů pocházejících z činnosti ženských řádů a řeholních kongregací v socialistickém Československu je poměrně velký, ovšem pro badatele spočívá obtíž v jejich roztříštěnosti, případně geografické vzdálenosti. Jedná se zejména o řeholní a kongregační kroniky včetně interních oběžníků. Je přitom třeba mít na paměti, že tyto kroniky byly sice vedeny precizně, zejména v největších řeholních domech (byť s určitými mezerami na počátku padesátých let minulého století), nicméně jejich pisatelky se obvykle vyhýbaly zaznamenávání problémů a konfliktů, zvláště pak ve vztazích se státní mocí a dozorujícími orgány. Způsob vedení kronik se v jednotlivých společenstvích řídil zavedenými pravidly. Obecně lze říci, že primární pozornost se věnovala zachycení duchovní stránky života daného společenství: připomínaly se jeho zakladatelské osobnosti, slavení zasvěcených svátků a svátků patronů společenství, skládání řeholních slibů sestrami a podobně. Daleko méně se v kronikách odrážely hmotné záležitosti spojené s každodenním provozem, a zvláště dnes již obtížně představitelné materiální nedostatky v počátcích „budování“ státní zdravotně-sociální péče. I z tohoto přístupu však existují v kronikách výjimky.

Představu o tíživé realitě, zejména v padesátých a ještě i šedesátých letech minulého století, tak lze získat spíše ze vzpomínek řeholních sester po roce 1989. Některé byly zachyceny na zvukový záznam a jsou dostupné například ve sbírkách Paměti národa. Jiné jsou k dispozici v písemné podobě, jako například vzpomínky

sester seniorek kongregace školských františkánek na fungování pečovatelských ústavů ve Slatiňanech u Chrudimi či v Budeničkách (dnes součást obce Šlapanice) na Kladensku. Při práci s těmito zdroji je však zapotřebí respektovat, že vzpomínky řeholnic, zachycené mnohdy se značným časovým odstupem, jsou ovlivněny nejen vytrácením prožitků z paměti v plynutí času, ale i možným vytěsněním některých událostí nebo jejich podvědomou úpravou, tak aby zapadaly do narativu, který si řeholní společenství vytvořila o letech perzekuce a anonymizace služby ve státních ústavech, poté co počátkem devadesátých let opět mohla vstoupit do veřejného života.

Pečeť období „zkoušek“ nesou i deníky tehdejší představené ve Slatiňanech a pozdější generální představené školských františkánek SM[2] Anny Elišky Pretschnerové (1911–1993). Zajímavým pramenem ze staršího období jsou kroniky a archiv řeholního domova Vincentinum, který byl provozován Kongregací milosrdných sester sv. Karla Boromejského a od začátku padesátých let spravován Českou katolickou charitou. Tento článek široce čerpá též z kronik a nezpracovaných sbírek dokumentů z archivů Školských sester de Notre Dame, zejména z kronik největších řeholních domů a pak i ústavů sociální péče v Praze-Krči, severočeském Oseku, Tloskově u Neveklova a dalších, které tyto sestry provozovaly.

Specifický typ pramenů, který vyžaduje kritický přístup především kvůli primárnímu zaměření na kontrolu činnosti řeholnic a restriktivní záměry v personálních otázkách, představují statistické a jiné přehledy vzniklé pro účely České katolické charity,[3] a to od počátku šedesátých let po částečné decentralizaci správy ústavů sociální péče. Je v nich dokumentována činnost spadající pod sociální referáty okresních národních výborů (ONV) a částečně i krajských národních výborů (KNV). Dále lze čerpat též z dobových tisků sestavených pro účely vzdělávání pracovníků Sekretariátu pro věci církevní (SPVC).[4] Takové materiály byly vydávány jako studijní příručky pro přednášející na školeních státních úředníků či pro pracovníky

[2] SM je vlastně cosi jako „titul“ řeholní sestry, používá se jako součást řeholního jména. Jde o zkratku složenou ze začátečních písmen slov Sestra Marie.

[3] K fungování katolické Charity a dalších charitativních aktivit srv. např. DOLEŽALOVÁ, Markéta: Změna role církve ve 20. století: Sociální služby církve aneb Charita není pouhý milodar. In: TÁŽ (ed.): *Katolická církev v Československu: Kardinál Josef Beran a jeho doba.* Praha, Katolický týdeník – Ústav pro studium totalitních režimů 2020, s. 133–150. Dále viz *Stanovy arcidiecézního svazu charity v Praze.* Praha, Arcidiecézní svaz charity v Praze 1943; NEJEZCHLEBA, Rudolf: *Dílo křesťanské charity na Ostravsku.* Ostrava, Dobročinný spolek Ludmila 1935; VAŠEK, Bedřich: *Dějiny křesťanské charity.* Olomouc, Velehrad 1941; OCKENFELS, Wolfgang: *Sociální politika na základě křesťanského obrazu člověka: Subsidiarita, rodinná politika a možnosti křesťanské charity.* Praha, Občanský institut 2005.

[4] Viz např. DAŇHEL, Milan a kol.: *Řeholní řády a kongregace.* Praha, Sekretariát pro věci církevní při Ministerstvu kultury 1979.

okresních a krajských církevních referátů. Zde je ovšem třeba se vypořádat s převažujícím ideologickým jazykem a zaměřením na vyhledávání rizik, která by pro socialistický systém státní péče mohla znamenat „aktivizace činnosti řeholnic". Kromě jiného lze v publikacích tohoto typu nalézt statistické údaje o počtech členek nejvýznamnějších ženských řádů a kongregací.[5] Například příručka *Řeholní řády a kongregace*, vydaná v roce 1979, obsahuje tehdy aktuální statistické údaje o řeholnicích působících v ústavech sociální péče a v domovech důchodců.[6]

Literatura k danému tématu je doposud poměrně chudá. V současné české historiografii se pozornost věnuje spíše vztahu socialistického státu a vládnoucí komunistické strany k církvím, zejména římskokatolické jako nejsilnější z nich, a jejich věřícím. Důkladněji byla zkoumána historie mužských řádů a řeholních společenství, především v období stalinismu, kdy byly administrativně zrušeny a jejich příslušníci čelili otevřené perzekuci a pokusům i fakticky tato společenství zlikvidovat.[7]

V posledních letech však stoupá zájem také o osudy ženských řeholních řádů a kongregací. Objevují se podnětné práce zejména historiček, které jsou zároveň členkami těchto společenství, jako například notredamka Dana Fidelis Jakšičová[8]

[5] Řády představují historicky nejstarší společenství zasvěceného života (službě Bohu). Řídí se striktní řeholí (životními pravidly). Z těchto pravidel jsou nejrozšířenější řehole sv. Benedikta nebo sv. Augustina. Členky řádů skládají tzv. slavné (doživotní) sliby se silnou církevně právní závazností. Základní sliby jsou tři: slib chudoby, čistoty (pohlavní) a poslušnosti. Členky řádů (benediktinky, dominikánky, premonstrátky a další) žily v přísné klauzuře, tj. odloučenosti od okolního světa. Kongregace se vyvinuly později na základě požadavků doby a společenských změn. Jejich počátky spadají do období po Tridentském koncilu čili doby tzv. katolické reformy – z pohledu nekatolíků protireformace – v 16. století. Členky kongregací skládají méně přísné sliby (tzv. jednoduché) a mohou se svolením představených působit mnohem volněji mimo klášter. Mohou tak vykonávat službu potřebným a vyhledávat je v terénu, zejména ve městech. Působí též v řadě výchovných či vzdělávacích a zdravotně-sociálních institucí, zakládaných jak přímo kongregacemi nebo charitami, tak soukromníky, městy, obcemi atd. Typickými kongregacemi jsou františkánky (zejména školské), boromejky, voršilky, vincentky atd. K řádům a kongregacím: AUGUSTIN Z HIPPO: *Řehole pro komunitu.* Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2004; BUBEN, Milan M.: *Encyklopedie řádů, kongregací a řeholních společenství katolické církve v českých zemích*, sv. IV/1–2. Praha, Libri 2016 a 2018; HRUDNÍKOVÁ, Mirjam (ed.): *Řeholní život v českých zemích: Řeholní řády a kongregace, sekulární instituty a společnosti apoštolského života v ČR*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 1997.

[6] Viz pozn. 4.

[7] Podrobněji ke vztahům státu a KSČ ke katolické církvi po únoru 1948 viz např. KAPLAN, Karel: *Stát a církev v Československu 1948–1953.* Brno, Doplněk 1993. K perzekuci mužských řádů srv. VLČEK, Vojtěch: *Perzekuce mužských řádů a kongregací komunistickým režimem 1948–1964*. Praha – Ostrava, Ústav pro studium totalitních režimů – Ostravská univerzita 2023.

[8] JAKŠIČOVÁ, Dana: *Dcery své doby? Školské sestry v českých zemích v letech 1851–1938 (1950).* České Budějovice, Jihočeské muzeum – Teologická fakulta Jihočeské univerzity 2012;

či dominikánka Andrea Benedicta Hübnerová. Tyto práce jsou však zaměřeny na starší období, hlavně na život řeholnic v době nacistické perzekuce nebo na rozmach ženských kongregací působících ve školství a zdravotnictví během dlouhého 19. století. Toto období bylo z hlediska vzniku a vývoje nových ženských kongregací – navzdory postupující urbanizaci a industrializaci, rozvracející tradiční základny řeholního života uprostřed zemědělských a vesnických komunit – neobyčejně dynamické a bohaté. Do nových společenství zasvěceného života vstupovaly i dívky a ženy prostého původu, především dcery z početných rolnických rodin. Službu potřebným přenesly kongregace na periferie měst a průmyslových aglomerací.[9]

Uvedenému fenoménu se věnuje aktuálně velká pozornost jak v anglofonních, tak ve frankofonních zemích.[10] Tamní badatelky ovšem akcentují spíše genderový přístup. Zaměřují se primárně na možnosti, které ženám z různých společenských vrstev poskytovalo zapojení do vedení řeholních komunit. Zkoumají rozšíření jejich uplatnění a získávání organizačních i řídicích dovedností ve společnostech, které jinak ženským zakladatelkám a „šéfkám“ příliš nepřály.[11]

Již byla zmíněna důležitost orální historie pro dané téma. Kromě výše uvedených zdrojů využívám i vlastní rozhovory s pamětnicemi takzvané tajné formace. Ty vstupovaly do kongregací skrytě v době normalizace a veřejně začaly působit až ve zlomovém období přechodu k demokracii a svobodnému rozvoji církví a náboženských společností počátkem devadesátých let. Bezprostředně se působení řeholnic ve zdravotně-sociální oblasti a jejich přínosu pro společnost věnují některé kratší studie a kvalifikační práce.[12] Badatelské úkoly v dané oblasti zůstávají tedy stále značné.

TÁŽ: *Konec času jistoty: Školské sestry v českých zemích a druhá světová válka.* České Budějovice, Jihočeské muzeum 2018; JAKŠIČOVÁ, Dana – NOVOTNÝ, Miroslav: *Služebníci pod zákonem: Zlatý věk řeholních kongregací v českobudějovické diecézi.* České Budějovice, Jihočeské muzeum – Teologická fakulta Jihočeské univerzity 2021.

9 Srv. PETRÁČEK, Tomáš: *Sekularizace a katolicismus v českých zemích: Specifické rysy české cesty od lidové církve k nejateističtější zemi světa.* Ostrava, Moravapress 2013, kapitola „Ženské řeholní kongregace a jejich civilizační dílo v 19.–20. století“. O tématu pojednává i první část studie Michala Sklenáře a Evy Richtrové v tomto čísle *Soudobých dějin / CJCH.*

10 Viz McNAMARA, Jo Ann Kay: *Sisters in Arms: Nuns through Two Millennia.* Cambridge (Mass.), Harvard University Press 1998; REESE, Abbie: *Dedicted to God: An Oral History of Cloistured Nuns.* Oxford, Oxford University Press 2014; SULLIVAN, Rebecca: *Visualhabits: Nuns, Feminism and American Postwar Popular Culture.* Toronto, University of Toronto Press 2005.

11 Viz SUENENS, Kristien: *Humble Women Powerful Nuns: A Female Struggle for Autonomy in a Men's Church.* Leuven, Leuven University Press 2020.

12 TRUNEČKOVÁ, Pavlína: *Život sester řádu sv. Voršily v období komunismu.* Diplomová práce, obhájená na pracovišti Orální historie – soudobé dějiny Fakulty humanitních studií Univerzity

Sestry notredamky v Oseku

Ženské řády a řeholní kongregace během 19. století ve velkém počtu zakládaly sociální zařízení typu sirotčinců, starobinců a ústavů pro osoby tělesně a mentálně postižené nebo se ujímaly jejich provozu na základě žádosti obecních, charitních či nadačních zřizovatelů. Takto působily též v rámci šlechtického velkostatku, kdy například Schwarzenbergové nebo Stadionové zřizovali školky v době sezonních prací pro děti svých zaměstnanců, dále sirotčince a jiné typy azylů a útulků. Řeholní sestry zde byly zaměstnávány na základě smlouvy, kterou uzavíral zřizovatel s celou kongregací. Podobně byla organizována též vzdělávací a výchovná činnost řeholnic od poloviny 19. století do konce druhé světové války, a v menším rozsahu až do konce čtyřicátých let století minulého. Omezení činnosti bylo tehdy mimo jiné důsledkem odsunutí řeholnic německého původu, po němž se snížil početní stav nejvýznamnějších kongregací o stovky sester a redukovaly se jejich možnosti přijímat nabídky zřizovatelů školek, škol a výchovných ústavů. Podobné zkušenosti mělo více kongregací (školské františkánky, voršilky nebo chudé školské sestry slavkovské), notredamky byly ale nejvíce flexibilní a neváhaly působit v předškolních zařízeních nejrůznějších zřizovatelů.

Kongregace školských sester de Notre Dame pochází z Bavorska a původně působila ve školství a výchově dívek.[13] Během druhé poloviny 19. století zdomácněla v českých zemích a již záhy po svém příchodu byly její členky potřebami doby dovedeny k tomu, aby jako jedny z prvních doplňovaly práci s nadanými dívkami péčí o děti napříč všemi sociálními vrstvami v dětských opatrovnách, sirotčincích a různých typech škol. Věnovaly se též postiženým, nejčastěji v dobové terminologii „dementním“ až „oligofrenním“ (těžší stupeň mentálního postižení) dívkám a mladým ženám. Tyto zkušenosti se jim po únoru 1948, kdy se naplno rozvinula snaha ve jménu jednotné školy vytlačit ze školství všechny církevní instituce, velmi hodily.

Karlovy v Praze v roce 2013. Dostupné online z: https://1url.cz/DeSNs; ŘEHOŘOVÁ, Zdeňka: *Kongregace školských sester III. regulovaného řádu sv. Františka*. Diplomová práce, obhájená v Ústavu dějin křesťanského umění Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 2016. Dostupné online z: https://1url.cz/OeSN4; ŠTOFROVÁ, Kateřina: *Nemocnice jako místo vztahu komunistického režimu a Římskokatolické církve po únoru 1948: Zdravotní péče a duchovní činnost Milosrdných sester sv. Karla Boromejského v nemocnici v Českém Brodě a zásahy církevního tajemníka do jejich činnosti (1948–1959)*. Bakalářská práce, obhájená v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 2020. Dostupné online z: https://1url.cz/XeSNC; ZAJONC, Petr: *Kongregace milosrdných sester III. řádu sv. Františka v poválečném Československu (1945–1969)*. Bakalářská práce, obhájená na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v roce 2023. Dostupné online z: https://1url.cz/CeSNX.

[13] Podrobněji ke vzniku a vývoji této kongregace, zejména po jejím příchodu do českých zemí, viz JAKŠIČOVÁ, D.: *Dcery své doby?*, s. 242–259.

O působení ve školství ženské řády a řeholní kongregace přišly definitivně koncem školního roku 1948/1949. Během roku 1949 se pak na poradách vedoucích komunistických funkcionářů odpovědných za církevní politiku, zejména při jednání Církevní komise ÚV KSČ (takzvané církevní šestky),[14] rozvíjely plány na hromadné zapojení řeholních sester do postátněné sociální péče. Podrobně tento aspekt církevní politiky rozpracovával v letech 1950 až 1954 Státní úřad pro věci církevní (SÚC) a později Sekretariát pro věci církevní (SPVC) při Ministerstvu školství a národní osvěty (později při Ministerstvu kultury).[15]

Po odsunu asi tří stovek německých sester zbylo na počátku padesátých let v českých zemích asi devět set padesát notredamek. Již ve školním roce 1949/1950 přišly o své nejznámější školy, jako byl učitelský ústav v domě u svaté Anny v Ječné ulici v Praze, dále o školská zařízení v Českých Budějovicích, Hradci Králové i řadě menších měst. V létě 1950 v rámci likvidačního tažení proti řeholním společenstvím musely opustit i svůj mateřinec (ústřední sídlo) v Horažďovicích a přestěhovat se odtud do Javorníka na česko-polském pomezí. Notredamky z dalších míst byly nuceně soustředěny většinou v klášterech v Broumově a v Bílé Vodě u Javorníka. Velká většina z nich (kolem osmi set mladších členek kongregace) byla poté přidělována do služby v ústavech sociální péče a domovech důchodců.[16]

Na podzim 1954 byly některé notredamky, ale i několik řeholnic z dalších dvou kongregací,[17] přesídleny do prostor zrušeného cisterciáckého kláštera v Oseku u Duchcova, využívaného předtím pro internaci řeholníků a v roce 1953 předaného do správy České katolické charity,[18] aby vykonávaly službu v nově

[14] K tomu viz BULÍNOVÁ, Marie – JANIŠOVÁ, Milena – KAPLAN, Karel (eds.): *Církevní komise ÚV KSČ 1949–1951: Edice dokumentů. Církevní komise ÚV KSČ („církevní šestka“). Duben 1949 – březen 1950*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Státní ústřední archiv – Doplněk 1994, zápis z 18. schůze církevní šestky, s. 339.

[15] Koncem roku 1968 byl reorganizovaný SPVC převeden přímo pod Úřad předsednictva vlády ČSSR s cílem dostat znovu „pod kontrolu“ během pražského jara „nepřijatelně aktivizované“ církve i věřící, včetně řeholních společností.

[16] K těmto událostem blíže viz např. GAMPEOVÁ, Barbora: *Kongregace Chudých školských sester de Notre Dame v padesátých letech.* Diplomová práce, obhájená na Katedře církevních dějin Teologické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích v roce 2008. Dostupné online z: https://1url.cz/0e0SM.

[17] V Oseku působily příslušnice následujících kongregací: Školské sestry de Notre Dame (Naší Paní, tj. Panny Marie), Milosrdné sestry sv. Kříže (křížové sestry) a Milosrdné sestry sv. Vincence de Paul / z Pauly (vincentky). Jedná se o ženská společenství zasvěceného života vzniklá v západní Evropě, která se rozšířila do českých zemí a do Horních Uher (dnešního Slovenska) během 19. století.

[18] Cisterciácký klášter v Oseku u Duchcova byl založen ve 13. století a dočkal se rozkvětu hlavně v 17. století díky podpoře pražského arcibiskupa Jana Lohela/Lohelia (1549–1622). Počátkem 18. století byl klášterní areál s přilehlými zahradami rekonstruován, ve stylu vrcholného baroka

zřízeném ústavu pro mentálně postižené dívky.[19] Sestry notredamky na stránkách svých kronik pro toto zařízení stále užívaly termín „penzión“, jak byly zvyklé z dřívější výukové a výchovné práce se zdravými dívkami. Ústav byl původně koncipován pro sto až sto padesát svěřenkyň, které sem byly přemísťovány z rušených sociálních zařízení v centrálních oblastech republiky. Roku 1961 se jeho kapacita blížila dvěma stovkám klientek. Jádrem ústavu se staly upravené prostory bývalé prelatury kláštera, postupně rozšiřované úpravami dalších budov klášterního areálu. Přestože si řeholnice, většinou bývalé učitelky v kongregačních i veřejných školách, práci s dívkami a ženami mentálně retardovanými nebo pocházejícími ze sociálně deprivovaného prostředí[20] nevybraly úplně dobrovolně, postavily se k ní čelem a začaly tvůrčím způsobem rozvíjet své zkušenosti získané při práci s nejmenšími dětmi v takzvaných opatrovnách a mateřských školkách.

Vraťme se k úvodnímu tvrzení tohoto článku, podloženému vlastním výzkumem: řeholní sestry skutečně nepotřebovaly pozitivní výsledky v péči o klienty státních ústavů v socialistickém Československu, ať už to byly kombinovaně a těžce postižené děti, dospělí, či senioři, nijak propagovat (což ostatně vedení těchto institucí plně vyhovovalo). „Ctihodná sestra představená projevila přání, aby o naší práci nepsali v novinách, protože nepracujeme pro chválu lidskou, nýbrž pro Boha, jemuž přičítáme všechen úspěch, jehož lze dosíci na základě náboženském,“ čteme v zápisu z osecké kroniky notredamek o návštěvě z ústředí České katolické charity v červenci 1956.[21] Společně s hodnostáři z Charity dorazila

jej přestavěl český architekt italského původu Octavio/Oktavián Broggio (1670–1742). Od konce 17. století při klášteru fungovala nemocnice. Po vzniku Československa byl osecký klášter postižen pozemkovou reformou a za nacistické okupace přišel o zbývající pozemky. Po válce se situace kláštera stala kritickou, protože mniši byli německého původu a podléhali odsunu. Aby klášter zcela nezanikl, dohodl se roku 1946 jeho poslední opat s českými salesiány na převzetí klášterního areálu. Ale již v roce 1950 během likvidace klášterů komunistickým režimem (Akce K) byli též salesiáni donuceni odejít a klášter posloužil k centralizaci jiných mužských řádů a později i řádů a kongregací ženských. Pokus o obnovu zdejší cisterciácké komunity po roce 1990 se nezdařil a v současnosti při klášteru působí jen společenství oblátů neboli laických spolupracovníků řádu. (Srv. *800 let kláštera Osek: Jubilejní sborník / 800 Jahre Kloster Ossegg. Festschrift*. Osek, Milan Holenda 1996.)

[19] „Dne 31. srpna 1954 žádala Česká katolická charita Školské sestry [de Notre Dame] z Broumova, aby převzaly správu nově zřizovaného ústavu v bývalém cisterciáckém klášteře v Oseku u Duchcova. (…) Charita sestry přestěhovala 10. září 1954.“ (GAMPEOVÁ, B.: *Kongregace Chudých školských sester de Notre Dame v padesátých letech*, s. 46.) Autorka neuvádí, kolik řeholnic z celkem dvaceti, jež tehdy pobývaly v Broumově, bylo do Oseku převeleno.

[20] Poznámka typická pro anamnézu nově přijímaných klientek: „…oba rodiče pijáci, dívka úřady odebrána a poslána do ústavu ve 12 letech, téměř nic neumí.“ (*Archiv Kongregace školských sester de Notre Dame*, kroniky z Oseku, 50. léta, nesignováno a nedatováno.)

[21] *Tamtéž*, zápis v kronice z 10. 7. 1956.

Transport seniorních a nemocných řeholnic ze zrušeného jezuitského kláštera v Bohosudově (dnes součást města Krupka) na Teplicku do Vidnavy v okrese Jeseník na česko-polském pomezí v padesátých letech. Pro umístění řeholnic byla vybírána odlehlá sídla, často v pohraničí.

Archiv České provincie Kongregace milosrdných sester sv. Kříže (Kroměříž), autorství a datace neuvedeny

i redaktorka *Katolických novin*, jediného státem povoleného periodika pro katolickou veřejnost. Redaktorka sestry vyzpovídala, podivovala se výsledkům práce s klientkami, výzdobě na chodbách a v dalších prostorách, chválila obrázky klientek. Nakonec projevila úmysl napsat o práci sester reportáž pro *Katolické noviny*, s čímž představená Josefa Prokešová nesouhlasila.

Z podrobných zápisů v kronice oseckých školských sester je patrná snaha o individuální přístup a živý zájem o každou klientku, ať přišla odkudkoli ze sociálně nivelizovaného prostředí a s jakkoli obtížnými projevy chování. Každá jednotlivá klientka byla při příchodu do ústavu charakterizována, byť několika větami. Kronikářka (sestra Ludmila Menclová) poctivě zapisovala, z jakého prostředí klientka přichází, s jakými zdravotními či výchovnými problémy se potýká, jak lze odhadnout možnosti jejího dalšího osobnostního rozvoje. Většinou byly klientky uváděny pod nějakou úsměvnou přezdívkou, která se vztahovala k jejich chování nebo příhodám souvisejícím s jejich příchodem.

Věrny své tradici pracovaly sestry s klientkami často na zahradě. Osecký klášter si z dob zakladatelského působení bratří cisterciáků uchoval čtrnáctihektarový park, který sestry částečně změnily v zelinářskou a ovocnou zahradu. Řeholnice se snažily zajistit klientkám nejen pracovní, ale i relaxační a zábavní program (vánoční besídky, hudební a divadelní „akademie"). Udržovaly, pokud to bylo jen trochu možné, kontakty s jejich rodinami a zvaly rodiče nebo sourozence na tyto akce. Kroniky obsahují i záznamy o křtech chovanek. Řeholnice v takových případech úzkostlivě dbaly, aby se tak dělo s písemným svolením rodičů, kteří byli pochopitelně ke slavnosti křtu přizváni.

Na klientky v Oseku příznivě působil terapeuticky vyvážený program, zařazení pracovních činností v přírodě, stimulace smyslů. Sestry nejen v rámci pobožností vedly chovanky ke zpěvu a hudbě. Denní program byl předvídatelný, ozvláštněný ale slavnostmi během „církevního roku", které zvláště mentálně postižení klienti měli velmi rádi. „Je zajímavé pozorovat, jak skoro všechny tyto … dívky mají hudební sluch a dovedou se vžít do rytmu písně i tanců. Nezdrží se ani při představení, aby si nezataktovaly a nezadupaly, když jim to jde, jak se říká, 'do noty'," popisovala kronikářka „akademii" s hudbou a divadelním představením ke svátku sv. Josefa v březnu 1961.[22]

Socialistický stát se přirozeně nechlubil tím, že nedokáže (nevalně placenou) péči o potřebné zajistit civilními zaměstnankyněmi. Avšak v době, kdy se výsledky systematické péče řeholnic z Oseku začaly dostavovat, využili úředníci blízkosti atraktivních lázní Teplice a zvali do Oseku různé oficiální návštěvy, dokonce i ze zahraničí. Dočítáme se o nich i v kronikářských záznamech notredamek: „V letní době nás překvapovaly četné návštěvy a celé výpravy školní i spolkové… Také delegace, které přijíždějí do Prahy, často zavítají do Oseka, takže zde letos byli návštěvníci ze Švýcar, Němci, Francouzi a Italové. Členové Památkového úřadu,[23] Charity,[24] Chrámové služby[25] rovněž jsou častými hosty."[26]

Do Oseku přijížděly takzvané náslechové či instruktážní skupiny řeholních sester, které se teprve měly zacvičit pro práci v sociálních službách. Na rok 1960 bylo naplánováno propuštění všech řeholních sester ze zdravotnictví, což se týkalo milosrdných sester boromejek, křížových sester, alžbětinek a některých dalších. Počítalo se tedy s jejich využitím jako personálu ve státních sociálních

[22] *Archiv Kongregace školských sester de Notre Dame*, kroniky z Oseku, zápis z 19. 3. 1961.

[23] Státní památkový úřad.

[24] Česká katolická charita.

[25] Patrně jde o Chrámové družstvo Pelhřimov, státem kontrolovaný výrobní podnik zaměřený na produkci uměleckých a liturgických předmětů pro kostely, jehož součástí byly např. i dílny malířské, sochařské, restaurátorské či výroba zvonů atd.

[26] *Tamtéž*, kroniky z Oseku z 50. let, nedatováno (záznam se vztahuje k roku 1959).

ústavech, zejména k péči o mentálně a kombinovaně postižené klienty a nemohoucí seniory. Zkušenosti řeholnic z Oseku se v této fázi využívaly i pro bývalé sestry zdravotnice. Výsledky ústavní péče v Oseku totiž oceňovaly i přední kapacity v oboru – navštívili ho a práci s klientkami velmi pozitivně hodnotili též zaměstnanci a ředitel Jedličkova ústavu v Praze na Vyšehradě.[27]

Ve výše nastíněném duchu působí práce řeholních sester ve státních výchovných a pečovatelských ústavech až idylickým dojmem. Nesmíme však zapomínat, že podmínky v počátcích působení sester, zejména v ústavech situovaných v pohraničních oblastech, byly mnohem tvrdší. Vybavení a provoz ústavů sociální péče rozhodně nebyly pro stát prioritou, což se projevovalo i na přístupu k jejich údržbě. Bližší představu poskytuje například kronika sester františkánek z druhé poloviny padesátých let, když líčí podmínky v ústavu sociální péče v Teplicích nad Metují na Broumovsku: „V ústavní prádelně byla jen jedna maličká pračka a ždímačka, prádlo se muselo vyvařovat v kotli. (…) Z první špíny je máchaly sestry v létě i v zimě v řece Metuji, jež protéká zahradou. (…) V únoru 1956 jim zamrzla voda na vaření. Také zamrzla kanalizace od prádelny, sestry stály při praní ve vodě a musely ji v kbelících vynášet, když šly k obědu do refektáře [společné jídelny], byly umáchané, všechno na nich mrzlo. (…) Voda pak v zimě netekla dva měsíce. Instalatér nepřišel, později to trochu spravil jeden fráter z Broumova. Oprava by vyžadovala velkého nákladu, jelikož však nebylo s tím počítáno při plánování, nedostal ústav na to peníze.“[28] Záznam ukazuje, že řeholní sestry si musely zvyknout řešit kritické situace při výpadku i základní podpory státu vlastními silami nebo (jako ve výše uvedeném případě) improvizovaly s pomocí bratří řeholníků z nedalekého Broumova.

Vraťme se však zpět k notredamkám. Koncem roku 1959 proběhla jejich „zakladatelská mise“ směřující z Oseku do nového ústavu sociální péče ve středních Čechách. Šlo o dodnes funkční zařízení v někdejším zámku podnikatelské rodiny Daňků, majitelů panství Tloskov u Neveklova.[29] Tloskovský ústav, transformovaný v současné době do Centra sociálních služeb a spadající pod Ministerstvo práce

[27] Tento na svou dobu velmi progresivní ústav pro těžce a kombinovaně postižené děti a mládež byl založen roku 1913 profesorem Rudolfem Jedličkou (1869–1926) (*tamtéž*, kroniky z Oseku z let 1956–1957).

[28] *Archiv Kongregace sester františkánek pod ochranou sv. rodiny* (Brno), kroniky františkánek z let 1956–1957, popis činnosti v ústavu v Teplicích nad Metují, s. 19.

[29] Panství Tloskov u středočeského Neveklova i se zdejším zámkem získal Čeněk František Daněk (1826–1893), zakladatel jedné z nejvýznamnějších českých strojírenských firem Českomoravská Kolben-Daněk v Praze (ČKD). Za první republiky a krátce po druhé světové válce patřilo panství i se zámkem jeho dědicům, synu Oskarovi a dceři Marii, kterým bylo v rámci programu znárodňování poválečné vlády zkonfiskováno.

a sociálních věcí, je moderně vybavený a patří mezi několik sociálních zařízení s rodinnými skupinami a dobrými výsledky péče.

V archivu pražské komunity notredamek jsou zachovány podrobné kronikářské záznamy o počátcích působení sester v ústavu sociální péče v Tloskově. První čtyři notredamky v roli vychovatelek a pečovatelek o děti s mentálním postižením sem dorazily 29. října 1959. Jejich převedení z Oseku si vyžádal ředitel ústavu František Vavroušek. Sestry kromě přímé práce s dětskými klienty obstarávaly i kuchyň a musely si poradit s řadou prací na úpravě zámeckých interiérů pro malé chovance. Naštěstí byly prostory ústavu po předchozích majitelích v dobrém stavu a budovu obklopoval rozlehlý park. I svým umístěním u městečka Neveklov, v krásné přírodě Sedlčanska v jižní části středních Čech, byl zámek pro nový účel vhodný. Tím se výrazně lišil od jiných ústavů sociální péče zřizovaných v různých provizoriích, často ve zcela vybydlených, dávno opuštěných středověkých klášterech. Příkladem takového nevhodného postupu bylo dočasné zřízení ústavu ve Šternberku na Olomoucku, kam příslušné úřady umístily do naprosto nevyhovujících prostor v dezolátním stavu téměř dvě stovky klientů a sester boromejek z Vincentina na Kladensku.[30]

Změnou oproti praxi, na kterou byly řeholní sestry zvyklé z Oseku, byla skutečnost, že tloskovský ústav nebyl pouze „ženský“, ale koedukovaný. První klienti začali přijíždět již počátkem listopadu 1959. Bylo to dvanáct chlapců a pět děvčat. V době úprav zámeckých prostor řeholnice velmi povzbudila jednak návštěva představené Josefy Prokešové, jednak posílení jejich řad o další sestru, která sem byla převedena z Mnichova u Mariánských Lázní. V Tloskově tak při založení ústavu působilo pět řeholnic. Ze zápisů v kronice a vzpomínek vyplývá, že i o duchovní potřeby sester bylo postaráno. Mohly využívat duchovních služeb neveklovského děkana či faráře Antonína Křiklána ze sousední farnosti Netvořice. Ústav se rychle zaplňoval a v sedmdesátých a osmdesátých letech měl více než stovku klientů.[31]

[30] Pod názvem Vincentinum od konce 19. století provozovaly boromejky sociální ústav pro postiženou mládež v někdejším letohrádku hraběte Pöttinga na pražském Břevnově. V roce 1926, kdy již kapacita na Břevnově nestačila, získaly sestry zámeček Clam-Martiniců ve Smečně na Kladensku. Tento objekt daly rozšířit a upravit, aby tam mohly přestěhovat postižené děti a mladistvé. I ústav ve Smečně nesl název Vincentinum, těšil se podpoře významných mecenášů včetně pražských arcibiskupů, např. Karla Kašpara. Avšak v roce 1950 muselo všech tři sta chovanců ze Smečna a dvacet řeholnic, které o ně pečovaly, ustoupit internátu pro učně kladenských hutí. Byli přestěhováni na Moravu a po několika dalších přesunech část z nich skončila na Velehradě. (Viz DOLEŽALOVÁ, M.: Změna role církve ve 20. století, s. 147–148.)

[31] Osobní archiv autorky, záznam rozhovoru autorky s příbuznými bývalého klienta ústavu sociální péče v Tloskově (dnešního Centra sociálních služeb Tloskov) na téma působení řeholních sester v ústavu a duchovní péče o klienty ze 17. 5. 2025.

Pohlednice s budovou cisterciáckého kláštera v Oseku u Duchcova, vložená do záznamu v rukopisné kronice sester notredamek v Oseku z padesátých let. Ve zrušeném klášteře byl v roce 1954 zřízen ústav pro mentálně postižené dívky, o které řeholnice pečovaly. Popiska na pohlednici „Pensionát debilních dívek“ v sobě spojuje dobově příznačnou stereotypizaci osob s mentálním postižením a navyklé označování ústavu jako penzionátu mezi řeholnicemi, které se dříve často věnovaly výchově a vzdělávání dívek

Archiv Kongregace školských sester de Notre Dame (Praha), kroniky z Oseku, po roce 1954

Zato udržovat ústavní péči v historicky cenném a rozsáhlém barokním areálu v Oseku bylo z dlouhodobého hlediska nereálné. Počátkem šedesátých let se zde začaly projevovat závažné problémy. Kvůli havarijnímu stavu bylo zapotřebí vystěhovat klientky z části budov u bývalého pivovaru zpět do základních prostor v prelatuře kláštera. Začal se také projevovat zákaz přijímat řeholní dorost, sestry stárly a osecký ústav se měl transformovat v charitní domov pro řeholnice-seniorky.[32] V letech 1961 a 1962 byly klientky nuceny postupně Osek opustit.

[32] Charitní domovy byly zřizovány pod záštitou České katolické charity pro řeholnice, řeholníky a kněze penzijního věku nebo chronicky nemocné. Jsou však známy případy, kdy do nich byly předčasně odsouvány duchovní osoby jen proto, že se jich například církevní

Tehdy se též projevily výsledky výchovné péče sester. Mnohé klientky si díky pracovním terapiím tak zdokonalily své dovednosti, že po odchodu z Oseku mohly pomáhat v kuchyních či při úklidu v domovech důchodců. Jiné se uplatnily v zemědělství, například v drůbežárnách nebo při sadařských a zelinářských pracích.

Školské františkánky v sociálních službách

Obdobným způsobem, jak popsáno výše, probíhala péče o klienty též v ústavu sociální péče ve Slatiňanech u Chrudimi, vedeném Školskými sestrami III. řádu sv. Františka. Tato kongregace je původně českého založení, ovšem inspirovaného rozvojem františkánských společenství charitativního a výukově-výchovného zaměření v Rakousku. Zajímavé je, že na jejím založení již neměla lví podíl šlechta, jak bylo v 19. století běžné, ale česká rodina zámožných sedláků Zahálkových. Svůj život této kongregaci doslova obětovaly všechny dcery této rodiny.[33]

Školské františkánky měly původně své ústředí právě ve Slatiňanech, koncem 19. století pak zakoupily pro mateřinec letohrádek barona Pöttinga na rozhraní pražských čtvrtí Střešovice a Břevnov (dnes v ulici Na Petynce, dle počeštěné výslovnosti uvedeného šlechtického příjmení). Provozovaly též učitelský ústav a dívčí gymnázium v Praze na Vinohradech (dnešní Arcibiskupské gymnázium) a řadu dalších penzionátů, útulků, školek a jiných ústavů. Na počátku padesátých let minulého století bylo v českých zemích něco málo přes tři stovky sester františkánek.

Slatiňany byly původně penzionátem spojeným s mateřskou školou. Po likvidaci mateřince v Praze-Břevnově, internátních zařízení pro studentky i dívky z venkova, a především po zestátnění gymnázia v Praze na Vinohradech v letech 1949–1950 byly františkánky nedobrovolně sestěhovány do centralizačního střediska v Krnově na severní Moravě. Odtud byly během roku 1951 postupně po skupinách uvolňovány do domovů důchodců nebo nemocnic a dalších zdravotnických zařízení, zejména v pohraničí a v oblastech s původním německým osídlením (například nemocnice v Podbořanech u Žatce a ve Vysokém Mýtě), kde po odsunu německých řeholnic vznikla krizová situace s nedostatkem zdravotnického personálu.[34]

---

tajemníci v místě jejich působení chtěli zbavit. Nejznámější takové zařízení vzniklo pro duchovní, řeholnice a řeholníky v Moravci u Žďáru nad Sázavou.

[33] Podrobněji viz FABÍKOVÁ, Blažena a kol.: *Stoletá cesta: Školské sestry III. regulovaného řádu sv. Františka.* Řím, Generalát Via Nicolo Piccolomini 1992.

[34] Vzpomínky na působení školských františkánek v těchto nemocnicích jsou popsány např. v denících sestry Elišky Pretschnerové (viz NOSKOVÁ, Zdislava (ed.): *Síla ve slabosti: Deník Služebnice Boží sestry Elišky Pretschnerové.* Praha – Kroměříž, Stanislav Juhaňák – Triton 2023, s. 19–20).

Sestry františkánky při rekonstrukci charitního domu pro seniorní řeholnice v Bílé Vodě na Jesenicku ve druhé polovině padesátých let

Muzeum Bílá Voda, kroniky františkánek z padesátých let, autorství a datace neuvedeny

Další pracovní možnosti byly sestrám nabízeny, k jejich nemalé radosti, při zřízení ústavu sociální péče právě v jejich někdejším domě ve Slatiňanech u Chrudimi nebo v Ernestinu v Budeničkách na Kladensku.[35] Zde začal v polovině padesátých let fungovat ústav určený pouze pro mentálně postižené dívky. Část sester působila též v ústavu sociální péče v Křižanově na Vysočině. V materiálech zveřejňovaných Státním úřadem sociálního zabezpečení se psalo, jaké bezpracné výhody poskytuje klientům státní sociální péče. V realitě všedního dne však byly fyzicky schopné klientky – nejen z ústavu Ernestinum v Budeničkách, kde byly umístěny „lehčí" případy než ve Slatiňanech – využívány k brigádám na chmelnicích i při sklizni na družstevních polích nebo při dalších zemědělských pracích (jednocení řepy). Řeholní personál ústavu jim šel vzorem a pracoval po vyčerpávajících směnách každodenní péče společně s klientkami.[36]

Na jedné straně získaly za vzornou péči ve Slatiňanech sestry františkánky pod vedením představené Anny Elišky Pretschnerové od státu ocenění a diplomy, na druhé straně jim však státní orgány nikdy plně nedůvěřovaly. Jak vnímaly řeholní sestry takovou mnohdy nejistou a potenciálně ohrožující situaci, prozrazuje zápis v deníku, který si Eliška Pretschnerová vedla. Pochází z doby, kdy působila ve Slatiňanech: „Jak mně bylo těžko, když po 10 letech zápasu o ideály … neslyšela jsem ani slovíčko o tom, že jsme bojovaly dobře. …co je to žít v nejistotě, zda mě zítra zavřou a z čeho mě obviní?"[37]

V krátkém období politického tání kolem pražského jara se řády a řeholní kongregace aktivizovaly a opustily úzce nastavené mantinely činnosti povolované státním dozorem. Jak velkou vzpruhou bylo pro ženské řády a kongregace toto uvolnění, dokládá i skutečnost, že v letech 1968 až 1971, kdy bylo dočasně povoleno přijímat dorost, vstoupilo do těchto společenství celkem dvě stě osmdesát nových členek.[38] Dnes již však nezjistíme, kolik z těchto zájemkyň o zasvěcený život bylo skutečně „nových" a v kolika případech šlo o státním zásahem „odmítnuté" novicky z počátku padesátých let. Přesto takové posílení stavu pečovatelek na přelomu šedesátých a sedmdesátých let zapůsobilo dosti pozitivně.

---

[35] Všechny tyto domy a ústavy vybudované na náklady kongregací musely řeholnice „dobrovolně darovat" státu.

[36] Tyto poměry jsou zmiňovány např. v deníkových zápiskách sestry Elišky Pretschnerové z jara 1966 (*tamtéž*, s. 61).

[37] *Tamtéž*.

[38] Viz VLČEK, Vojtěch: Geschichte der Orden. In: SCHULZE WESSEL, Martin – ZÜCKERT, Martin (eds.): *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. München, R. Oldenbourg 2009, s. 641–664, zde s. 657.

Znormalizovaný Sekretariát pro věci církevní, do jehož čela se znovu vrátil Karel Hrůza, toto vymknutí státnímu dozoru řeholnicím neodpustil.[39] Nově nastolený kurz vycházel z hodnocení minulosti sepsaného v duchu *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*, když se v něm uvádělo: „Již začátkem ledna 1968 vystoupili někteří militantní představitelé mužských a ženských řeholních společenství, zvláště dominikánky, sestry de Notre Dame, školské františkánky a voršilky, a usilovaly (*sic*) o obnovu řeholního života v plném rozsahu. Byly navazovány přímé kontakty se zahraničními generaláty a domy. Rozvinula se činnost klerikální opozice. V dubnu 1968 se sešly představené řeholních společností … v charitním ústavu v Hradišti-Znojmo[40] a dohodly se na společném postupu. Na tomto shromáždění byl zvolen výbor, tzv. Sekretariát řeholních společností v čele s exponenty politického katolicismu.“[41]

Úředníkům Sekretariátu pro věci církevní a expertům na církve a církevní politiku velmi vadilo, že „v roce 1967 absolvovalo 790 řeholnic teologické kurzy a semináře pro katechetky. (…) Hlavní pozornost řeholních společností byla soustředěna na nábor řeholního dorostu a na práci s dětmi a mládeží. (…) V rámci pečovatelské služby v rodinách provozovaly řeholnice též náboženskou výuku a stále větší počet řeholnic se zapojoval do výuky náboženství ve školách a na farách nebo na práci s dětmi v rodinách.“[42] Jmenovitě školské františkánky si vysloužily

[39] Viz TRUSINA, Šimon: Sekretariát pro věci církevní a jeho místo v církevní politice ČSR v letech 1968–1989. In: DOLEŽALOVÁ, Markéta (ed.): *Církev za totality – lidé a místa: Sborník k životnímu jubileu opata Heřmana Josefa Tyla*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2016, s. 229–246.

[40] Zde se jedná o Hradiště sv. Hypolita u Znojma, náhradní centrum-mateřinec sester boromejek. V roce 1968 i později zde pod záminkou charitních školení poskytovaly boromejky zázemí pro společné konzultace představených ženských řádů a kongregací. (Viz CHAROUZ, Jindřich Zdík: Zrušení řádů a řeholních kongregací v Československu a hledání možností dalšího působení. In: DOLEŽALOVÁ, M. (ed.): *Katolická církev v Československu,* s. 343–362, zde s. 355–356.)

[41] DAŇHEL, M. a kol.: *Řeholní řády a kongregace,* s. 76 (viz pozn. 4). Zmíněný sekretariát byl vytvořen s cílem koordinovat postup řeholních společností a reprezentativně zastupovat jejich zájmy před státními orgány. V jeho čele se pochopitelně žádný „exponent politického katolicismu“ nenacházel, mezi společnými setkáními zajišťovali činnost sekretariátu františkánští teologové a představená boromejek Antonie Vojtěcha Hasmandová společně s představenou školských františkánek Annou Eliškou Pretschnerovou. Citovaná publikace byla zpracována za účelem instruování a poučení pracovníků církevních referátů krajských a okresních národních výborů. Autorský kolektiv zde v příslušných kapitolách „Činnost řádů a kongregací do roku 1950“ (s. 66–75) a „Aktivizace řeholních společností v krizových letech“ (s. 76–82) popisuje události schematickým způsobem a s pomocí ideologicky zatížené terminologie. Celkový tón jasně ukazuje návrat k předsudečnému a podezíravému vnímání řeholních společenství ze strany státních autorit.

[42] *Tamtéž*, s. 77.

za své aktivity z konce šedesátých let nelibost, neboť jejich členky „prováděly výuku náboženství ve školách a připravovaly se na diakonát a vedení katolické mládeže i dorostu. Zvláště aktivně působily jejich komunity na faře v Krásné Hoře a v Řeporyjích.“[43] Vše se postupně vracelo do starých kolejí a řeholnice byly opět usměrněny, aby se od veřejně prováděné výchovné práce s dětmi a mládeží stáhly zpět do relativně uzavřeného a izolovaného světa ústavů sociální péče.

Ve Slatiňanech školské františkánky působily do roku 2015, kdy se ukázalo, že tamní prostory nevyhovují evropským hygienickým normám. Klienti s mentálním postižením se přesunuli do jiných sociálních zařízení ve Východočeském kraji. I v současnosti, po více než deseti letech od uzavření slatiňanského ústavu, svou někdejší pečovatelku – nyní již penzionovanou sestru františkánku – okamžitě poznali, když se s ní znovu setkali.[44]

Poměr socialistického státu k sestrám v sociálních službách

Přestože ženské řády a řeholní kongregace jako „církevní právnické osoby“ nebyly po komunistickém převratu na rozdíl od těch mužských *de iure* nikdy zrušeny, československé státní orgány v padesátých letech jednaly prakticky tak, jako by z právního hlediska neexistovaly. Neumožňovaly jim žádné styky s Vatikánem ani s centrálními domy řeholí v zahraničí, což působilo značné problémy zejména školským františkánkám, které měly své ústředí (generalát) od konce čtyřicátých let v Římě. Státní orgány neuznávaly kanonické právo a na řeholnice pohlížely jako na izolované soukromé osoby se „zvláštními náboženskými potřebami“. Panoval tak stav právního vakua, ve kterém vše, co bylo potřeba v sociálních službách oficiálně zajistit, procházelo přes ústředí České katolické charity a její pobočky nebo se řešilo ve Státním úřadu (později Sekretariátu) pro věci církevní.

Během šedesátých let byl popsaný stav z více důvodů nadále neudržitelný. Vedle postupných proměn vládnoucího systému ve směru destalinizace a opatrné liberalizace k tomu přispěly snahy katolické církve o modernizaci a přiblížení současnému světu, které přinesl Druhý vatikánský koncil, a také následná „východní politika“ papeže Pavla VI.[45] Jejím přičiněním československá vláda

[43] *Tamtéž*, s. 81.

[44] Osobní archiv autorky, záznam rozhovoru autorky se školskou františkánkou Františkou Zdislavou Noskovou ze 4. 5. 2025.

[45] Pavel VI., občanským jménem Giovanni Battista Montini (1891–1978), zastával úřad papeže od roku 1963 do své smrti a dovedl do úspěšného konce jednání Druhého vatikánského koncilu, jehož cílem bylo přiblížit katolickou církev moderní době. Již jako vatikánský státní sekretář si uvědomoval, že komunistické režimy v Evropě i Asii budou existovat dlouhodoběji, a místo politiky konfrontace, vlastní např. papeži Piu XII., hledal cesty diplomatického

vzala Svatý stolec diplomaticky na vědomí a navázala jednání s jeho zástupci. Státní orgány byly nuceny řešit zaměstnávání řeholnic alespoň podzákonnými normami, v první řadě dohodou Státního úřadu sociálního zabezpečení (SÚSZ) a Ministerstva kultury (pod jehož gesci se přesunul SPVC z Ministerstva školství a národní osvěty) o zaměstnávání řeholních sester v sociální péči. Text uvedené dohody byl zveřejněn ve zpravodaji zmíněného úřadu 26. srpna 1967.[46]

Jedná se o poměrně zásadní dokument upravující postavení řeholnic v pracovněprávních vztazích, a proto mu zde věnuji podrobnější pozornost. Jeho autoři trvali především na tom, aby pracovní smlouvy se sestrami byly uzavírány jednotlivě, a nikoli s celým řeholním společenstvím. Řeholnice se jim sice zpočátku vzpíraly, je třeba ale podotknout, že individuální pracovní smlouvy jim přinášely přece jen jistou pracovněprávní ochranu. Tato úprava patří mezi nemnohé „výdobytky“ z časů komunistického režimu, které se zachovaly i po roce 1989.

Termíny „řeholní kongregace“, „řády“, „společenství“ či „komunita“ ale pro pracovníky Sekretariátu pro věci církevní, kteří smlouvu formulovali, nepřipadaly vzhledem k oficiálním tvrzením o zániku řeholního života do úvahy. Úředníci se tedy uchýlili k oblíbenému obecnému termínu „kolektiv“. Na druhé straně ovšem museli vzít na vědomí existenci společného života řeholnic s jejich náboženskými povinnostmi a v textu dokumentu uznat, že na něj mají právo, včetně prostor pro „klauzurované“, od ostatního personálu oddělené ubytování a prostor pro kapli. Své náboženské povinnosti si řeholní sestry nicméně musely odbývat mimo pracovní dobu.

V dokumentu se též zdůrazňovalo, že přemístění řeholnic do jiného ústavu v rámci okresu či kraje, a tím spíše mezi jednotlivými kraji, vyžaduje schválení nejen od místně příslušného církevního referátu okresního nebo krajského národního výboru, ale přímo od Sekretariátu pro věci církevní. Zároveň se ovšem brala na vědomí existence řeholních představených. Ty sice oficiálně nesměly nic rozhodovat, přesto měly být o takových přesunech alespoň informovány. Další pozoruhodný bod v tomto dokumentu stanovil, že řeholnice mohou při podpisu smlouvy nebo při jiném právním jednání se zaměstnavatelem zmocnit představenou, aby jednala jejich jménem. Ve zmocnění však muselo být přesně

dialogu, pro nějž se ustálil termín „východní politika“. Papež doufal, že se tímto způsobem podaří dosáhnout alespoň obsazení uprázdněných biskupských stolců v Československu. Jednání se zástupci Svatého stolce probíhala opakovaně během 70. let, avšak vládní delegace k nim přistupovala formálně a jen z důvodů zahraniční prestiže. (Viz ŠMÍD, Marek: *Vatikán a Československo ve 20. století*. Praha – Kroměříž, Stanislav Juhaňák – Triton 2022, s. 371–383.)

[46] „…tímto opatřením byla dosavadní pracovní činnost řeholnic ustálena na následujících pracovištích: ve státních sociálních ústavech pro oligofrenní, nevzdělavatelnou mládež a v domovech důchodců … ve vybraných zdravotnických zařízeních, psychiatrických léčebnách a zařízeních pro nevyléčitelně choré.“ (DAŇHEL, M. a kol.: *Řeholní řády a kongregace*, s. 75.)

vymezeno, k jakým úkonům představenou zmocňuje a v jakém rozsahu. Na tomto místě státní úředníci opět sáhli ke kompromisní formulaci, z níž vyplývalo, že speciální postavení představených ve vztahu k jednotlivým členkám komunit se do určité míry respektuje.

Řeholní sestry ovšem mohly podle výše uvedené dohody působit jen v domovech důchodců nebo speciálních ústavech pro „oligofrenní či debilní" děti, mládež a dospělé. Dokonce se z jejich pole působnosti vyčleňovali smyslově postižení, se kterými měly původně největší zkušenosti, avšak v praxi se to striktně nerozlišovalo. Řeholnice tak nadále působily u hluchoněmých, hluchoslepých a podobně. Aby se vyplatilo zřizovat oddělené ubytování, bylo třeba v každém ústavu sociální péče zajistit skupinu nejméně pěti sester, ale ne o mnoho více. Dále se mělo dbát na to, aby prostory, které sestry budou užívat, nebyly v porovnání s prostorami pro jiný personál a pro klienty „nadměrné".

Na bohoslužbu nebo k modlitbám sester neměli mít klienti přístup. Toto nařízení se též v praxi nijak striktně nedodržovalo, velmi záleželo na postojích vedení jednotlivých ústavů. Řeholnice včetně školských františkánek si v řadě míst dokázaly vytvořit prostor pro evangelizaci klientů a jejich zapojení do bohoslužeb, což se shodovalo se záměry liturgické reformy, jednom z nejvíce patrných výsledků Druhého vatikánského koncilu. Právě zde hrály představené a seniorní sestry kongregací činných v sociální oblasti poměrně významnou roli.[47] Smluvně též měly být upraveny platové podmínky řeholnic – ne sice konkrétním výčtem stupně či třídy platového zařazení, ale výrokem, že sestry mají nárok na to, aby měly platy v takové výši jako civilní zaměstnankyně (což jen potvrzuje, že v padesátých letech tomu tak většinou nebylo a řeholní pečovatelky a zdravotnice byly podhodnocené).

Pracovní nasazení řeholnic a jejich profesionalitu dokládá značný zájem ze strany vedení tehdejších ústavů sociální péče, domovů důchodců a podobných zařízení o jejich „přidělení". Velmi o to usiloval například ředitel ústavu pro duševně nemocné děti, který byl zřízen v někdejším poutním místě a augustiniánském klášteře v Dolním Ročově poblíž Loun. Teprve po několika letech se mu podařilo získat pro práci s dětmi voršilky, které pak působily v Ročově nepřetržitě v letech 1961 až 1995. Takto na své působení v Ročově vzpomíná pamětnice sestra Květa Nives Folprechtová z Řádu svaté Voršily: „Ústav sociální péče, kde jsem pracovala, navštívila inspekce. Paní inspektorka potkala sestru, která právě šla se třemi chlapci, a zeptala se jich, zda chodí se sestrami také do kostela. Naprosto suverénně odpověděli: Ano, my chodíme. A jenom idioti do kostela nechodí. Panu

[47] K tomu viz SKLENÁŘ, Michal: *Postaveny navzdory: Vznik nových římskokatolických sakrálních staveb v českých zemích v letech 1948–1989.* Brno – Praha, Centrum pro studium demokracie a kultury – Ústav pro studium totalitních režimů 2022, s. 216–218.

Sestry těšitelky s klienty v ústavu sociální péče „Pod Doubravkou“, přestěhovaného z Teplic do Bohosudova, v padesátých a šedesátých letech. V areálu zrušeného jezuitského kláštera se staraly o 360 seniorů

Archiv Kongregace těšitelek Božského srdce Ježíšova (Brno), kroniky těšitelek z Bohosudova z konce šedesátých let

primáři[48] záleželo na tom, aby sestry ve spolupráci s ostatními zaměstnanci tvořily ustálený kolektiv, který si navzájem rozuměl a cele se věnoval dětem.“[49]

Působení řeholních sester většinou jinak vnímali profesionálové ve vedení ústavů sociální péče a dalších institucí státní sociální péče, kteří byli ochotni v zájmu získání těchto obětavých vykonavatelek náročné práce vyjít jim vstříc i ve zcela specifických požadavcích duchovního života. Dokonce tolerovali i evangelizaci svěřenců či svěřenek, kterou státní úředníci kontrolující život řeholnic pod vlivem marxistické ideologie nepřipouštěli. Bohužel se z citovaných vzpomínek již nedozvídáme, jak zmiňovaná inspekce na spontánní přiznání chovanců ročovského ústavu reagovala. Pravděpodobně nadšená nebyla, v podobných případech mohlo mít takové zjištění negativní důsledky pro řeholní personál i vedení ústavu.

Řeholnice obecně ve vzpomínkách konflikty s vedením svých pracovišť spíše nezmiňují. Neznamená to, že by k nim vůbec nedocházelo, zřejmě ale nebyly časté. Že za nimi vedení ústavů proti nadřízeným úřadům ve většině případů stálo, dokládá i skutečnost, že pro řadu mladších sester se vedoucím pracovníkům ústavů podařilo získat povolení ke studiu zdravotních škol, pokud dosud měly jen praxi, a nikoli příslušné vzdělání v oboru. Alespoň v Ročově tomu tak bylo a sestry mohly studovat zdravotnickou školu v Mostě.[50] Obecně byla otázka zvyšování kvalifikace řeholnic bolavou záležitostí, protože státní úřady jejich studium nijak nepodporovaly. V konkrétních případech ale musely nakonec vyjít vstříc potřebám jejich zaměstnavatelů.

Když sestra Květa Nives Folprechtová vzpomíná na svou práci s dětmi s nejrůznějšími diagnózami, od hyperaktivity a poruch osobnosti až třeba po kleptomanii, hodnotí ji celkově těmito slovy: „Těch dvacet let práce s dětmi, ač to bylo někdy velmi náročné, nás těšilo. Pro mě to bylo nejhezčí období života.“[51] Vyjádřila se tak bezpochyby i za mnohé své kolegyně ve službě potřebným. Přístup řeholních sester ke klientům a klientkám se vyznačoval velkou trpělivostí a pečlivostí. Pracovní doba jim nekončila po osmi hodinách, neodcházely na mateřskou dovolenou ani nevyžadovaly tři týdny prázdninové dovolené v létě. Tyto výhody oproti civilnímu personálu, který se navíc v okolí ústavů situovaných často v odlehlých místech obtížně získával, dovedli ředitelé ústavů ocenit. Dokonce sestrám povolovali nošení řeholních hábitů, což například ve Vincentinu, převedeném do areálu Velehradu u Uherského Hradiště, nejznámějšího poutního místa Moravy, povoleno nebylo.

---

[48] Jednalo se o lékaře Zdeňka Kopeckého, který byl podle citované vzpomínky rovněž věřící.

[49] Vzpomínky sestry Nives Folprechtové jsou zveřejněny v knize Ireny Tatíčkové *Řehole: Skutečné příběhy českých řeholnic a řeholníků v soukolí totality* (Zlín, Kniha Zlín 2024, s. 21–56, zde s. 39).

[50] *Tamtéž*, s. 41.

[51] *Tamtéž*, s. 40.

Podle původních plánů měly být řeholnice v roce 1960 zcela odstraněny ze státního zdravotnictví a nahrazeny civilními zaměstnankyněmi, u kterých se vzhledem k péči o rodinu musel dodržovat zákoník práce. Ukázalo se však, že místo jedné řeholnice je třeba přijmout dvě civilní zdravotní sestry, a stanovený termín této všeobecné náhrady se odsouval na další roky, až byl na konci šedesátých let zcela opuštěn.

Díky statistikám v materiálech Sekretariátu pro věci církevní určeným na pomoc pracovníkům církevních referátů lze přitom sledovat, jak „přirozenou cestou“ řeholních sester ubývalo. Přesnější představu poskytují údaje o počtu členek významných ženských řádů a kongregací ke konci sedmdesátých let a během osmdesátých let (pokud jsou dostupné) v porovnání s rokem 1950 v následující tabulce. V sedmdesátých letech byla ovšem situace ještě stále udržitelná, protože koncem předešlého desetiletí před nástupem normalizace bylo umožněno novicky jednorázově přijmout. V osmdesátých letech se situace rapidně zhoršovala. Řeholnice stárly, vymíraly a razantně se zrychlilo jejich nahrazování civilním personálem.

Počty členek ženských řádů a řeholních kongregací v českých zemích na konci 70. a během 80. let v porovnání s rokem 1950[52]

Řády a kongregace	70. léta	80. léta		K roku 1950
		v charitních domech	v činné péči v ÚSP	
Notredamky	397	276	40	949
Boromejky	460	268	69	1048
Křížové sestry	345	–	–	1414
Školské františkánky	178	104	44	339
Šedé františkánky	223	–	–	398
Těšitelky	188	28	33	140
Cyrilky	115	27	51	122
Mariánky neboli Dcery Božské lásky	91	–	–	163
Vincentky	97	86	7	188

[52] Údaje pro 70. a 80. léta jsou převzaty z publikace: DAŇHEL, M. a kol.: *Řeholní řády a kongregace*, s. 70–74. Pro 70. a 80. léta ovšem platí, že počty uváděné v oficiálních statistikách jsou podhodnocené. Z pochopitelných důvodů se zde nemohla promítnout existence tajně přijatého a formovaného ženského řeholního dorostu. Údaje z roku 1950 čerpám ze seznamu ženských řádů a řeholních kongregací v následující edici dokumentů: BULÍNOVÁ, M. – JANIŠOVÁ, M. – KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise ÚV KSČ 1949–1950*, s. 362 (viz pozn. 14). Pomlčky v tabulce znamenají, že údaje pro dané období chybějí. ÚSP – ústavy sociální péče.

Při porovnání údajů v tabulce je patrné, že počty řeholních sester (zejména mladších a práceschopných) během normalizace strmě klesaly. Celkový obraz je však poněkud zkreslený, protože řada komunit si vychovávala dorost ilegálně a mladé sestry v civilu pracovaly v ústavech a domovech důchodců, samozřejmě bez úřední evidence. Podle vzpomínek těchto tajně formovaných řeholnic zaznamenaných v devadesátých letech k tomu docházelo například ve Slatiňanech, v domově důchodců v Praze-Dejvicích, v ústavu sociální péče v Poustevnách,[53] v Psychiatrické léčebně Ročov, ale například i v „charitních" lázeňských domech v Jánských Lázních či v Mariánských Lázních. Tyto řeholnice působily též v „polepšovnách", neboli v ústavech pro „narušenou mládež", například v Albrechticích v Krkonoších.

K současné situaci

Přes značný úbytek dorostu se řeholnice po listopadu 1989 ze společensky prospěšných činností a služeb nevytratily. Příkladem za všechny může být mediálně známá boromejka sestra Ivana Angelika Pintířová, která rozvíjí sociální práci na širokém poli. Do veřejného povědomí vstoupila jako ošetřovatelka prezidenta Václava Havla v závěrečném období jeho života. Působila též při práci s vězeňkyněmi v rámci unikátního programu Domova sv. Karla Boromejského v Praze-Řepích, který propojuje svět žen ve výkonu trestu s péčí o seniory a děti vězeňkyň. Dále se věnovala práci s problémovými dětmi a mládeží.[54] Aktuálně působí jako diecézní ředitelka pro Papežská misijní díla, která jako církevní nezisková organizace řídí a koordinují činnost misií v katolické církvi, je vychovatelkou ve výchovném ústavu v Křešíně na Pelhřimovsku a jednou z moderátorských osobností pořadu *Jak to vidí…* v Českém rozhlase.[55]

Ne každá řeholní sestra má ovšem dar přizpůsobit se požadavkům současné doby natolik, aby zvládla vystupovat v rozhlasových pořadech, moderovat je nebo fungovat na sociálních sítích. Řeholní sestry se ale prosazují v řadě nových působišť a aktivit: v hospicových domech a terénních službách pro odcházející, nevyléčitelně nemocné pacienty, v mateřských centrech, v práci se skauty, s romskými dětmi a s dětmi na ulici. V poslední z uvedených činností se nejvíce angažují salesiánky neboli Dcery Panny Marie Pomocnice.

---

[53] Jedná se o Horní a Dolní Poustevnu ve Šluknovském výběžku, kde dodnes fungují integrovaná a modernizovaná zařízení pro osoby s postižením.

[54] Viz knižní rozhovor Angeliky Pintířové s Janem Paulasem a Tomášem Kutilem *Padá mi to z nebe* (Praha, Portál 2017).

[55] Angelika Pintířová. In: *Wikipedie: Otevřená encyklopedie* [online], poslední editace 28. 10. 2025. [Cit. 2026-08-20.] Dostupné z: https://1url.cz/oeS5y.

Boromejky si dosud udržují podíl na zajištění chodu i vedení pražské nemocnice Pod Petřínem. Jednání o předání nemocnice státem zpět kongregaci započalo ve funkčním období ministra zdravotnictví Martina Bojara (1990–1992), k vlastnímu převodu pak došlo na jaře 1993. Byla to též „dobrodružná“ akce, kdy ministerští úředníci projevovali nedůvěru, zda sestry provoz nemocnice zvládnou. Nemocnici přebírala tehdejší představená kongregace Anna Remigie Češíková, skromná, avšak odhodlaná žena, která se nezalekla právních, finančních a organizačních problémů spojených s převzetím zdravotnického zařízení limitovaného svými dispozicemi i technickým stavem historických prostor.[56] Nemocnice je v současnosti po náročné rekonstrukci, díky níž snese kvalita zde poskytované léčebné péče srovnání s mnohem novějšími a většími zdravotnickými zařízeními. Navíc nabízí pacientům i jejich rodinám zotavení v nedávno vytvořené meditativní zahradě. V nemocnici nyní pracuje okolo pětadvaceti řeholních sester, v závislosti na tom, jak jsou potřeba též v mateřinci ve Šporkově ulici na Malé Straně nebo v doléčovacím ústavu pro seniory v Praze-Řepích. Řeholní zdravotnice jsou plně integrovány mezi ostatní civilní personál. Sestra Češíková vede sídlo boromejek při papežské koleji Nepomucenum v Římě a věnuje se procesu beatifikace někdejší politické vězeňkyně a představené kongregace boromejek v sedmdesátých letech, výše zmiňované Antonie Vojtěchy Hasmandové (1911–1993). Je autorkou řady biografických publikací o této pozoruhodné ženě i editorkou jejích dopisů z vězení.[57]

Tyto povzbudivé příklady nemohou zastřít obecně nesnadnou situaci ženských řeholních společenství v současné české společnosti, a to i ve srovnání s dobou nesvobody před listopadem 1989. Abychom se neomezovali pouze na nejznámější a původně nejrozšířenější řeholní společenství (notredamky, františkánky různých směrů), zastavme se u Kongregace dcer křesťanské lásky sv. Vincenta de Paul neboli vincentek a porovnejme současný stav jejich společenství s výchozím minulým stavem. Toto společenství působí především ve zdravotnictví a sociálních službách a má relativně silné zastoupení jak v českých zemích, tak zejména na Slovensku. Dobu perzekuce v padesátých letech prožilo sto sedmdesát tehdy mladých sester vincentek v továrním provozu, v textilkách Velveta ve Varnsdorfu, Holba v Hanušovicích, Seba v Horním Tanvaldu a jinde. Starší sestry byly soustředěny v severočeském a severomoravském pohraničí – v Jiřetíně pod Jedlovou a v Bílé Vodě u Javorníka. Během šedesátých až osmdesátých let pak vincentky působily v sedmadvaceti domovech důchodců (například v Brně, Mariánských

[56] Osobní archiv autorky, záznam rozhovoru autorky se sestrou Annou Remigií Češíkovou realizovaného při příležitosti oslav 30. výročí návratu nemocnice boromejkám 12. 4. 2023.

[57] Srv. ČEŠÍKOVÁ, Remigie: *Matka M. Vojtěcha Hasmandová SCB: Jsem v dlani Boží.* Praha, Kongregace Milosrdných sester sv. Karla Boromejského – Cesta 2013.

Lázních, Teplicích-Šanově nebo Vrchlabí) a v devíti ústavech sociální péče, kde se staraly o mentálně postižené děti, mladistvé, ale i dospělé muže (například v Lobendavě ve Šluknovském výběžku, Kytlici u České Kamenice, Žampachu v podhůří Orlických hor nebo ve Svitavách, kde se společenství v počtu čtyř či pěti řeholnic udrželo až do druhé poloviny devadesátých let). Ještě koncem osmdesátých let tak u nás působilo v sociálních službách několik desítek sester vincentek.

Současná personální situace společenství je mnohem méně utěšená: čtyři sestry působí v domově pro penzionované kněze ve Staré Boleslavi, jedna pracuje jako zdravotnice v nemocnici v Praze na Bulovce, dalších pět sester v Praze poskytuje v rámci projektu Arcidiecézní charity Praha „Centrum pomoci sv. Lujzy" materiální a potravinovou pomoc sociálně slabým rodinám a vede nízkoprahové centrum pro bezdomovce. Další komunita vincentek působí v Hradci Králové; do roku 2018 pracovaly ve zdejší fakultní nemocnici, poté se pod patronací místní Charity začaly věnovat bezdomovcům a terénní ošetřovatelské službě. Podobným způsobem funguje další trojice sester se sídlem v Brně v Tyršově ulici, když zajišťuje službu nemocniční duchovenské péče pro pět brněnských nemocnic, navštěvuje osamocené seniory a podobně.[58]

Podobná je ovšem personální situace a rozsah výkonu zdravotně-sociální péče u většiny dosud činných ženských řeholních společenství. Jejich práce v sociálních službách, tak široce využívaná během let 1950 až 1989, nenaráží v současnosti na politické nebo ideologické překážky, ale je omezována citelným nedostatkem řeholního dorostu. A pokud již dorost přichází, nemůže se v potřebné míře opřít o zkušenosti rovněž nepočetné střední generace, která ani v uvolněnějších podmínkách osmdesátých let nemohla plně rozvinout svůj potenciál. Z diskusí mezi sestrami, popřípadě ze závěrů mezinárodních setkání jejich představených, nicméně vyplývá, že se s danou situací nesmiřují a nadále hledají cesty, jak i s omezenými silami ve službách potřebným zůstávat.

Například v létě 1997 se v prostorách kláštera sester voršilek na Národní třídě v Praze konalo setkání zástupkyň konferencí vyšších představených ženských řeholí střední a východní Evropy (z České republiky, Slovenska, Polska, Maďarska, Běloruska, Černé Hory, Chorvatska, Bosny a Hercegoviny, Rumunska, Ruska a Ukrajiny). České řeholnice zde byly zastoupeny mimo jiné školskou františkánkou Františkou Zdislavou Noskovou, která na základě své osobní zkušenosti přednesla příspěvek o misiích v Kazachstánu.[59] Obecně je patrné, že řeholní společenství, kterým se přes veškerá rizika spojená se sledováním

[58] Informace čerpám z internetové komunikace se sekretářkou provincie sester vincentek, sestrou Cecílií z července 2026.

[59] Viz *Setkání konferencí vyšších představených ženských řeholí střední a východní Evropy Praha, 18.–23. 8. 1997*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 1997, s. 117–119.

bezpečnostními orgány podařilo vychovat v sedmdesátých a osmdesátých letech tajně nový dorost (což byl právě případ školských františkánek), byla ještě koncem devadesátých let výkonná a při síle. Mohla si tak dovolit vysílat sestry i do vzdálených misií ve velmi obtížném prostředí, jakým byl z náboženského hlediska velmi pestrý postsovětský Kazachstán. Katolická misie tam narážela i na značnou nepřízeň pravoslavné církve, která stále chápala tuto oblast jako své prioritní působiště.[60]

O další dvě dekády později je personální situace řady ženských řeholních společenství mnohem více napjatá. Nové členky přicházejí pouze jednotlivě a energii společenství značně podvazuje péče o stoupající počet sester v seniorním věku. Přesto, zcela v duchu svých zakladatelek a zakladatelů, nehodlají složit ruce v klín a nevzdávají se naděje v možnosti dalšího rozvoje.

Tato studie vznikla jako součást projektu „Virtuální muzeum perzekuce katolické církve na území českých zemí v letech 1938 až 1989“ (č. DH23P03OVV076), podpořeného Ministerstvem kultury ČR v rámci programu NAKI III a realizovaného v Ústavu pro studium totalitních režimů ve spolupráci s Památníkem Terezín.

Abstract

The article examines the work of religious sisters in state-run health and social care services in Czechoslovakia between 1950 and 1989. It focuses primarily on two of the most prominent women's religious congregations, the School Sisters of Notre Dame (commonly known in Czech as notredamky*) and the School Sisters of St Francis (*františkánky*), with supplementary examples from the Sisters of Charity of St Vincent de Paul (*vincentky*) and the Sisters of Mercy of St Charles Borromeo (*boromejky*). The author argues that, following the dissolution of their convents and religious houses in the early 1950s, religious sisters in communist Czechoslovakia found themselves in a marginalized position and a legal vacuum. Unlike male religious orders and congregations, their female counterparts were never formally abolished by law, yet in practice the state authorities acted as though they did not exist. The state employed religious sisters in industry and agriculture, but above all in social care institutions (facilities for people with disabilities, retirement homes, and institutions for "troubled" youth) as well as in hospitals. Many sisters had extensive prior experience of working in care institutions, and the state was unable to provide social services without their assistance, although the authorities never publicly acknowledged this fact. The original plans to replace religious sisters with*

[60] Osobní archiv autorky, záznam rozhovoru autorky se školskou františkánkou Františkou Zdislavou Noskovou ze 4. 5. 2025.

lay staff were therefore gradually postponed and eventually abandoned altogether. The author addresses a number of questions: how the transition from the centralized internment of religious sisters to their employment in social services took place; how the original educational mission of some of the sisters shaped their work with residents of care institutions; what scope the sisters were able to preserve for their spiritual needs; how their position changed over the four decades of communist rule; and to what extent their care work was perceived as "naturally feminine" and consequently undervalued in financial terms. The article draws primarily on congregational chronicles and the sisters' own recollections, which enable the author to foreground the perspectives of religious sisters themselves.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Czech lands; women's orders and religious congregations; health and social care; Catholic Church; communism; School Sisters of Notre Dame; School Sisters of St Francis
Československo; české země; ženské řády a řeholní kongregace; zdravotně-sociální péče; katolická církev; komunismus; Školské sestry de Notre Dame (notredamky); Školské sestry sv. Františka (františkánky)

DOI 10.51134/sod.2026.034

Ray Charles v Paláci kultury 1. listopadu 1989

Paleta interpretačních vrstev jedné kulturní události

Jiří Andrs

Ústav historie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

V moderní době je populární hudba intenzivně propojená s životy většiny lidí.[1] Nejde jen o každodenní poslech. Hudební průmysl tvoří významný hospodářský segment. Mnoho zlomových politických událostí bylo kognitivně a emocionálně provázáno s hudebním doprovodem. Úplně nejdůležitější je ale význam populární hudby pro stratifikaci generací. Mladí lidé opírají svůj generační stylový projev nejčastěji právě o hudbu, její výpověď a interprety, čímž spoluvytváří ducha doby. Z těchto důvodů můžeme výzkum populární hudby zařadit do sféry zájmu sociálních dějin. A našli bychom k tomu řadu různorodých příkladů i v historii komunistického Československa.

Šestnáct dní před začátkem „sametové revoluce" se v pražském Paláci kultury odehrálo vystoupení legendárního amerického zpěváka a pianisty Raye Charlese. Československá společnost byla tehdy už v pohybu a citlivě reagovala na impulzy, které narušovaly rutinní normalizační pořádky a vnášely do nich závany svobody. Nabízí se otázka, proč se tato kulturní událost později příliš nepřipomínala a její obraz v paměti společnosti vybledl? Proč se Ray Charlesův koncert ani v nejmenším nestal součástí příběhu o pádu komunismu v Československu?[2]

[1] Autor by za podněty k textu rád poděkoval váženým kolegům Jakubu Rákosníkovi a Jakubu Machkovi.

[2] O koncertě se nezmiňuje žádná z následujících monografií pojednávajících o pádu komunismu v Československu: KRAPFL, James: *Revolution with a Human Face: Politics, Culture, and Community in Czechoslovakia, 1989–1992.* Ithaca (NY) – London, Cornell University Press 2013; PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu.* Praha, Scriptorium 2011; VANĚK, Miroslav a kol.: *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu. Životopisná vyprávění.* Praha, Academia 2019; SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize. Od listopadu 1989 do června 1990.* Praha, Prostor 2003; RÁKOSNÍK, Jakub – SPURNÝ, Matěj – ŠTAIF, Jiří: *Milníky moderních*

První polovina článku v hrubých obrysech rekapituluje životní osudy hlavního aktéra, přibližuje jeho recepci v socialistickém Československu a poté přináší na základě dobových recenzí zevrubnou rekonstrukci koncertního večera Raye Charlese v Paláci kultury spolu s průhledem do širšího organizačního zákulisí Paláce kultury. Druhá polovina nejprve načrtává kontext vystoupení západních hvězd pop music v normalizačním Československu a poté nabízí pokus o interpretaci koncertu, sestavený z několika různých vrstev, se záměrem dobrat se odpovědi na výše položenou otázku, přičemž nastiňuje další souvislosti.[3]

Významnou inspirací pro psaní tohoto článku byla kniha historika Přemysla Houdy *Normalizační festival: Socialistické paradoxy a postsocialistické korekce*.[4] Autor se zde zabývá žánrem folku, ilustruje na něm ale obecnější závěry. Zdůrazňuje, že při interpretaci koncertních událostí v období pozdního socialismu je nezbytné rozšířit záběr a analyzovat i to, co není na první pohled patrné: jejich organizační pozadí.[5] Také v článku věnovaném vystoupení Raye Charlese nahlédneme do zázemí koncertu v tomto duchu. Hned poté se ale výklad s postupem Přemysla Houdy rozchází a vrací se zpět k zavrhovanému pódiovému diskurzu, ovšem v interpretačně rozvinuté podobě. Vystoupení americké hudební legendy v moderním kulturním domě, navíc ve společenské atmosféře krátce před zhroucením státního socialismu, totiž nabízí mimořádnou příležitost

českých dějin: Krize konsenzu a legitimity v letech 1848–1989, Praha, Argo 2018. Neuvádí jej ani populární literatura typu knížky Martina Ježka *Můj rok 1989* (Brno, BizBooks 2019) nebo publikace pojednávající o populární hudbě ve sledovaném období (viz VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll? Hudební alternativa v komunistickém Československu*. Praha, Academia 2010; LINDAUR, Vojtěch – KONRÁD, Ondřej: *Bigbít*. Praha, Torst 2001; POSPÍŠIL, Ivo: *Příliš pozdě zemřít mladý*. Praha, BigBoss 2015; DORŮŽKA, Lubomír: *Panoráma paměti*. Praha, Torst 1997). Po dvaceti letech koncert připomněl deník *Blesk*, ovšem se špatnou datací (30. říjen 1989: Ray Charles na Intertalentu. In: *Blesk* (30. 10. 2009). Dostupné také online z: https://1url.cz/Se48J).

[3] Pokouším se zde o využití multiperspektivity (viz Multiperspectivity: What It Is and Why Use It? In: *teachinghistory.org* [online]. [Cit. 2026-07-15.] Dostupné z: https://1url.cz/se48w).

[4] HOUDA, Přemysl: *Normalizační festival: Socialistické paradoxy a postsocialistické korekce*. Praha, Karolinum 2019.

[5] Tento přístup se v knize opakovaně vrací, jako např. v podkapitole „Uhranutí pódiem" (s. 18–22), dále viz např. s. 77–78, 91–92 aj. Deklaruje, že „musíme odložit skrytě disidentský (a často retrospektivně konstruovaný) diskurz 'pódia'" (s. 23), a vybízí: „Neztrácejme však ze zřetele, že lidé, kteří organizovali folkové koncerty, byli velice často titíž lidé, kteří organizovali koncerty rockové. Proto budeme na některých místech hovořit i o pozdně socialistické rockové hudbě (například o Rockfestech), protože z hlediska zázemí tyto dva hudební žánry nelze vždy úplně snadno oddělit." (s. 24, pozn. 28) Houda dokonce tvrdí, že skrze porozumění tomu, jak fungovala folková scéna, můžeme lépe porozumět „pozdnímu socialismu jako takovému" (s. 23).

pro prostorovou analýzu koncertu a významových konotací, jež vzešly právě z „pódiové“ situovanosti. Spojením toho, co Houda prosazuje a co odmítá, tedy zdánlivě protichůdných tendencí, může podle mého názoru vzniknout kvalitativně nové historiografické porozumění této kulturní události.

Druhý inspirační impulz pro tuto studii přinesla kniha hudebního publicisty Michala Bystrova *Od Armstronga k Bécaudovi: Legendy světové hudby v Československu*,[6] která popisuje návštěvy dvaceti zahraničních hudebníků či hudebních souborů v Československu v letech 1928 až 1989. Nejedná se o akademickou práci, přitom v praxi bezezbytku naplňuje výše nastíněný Houdův požadavek na *pohled za diskurz pódia*. Bystrov sice rozebírá významné koncerty, nicméně ty jsou pro něj spíše špičkou ledovce a předkládá komplexnější obraz, ve kterém spojuje koncertní večery, organizační procesy, reakce místních fanoušků i názory vystupujících hudebníků na Československo. Autor ovšem nezahrnul do své knihy návštěvy Raye Charlese, nevěnoval se ani jednomu ze dvou dvojkoncertů, které zde slavný americký zpěvák a pianista v osmdesátých letech odehrál.

Co se týká archivních pramenů, článek těží zejména z nezpracovaného fondu Paláce kultury v Archivu hlavního města Prahy.[7] Ten nabízí ucelený pohled do hospodaření a „mikropolitiky“ této kulturní instituce, jakkoli poskytuje jen málo informací přímo o vystoupení Raye Charlese. Další informace o fungování Paláce kultury nabízejí také fondy Národního výboru hlavního města Prahy) a Městského výboru KSČ v Praze.[8] Naopak několik pokusů vyhledat informace o aktérech prostřednictvím Archivu bezpečnostních složek bylo neúspěšných. Dále mi posloužil dobový tisk (*Tvorba*, *Mladý svět*, *Melodie*, *Gramorevue*, *Rudé právo*, *Vlasta*, *Obrana lidu* a další), který otiskoval mimo jiné koncertní recenze, a další dobové texty.

Z odborné literatury jsem se (kromě výše uvedené knihy Přemysla Houdy) opíral o práce dalších historiků či historiček[9] (včetně vlastních starších

---

[6] BYSTROV, Michal: *Od Armstronga k Bécaudovi: Legendy světové hudby v Československu. Jak nás změnily a my změnili je.* Praha, Galén 2022.

[7] *Archiv hlavního města Prahy* (*AHMP*), fond (f.) Palác kultury (nezpracováno). Za zprostředkování těchto archiválií děkuji Jiřímu Borovskému z AHMP.

[8] *Tamtéž*, f. Zápisy ze zasedání rady a pléna ÚNV [Ústředního národního výboru], NVP [Národního výboru hlavního města Prahy], rady a zastupitelstva hlavního města Prahy; *tamtéž*, f. Komunistická strana Československa – městský výbor Praha.

[9] Viz zejména DIESTLER, Radek: Pro pár špinavejch zlaťáků, pro falešnou slávu: Proměny managementu české populární hudby ve druhé polovině 20. století: In: VANĚK, Miroslav – KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Příběhy neobyčejných profesí: Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace.* Praha, Karolinum 2014, s. 273–317; FIKAROVÁ, Lucie: *Plzeň punková a metalová: Punková a metalová alternativní hudební scéna v Plzni (1983–1995).* Praha, Karolinum – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2023; MACHEK, Jakub: Dvě disko generace:

studií)[10] a také o texty hudebních publicistů.[11] Nemohl jsem se přitom obejít bez uznávaných pamětí muzikologa, hudebního publicisty a překladatele Lubomíra Dorůžky[12] a podrobného životopisu Raye Charlese od amerického spisovatele, hudebního kritika a písničkáře Michaela Lydona.[13] Knihy a články hudebních publicistů mají při výzkumu populární hudby v soudobých dějinách nezastupitelný význam. Přinášejí komplexní znalosti faktografie a spletitých souvislostí, často i nenahraditelný cit pro věc a mohou poskytnout inspiraci svou schopností lyrizovat výklad. Jistá míra hudebně publicistického přístupu dokáže vnést do historických příběhů odlehčení, emoce a obrazotvornost.

V informacích o československých vydáních skladeb Raye Charlese či jejich remacích pracuji se sběratelským serverem Discogs, který je užitečným internetovým nástrojem pro dějiny populární hudby.[14] Relevantní audiovizuální prameny sestávají z krátkého dokumentárního filmu o návštěvě Raye Charlese v Praze na podzim 1989,[15] záznamu jeho koncertu v Praze

Československý pop pod vlivem disko horečky. In: *Acta Musei Nationalis Pragae – Historia*, roč. 74, č. 3–4 (2020), s. 44–55 (tematické číslo „Hudební mainstream v Československu mezi 60. a 90. lety 20. století", eds. Tomáš Kafka a Jiří Andrs); PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011; SABROW, Martin: Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 196–208; SCHORMOVÁ, Františka: Stalinův černý apoštol: Afroamerický zpěvák Paul Robeson v Československu. In: *Soudobé dějiny / CJCH*, roč. 28, č. 1 (2021), s. 183–213; VANĚK, M.: *Byl to jenom rock'n'roll?*

[10] ANDRS, Jiří: Koncerty Louise Armstronga jako odrazový můstek švýcarského producenta Wernera Schmida. In: *Acta Musei Nationalis Pragae – Historia*, roč. 74, č. 3–4 (2020), s. 24–32 (tematické číslo „Hudební mainstream v Československu mezi 60. a 90. lety 20. století", eds. Tomáš Kafka a Jiří Andrs); ANDRS, Jiří: Manažerské řízení Paláce kultury v Praze: Hra o rozpočet na sklonku socialistické éry a v počátcích budování kapitalismu. In: JANEČKOVÁ, Michaela – LEHKOŽIVOVÁ, Irena (eds.): *Osvěta, kultura, zábava: Kulturní domy v Československu*. Praha, Galerie VI PER – Uměleckoprůmyslové muzeum 2023, s. 767–788.

[11] Vedle knihy Michala Bystrova *Od Armstronga k Bécaudovi* viz zejména DORŮŽKA, Lubomír: *Český jazz mezi tanky a klíči 1968–1989*. Praha, Torst 2002; TÝŽ: *Panoráma jazzových proměn*. Praha, Torst 2010; KLUSÁK, Pavel: *Gott: Československý příběh*. Brno, Host 2021; KOUŘIL, Vladimír: *Divná hudba dob nekalých: Opojný život jazzové periferie krajiny podřipské*. Praha, Volvox Globator 2006; SZABÓ, Ivan: *Bratislavská lýra*. Bratislava, Marenčin PT 2010.

[12] DORŮŽKA, L.: *Panoráma paměti* (viz pozn. 2).

[13] LYDON, Michael: *Ray Charles: Člověk a hudba*. Pohořelice, Československý spisovatel 2011.

[14] Sběratelský server a online tržiště Discogs, dostupné online z: www.discogs.com.

[15] *Ray Charles na podzim 1989 v Praze: Zpravodaj Krátkého filmu*, č. 18/1990, režie Mirka Humplíková. In: *YouTube* [online], kanál Československý filmový týdeník. [Cit. 2026-07-16.] Dostupné z: https://1url.cz/Ve48Z. Je možné zhlédnout také krátký šot z Televizních novin

v roce 1981[16] a televizního dokumentárního seriálu o festivalu Bratislavská lyra z roku 2016.[17]

Ray Charles, legenda populární hudby

O dramatickém a srdceryvném životním příběhu významného amerického hudebníka již bylo napsáno a natočeno mnoho, proto zde postačí nastínit jej v základních obrysech. Vlastním jménem Ray Charles Robinson[18] se narodil pravděpodobně 23. září 1930 v Albany ve státě Georgia jako nemanželské dítě nezletilé matky.[19] Zranitelná rodina žila v černošském slumu na okraji floridského městečka Greenville, tedy na segregovaném americkém jihu (během Velké hospodářské krize!). V roce 1935 se utopil mladší bratr George a o několik měsíců později tehdy šestiletý Ray Charles začal ztrácet zrak, až úplně oslepl, pravděpodobně kvůli vrozenému zelenému zákalu. Ve věku čtrnácti let Rayovi zemřela matka.

Od útlého věku Ray Charles projevoval talent pro hru na piano a po smrti matky se začal živit jako barový a doprovodný pianista. Brzy se ukázalo, že byl nadán rovněž strhujícím pěveckým výrazem. Jestliže v afroamerické hudební tradici rezonovaly nesčetné vrstvy příkoří a žalu, Ray Charles k nim navíc připojil i zdrcující rány svého vlastního dětství. Během několika let se vypracoval ze zakouřených barů amerického jihu až k podpisu smlouvy s Atlantic Records v roce 1952. Newyorská firma tehdy ještě nepatřila mezi velké nahrávací korporace, ale v následujících letech rostla spolu s Rayem Charlesem a on s ní.

V roce 1954 již Ray Charles zvládal uživit vlastní malou kapelu. V roce 1959 poprvé nahrával s big bandem, tenkrát ještě pronajatým. V roce 1961 dosahoval

1. 11. 1989, dostupný online z: https://1url.cz/Oe48U. Pokud je mi známo, kompletní audioani videozáznam z koncertu se nedochoval.

16 Ray Charles – Praha Lucerna 1981. In: *YouTube* [online], kanál uživatele Fortna4. [Cit. 2026-07-16.] Dostupné z: https://1url.cz/Re48f.

17 *Zlatá lýra 1966–1998*, epizody 1–3, režie Peter Hledík. Seriál byl naposled uveden na programu ČT art v červenci 2025 a je online dostupný v iVysílání České televize z: https://1url.cz/Ze48g. [Cit. 2026-07-16.]

18 Snažím se v celém článku vyvarovat použití samotného jména „Charles“. Sám si umělecky jméno zkracoval na „Ray Charles“ a často se o něm psalo familiárně jen jako o „Rayovi“. Varianta samotného jména „Charles“ se sice v tisku běžně objevovala, nepůsobí na mě ale dost autenticky.

19 O datu i místu narození se dlouhodobě diskutovalo, proto se tyto údaje často liší, zejména ve starších textech. V této kapitolce čerpám bez bližšího odkazování z uvedené knihy Michaela Lydona *Ray Charles: Člověk a hudba*.

takových výdělků, že zvládal uživit big band vlastní a ten se pak stal jeho standardním a trvalým doprovodným tělesem – součástí hudební a obchodní značky „Ray Charles“. V následující interpretaci pražského koncertu z roku 1989 bude právě doprovodné bigbandové těleso hrát důležitou roli, proto je mu v textu věnována zvýšená pozornost.

V této době, klíčové nejen pro jeho kariéru, ale i pro vývoj moderní populární hudby obecně, Ray Charles často překračoval typicky afroamerické styly, jako blues či gospel. Žánrové hybridizace se časem vyvinuly do podoby nového, svébytného žánru, jemuž bylo později přiřknuto označení „soul“. Ray Charles patřil mezi jeho přední průkopníky. Také čím dál tím více přejímal písně jiných interpretů a přetvářel je do aktuálních a svěžích aranžmá, jimiž oslovoval široké publikum. Vrcholné období jeho tvorby spadalo do druhé poloviny padesátých a první poloviny šedesátých let, kdy nahrál dlouhou řadu populárních hitů. Vedle toho vydal též několik ryze jazzových alb, což představovalo tvorbu pro jinou skupinu posluchačů. V létě 1961 poprvé koncertoval v Evropě, na jazzovém festivalu ve Francii. Následovala mnohá další zaoceánská turné a jeho věhlas se stával celosvětovým. Vrcholné období ukončila v polovině šedesátých let prohlubující se drogová závislost, zatčení, soud a hrozící trest uvěznění za pašování drog. Následoval detox, léčba a delší tvůrčí pauza.

V polovině šesté dekády se prostředí a podoba populární hudby mohutně proměňovaly. Do Spojených států nastupovala rocková „britská invaze“ v čele s The Beatles. Do popředí se též dostávali mladí afroameričtí hudebníci kolem labelu Motown. Objevily se nové subžánry přesahující tehdejší ustálenou estetiku populární hudby a spojující hudební tvorbu s dalšími uměleckými oblastmi, jako byl například psychedelický rock. Prosazovala se protestní hnutí a obsahová tvorba s nimi spojená. Tato nová generace hudebníků vytlačila Raye Charlese z pozice aktuálního a progresivního umělce.

Od sedmdesátých let se již počítal mezi zasloužilé legendy a čerpal z dřívější slávy. Zůstával i nadále aktivním tvůrcem, nicméně jeho nové desky se již nikdy neprodávaly tak jako ve vrcholném období. Naproti tomu o jeho koncerty byl zájem stále a Ray Charles hrál během svých dlouhých turné víceméně všude, kde dostal zaplaceno.

Formát big bandu se v populární hudbě během šedesátých let vyčerpal, a pokud zůstával, pak již převážně v jazzovém prostředí (jako v případě orchestru Counta Basieho). Koncem sedmdesátých let již měl Ray Charles problém najít pro své nahrávky vydavatelský label. V éře funky a diska působil jeho zvuk staromódně. O to více však vystupoval coby známá celebrita v televizních pořadech a pokračoval v živém hraní. Letité zkušenosti a nadhled spolu s neutuchajícím zápalem pro hudbu se i v pozdním období promítaly do jeho koncertních *show*, s nimiž neúnavně objížděl svět až téměř do své smrti v roce 2004.

Ray Charles a socialistické Československo

Mezi vyznavači západní hudby v Československu byl Ray Charles dobře známý již ve druhé polovině padesátých let díky poslechu západních rozhlasových stanic a šíření nahrávek neoficiální cestou. Dnes například víme, že patřil k inspiračním zdrojům mladého Karla Gotta, když ten koncem padesátých let začínal kariéru.[20] Také „beatové" skupiny šedesátých let přebíraly do svého repertoáru jeho písně, jako například Olympic s Miki Volkem. Podrobný přehled o tom, kdo a jak často hrál v šedesátých letech v prostředí československého „beatu" písně Raye Charlese, je však kvůli nedochované evidenci prakticky nemožné sestavit a případný i dílčí pokus by vydal na samostatnou studii.[21] Nepoměrně lépe dnes můžeme rekonstruovat vydávání písní Raye Charlese na gramofonových deskách. Lze k tomu využít globální databázi Discogs, poskytující přehled o hudebních nosičích všeho druhu, včetně – z globálního pohledu – periferních oblastí, jakou bylo i socialistické Československo.[22]

Nahrávky Raye Charlese u nás začaly vycházet v době, kdy se již ve vydavatelském sektoru populární hudby začalo projevovat kulturní uvolnění šedesátých let. V roce 1964 vyšla u Supraphonu coververze známé hitové písně „Hallelujah I Just Love Her So" v podání tehdy populární zpěvačky Yvetty Simonové a orchestru Karla Vlacha. Do češtiny přezpívaná skladba nesla název „Hallelujah! Aby čert ho vzal". Hned několik písní Raye Charlese na přelomu šedesátých a sedmdesátých let nazpíval také Michal Prokop se skupinou Framus Five. Například v roce 1969 skupině vyšel u Supraphonu singl obsahující skladbu „I Believe To My Soul", přeloženou doslovně jako „Věřím ve svou duši".[23] Do distribuční sítě se vedle coververzí dostalo i několik originálních

[20] Viz KLUSÁK, P.: *Gott*, s. 55.

[21] K recepci tvorby Raye Charlese ve vlivném československém hudebním časopise *Melodie* viz MAGDONOVÁ, Natálie: *Recepce žánrů gospel / rhytm and blues v měsíčníku Melodie se zaměřením na osobnost Raye Charlese v ČSSR v letech 1963–1989.* Bakalářská práce, obhájená na Katedře muzikologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v roce 2022. Dostupné online z: file:///C:/Users/sekretariat/Downloads/bakalarska_prace_opraveno_1_Archive-3.pdf.

[22] K využití serveru Discogs pro bádání o moderní populární hudbě viz FERENC, Petr: *Deset let v drážkách licenčních desek: Licenční politika československých hudebních vydavatelství 1965–1974.* In: *Acta Musei Nationalis Pragae – Historia*, roč. 74, č. 3–4 (2020), s. 33–43, zde s. 36 (tematické číslo „Hudební mainstream v Československu mezi 60. a 90. lety 20. století", eds. Tomáš Kafka a Jiří Andrs).

[23] V anglickém názvu se pochopitelně pracuje s dvojsmyslem pojmu *soul*, který značí jak duši, tak i hudební, soulovou tvorbu.

Při shánění nahrávek populárních západních interpretů fanoušci v Československu nečekali na zdejší vydání a vedle originálních západních desek z nelegální burzy si pořizovali licenční vydání z jiných zemí východního bloku. Kompilační album Raye Charlese *Selected Songs* vydal bulharský label Balkanton ve druhé polovině osmdesátých let

Archiv autora

nahrávek. V roce 1970 vydal Supraphon na dlouhohrající desce kompilaci nazvanou prostě *Ray Charles*.[24]

[24] Album vyšlo rovněž v klubových edicích Gramofonového klubu a Československého Hifi-klubu. Lze předpokládat, že se jednalo o pozdní dozvuk pražského jara, neboť místním vydavatelstvím zabralo licenční vydání zahraničního alba běžně i několik let.

Ray Charles v Lucerně 28. dubna 1981. Časopis *Melodie* tehdy referoval o návštěvě americké popkulturní hvězdy velmi obezřetně. Kromě recenzního sloupku Jiřího Černého otiskl jen několik černobílých fotografií na vnitřní straně zadní obálky

Melodie, roč. 19, č. 7 (1981)

Sedmdesátá a osmdesátá léta u nás představovala období intenzivního vydávání coververzí.[25] Nutno zmínit, že coververze skladeb Raye Charlese patřily často k tomu lepšímu v rámci tehdy vydávané hudební tvorby. Jednu z jeho vůbec nejznámějších písní „Hit the Road Jack" přezpívala v roce 1973 Marie Rottrová se skupinou Flamingo pod názvem „Kdekdo ví, že", nahrávku vydal opět Supraphon.

Rok 1981 přinesl všem příznivcům západní populární hudby mimořádnou událost. Osmadvacátého dubna vystoupil Ray Charles se svým klasickým big bandem v pražské Lucerně na dvojkoncertě s odpoledním a večerním představením. Nezklamal velká očekávání a zahrál během večera své proslulé hity: „Georgia On My Mind", „I Can't Stop Loving You", „Hit the Road Jack", „Cryin' Time" nebo „What'd I Say".[26] Zazněly ale také coververze dalších známých písní, jako například „Yesterday" od The Beatles nebo „I Can See Clearly Now" od Johnyho Nashe. Většinu diváků tvořili lidé středního a staršího věku, tedy pamětníci Charlesova vrcholného období, mezi nimiž nechyběli ani Michal Prokop a Miki Volek, kteří jeho skladby v šedesátých letech přebírali.[27]

Vystoupení vyvolalo ohromné nadšení. Jeho kvalitu pak potvrdil i Jiří Černý v recenzi, když napsal: „Zasedl ke klavíru vpředu, bokem do sálu, po pravici s přichystaným elektrickým pianem. Od prvních tónů opadly pochyby: pro svůj nádherný zápas s délkou, výškou a charakterem tónů je Ray Charles stále vybaven energickým, nevysušeným a měkce smutným hlasem, který se z ničeho nevylhává technickými triky, zpívá naplno s armstrongovskou dělnickou poctivostí a je neustále při věci i v písních, jež odpřednášel po světě tisíckrát."[28]

Přitom právě na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let byla hudební kariéra Raye Charlese ve vleklé krizi. Po dlouhé stagnaci během sedmdesátých let přicházel další propad, znovu spojený s nezájmem vydavatelských firem.[29] Jestli tato konstelace nějak přispěla ke sjednání koncertu v jistě nepříliš atraktivním Československu, zatím není prokázáno.

---

[25] Blíže k fenoménu československých coververzí viz např. HAVLÍK, Adam: *Západní hudba v Československu v období normalizace.* Diplomová práce, obhájená v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Univerzity Karlovy v Praze v roce 2012, s. 65–67. Dostupné online z: https://1url.cz/Ie46u. Dále viz MACHEK, J.: Dvě disko generace, s. 51 (viz pozn. 9).

[26] Viz KAŠPAR, Jan: Poprvé v Praze. In: *Mladý svět*, roč. 23, č. 19 (1981), s. 12–13.

[27] Záznam z koncertu je kompletně dostupný na platformě *YouTube* z: https://1url.cz/Re48f (viz pozn. 16). Soudě dle popisu hudebního kritika Jiřího Černého se jedná o večerní představení.

[28] ČERNÝ, Jiří: Korunovace soulu: Ray Charles. In: *Melodie*, roč. 19, č. 7 (1981), s. 196. Dále viz KOUŘIL, V.: *Divná hudba dob nekalých*, s. 82 (viz pozn. 11).

[29] Viz LYDON, M.: *Ray Charles*, s. 394 a 403.

V roce 1986 Rayi Charlesovi v Československu licenčně u Supraphonu vůbec poprvé vyšlo řadové (tedy nikoli kompilační) album – *Friendship* z roku 1984.[30] Zpěvák se jím hlásil k inspiracím, jež od raných šedesátých let nalézal v žánru country. Současně se tak pokoušel oslovit nové publikum, poté co v sedmdesátých letech upadl do dlouhodobé stagnace ve sféře popu. To se mu skutečně podařilo, nahrávka měla úspěch a kromě klasického formátu LP vyšla poprvé také v digitálním CD formátu.[31] Album bylo pojaté jako předělávky známých country skladeb, jež zpíval Ray Charles v duetech vždy s jiným významným zpěvákem tohoto žánru. Mezi nimi figurovali například Hank Williams Jr. nebo Johny Cash. Vzhledem k popularitě country a příbuzných žánrů v Československu mělo vydání právě této desky svou logiku.

V Československu byl tedy Ray Charles dobře znám a jeho umělecká stopa byla zřetelná jak na oficiální, tak neoficiální úrovni. Výhodu v tomto ohledu představovala eklektická povaha jeho tvorby, kdy kromě chytlavých popových písní nazpíval také country songy a nahrál i ryzí jazzová alba. Všechny tyto polohy měly v Československu své příznivce. Melodie jeho písní byly internalizovány prostřednictvím lokálních coververzí, což dále zvyšovalo povědomí o této tvorbě. Když letěl na začátku listopadu 1989 znovu do Prahy, patřil mezi několik málo západních hudebních hvězd, které se sem v době komunistické vlády vracely.

Ray Charles „v plyši Sjezdového sálu“

Letadlo s Rayem Charlesem dosedlo na Ruzyňské letiště 1. listopadu 1989 dopoledne, tedy přímo v den koncertu.[32] V letištní hale zazněl potlesk několika přítomných novinářů, ale Ray Charles se dlouho nezdržel a odjel do hotelu Forum, kde následovala předem ohlášená tisková konference.[33]

Dotazy přítomných žurnalistů směřovaly především na hudbu. Legendární zpěvák a pianista prozradil, že sedm měsíců v roce tráví koncertováním po světě a pět měsíců nahráváním ve studiu nebo pro televizi. Jeho koncertní repertoár sestával ze sedmdesáti procent z osvědčených hitů a z třiceti procent z nových

[30] V roce 1989 vydal Supraphon reedici tohoto alba. Zda toto druhé vydání souviselo s koncertem v Paláci kultury, se mi nepodařilo ověřit.

[31] Viz LYDON, M.: *Ray Charles*, s. 406–407 a 419–420.

[32] LN: Ray Charles. In: *Rudé právo* (2. 11. 1989), s. 2.

[33] Hotel Forum byl postaven v blízkosti Paláce kultury a předpokládalo se, že bude hostit právě vystupující umělce či účastníky kongresů v něm konaných. Byl dostavěn až v roce 1988 a platil za jednu z nejvíce reprezentativních staveb v Československu své doby.

písní. Při evropských turné pracoval se stejným playlistem jako doma v Americe. Sdělil také, že současná populární hudba je pro něj příliš elektronická a že jako staromilec dává přednost tradičním akustickým nástrojům, bicím a saxofonům své velké doprovodné kapely.[34]

Pro velký zájem byly nasmlouvány dva koncerty v jeden den, první od osmnácté a druhý od jednadvacáté hodiny. Ray Charles si přál předkapelu z místní hudební scény, pořadatelé zvolili Ondřeje Havelku a Melody Makers. Podle recenzentů předvedli před vyprodaným Sjezdovým sálem solidní výkon.[35]

Již během nástupu na pódium Ray Charles ukázal pro něj typická gesta: poplácávání rukama do kolen a extatické zaklánění hlavy při širokém úsměvu. Na sobě měl bílou košili s motýlkem a blyštivý smoking. V popředí pódia na něj čekaly klávesy Yamaha a klavírní stolička. V pozadí byli rozestaveni členové doprovodného orchestru u bílo-černých pultíků, ve třech řadách nad sebou. V dolní řadě byla vyrovnaná saxofonová sekce, uprostřed pozounová, v horní trumpetová. Orchestr čítal sedmnáct hráčů, rytmická sekce byla od dechové oddělená. Všichni vystupovali v bílých košilích a tmavých oblecích.[36] Pětičlenný ženský pěvecký soubor The Raelets se přidal až v průběhu večera.

Podle jednoho z recenzentů byl koncert silným zážitkem „i v plyši Sjezdového sálu" a přítomným prý běhal mráz po zádech.[37] Nemohly chybět největší hity jako „Georgia On My Mind", „I Can't Stop Loving You" nebo „What'd I Say". Většina hudebních publicistů byla nadšená. Věhlasný pianista podle nich předvedl toho večera „umělecký nadhled, ale i zápal, řekl bych až klukovské vytržení ze hry".[38] „Žije své písně celým tělem, podupává, dusá a rejdí nohama, zaklání se a kymácí," napsala recenzentka v týdeníku *Vlasta*.[39] Publicista a rozhlasový i televizní moderátor Jiří Vejvoda ve stranickém kulturně-politickém týdeníku *Tvorba* dva dny před začátkem „sametové revoluce" poeticky konstatoval, že Ray Charles byl „na jevišti maximálně sám sebou, obdivuhodně soběstačný na svém ostrově hudby uprostřed rozbouřeného

[34] *Ray Charles na podzim 1989 v Praze* [online] (viz pozn. 15); VESELÝ, Petr: Hon na Charlese. In: *Mladý svět*, roč. 31, č. 49 (1989), s. 20–21; NEKUDOVÁ, Hana: Paprsek Karel. In: *Vlasta*, roč. 43, č. 50 (1989), s. 12–13.

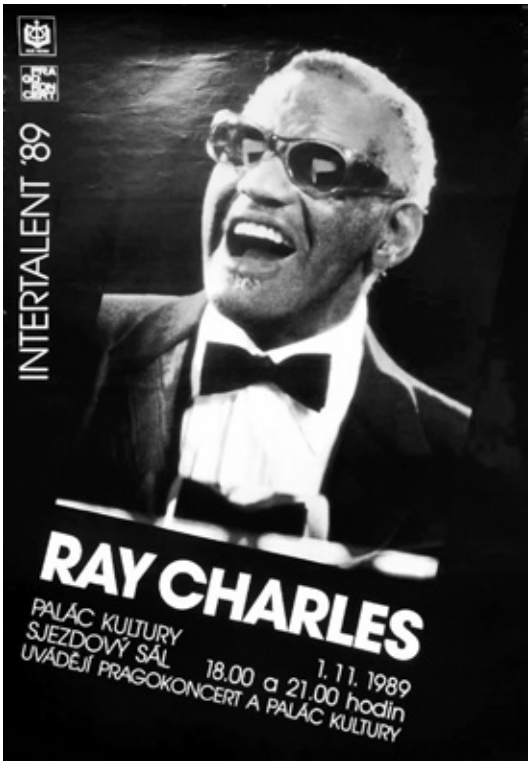
[35] Viz TŮMA, Jaromír: Legendy? Spíše dospělí kluci! In: *Rudé právo* (9. 11. 1989), s. 5; VESELÝ, P.: Hon na Charlese; LAM: Ohlédnutí za Intertalentem 89. In: *Obrana lidu*, roč. 48, č. 47 (1989), s. 8.

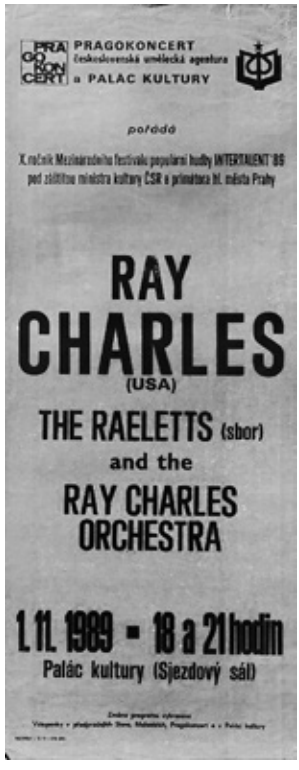
[36] *Ray Charles na podzim 1989 v Praze* [online].

[37] VESELÝ, P.: Hon na Charlese.

[38] TŮMA, J.: Legendy? Spíše dospělí kluci!

[39] NEKUDOVÁ, H.: Paprsek Karel.

Plakáty k pražskému dvojkoncertu Raye Charlese ve Sjezdovém sále Paláce kultury 1. listopadu 1989

Archiv autora

moře“.[40] Další recenzent v *Zemědělských novinách* popisoval „strhující podívanou, která, jako v Charlesově případě vždy, plánovitě likvidovala bariéry mezi hudebními žánry“.[41] Odpolední koncert trval asi sedmdesát minut, večerní téměř devadesát minut.

[40] VEJVODA, Jiří: Robinson na ostrově hudby. In: *Tvorba*, roč. 37, č. 46 (15. 11. 1989), s. 12–13. Během pobytu Raye Charlese v Praze působil Jiří Vejvoda jako jeho tlumočník a v uvedeném článku otisknul originální rozhovor, který s ním sám vedl. Na rozdíl od téměř mechanických odpovědí opakovaných na nesčetných tiskových konferencích působí toto interview místy intimním dojmem, jako když Ray Charles zavzpomínal na své dětství: „Moje nejhezčí zážitky z dětství souvisejí s muzikou. Byla tam u nás dole na americkém jihu, kousek od Alabamy a Floridy, všude. Na každém nároží, v kdejaké putyce… Z ulic drnčelo chudinské blues, z lokálů vyřvával jazz a taky v kostelích se zpívalo na plné pecky, od podlahy.“

[41] TESAŘ, M.: Ray Charles v Praze.

Hodnocení v armádním týdeníku *Obrana lidu* kromě ód na Raye Charlese nabídlo také vysvětlení, v čem bylo přítomným divákům vystoupení blízké: „Devětapadesátiletý zpěvák a klávesista je stále plný energie a vnitřního žáru. Jeho big band dokázal spolehlivě rozehřát publikum ve Sjezdovém sále Paláce kultury repertoárem stylově blízkým tomu, co hrají velké domácí taneční orchestry. Na rozdíl od nich však tady měly všechny melodie nevšední říz a šťávu.“[42] Formát zpěváka a doprovodného orchestru byl místním divákům blízký, zároveň však špičkové vystoupení působilo nevšedně a dodávalo zážitku vyšší exkluzivitu.

Organizační pozadí koncertu: finanční zájmy Paláce kultury

Nyní přesuňme pozornost k organizačnímu zázemí koncertních vystoupení v Paláci kultury v posledních letech a měsících komunistického režimu.[43] I když přímo k organizaci vystoupení Raye Charlese nejsou k dispozici podrobnosti, neboť v archivním fondu Paláce kultury se k této akci nedochovaly podstatné informace,[44] studium širšího okruhu archivních materiálů umožňuje získat vhled do dobových zákulisních procesů a případně revidovat některé naše představy o nich. V tomto kontextu je patrné, že pro vedení Paláce kultury bylo vystoupení proslulého amerického interpreta vítané zejména z finančních důvodů a zapadalo do souřadnic tehdejšího přestavbového směřování (nejen) této instituce.[45]

Uvádění pořadů populární hudby v Paláci kultury se ve druhé polovině osmdesátých let čím dál častěji řídilo logikou vytváření finančního výdělku (v dobové terminologii se používal pojem „výnos“, nikoliv „zisk“). Bylo žádoucí uvádět taková představení, která přilákala návštěvníky a vydělala peníze. Tlak na výkon Paláce kultury přitom vycházel přímo z mocenských struktur státněsocialistického režimu.

---

[42] LAM: Ohlédnutí za Intertalentem 89.

[43] Před několika lety byl autorovi tohoto článku zpřístupněn dosud neuspořádaný archiv Paláce kultury. Oproti tomu archiv agentury Pragokoncert je dlouhodobě nedostupný (viz KLUSÁK, P.: *Gott*, s. 328).

[44] Např. v „Rozboru činnosti a hospodaření za rok 1989“ Paláce kultury, který čítá 110 strojopisných stran, je koncertům Raye Charlese věnováno pouhých osm slov v části rekapitulující vystoupení známých umělců (*AHMP*, f. Palác kultury, Hodnocení programové činnosti, Rozbor činnosti a hospodaření za rok 1989, s. 28).

[45] K pojmu „přestavba“ viz např. PULLMANN, M.: *Konec experimentu* (viz pozn. 9), zejména kapitoly „Intenzifikace, urychlení, *přestavba*? K dějinám pojmů“ (s. 23–39) a „Počátky československé přestavby: potíže s prosazením projektu“ (s. 55–73).

Již od svého otevření v roce 1981 řešil Palác kultury soustavné problémy s rozpočtem. Roční provozní ztráta v osmdesátých letech běžně přesahovala sto milionů korun, což byla na svou dobu ohromující částka. V roce 1989 se uvádělo, že na financování Paláce kultury se každoročně spotřebovalo asi čtyřicet procent (!) celkového pražského rozpočtu na kulturní zařízení.[46] Nákladné dotace byly opakovaně předmětem kritiky na jednáních Národního výboru hlavního města Prahy, pod nějž Palác kultury organizačně přímo spadal.[47] Jeho vedení se tak ocitalo pod vytrvalým tlakem, aby zefektivnilo hospodaření.[48]

Palác kultury reagoval zaváděním opatření na snížení výdajů a zvýšení příjmů. Patrná byla zejména snaha zvyšovat návštěvnost, s čímž přirozeně souvisela také nutnost uvádět atraktivnější programy. U významné části kulturních akcí pak Palác kultury figuroval buď jako partner pořadatelské organizace, či přímo jako samotný pořadatel.

S rozběhem přestavbového uvolňování koncem osmdesátých let vystupovalo v Paláci kultury více západních hudebníků. V roce 1988 zde koncertoval tehdy již legendární americký jazzový klávesista Chick Corea,[49] následoval francouzský šansoniér Gilbert Bécaud, jenž se v červnu 1989 vrátil do Československa již poněkolikáté.[50] Prvního listopadu se zde odehrál dvojkoncert Raye Charlese a hned 2. listopadu si publikum mohlo užít koncert předního amerického jazzového saxofonisty Michaela Breckera.[51]

V období přestavby se celková tržba Paláce kultury z pořadatelských a spolupořadatelských akcí zvýšila na více než dvojnásobek, ze 4 309 000 Kčs v roce 1986

[46] Viz KRATOCHVÍL, Petr: Trojice na předmostí. In: *Československý architekt*, roč. 35, č. 12 (červen 1989), s. 3–4.

[47] Tento vztah se vymykal dobovým zvyklostem, jak se konstatovalo při jednání národního výboru ještě před otevřením Paláce kultury: „Vztah řízení Paláce kultury Národním výborem hl. m. Prahy je specificky pojatý a v oblasti kultury řízené Národním výborem hl. m. Prahy ojedinělý. K této úpravě přistoupí odbor kultury NVP z důvodu výjimečného postavení organizace, jejíž význam přesahuje rámec hlavního města." (*AHMP*, inventární číslo (inv. č. 663), záznam 18. schůze rady Národního výboru hlavního města Prahy 26. 8. 1980.)

[48] *Tamtéž*, svazek (sv.) 244, archivní jednotka (arch. j.) 1279, záznam 20. schůze předsednictva Městského výboru KSČ v Praze 10. 1. 1989, Činnost a hospodaření Paláce kultury v podmínkách přestavby hospodářského mechanismu řízení národního hospodářství.

[49] Viz DORŮŽKA, L.: *Český jazz mezi tanky a klíči*, s. 121 (viz pozn. 11); POLEDŇÁK, Ivo: Skvělý jazz v Praze. In: *Rudé právo* (2. 11. 1988), s. 5.

[50] Jednalo se o Bécaudovo miniturné, sestávající ze tří koncertů (viz BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 465–471 – viz pozn. 6).

[51] Viz např. vp: Saxofonová jednička. In: *Večerní Praha* (9. 10. 1989), s. 4. Koncert nebyl součástí přehlídky Intertalent.

na 9 387 000 Kčs v roce 1989.[52] V tomto roce již populární hudba vytvářela významný podíl na zisku, celou jednu čtvrtinu (2 337 000 Kč).[53] Globální veličiny populární hudby, jako byla západoněmecká zpěvačka Sandra nebo právě Ray Charles, které dokázaly vyprodat Sjezdový sál dvakrát během jednoho dne, výrazně posilovaly komerční úsilí Paláce kultury. Není bez zajímavosti, že stejná logika stála i za pořádáním festivalů Rockfest v letech 1986 až 1989.[54] Tehdy zde vystupovali interpreti výrazně provokativnější než přední tváře Intertalentu 1989, vysoké počty prodaných vstupenek ale již byly v té době důležitější než politická rizika plynoucí z překračování konformity projevu.

Vedle zdánlivě možná paradoxního politického tlaku na zvyšování výnosů z kulturních produkcí ve státním socialismu se odhaluje ještě další nečekaná skutečnost: management Paláce kultury se ve změněné politické konstelaci pokoušel „dělat business" již během přestavby. Logika vytváření finančního zisku se zde utvářela již před revolucí a koncert Raye Charlese v tomto ohledu představuje zřejmý příklad tehdejšího komerčního využívání kulturního objektu. Vyjevuje se tak kontinuita komerčního směřování sahající z přestavbových let přes milník roku 1989 do transformačních devadesátých let.

Výkonnostní směřování Paláce kultury nicméně zůstávalo veřejnosti skryté. Samotný prostor Sjezdového sálu si stále ještě zachovával v jejím vnímání příchuť stranických sjezdů, a tím i spojitost s komunistickým vládnutím. A také toto prostředí se nejspíš podepsalo na tom, proč se koncert Raye Charlese nestal vůbec součástí revolučního příběhu.[55]

Za československou stranu se na organizaci koncertu Raye Charlese podílely dva subjekty: Palác kultury a vedle něj ještě hudební agentura Pragokoncert. Mezi jejich zástupci a manažerem Raye Charlese Joe Adamsem působil jako prostředník francouzský producent Norbert Gamsohn se svou agenturou. Model, kdy americké hudebníky organizačně zajišťoval západoevropský producent coby mezičlánek, nebyl v Československu novinkou. Podobně tomu bylo již v případě koncertů Louise Armstronga v roce 1965, kdy zprostředkování zajistil švýcarský producent Werner Schmid.[56]

---

[52] *AHMP*, Rozbor činnosti a hospodaření za rok 1986, s. 67; *tamtéž*, Rozbor činnosti a hospodaření za rok 1989, s. 55.

[53] *Tamtéž*, Informace o tržbách a návštěvnosti pořadatelských a spolupořadatelských akcí za rok 1989, s. 55.

[54] Viz ANDRS, J.: Manažerské řízení Paláce kultury v Praze, s. 774–777 (viz pozn. 10).

[55] Odstřihnutí od komunistických konotací na počátku 90. let velmi intenzivně prosazoval první porevoluční ředitel Paláce kultury Pavel Šplíchal.

[56] Viz ANDRS, J.: Koncerty Louise Armstronga jako odrazový můstek švýcarského producenta Wernera Schmida, s. 27–28 (viz pozn. 10). Zatímco na Schmida Státní bezpečnost zavedla

Rozdíl oproti Armstrongovým koncertům spočíval v tom, že Ray Charles nevystupoval samostatně, nýbrž v rámci desátého ročníku festivalu Intertalent, který se konal v Praze od 26. října do 12. listopadu 1989. Tato přehlídka se od sedmdesátých let zaměřovala na objevování talentů populární hudby ze socialistických zemí.[57] V dobovém tisku se vysvětlovalo, že aktuální ročník festivalu již zasáhly přestavbové změny, k nimž patřila snaha přilákat více návštěvníků. Proto již nebyl koncipovaný jako soutěžní přehlídka a vedle objevování nových talentů měl uvádět také „talenty prověřené".[58] Zavedený název festivalu zůstal, ale jeho sestava byla v roce 1989 skutečně atraktivní a Ray Charles vystupoval jako jedna ze tří hlavních hvězd. Tou druhou byla „popová princezna" Sandra ze západního Německa[59] a třetí představovalo britské synth-popové duo Erasure, které festival Intertalent zakončovalo koncertem ve Sportovní hale 12. listopadu 1989.[60]

Koncerty západních hvězd v socialistickém Československu generační optikou

Vystoupení Raye Charlese v Paláci kultury předcházela v socialistickém Československu během několika desetiletí řada významných koncertů západních hudebníků. Při bližším pohledu se často jednalo o interprety se schopností oslovovat spíše střední a starší generace diváků a posluchačů, nicméně i to se v různých obdobích měnilo. Letmé připomenutí vývoje v této oblasti pomůže pochopit, do jaké společenské, kulturní a generační situace se vřazoval Charlesův koncert v listopadu 1989, jak navazoval na podobné akce pořádané dříve nebo v čem se od nich případně odlišoval.[61]

Po komunistickém převratu v únoru 1948 západní populární hudba ve veřejném prostoru téměř utichla. Návštěvy západních hudebníků byly zcela výjimečné

kontrarozvědný svazek, ze kterého můžeme vyčíst řadu zákulisních informací, jméno Norberta Gamsohna není v databázi Archivu bezpečnostních složek k dohledání (k 10. 1. 2025).

57 Festival se poprvé konal v roce 1971 a dále vždy každé dva roky. Ročník 1989 byl poslední.

58 tes: Nový háv Intertalentu. In: *Zemědělské noviny* (24. 10. 1989), s. 2; TŮMA, Jaromír: X. Intertalent: Ray Charles a ti další. In: *Mladý svět*, roč. 31, č. 37 (1989), s. 31.

59 Ve druhé polovině 80. let stála na vrcholu kariéry a byl o ni velký zájem, proto i ona nabídla jak odpolední, tak i večerní vystoupení (27. 10. 1989).

60 Viz SEDLÁČEK, Michal: Nejdřív Sandra, pak Erasure. In: *Svobodné slovo* (25. 10. 1989), s. 5.

61 Pokusil jsem se do přehledu zapracovat významné koncerty interpretů moderní populární hudby a jazzu přicházejících ze Západu. V rozsahu této kapitolky není možné ani žádoucí vypsat jejich vyčerpávající seznam. Rovněž ponechávám stranou politické imigranty, jako byl americký zpěvák Dean Read nebo jazzový kontrabasista Herbert Ward, neboť se jedná o specifický a interpretačně komplikovaný fenomén.

a spojené s jejich levicovými názory a občanským aktivismem (Paul Robeson v letech 1949 a 1959,[62] Yves Montand roku 1957,[63] Pete Seeger 1964).[64] V šedesátých letech se skutečným bodem zlomu pro import západních hudebníků staly koncerty Louise Armstronga v pražské Lucerně v březnu 1965. Ty znamenaly významný posun i pro širší sféru československé kultury, včetně žánrů a interpretů zaměřených na mladé publikum.[65] Následně se do Československa prosadila i západní rocková hudba (Manfred Mann 1965,[66] Johnny Hallyday 1966,[67] Keith Emerson se skupinou The Nice 1968).[68] V letech 1966 a 1967 se v Praze představily také mladé interpretky a interpreti francouzského šansonu Juliette Gréco, Gilbert Bécaud a Mireille Mathieu.[69] V roce 1967 následoval francouzský písničkář a dívčí idol Hugues Aufray[70] a ve stejném roce se zde uvedl také populární rakouský zpěvák Udo Jürgens.[71]

[62] K tomu viz zejména SCHORMOVÁ, F.: Stalinův černý apoštol (viz pozn. 9). Pro úplnost uveďme ještě sérii vystoupení newyorského afroamerického souboru Everyman Opera Company, jehož členové v Praze ve dnech 11.–19. února 1956 předvedli operu George Gershwina *Porgy a Bess* (BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 142–147).

[63] BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 217–235. Není bez zajímavosti, že francouzský šansoniér a herec Yves Montand v době svých pražských koncertů procházel hlubokým rozčarováním ze sovětského komunismu kvůli potlačení maďarského povstání v roce 1956, a dokonce zvažoval, že své východoevropské turné zruší (*tamtéž*, s. 212–214).

[64] PŘIBYLOVÁ, Irena: Pete Seeger v Československu v roce 1964: Pamětníci, legendy a odkaz. In: PŘIBYLOVÁ, Irena – UHLÍKOVÁ, Lucie (eds.): *Od folkloru k world music: O paměti*. Náměšť nad Oslavou, Městské kulturní středisko Náměšť nad Oslavou 2018, s. 239–262. Dále viz BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 242–283.

[65] Ke koncertům Louise Armstronga viz BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 284–358; DORŮŽKA, L.: *Panoráma paměti*, s. 332–336 (viz pozn. 2); ANDRS, J.: Koncerty Louise Armstronga jako odrazový můstek švýcarského producenta Wernera Schmida. O Armstrongově pobytu a koncertech v Praze natočil v roce 1965 režisér a scenárista Jan Špáta dokumentární film *Hallo Satchmo*. Dlouhodobě panuje neshoda o tom, kolik koncertů Louis Armstrong v Praze odehrál. Nejčastěji se tvrdí, že devět, nicméně Michal Bystrov ve své knize uvádí přesvědčivé argumenty, že jich bylo sedm (s. 306–307).

[66] VANĚK, M.: *Byl to jenom rock'n'roll?*, s. 190–195 (viz pozn. 2).

[67] BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 359–383.

[68] BLÜML, Jan: The Impact of Chris Cutler and Rock in Opposition on Czech Rock Music in the Communist Era. In: *Rock Music Studies*, roč. 7, č. 1 (2020), s. 34–48.

[69] PILKA, J.: 13. a 14. II. 1966 Lucerna: Juliette Gréco. In: *Melodie*, roč. 4, č. 4 (1966), s. 90; BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 416–426; PŘIKRYL, Jaroslav: 23. a 24. 6. 1967 PKOJF Praha: Olympie – M. Mathieu. In: *Melodie*, roč. 5, č. 9 (1967), s. 210.

[70] BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 493–495.

[71] *Tamtéž*, s. 422–425.

Další průlomové rozšíření možností pro československou populární hudbu znamenal mezinárodní festival Bratislavská lyra, jehož první ročník se uskutečnil v roce 1966. Rok poté zde uspěla britská popová hvězda Sandie Shaw[72] a v roce 1968 se podařilo na festival získat několik žádaných rockových skupin jako The Shadows či Briana Augera s Julií Driscoll.[73] Americká rocková skupina The Beach Boys zde ještě v červnu 1969 věnovala píseň Alexandru Dubčekovi.[74] Druhá polovina šedesátých let tak přinesla nejen častější živou hudbu ze Západu, ale zejména řadu aktuálních interpretů atraktivních pro mladou generaci.

Po srpnové okupaci Československa ještě plány z doby pražského jara několik let doznívaly, byť již v proměňující se společenské atmosféře. V letech 1969 a 1970 vystoupilo v pražské Lucerně několik amerických hudebních ikon starší generace (Ella Fitzgerald v červnu 1969,[75] Duke Ellington v říjnu 1969,[76] Josephine Baker v červnu 1970[77]). V červnu 1971 tuto éru uzavřel Gilbert Bécaud vystoupením v Lucerně i na Bratislavské lyře.[78] Import západní populární hudby pak na několik let téměř ustal, zejména co se týká interpretů přitažlivých pro mladší publikum.

S nastolením normalizačního režimu byly západní vlivy v populární hudbě razantně osekány. Veškeré návštěvy zahraničních interpretů byly podřízeny pod monopol státní agentury Pragokoncert, jejíž dramaturgie kopírovala celkovou modelaci normalizační populární kultury. Podstatná tak pro ni byla zábava širokých vrstev, stejně jako její nekonfliktní a odpočinkové pojetí. Populární kultura se měla stát jedním z pilířů nového systému, nyní podporujícího konzumní a konsenzuální směřování socialistické společnosti.[79]

Po několikaletém propadu Pragokoncert ve druhé polovině sedmdesátých let opět začal zvát více západních interpretů. Mezi prvními dorazili opět Gilbert

[72] SZABÓ, I.: *Bratislavská lýra*, s. 44–47 (viz pozn. 11).

[73] *Zlatá lýra 1966–1998*, 1. díl (viz pozn. 17).

[74] *Zlatá lýra 1966–1998*, 2. díl (viz pozn. 17). Beach Boys odehráli koncert také v pražské Lucerně (viz VANĚK, M.: *Byl to jenom rock'n'roll?*, s. 195).

[75] BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 523–552.

[76] TÝŽ: Lehounce jak tanečník: Duke Ellington mezi Montrealem a Prahou. In: *UNI: Kulturní magazín*, roč. 29, č. 9 (2019), s. 26–30. Dostupné také online z: https://1url.cz/keD1K.

[77] BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 22–24. Josephine Baker vystoupila také na 5. ročníku Bratislavské lyry v červnu 1970 (viz SZABÓ, I.: *Bratislavská lýra*, s. 105–109).

[78] SZABÓ, I.: *Bratislavská lýra*, s. 430–434.

[79] Viz BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013, s. 168–169; HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky: Veksláci a fenomén veksláctví v Československu*. Praha, Vyšehrad 2022, s. 39.

Bécaud (1976 a 1977)[80] a Hugues Aufray (1976).[81] Oba již v této době patřili spíše mezi oblíbence střední generace. Následovaly další vzácné koncerty západních hudebních hvězd, zpravidla cílící na starší diváky. Během normalizace představovaly vrchol populární koncertní sezony a v tisku byly často přirovnávány ke svátečním událostem. Dostat tehdy do Československa jednou, dvakrát do roka významného západního interpreta populární hudby znamenalo v daných politických a ekonomických podmínkách maximum dosažitelného: v roce 1978 to byl Johnny Cash,[82] 1979 americká zpěvačka Suzi Quatro,[83] 1981 Ray Charles a Tina Turner,[84] později například Elton John v roce 1984[85] a o rok později znovu zavítal do Československa s menším turné Gilbert Bécaud.[86]

Západní interpreti pop music se kromě toho objevovali jako hosté na Bratislavské lyře. Za zmínku stojí italský zpěvák Drupi (1977),[87] britská soulová skupina Hot Chocolate (1978),[88] francouzská zpěvačka Amanda Lear (1982),[89] britská rocková kapela Smokie (1983)[90] a skotský zpěvák Donovan (1983)[91] či anglický

[80] Jeho československé turné na přelomu února a března 1976 obnášelo pět koncertů, v květnu 1977 vystoupil na dvou koncertech v Hradci Králové a Gottwaldově (BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 434–456).

[81] *Tamtéž*, s. 500–503.

[82] *Tamtéž*, s. 570–579.

[83] Viz DORŮŽKA, Petr – HORÁČEK, František: Suzi Quatro: Toulavé rock'n'rollové štěně. In: *Melodie*, roč. 17, č. 6 (1979), s. 176–177. K despektu vůči Suzi Quatro ze strany místních rockerů viz CHADIMA, Mikoláš: *Alternativa I: Od rekvalifikací k „Nové" vlně se starým obsahem*. Praha, Galén 2015, s. 358.

[84] ČERNÝ, Jiří: Tina Turnerová: Zpěv jako milování. In: *Melodie*, roč. 20, č. 2 (1982), s. 47.

[85] SOBOTKA, Aleš: Jak jsem nenatočil film o pražském koncertu Eltona Johna. In: *Tamtéž*, roč. 22, č. 5 (1984), s. 152.

[86] BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 457–465.

[87] Drupi se poté do Československa vrátil ještě mnohokrát. Společně s Hanou Zagorovou nazpíval duet „Setkání" a v návaznosti na to spolu v roce 1979 natočili televizní film *Zájezd* (viz SKALKA, Miloš: Italský zpěvák Drupi. In: *Český rozhlas – Rádio Praha* [online], 12. 03. 2008. [Cit. 2026-07-15.] Dostupné z: https://1url.cz/oeD1s). Podle autorů studie o festivalu Bratislavská lyra byla italská populární hudba v období státního socialismu úspěšná napříč celým východním blokem a tvořila zde – vedle angloamerické produkce – nejvýznamnější zahraniční proud (BLÜML, Jan – IGNÁCZ, Ádám – MAZIERSKA, Ewa: International Festival of Pop Songs "Bratislavská Lýra" and the Challenges of Eastern European Music Internationalization. In: *Popular Music History*, roč. 17, č. 1–2 (2025), s. 23–43, zde s. 35.

[88] Viz SZABÓ, I.: *Bratislavská lýra*, s. 195.

[89] *Zlatá lýra 1966–1998*, 3. díl [online].

[90] *Tamtéž*.

[91] *Tamtéž*.

rocker Manfred Mann se svou skupinou (1986).[92] V době, kdy v Československu získávalo širokou oblibu disko, se festivalu zúčastnily i úspěšné eurodiskotékové skupiny Bonney M (1977)[93] či Goombay Dance Band (1981).[94]

Normalizační restrikce se zpočátku nevyhnuly ani návštěvám zahraničních jazzmanů, ačkoli jazz již v sedmdesátých letech neplatil za ideově problematický žánr. Poslední „nezávislý" ročník Mezinárodního jazzového festivalu se uskutečnil v roce 1971. Jeho vrcholem bylo vystoupení americké *all-star* formace The Giants of Jazz (Dizzy Gillespie, Art Blakey, Thelonius Monk). Od roku 1972 již byl Mezinárodní jazzový festival rovněž podřízen Pragokoncertu a jeho periodicita byla rozvolněna na dvouroční, když se ob rok střídal s popovým festivalem Intertalent.[95] I v sedmdesátých letech nicméně zůstala zachována kvóta jednoho amerického souboru na jeden festival, zavedená již v letech šedesátých.[96] Tak se podařilo do Prahy získat například americké jazzové pianisty Counta Basieho a Oscara Petersona pro společný koncert v říjnu 1974,[97] následoval klarinetista Benny Goodman v roce 1976.[98] Organizaci Jazzová sekce se během legálně pořádaných Pražských jazzových dnů v letech 1974 až 1979 podařilo přivést několik západních avantgardních souborů, jako například britskou artrockovou skupinu Art Bears. Podobné kapely ovšem neoslovovaly široké publikum, svou tvorbou mířily spíše na pokročilé hudební znalce střední generace.[99]

Většina zde uvedených interpretů v sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy vystoupili pro tuzemské publikum, byla již za zenitem své tvorby a převážně čerpala z předchozí slávy (s výjimkou diska). I přes zvučná jména a zřejmé zásluhy už nepřinášeli nové generační podněty, a ani Ray Charles nebyl výjimkou.

---

92 SZABÓ, I.: *Bratislavská lýra*, s. 273.

93 *Zlatá lýra 1966–1998* [online], 2. díl.

94 *Tamtéž.*

95 Viz DORŮŽKA, L.: *Český jazz mezi tanky a klíči*, s. 93–94 (viz pozn. 11).

96 TÝŽ: *Panoráma jazzových proměn*, s. 134 (viz pozn. 11). Podle Lubomíra Dorůžky MJF představoval pro místní jazzofily „téměř jediný způsob, jak se seznámit se zahraničními soubory" (TÝŽ: *Český jazz mezi tanky a klíči*, s. 88). Praha se díky festivalu stala ve druhé polovině 60. let jedním z jazzových center na východ od železné opony (srv. DAVENPORT, Lisa E.: *Jazz Diplomacy: Promoting America in the Cold War Era*. Jackson, University of Mississippi Press 2009, s. 100–101).

97 Koncert se odehrál v Obecním domě v rámci 10. ročníku MJF. Count Basie i Oscar Peterson měli do Československa dorazit znovu na jaře 1977, vlivem událostí kolem Charty 77 však Pragokoncert jejich vystoupení zrušil. (Viz BYSTROV, M.: *Od Armstronga k Bécaudovi*, s. 90; KOUŘIL, V.: *Divná hudba dob nekalých*, s. 70.)

98 DORŮŽKA, M.: *Český jazz mezi tanky a klíči*, s. 96.

99 Art Bears vystoupili v Lucerně 26. 5. 1979 v rámci 8. ročníku Pražských jazzových dní (viz CHADIMA, M.: *Alternativa I*, s. 300–301).

V Československu za téměř dvě dekády nevystoupila významná a aktuální západní kapela „pro mladé", udávající trendy v dynamice proměn (sub)kulturních distinkcí.[100] Při pořádání koncertů západních interpretů byl místní systém nastaven tak, že dlouhodobě nedokázal uspokojit mladé lidi četností akcí ani výběrem interpretů.[101]

Průlom do této zcela neprogresivní dramaturgie přinesla přestavba, respektive konkrétní událost s ní spojená. Jedenáctého března 1988 v Praze vystoupila britská synth-popová skupina Depeche Mode, jež byla tehdy na vrcholu a měla i v Československu početné obdivovatele mezi mladou generací. Intenzita společného zážitku byla taková, že dala vzniknout svébytné subkultuře „depešáků", přesahující běžnou fanouškovskou přináležitost k určité kapele.[102] V prosinci 1988 pak v Praze zahrála další aktuální britská kapela Duran Duran. S rozjezdem přestavby se místní dramaturgie v oblasti zahraničních hudebních hostů po dvou dekádách normalizace dávala zase do pohybu, včetně aktuálních a stylotvorných formací pro mladší posluchače.

Rok 1989 co do koncertů západních hvězd pop music přinesl další gradaci: v dubnu vystoupila britská reggae skupina UB 40 a v květnu americký zpěvák a pianista Stevie Wonder. V červnu zahrála na festivalu Bratislavská lyra americká písničkářka a mírová aktivistka Joan Baez. Ta se nezdráhala prolomit veřejné autoritativní mantinely, když z pódia věnovala píseň Chartě 77, Nezávislému mírovému sdružení a Petru Cibulkovi, a pozdravila „přátele z Charty, včetně

[100] K tomu viz např. KLUSÁK, P.: *Gott*, s. 328–329.

[101] Z nastíněného přehledu koncertů západních interpretů v období normalizace je rovněž zřejmé, že se jich událo zoufale málo. Pokud si pro jasnější představu tohoto nedostatku dovolíme jednoduché srovnání s dneškem, vychází z něj, že během let 1971–1988 proběhlo v tuzemsku asi tolik koncertů západních hvězd, jako je dnes uspořádáno přibližně za rok v O_2 areně, tedy v jednom pražském kulturním zařízení. O_2 arenu jsem zvolil pro snadné srovnání coby významné centrum komerční zábavy, jehož dramaturgie je v určitých ohledech podobná té normalizační. Podíváme-li se na program O_2 areny – lhostejno kdy – ukáže se, že prakticky každý měsíc zde vystupuje nějaká západní hudební hvězda světového formátu. V době psaní tohoto článku to byli např. Cyndi Lauper (23. 2. 2025), Lenny Kravitz (12. 3.), The Lumineers (24. 4.), Dua Lippa (27. 5.), Billie Eilish (1. 6.) apod. Program je dostupný online z: https://1url.cz/qeDeN.

[102] Viz VLADIMIR 518 (ed.): *Kmeny 0.* Praha, BigBoss – Yinachi 2013, s. 721. Nejnověji ke koncertu Depeche Mode v Praze viz DANIEL, Ondřej: Black Celebration in Red Prague: Concert of Depeche Mode in March 1988. In STAHL, Geoff – ZUBERI, Nabeel – KRUSE, Holly (eds.): *Just Can't Get Enough: Synth-Pop and Its Legacies*, v tisku (2026). Již 15. září 1987 vystoupila na oficiálním festivalu v Lochotíně (u Plzně) západoněmecká punková skupina Die Toten Hosen, ta byla ovšem známá víceméně jen v rámci subkultury punkerů (k tomu nejnověji FIKAROVÁ, L.: *Plzeň punková a metalová,* s. 88–94 – viz pozn. 9; VANĚK, M.: *Byl to jenom rock'n'roll?*, s. 480–483).

Václava Havla“. To vše za bouřlivého potlesku publika.[103] Vedle aktuální hudby pro mladé tak ze Západu znovu přicházela i politicky angažovaná tvorba, otevřeně oponující totalitním nárokům komunistické strany. Západní populární hudba tak ve veřejném prostoru po dlouhé době opět vystupovala z normalizačních mantinelů neškodné zábavy a získávala jiskru buřičství.

Situace kolem západních hudebníků vystupujících koncem osmdesátých let v Československu se od předchozího období lišila. Koncert Raye Charlese již nebyl osamoceným „majákem“, vrcholem koncertní sezony a výjimečnou návštěvou přicházející jednou za pár let z mytického Západu.[104] S tím, jak se jejich četnost zvyšovala, už neznamenal takovou vzácnost. Zároveň už tehdy působil jako jedna z těch méně výrazných hvězd, protože se nepočítal mezi stylotvorné impulzy pro mladé fanoušky. A ani nijak nezasáhl do proměňujících se politických nálad ve společnosti, jež měly brzy vést až ke změně režimu.

Dějinný kontext: ve stínu revolučních okolností

Ray Charles odehrál svůj koncert pouhých šestnáct dní před zásahem proti demonstrantům na Národní třídě, stojícím na počátku „sametové revoluce“. Již v době konání koncertu byla veřejně patrná široká nespokojenost, drolení společenského konsenzu a úpadek komunistické autority.[105] Již tehdy se také odehrávala řada událostí, jež se dnes připomínají jako dějinotvorné. A s propuknutím revoluce se valily v překotném tempu. Právě načasování koncertu Raye Charlese – jakkoli v tomto ohledu nezáměrné a náhodné – mělo na jeho pozdější místo ve společenské paměti bezpochyby vliv.

Na podzim 1989 stoupalo ve společnosti napětí, nejen lokálně v Praze nebo Československu, ale i ve východním bloku jako celku. Od konce září do začátku listopadu zasáhl pražské ulice ve třech vlnách masivní exodus východních Němců.[106] To byla nepřehlédnutelná událost, která odkrývala rozpadání socialistického systému v širším středoevropském měřítku. Šestnáctého října v Lipsku demonstrovalo více než sto tisíc lidí proti východoněmecké komunistické

[103] Prohlášení přečetla lámanou češtinou, resp. slovenštinou (viz LINDAUR, V. – KONRÁD, O.: *Bigbít*, s. 183 – viz pozn. 2).

[104] K mytologizaci Západu ve východním bloku viz JURČAK, Alexej: *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace.* Praha, Univerzita Karlova, Karolinum 2018, zejména kapitola „Imaginární Západ: jiné prostory pozdního socialismu“, s. 189–242.

[105] Viz PULLMANN, M.: *Konec experimentu*, s. 185–213 (viz pozn. 9).

[106] Viz TŮMA, Oldřich: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží: Exodus východních Němců přes Prahu v září 1989. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 2–3 (1999), s. 147–164, zejména s. 162–164.

diktatuře. Devátého listopadu se oči celého světa obrátily na Berlín, kde davy strhávaly zeď symbolizující rozdělenou Evropu.

Dějinotvorné události ale povstávaly i z domácího prostředí. Osmadvacátého října se v centru Prahy sešly tisíce lidí na protirežimní demonstraci při výročí vzniku Československa.[107] A poté co 17. listopadu byla na Národní třídě brutálně rozehnána pokojná studentská manifestace, začal se již komunistický systém nezvratně hroutit. Československo se ponořilo do víru revolučních událostí a v jejich stínu už zůstaly skryty mnohé další příběhy, nevyjímaje koncert Raye Charlese. Z hlediska formování společenské paměti se v jejich „konkurenci" nemohly prosadit. Nedostaly se do učebnic dějepisu ani do pozdějších mediálních ohlédnutí.

Nutno přitom dodat, že Charlesův koncert nezapadl jen do stínu významných politických milníků, ale také s nimi spjatých událostí hudebních. Několik významných koncertů přímo doprovodilo „sametovou revoluci" či následovalo brzy poté, a o jejich podílu na revolučním běhu dějin se obvykle nepochybuje. Mám na mysli vystoupení písničkáře Jaroslava Hutky během generální stávky 27. listopadu 1989, kdy stovky tisíc lidí na Letenské pláni zpívaly spolu s ním, či Koncert pro všechny slušný lidi 3. prosince v pražské Sportovní hale za účasti patnácti tisíc diváků.[108] Také se v této souvislosti často uvádí společný zpěv národní hymny v podání Karla Kryla a Karla Gotta na Václavském náměstí 4. prosince 1989, mnohými vnímaný jako symbol národního usmíření.

A brzy po skončení „horké fáze" revoluce se naplno otevřely dveře pro hudebníky ze Západu. Také tuto „kulturní invazi" můžeme chápat jako širší pokračování revoluce, protože jen v letech 1990 až 1992, tedy do rozpadu Československa, k nám zavítaly desítky hudebních veličin s globálním renomé.[109] Klíčovou a současně nejvýraznější událostí byl samozřejmě koncert Rolling

[107] TÝŽ: Demonstrace a protesty: Projevy a podoby hromadného rezistenčního chování ve veřejném prostoru. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (eds.): *Projevy a podoby protirežimní rezistence v komunistickém Československu 1948–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2018, s. 11–53, zde s. 32.

[108] Viz ŠILPOCH, Jan – LIPČÍK, Roman: Zpráva pro všechny slušný lidi. In: *Mladý svět*, roč. 32, č. 1 (21. 12. 1989), s. 16–17; VANĚK, M.: *Byl to jenom rock'n'roll?*, s. 555–556.

[109] V neúplném výčtu podle výstavy „Jsme v Československu, že jo? Slavné i zapomenuté koncerty zahraničních kapel a interpretů 90. let", uspořádané od prosince 2023 do konce února 2024 v pražském Popmuseu, to byl Frank Zappa, The Cure, Laibach, Suzanne Vega, Killing Joke, Deep Purple, Toy Dolls, Pet Shop Boys, Einstürzende Neubauten, Paul Simon, Jethro Tull, Siouxsie and The Banshees, Uriah Heep, Kraftwerk, The Jesus and Mary Chain, Guns'N'Roses, Faith No More, Soundgarden, Nick Cave and The Bad Seeds, Sonic Youth nebo John Cale. Webová verze výstavy je dostupná online z: https://1url.cz/BeDeV. Pokud bychom porovnali počty vystupujících západních kapel na klubové scéně, byla by disproporce mezi obdobím před rokem 1989 a po něm ještě několikanásobně větší (srv. POSPÍŠIL, I.: *Příliš pozdě zemřít mladý*, s. 225–226 – viz pozn. 2).

Ray Charles v Paláci kultury 1. listopadu 1989

Printscreen ze *Zpravodaje Krátkého filmu*, č. 18/1990, režie Mirka Humplíková. Dostupné online na YouTube, kanál Československý filmový týdeník, cit. 16. 7. 2026

Stones na Strahově 18. srpna 1990, který tak následoval jen necelých deset měsíců po Rayi Charlesovi.[110]

Historička Lucie Fikarová, která zkoumala vzpomínky hudebních fanoušků i hudebníků na přelom osmdesátých a devadesátých let, upozornila, že mnohým v paměti splývají léta 1988–1989 s prvními porevolučními roky. Události z doby nedlouho před „sametovou revolucí" a po ní tak vnímají jako do značné míry propojené.[111] V této retrospektivní optice mohl být pražský dvojkoncert Raye Charlese

[110] Samotní členové Rolling Stones si význam koncertu plně uvědomovali. Původně chtěli, aby se uskutečnil 21. srpna, na výročí vpádu vojsk Varšavské smlouvy, to se ale nepodařilo z logistických důvodů. (BLÜML, Jan: Reception of the Rolling Stones in Communist Czechoslovakia. In: *Rock Music Studies*, roč. 2, č. 3 (2015), s. 257–279; DIESTLER, R.: Pro pár špinavejch zlaťáků, pro falešnou slávu, s. 310–312 – viz pozn. 9.)

[111] FIKAROVÁ, L.: *Plzeň punková a metalová*, s. 109–110.

spojován spíše s euforickým prožíváním porevolučních vystoupení zahraničních interpretů než s dlouhým a na podobné události chudým časem normalizace.

Vystoupení Raye Charlese v Paláci kultury tedy bylo při utváření historické paměti překryto v několika vrstvách. V době konání je zastínily události předznamenávající „sametovou revoluci" a brzy poté i samotné svržení komunistické diktatury jako jeden z nejzásadnějších milníků v moderních českých dějinách. V rovině hudební historie byl zase jeho potenciál upozaděn v konkurenci koncertů dalších západních hvězd, jejichž frekvence koncem osmdesátých let stoupala a poté prudce akcelerovala na počátku devadesátých let. K tomu přispívala nevelká atraktivita koncertu Raye Charlese pro mladší publikum. Kombinace těchto faktorů jej odsunula do zapomnění.

Stereotypizované vnímání koncertu: doprovodný orchestr jako součást socialistické normality

Poslední faktor, který je třeba vzít v úvahu, bylo stereotypizované vnímání (percepce) koncertu Raye Charlese československým publikem. Již bylo řečeno, že s rozjezdem přestavby západní umělci pomalu ztráceli dřívější exkluzivitu, dosahující magických rozměrů. Ve stejné době se navíc napříč východním blokem rodila magie jiného druhu. Rok 1989 byl „rokem zázraků", možností dříve nemyslitelných, které se ale odehrávaly již v jiné mentální konstelaci než „zázraky" dřívější. Zatímco ty překračovaly pevně danou dobovou normalitu, „zázraky" nové ji rovnou bouraly. V roce 1989 k těmto novým „zázrakům" v obecné rovině patřilo posouvání hranic veřejně vyslovitelného, jež vedlo v revolučních týdnech až k přijetí disidentské lidskoprávní rétoriky.[112] V konkrétní rovině to pak bylo třeba konání festivalu československého nezávislého umění v polské Vratislavi ve dnech 4. až 6. listopadu 1989, kde pro početné československé publikum po letech vystoupili exulanti Karel Kryl, Vlasta Třešňák a Jaroslav Hutka.[113] Podobné „zázraky" nebyly pouhým důsledkem politických změn, vytvářely se v jejich hlubším společenském pozadí, kde se překódovávala dobová mentalita. Jinými slovy, magické prožitky se vázaly na rámce dobové mentality a jejich posuny.

Poslední měsíce roku 1989 přinesly v tomto ohledu výraznou celospolečenskou dynamiku. Sdílený systém socialistických hodnot procházel zásadní proměnou,

[112] PULLMANN, M.: *Konec experimentu*, s. 185–188.

[113] Festivalu Polsko-československé solidarity ve Vratislavi se i přes policejní obstrukce na hranicích zúčastnily tisíce Čechoslováků (viz CHADIMA, M.: *Alternativa II: Od „Nové" vlny se starým obsahem k Velké listopadové sametové restauraci*. Praha, Galén 2018, s. 431–442).

Ray Charles a jeho big band v Paláci kultury 1. listopadu 1989

Printscreen ze *Zpravodaje Krátkého filmu*, č. 18/1990, režie Mirka Humplíková. Dostupné online na YouTube, kanál Československý filmový týdeník, cit. 16. 7. 2026

jedna sada vzájemně provázaných mentálních vzorců přestávala platit a nová se vzápětí utvářela, jako když se zamíchají karty a rozehraje se nová hra.[114] Starý myšlenkový svět se hroutil a nový povstával na jeho místě. Nad náhlým kolapsem myšlenkového světa pozdního socialismu a rychlým nástupem nové mentality se zamýšlel německý historik Martin Sabrow. Dřívější dlouhodobou stabilitu systému státního socialismu vysvětluje nejen mocenským působením shora, ale právě i skrze samozřejmý a „vnitřně homogenizovaný myšlenkový svět" (*Sinnwelt*),

[114] Vlastní model mentálního přerodu československé společnosti v období „sametové revoluce" vypracoval americký historik James Krapfl, který na základě rozboru revolučních prohlášení sestavil diagram zobrazující hierarchickou provázanost nových, revolučních idejí. Podle Krapfla stála v centru revolučního diskurzu pětice nejnosnějších idejí: nenásilí, spravedlnost, lidskost, demokracie a samoorganizace. (Viz KRAPFL, J.: *Revolution with a Human Face*, s. 74–82, diagram s. 79 – viz pozn. 2.)

jemuž byla vlastní každodenně prožívaná a široce internalizovaná normalita.[115] Sdílená představa toho, co je normální, fungovala jako jeden ze základních orientačních horizontů socialistické společnosti. A právě široce sdílená představa normality ztratila v době revolučního překódování svou stabilitu. Ač to na první pohled nemusí být zřejmé, s touto dobovou proměnou normality nejspíš souvisela i tehdejší percepce sledovaného dvojkoncertu v Paláci kultury.

Ray Charles a jeho doprovodný orchestr se v roce 1989 prezentovali v téměř stejném stylu jako v posledních třiceti letech. Bezmála šedesátiletý zpěvák a pianista se do velké míry držel zavedených způsobů z vrcholných dob své kariéry v padesátých a šedesátých letech. Představoval „klasika" populární hudby, jeho vystoupení oslovovalo zejména střední a starší generaci a nepřinášelo nic převratného ani nečekaného.

Při pohledu na koncertní pódium v Paláci kultury v první listopadový den roku 1989 je zřejmé, že i přes precizní provedení, americký *feeling* a hvězdný status nevybočovala pódiová prezentace v zásadě nijak ze schématu, na nějž bylo československé publikum zvyklé z uplynulých dvaceti, třiceti let. Prostorové rozvržení, kdy v popředí pódia vystupovala hlavní hvězda a v pozadí byl symetricky rozestavěn doprovodný orchestr s pečlivě upravenými hráči, to byla sestava, jakou obecenstvo v Československu důvěrně znalo – nejen z vlastních návštěv koncertů, ale zejména z televizních přenosů s celospolečenským dosahem.

Významná část československé populární hudební produkce uváděné v rozhlase a televizi byla v období normalizace doprovázena orchestrální hudbou. Na televizních obrazovkách se objevoval vedle Orchestru Československé televize[116] také Taneční orchestr Československého rozhlasu (TOČR).[117] Orchestry zajišťovaly doprovod populárním zpěvákům a zpěvačkám a v tomto prostředí si dlouhodobě držely pozici, když pravidelně vystupovaly v televizních pořadech včetně oblíbených estrád.[118] Od šedesátých až do osmdesátých let se tak

[115] Viz SABROW, Martin: Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 196–208, zejména kapitolky „Normalita jako ústřední kategorie socialistické každodennosti" (s. 203–204) a „Rozpad systému předpolitické akceptace" (s. 207–208).

[116] Viz televizní pořad „Vezměte si smoking", natočený v roce 1989 při patnáctém výročí založení orchestru (Vezměte si smoking: Jubilejní koncert Orchestru ČST v Lucerně uvádí Marcela Kršová (1989). In: *YouTube* [online], kanál Retro show OK3. [Cit. 2026-07-15.] Dostupné z: https://1url.cz/9eDwn.

[117] TOČR představoval jednu větev rozhlasového big bandu, jeho druhou větví byl Jazzový orchestr Československého rozhlasu (JOČR). Obě tělesa se personálně překrývala a již na konci 60. let je tvořili spíše starší a zkušení hudebníci, kteří pochopitelně reprezentovali vkus své generace. (Viz DORŮŽKA, L.: *Český jazz mezi tanky a klíči*, s. 199–213, zejména s. 200.)

[118] Nutno dodat, že od 70. let se vedle orchestrů objevoval i formát menší doprovodné kapely, jakou byly např. Kroky Františka Janečka (DIESTLER, R.: Pro pár špinavejch zlaťáků, s. 301).

Orchestr Československé televize, v popředí jeho dlouholetý šéfdirigent Václav Zahradník
Květy, roč. 36, č. 39 (1986), s. 42

konzervoval jak vlastní formát hudebního doprovodu, tak i vizuální podoba vystoupení. Historik populární kultury Jakub Machek k tomu trefně podotkl, že pokud si při sledování dobového televizního záznamu populárního hudebního vystoupení vypneme zvuk, nedokážeme mnohdy určit, o jaký žánr se vlastně jedná.[119] Formát orchestrálního hudebního doprovodu tedy výrazně spoluutvářel podobu normalizační populární kultury. Řečeno se Sabrowem, byl jedním z pevných bodů socialistické normality.

Připočtěme k tomu vizuál interiéru Paláce kultury. Ten byl častou kulisou televizních pořadů, které se zde v osmdesátých letech hojně natáčely. Interiér Paláce kultury se tak stával součástí dobového vizuálního dispozitivu, důvěrně známou normativní konstantou tehdejšího „televizního národa".[120]

Celkový dojem z koncertu pak vedle pódiového rozvržení a vlastního prostoru Sjezdového sálu dotvářeli „slušně" oblečení občané socialistického státu

[119] MACHEK, J.: Dvě disko generace, s. 50, pozn. 66 (viz pozn. 9).

[120] Viz KOPAL, Petr: Jaká normalizace? Několik poznámek o (ne)normalizaci filmové a televizní tvorby. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 3 (2013), s. 127–134, zde s. 128.

v hledišti.[121] Na to narážel hudební publicista Petr Dorůžka, jeden z mála recenzentů, kteří dokázali při popisu večera krotit vlastní nadšení a udržet si kritický nadhled, když zmiňoval „pověstné přespříliš oficiální prostředí i publikum, které bylo – především při odpoledním představení – lehce snobské a velmi vlažné; hudební fanoušci tu byli v menšině."[122]

Pódiová prezentace Raye Charlese zůstávala věrná starším estetickým schématům populární hudby, jež na Západě platila za klasický styl konjunkturálních poválečných let (předcházející kulturní revoluci let šedesátých) a pochopitelně nebyla nijak spojována s československou normalizací. Ovšem v dobových souřadnicích Československa mohla díky tomu *show* Raye Charlese snadno působit jako pevně usazená v normalitě doby, která právě končila. Z většinového pohledu československé společnosti se Ray Charles a jeho doprovod skvěle hodili do role „posvátné hvězdy" ze Západu v éře normalizace. Tehdy mohl jeho „klasický" styl okořeněný „západností" působit jako atraktivní směs známého, a současně vysoce exkluzivního. Ale ze stejného důvodu se v nové mentální konstelaci vůbec nehodil do revolučního hodnotového veletoče, který měl za několik dní nastat. Také proto se vystoupení Raye Charlese takřka vpředvečer „sametové revoluce" nestalo ve zpětném pohledu symbolem či předznamenáním revoluční změny, jak by se u slavného amerického hudebníka, těšícího se navíc dlouhodobé popularitě mezi Čechoslováky, možná dalo očekávat.

Závěrem

Při pohledu do zákulisí pořadatelské organizace se ukázalo, že koncert Raye Charlese v listopadu 1989 plně zapadal do dobového (přestavbového) směřování Paláce kultury. Ten potřeboval uvádět atraktivní programy, díky nimž mohl lépe plnit výkonnostní ukazatele, jako byl finanční výnos či návštěvnost. Snaha přilákat platící návštěvníky a dosahovat vysokých zisků byla – poněkud paradoxně – iniciována tlakem nadřízené politické instituce, jímž byl Národní výbor hlavního města Prahy. Ze strany Paláce kultury nešlo o ideologické podvracení socialismu americkou hudbou, ale ani o přímé plnění stranických příkazů. Takové zjištění odpovídá současnému výzkumu tiché emancipace ekonomických elit v osmdesátých letech.[123]

[121] K významu obecně přijímaného normativu „slušnosti" viz např. SOKOLOVÁ, Věra: *Queer Encounters with Communist Power: Non-heterosexual Lives and the State in Czechoslovakia 1948–1989.* Praha, Karolinum 2021, s. 120.

[122] DORŮŽKA, Petr: Intertalent. In: *Tvorba*, roč. 37, č. 51 (1989), s. 19.

[123] Viz např. VILÍMEK, Tomáš: Podnikový management v Československu: Od socialismu ke kapitalismu. In: KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu.* Praha, Argo 2019, s. 103–153.

Perspektiva generační optiky poodkryla, jak silně v Československu během normalizace chyběly živé stylotvorné impulzy pro hudební subkultury mládeže. Zasloužilí interpreti jako Johny Cash nebo Gilbert Bécaud sice měli ohromný ohlas, ale ten se projevoval hlavně mezi střední a starší generací. To se však dramaticky změnilo s přestavbou koncem osmdesátých let a Ray Charles kvůli tomu již v listopadu 1989 nepůsobil tak exkluzivně. Podobně jako většina dalších západních interpretů, kteří v Československu vystoupili po zlomovém koncertě Depeche Mode v březnu 1988.

V době konání koncertu se již nepřehlédnutelným způsobem drolila dlouholetá socialistická stabilita. Pražané byli svědky exodu východních Němců i opakovaných občanských demonstrací, které tehdy probíhaly již druhým rokem. Dvojkoncert by se byl mohl stát součástí tohoto dění, pokud by se Ray Charles rozhodl na pódiu odpoutat od své profesionální neutrality a učinil nějaké politické gesto na podporu demokratických změn ve východním bloku. Nic takového však neučinil a asi se to od něj v tu chvíli ani nedalo očekávat. Ovšem v pozdějším procesu formování společenské paměti se právě taková politická gesta stala podstatnými pro zařazení mezi pamětihodné události tohoto období. Také z toho důvodu zůstalo jeho vystoupení v ústraní společenského vzpomínání na bouřlivý závěr roku 1989, zatímco charismatické gesto písničkářky a zkušené politické aktivistky Joan Baez při koncertě na Bratislavské lyře v létě 1989 je dodnes pravidelně připomínanou součástí „revolučního roku" 1989.

Jako neméně důležitá se ukázala perspektiva měnící se společenské mentality. Ray Charles a jeho orchestr stylově do značné míry konvenovali pozdně socialistickým představám o normalitě, ztělesňovaným místními tanečními orchestry, respektive málo zapadali do nastupujících revolučních vizí stavějících na ne-normalitě. Normalita coby všeobecně sdílená kategorie v mentalitě socialistické společnosti již v roce 1989 přestávala platit za jednu z centrálních hodnot a byla zpochybňována spolu s autoritativním diskurzem, jak o něm mluví rusko-americký antropolog Alexej Jurčak.[124]

Zohlednění by si ale zasloužily ještě některé další aspekty dobového kulturního provozu. Jedním z nich je role afroamerických umělců v argumentačním poli studené války. Dnes je tato problematika velmi dobře probádaná v prostředí americké „jazzové diplomacie" šedesátých a sedmdesátých let.[125] Situace v tomto ohledu se v období přestavby zřejmě dále vyvíjela na obou stranách železné

[124] JURČAK, A.: *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo.*

[125] K tomu viz např. ESCHEN, Penny von: *Satchmo Blows Up the World: Jazz Ambassadors Play the Cold War.* Cambridge (MA), Harvard University Press 2004; DAVENPORT, L. E.: *Jazz Diplomacy*, zejména kapitola „Jazz behind the Iron Curtain 1961–1966", s. 90–101 (viz pozn. 96).

opony. K řádnému pochopení dobových posunů by však byla zapotřebí samostatná studie.

A konečně, interpretací koncertní vizuality a její percepce tento článek podle mého názoru přispívá k rehabilitaci „diskurzu pódia“. Ten zde již nepředstavuje jednorozměrnou výkladovou linku, ale funguje jako jedna z několika vzájemně se doplňujících interpretačních vrstev, a takto má nadále nezastupitelný význam. Samotný pohled za „diskurz pódia“, jak jej prosazuje historik Přemysl Houda, se v tomto světle jeví jako příliš selektivní. Svého času zafungoval jako důležitá antiteze, do budoucna ale může být překonán komplexnějším pojetím, s pohledem upřeným na pódium i za ně.

Abstract

*The study examines the Prague concert of the renowned African American soul and jazz singer and pianist Ray Charles (1930–2004), held at the Palace of Culture (*Palác kultury*) on 1 November 1989, just a few days before the beginning of the Velvet Revolution. Drawing on articles from the contemporary press, the author reconstructs the course of the concert and uses it as a point of departure for several further layers of interpretation. Based on the unprocessed archival collection of the Palace of Culture, he explores the broader organizational context of this institution, which served as a venue for prestigious cultural and political events in socialist Czechoslovakia. He then asks why, despite its timing, the concert never became part of the narrative of the fall of the communist regime in Czechoslovakia and instead largely faded from memory. He argues that the momentous events that immediately followed overshadowed an appearance by a Western popular culture star that, under different circumstances, would have been difficult to overlook. A broader comparison further demonstrates that performances by Western popular music artists were becoming less exceptional in socialist Czechoslovakia during the second half of the 1980s than they had been in earlier periods. Moreover, the famous American singer's concert contained neither an explicit political message nor any more subtle symbolism that might have resonated with the changing values and mentality of Czechoslovak society at a time when the ruling system was losing legitimacy in the eyes of its citizens. Finally, the author pays particular attention to the staging of Ray Charles's concert. He suggests that the audience at the Palace of Culture may have perceived the performance through established stereotypes, as the singer's traditional big-band accompaniment fitted, both visually and acoustically, the familiar conventions of popular culture productions during the normalization period, particularly those familiar to Czechoslovak television audiences. From this perspective, the author critically engages with Czech historian Přemysl Houda's argument that the "discourse of the stage" represents an unproductive and now outdated research approach.*

Keywords / Klíčová slova:

Ray Charles; popular music; Czechoslovakia; late socialism; Czechoslovak normalization; Palace of Culture in Prague; soul music; jazz music
Ray Charles; populární hudba; Československo; pozdní socialismus; normalizace; Palác kultury; soul; jazz

DOI 10.51134/sod.2026.033

Předpoklady genocidy iráckých jezídů

Vícečetná krize (2. část)

Karel Černý – Karel Bauer

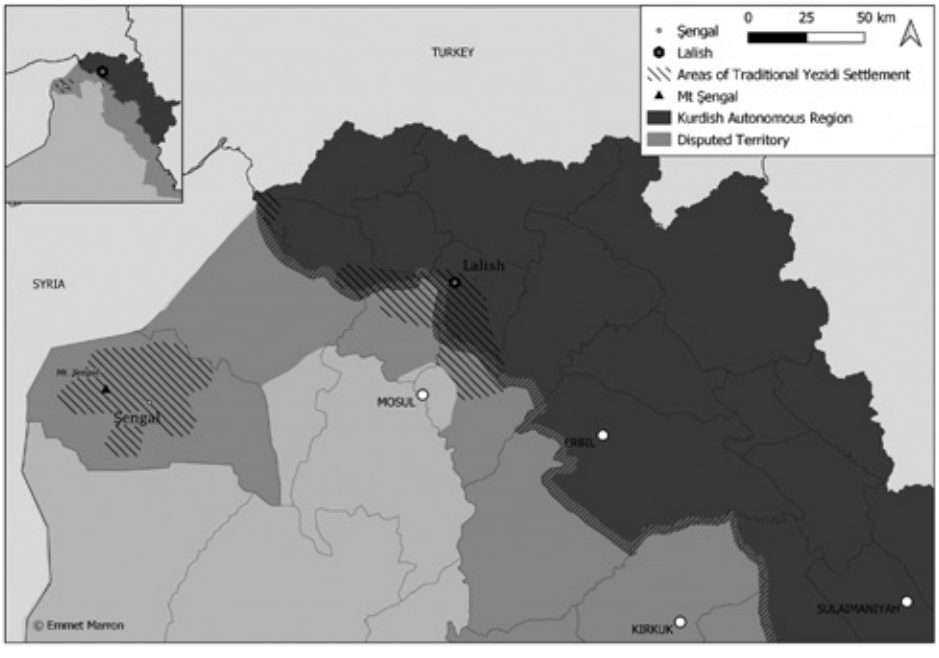
Katedra sociologie, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze
Katedra historických věd, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze

Politická krize: Štěpné linie, oslabený stát a dědictví diktatury

V první části této studie[1] již byla pojednána tři specifika provincie Ninive, kterými se před genocidou iráckých jezídů odlišovala od většiny ostatních iráckých provincií. Tato specifika zároveň pokládáme za klíčová pro pochopení prohlubující se politické krize, ke které na úrovni provincie Ninive docházelo a která pak umožnila genocidu. Prvním již diskutovaným specifikem byla i na irácké poměry mimořádná etnická a náboženská pestrost provincie, kde vedle sebe po staletí žilo množství relativně malých a zranitelných komunit. Tuto rozmanitost ještě zvyšovala imigrace početných uprchlíků ze středního a jižního Iráku, kteří sem přicházeli z toho důvodu, že provincie Ninive byla na poměry Iráku ještě dlouho po svržení diktatury Saddáma Husajna v roce 2003 relativně bezpečná. Oba tyto faktory vytvářely úrodnou půdu pro politiku identity, kdy politické strany a hnutí mohly mobilizovat členy, sympatizanty a voliče s pomocí negativního vymezování vůči jinakosti, což ve velkém umožnily teprve demokratičtější poměry v Iráku po roce 2003. Třetím specifikem provincie Ninive, které radikálně prohlubovalo tamní politickou krizi a klíčovou nacionalistickou štěpnou linii mezi Kurdy a Araby, byla existence takzvaných sporných území, k nimž před genocidou patřil i okres Sindžár s koncentrací kurdsky hovořící jezídské populace.

Čtvrtým specifikem provincie Ninive byla i na poměry Iráku mimořádná zátěž traumaty, majetkovými spory a bolestným dědictvím arabizace z éry Saddáma

[1] První část tohoto textu vyšla v minulém čísle časopisu *Soudobé dějiny / CJCH* (roč. 33, č. 1, 2026, s. 139–170). Při přepisu arabské a kurdské terminologie do češtiny – pokud to není kodifikováno jinak – se autoři přidržují autority arabisty Petra Kubálka (viz KUBÁLEK, Petr: Jezídi. In: GEBELT, Jiří a kol.: *Ve stínu islámu: Menšinová náboženství na Blízkém východě*. Praha, Vyšehrad 2016, s. 351–379).

Mapka severního Iráku. Tmavě je vybarvena oblast pod správou Kurdistánské regionální vlády, světlejší barva vyznačuje sporná území. Šrafované jsou oblasti s tradičním jezídským osídlením. Jako Şengal je označená oblast a hora Sindžár, kam se uchýlili jezídští uprchlíci před terorem Islámského státu. Láliš je poutní místo s hlavní jezídskou svatyní

Wikimedia Commons

Husajna (1968–2003), které se začalo překonávat až ve svobodnějších poměrech po jeho pádu. Vyhánění, deportace a demografické inženýrství za použití násilí jsou ovšem podle našeho názoru hluboce zapsané v DNA provincie, jejíž obyvatelstvo charakterizuje vysoká míra vykořeněnosti a nízká míra společenské koheze a důvěry ve stát i příslušníky jiných skupin.[2] Násilné vysidlování celých vesnic, etnické čištění a genocidní protikurdská politika[3] odehrávající se za diktatury Socialistické strany arabské obrody (Baas) a Saddáma Husajna ve druhé polovině dvacátého století podle našeho mínění kontinuálně pokračovaly i v novém Iráku. A vyvrcholily

[2] K těmto dílčím nálezům srv. *After ISIS: Perspectives of Displaced Communities from Ninewa on Return to Iraq's Disputed Territory*. Utrecht, PAX 2015, s. 10.

[3] Podrobně o nasazení chemických zbraní proti kurdským civilistům viz HUMAN RIGHTS WATCH: *Genocide in Iraq: The Anfal Campaign Against the Kurds. A Middle East Watch Report* [online]. New York – Washington – Los Angeles – London, HRW 1993. [Cit. 2026-06-20.] Dostupné z: https://1url.cz/SesSD.

v režii Islámského státu (ISIS), částečně tvořeného bývalými baasisty, kteří jen „převlékli kabáty“ a ze svého předchozího angažmá si odnesli násilné politické metody při spravování společnosti a nedůvěřivé postoje ke Kurdům a náboženským menšinám. K bývalým baasistům se pak v řadách ISIS přidaly čerstvě urbanizované arabské kmeny, které do správního střediska provincie Mosulu a jeho okolí prchly před kurdským povstáním v roce 1991 z provincie Dohúk, kam je předtím mezi Kurdy v rámci politiky arabizace poslal žít Saddám Husajn. A připojily se k nim i další arabské kmeny, které po roce 2003 prchly z kurdské provincie Irbíl před kurdskými farmáři požadujícími zpět svou půdu, jež jim byla minulým režimem v rámci politiky arabizace konfiskována. Některé kmeny se tak chtěly pomstít za příkoří od Kurdů a dostat se zpět k majetku. Pocity křivdy vedly k tomu, že se z nich stejně jako z bývalých baasistů stala sociální základna islámských extremistů. Jak se nechal slyšet vysoce postavený mosulský činovník: „Tyto arabské kmeny se po roce 2003 staly nejzaťatějšími příznivci Al-Káidy a Islámského státu.“[4]

Stejně jako dříve Arabové si tedy v novém Iráku počínali i Kurdové, kteří využili příležitost v podobě oslabené centrální vlády naopak ke kurdizaci sporných oblastí a cílenému ničení arabských domů, vesnic a čtvrtí během jejich osvobozování od Islámského státu po roce 2014.[5] Arabské oblasti pak Kurdistánská regionální vláda (*Kurdistan Regional Government* – KRG) pro změnu dosidlovala Kurdy, zatímco arabské obyvatele vyháněla nebo bránila jejich návratu domů, přičemž je paušálně podezírala ze sympatií s Islámským státem.[6] Násilí a vyhánění celých komunit baasistickým režimem tak pokračovalo v podobě násilí a vyhánění ze strany ISIS i KRG, v obměněných kulisách se přitom obnovil a pokračoval konflikt Kurdů a Arabů, pokoušejících se uplatněním takzvaného demografického inženýrství získat kontrolu nad spornými územími. Kromě kontinuity politického násilí a demografického inženýrství vedly zločiny a nespravedlnosti z éry Saddáma Husajna k tlaku na státní instituce nového Iráku, aby se s křivdami minulosti vypořádaly, a jejich neschopnost v tomto ohledu prohlubovala politickou krizi.

Za vlády strany Baas totiž došlo ke třem velkým vlnám státem organizovaného a politicky motivovaného přesidlování obyvatel, které se přitom koncentrovaly na severní Irák.[7] První vlna z let 1963 až 1979 souvisela s politikou

[4] *After ISIS* [online], s. 58.

[5] K těmto zločinům z let 2014 až 2016 spáchaným kurdskou pešmergou v provinciích Ninive a Kirkúk ve dvaceti sídlech viz Market with an X. Iraqi Kurdish Forces Destruction of Villages, Homes in Conflict with ISIS [online]. In: *Human Rights Watch* [online], 13. 11. 2016. [Cit. 2026-06-20.] Dostupné z: https://1url.cz/0esSP.

[6] *After ISIS* [online], s. 11.

[7] K jejich periodizaci viz INTERNATIONAL ORGANIZATIONS OF MIGRATION IRAQ: *Ongoing Displacement: A Profile of Iraq 2013–2014* [online]. Baghdad – Erbil, OMI Iraq 2014,

arabizace a s první a druhou válkou Kurdů, usilujících pod vedením Mustafy Barzáního o nezávislost (1961–1970 a 1974–1975). V létě 1963 tak bylo z okolí Kirkúku vyhnáno na čtyřicet tisíc Kurdů, zničeno 875 vesnic a oblast byla dosídlena arabskými kmeny ze středního a jižního Iráku. Totéž se ve větším měřítku opakovalo po roce 1975, kdy byl desítky kilometrů široký pás kolem irácké hranice s Íránem a Tureckem prohlášen za zakázanou zónu, ale deportováni byli též lidé z těžko kontrolovatelných vesnic v horách blíže vnitrozemí, což se týkalo i jezídů ze Sindžáru. Na dostupné pláně a do blízkosti hlavních silničních tahů a vojenských základen bylo přesídleno kolem čtvrt milionu obyvatel, zničeno bylo asi čtrnáct set vesnic. Nešlo ale jen o Kurdy, když byly zdevastovány asi dvě stovky křesťanských a 158 jezídských sídel v okresech Sindžár, Zachó a Šéchán. Politika arabizace spočívala též v dosidlování těchto oblastí arabskými kmeny a v tom, že úřady v Ninive registrovaly křesťany, Kakáie i jezídy jako Araby.[8] Cenzus z roku 1977 tak ukázal, že se podíl Arabů na obyvatelstvu Ninive od roku 1957 zvýšil z šestapadesáti na čtyřiasedmdesát procent.[9]

Druhá vlna násilného přesidlování souvisela s irácko-íránskou válkou z let 1980 až 1988. Nešlo jen o uprchlíky z oblastí nejtvrdších bojů, ale opět také o deportované příslušníky kurdsky hovořících komunit, kterým vláda nedůvěřovala a jejichž oblasti dosidlovala loajálními Araby. Vrcholem se stala vojenská operace Anfal (1988–1989), namířená opět proti Kurdům a nearabským menšinám, jako byli Turkomani, Asyřané, jezídi, Mandejci či židé. Chemickými zbraněmi bylo ve městě Halabdža usmrceno na pět tisíc lidí. Nakonec bylo během operace Anfal zničeno na čtyři tisíce vesnic a zabito přes sto tisíc civilistů (včetně dodnes pohřešovaných). Cílem bylo zlikvidovat kurdské povstalce, rozložit jejich sociální základnu v nepřístupných vesnicích, zničit jejich ekonomickou strukturu stojící na soběstačném zemědělství a podvázat reprodukční schopnost kurdských komunit (odtud útoky na ženy a děti). Za vysidlováním nearabského obyvatelstva a jeho nahrazováním Araby byla i snaha kontrolovat za války s Íránem strategické oblasti s nalezišti ropy a dopravní infrastrukturou.[10]

Třetí vlna vysidlování pak nastala v letech 1988 až 2003 kvůli státem iniciované „modernizaci“ a sanaci nevyhovujících sídel, kde lidé neměli přístup k základní

s. 15–25. [Cit. 2026-06-20.] Dostupné z: https://1url.cz/0esSx.

8 DOMLE, Khidir: *Yazidi and Iraqi Religious Minorities after ISIS: Future Vision. A Report to Center of Minority Studies in Middle East, University of Keslik.* Jounieh [Lebanon], Holy Spirit University of Keslik 2014, s. 3.

9 *After ISIS* [online], s. 44.

10 Viz CHALIAND, Gerard: *The Kurdish Tragedy.* New York, Zed Books 1994. K „demografickému inženýrství“ v etnických konfliktech srv. MORLAND, Paul: *Demographic Engineering: Population Strategies in Ethnic Conflicts*. New York, Routledge 2014.

infrastruktuře (takto byly přestěhovány přibližně dva miliony Kurdů), ale též kvůli válce v Perském zálivu (1990–1991) a za následného kurdského povstání na severu a šíitského povstání na jihu Iráku. Tehdy došlo k prvnímu masovému odchodu Iráčanů do zahraničí, ale též k uvalení zdrcujících sankcí proti Saddámovu režimu a ustavení bezletových zón v severním Iráku, omezujících vliv centrální vlády.[11]

Nucené deportace místních Kurdů a dalších menšin včetně jezídů, ke kterým docházelo především po roce 1975, a naopak dosídlování Arabů ze sousedních provincií, loajálních vůči režimu, vytvořily přetrvávající napětí mezi jednotlivými komunitami, jež se obnažilo za svobodnějších poměrů po roce 2003. Výsledkem jsou spory o půdu a majetky, které stát za vlády strany Baas a Saddáma Husajna Kurdům a dalším menšinám zničil nebo zabavil, aby je poté delegoval arabským dosídlencům a tím si pojistil jejich loajalitu. Stejně tak převážně arabská armáda Saddáma Husajna spáchala v osmdesátých letech genocidu namířenou primárně na irácké Kurdy a s nimi spřízněné menšiny. Během ní byl vyhnán z domovů asi milion obyvatel, byly nasazeny chemické zbraně proti civilistům a přes sto tisíc lidí bylo zabito nebo zmizelo. Proto nearabská etnika nesnášejí pohled na uniformované příslušníky bezpečnostních sil spadajících pod Bagdád, zvláště když centrální vláda temné dědictví minulosti v provincii Ninive po roce 2003 nevyřešila. Spory o pozemky, reparace a uznání starých křivd se staly zdrojem napětí mezi jednotlivými komunitami i nedůvěry vůči státu.[12]

Po svržení Saddáma Husajna vznikl z podnětu americké okupační správy v roce 2003 specializovaný úřad s omezenou pravomocí vést osvětu, sbírat podněty od občanů a moderovat majetkové spory. Jeho fungování komplikovala bezpečnostní situace, nedostatečný personál a právní vakuum. Přechodná irácká vláda proto zřídila o rok později nástupnický úřad, který měl majetkové spory z let diktatury definitivně vyřešit. Cílem bylo připravit a provést restituce konfiskovaného majetku. Úřad ale reálně nefungoval, neměl prostředky na výplaty kompenzací za zničené či znehodnocené majetky. Hlavně ale nebylo jasné, kam přesídlit arabské osadníky, kteří by přišli o domovy a pozemky, pokud by se realizovalo právo Kurdů a jezídů na návrat.

Práva jezídů a dalších menšin deportovaných po roce 1975 z tradičních vesnic v horách nakonec slíbila vyřešit do dvou let nová irácká ústava, přijatá v roce 2005. Podrobný ústavní článek 140 garantuje právo na užívání stávajících majetků v takzvaných střediskových obcích (*mudžamma'át*) na Ninivských pláních, kam byli jezídi deportováni, protože kvůli přetrvávající úřední diskriminaci

[11] IOM IRAQ: *Ongoing Displacement*, s. 15–25.

[12] Viz KIKOLER, Naomi: *Our Generation Is Gone: The Islamic State's Targeting of Iraqi Minorities in Ninewah*. Washington, DC, The United States Holocaust Memorial Museum 2015, s. 7.

nemohli po desetiletí registrovat nemovitosti na svá jména.[13] Kromě dodatečného vystavení majetkových dekretů ústava garantuje spravedlivé přerozdělení státní půdy, právo na návrat do původních vesnic, restituce zkonfiskovaných nemovitostí (alternativně vyplacení kompenzací) a vyplacení odškodného všem deportovaným rodinám. Stejně tak měly být opraveny úřední dokumenty, jež menšinám do roku 2003 v rámci politiky arabizace automaticky vnucovaly arabskou etnickou identitu. Podobně se měly upravit administrativní hranice, tak aby už nedocházelo k diskriminaci menšin jejich rozředěním v úředních celcích s dominancí Arabů.

Zablokování otázky takzvaných sporných území však zproblematizovalo vyřešení křivd minulosti a právní diskriminace menšin. Jezídi navíc vesměs nedisponovali dokumenty k bývalým majetkům, zatímco na jejich starých pozemcích často po desetiletí hospodaří jiní lidé, kteří si je v šedé právní zóně minulého režimu „koupili" od arabských dosídlenců a mohou to doložit smlouvami. Restituce tak přerůstaly do právních i násilných sporů.[14] Frustrovaní jezídi se obraceli se svými majetkovými nároky na zahlcené a netransparentní irácké soudy. Pokud již dal soud za pravdu jezídům, stát nevymáhal vykonání rozsudků. Podobně laxní byly úřady při výplatách soudně uznaných kompenzací, které buď nevyplácely, nebo jen částečně a opožděně. Neúspěchem skončilo též plošné odškodňování rodin jezídů deportovaných po roce 1975. Proces se vlekl, výplaty odškodnění a vydávání konfiskované půdy se zpožďovaly a stížnosti neuspokojených jezídů se odbývaly poukazem na nedořešený status takzvaných sporných území nebo na složitost kauz, kdy si daný majetek nárokovalo hned několik jezídských a arabských stran.[15]

K hluboké politické krizi v provincii Ninive přispělo, že se zde na rozdíl od většiny ostatních iráckých provincií obnažily obě hlavní štěpné linie nového Iráku: střet arabského a kurdského nacionalismu i střet sunnitského a šíitského komunalismu. Pátým specifikem provincie Ninive tak bylo, že zde destabilizační dopady nacionalistického konfliktu Kurdů a Arabů násobil stále více sektářsky laděný konflikt sunnitských Arabů, kteří přicházeli o pozice a prestiž, a šíitských Arabů, kteří naopak z nových pořádků profitovali. Také na tento spor dvou dominantních politických aktérů doplatily především bezbranné menšiny jako jezídi. Sunnitští Arabové z Mosulu totiž patřili k pilířům svrženého baasistického

[13] Ústavní článek 140 byl dále podrobně upraven článkem 58 přechodného správního zákona. Zde děkujeme za doplnění jednomu z anonymních recenzentů.

[14] UNITED NATIONS HABITAT: *Emerging Land Tenure Issues among Displaced Yazidis from Sinjar, Iraq: How Chances of Return May Be Further Undermined by a Discrimination Policydating Back 40 Years* [online]. New York, United Nations Human Settlements Programme in Iraq, November 2015, s. 3. [Cit. 2026-06-20.] Dostupné z: https://1url.cz/oeisk, s. 17.

[15] *Tamtéž*, s. 19–20.

režimu, odtud se rekrutovali vysocí důstojníci i schopné úřednické kádry. Díky starému režimu prosperovali a pociťovali k němu loajalitu. S novými pořádky a vládci v Bagdádu se oproti tomu neidentifikovali. Utrpěli politikou takzvané debaasizace, započatou v květnu 2003, kterou se cítili hluboce ponížení, když byli ze dne na den vyhozeni z armády, tajných služeb a státního aparátu. Američany prosazovanou demokratizaci odmítali jako nástroj, s jehož pomocí se moci v Iráku na jejich úkor chopí populačně početnější šíitští Arabové.[16] Převážně sunnitské arabské provincie tak bojkotovaly první svobodné parlamentní volby v lednu 2005 i následné ústavní referendum v říjnu toho roku.[17] Nejnižší volební účast byla v převážně sunnitské provincii Anbár (2 %), následovalo Ninive (18 %), Saladdín a Dijála (29 %).[18]

Arabové v Ninive podobně bojkotovali první provinční volby v lednu 2005, jež se konaly souběžně s parlamentními volbami, proto v Radě provincie Ninive neměli zastoupení a na jejich úkor zde v následujících čtyřech letech politicky dominovaly kurdské strany. Když Arabové s bojkotem přestali, zvítězila kandidátní listina s jejich převahou (*Al-Hadba*) a guvernérem provincie se stal mosulský Arab Athlí al-Nudžaifí. Kurdové z Rady provincie Ninive, sdružení na kandidátce známé na Západě jako Ninivské bratrstvo (*Lîstî Kurdistani*), s ním ovšem nespolupracovali, stejně jako Kurdistánská regionální vláda a její policejní sbory i pešmerga, která reálně ovládala značnou část Ninive, především Ninivské pláně, Sindžár, města Tel Afar a Machmúr. Spor arabských a kurdských stran se prohluboval, výsledkem neschopnosti sdílet moc bylo zablokované vládnutí a vleklá politická krize.[19] Obyvatelstvo Ninive se proto odcizovalo od provinčních politických institucí: od exekutivní mocí nadaného guvernéra, zákonodárnými pravomocemi nadané Rady provincie Ninive i od soudů. Provinční orgány byly kritizovány za selhání při zajišťování spravedlnosti a bezpečí, veřejných služeb i pracovních míst. Distribuce služeb i pracovních míst byla navíc nerovnoměrná, když se hlavním zaměstnavatelem stávaly zkorumpované a sektářské bezpečnostní složky. Zatímco tak třeba do některých okresů či čtvrtí přivezly cisterny pitnou vodu dvakrát do měsíce, jinam ji vozily obden.[20]

Ruku v ruce s tím degenerovaly i vztahy sunnitských Arabů z Ninive k centrální vládě v Bagdádu, v níž měli rozhodující slovo šíité. Vláda svými politikami

[16] *After ISIS* [online], s. 58.

[17] Pozorovatelé tvrdí, že volby v Iráku byly standardní. In: *BBC Czech.com* [online], 16. 12. 2005. [Cit. 2026-06-20.] Dostupné z: https://1url.cz/qesvP.

[18] Viz TOENSING, Chris: Iraqi Elections. In: *Middle East Report*, č. 234 (jaro 2005), s. 8–9.

[19] Iraq's New Battlefront: The Struggle over Ninewa. In: *International Crisis Group* [online], 28. 09. 2009. [Cit. 2026-06-20.] Dostupné z: https://1url.cz/Tesvy.

[20] *After ISIS* [online], s. 57.

Po útoku Islámského státu na jezídskou populaci obývající po staletí okres Sindžár v irácké provincii Ninive část jezídů utekla do uprchlických táborů zřízených na území pod kontrolou Kurdistánské regionální vlády. Na fotografii z března 2016 jsou uprchlíci z tábora Chánke v provincii Dohúk

Foto Karel Černý

generovala sektářské napětí. V provincii Ninive šíity zvýhodňovala, když jim dávala práci ve vládních úřadech nebo bezpečnostních složkách. Podobně provokovalo, když tam financovala výstavbu velkých šíitských mešit.[21] Centrální vládu v provincii přitom reprezentovala především federální armáda, jež byla ovšem chápána jako sektářská a byla obviňována z neochoty zasáhnout proti militantům, zneužívání pravomocí a ponižování sunnitských Arabů. Ti si stěžovali, že jsou šikanováni na kontrolních stanovištích a při domovních prohlídkách. Armáda v obyvatelích Ninive nakonec nevyvolávala pocit bezpečí, ale hlavně strach, a sama se zase bála těch, jež měla chránit. Nedůvěřovala ani lokální policii, kterou pokládala za infiltrovanou teroristy, takže s ní nespolupracovala, snažila se ji oslabit a podřídit. Jeden poslanec Rady provincie Ninive situaci před

[21] *Tamtéž*, s. 63.

nástupem Islámského státu popsal slovy: „Nakonec ve vztazích armády a lidu zavládlo nepřátelství. Lidé chápali armádu jako sektářskou, a armáda se zase dívala na lidi jako na zdroj ohrožení a teroru.“[22]

Nedůvěra k centrální vládě se překlopila do otevřeného nepřátelství po protestech, které propukly po roce 2011 v rámci takzvaného arabského jara. Nepřátelství se promítlo i do ztráty legitimity provinční vlády, vnímané jako součást zřízení nového Iráku. Také v Mosulu tak došlo k nenásilnému obsazení náměstí, během nějž neozbrojení demonstranti po Bagdádu chtěli třeba to, aby na provinční soudy nedojížděli soudci z Bagdádu a justice byla svěřena místním nebo aby se Protiteroristický tribunál, kde čelila obvinění řada obyčejných lidí, přesunul z vojenské základny Kindí na dostupnější místo. Centrální vláda šíitského premiéra Núrího al-Málikího (2006–2014) ovšem protestující ignorovala a později (v roce 2013) na ně poslala bezpečnostní složky.[23]

Před nástupem Islámského státu tak sunnitští Arabové vládu nepodporovali a nedůvěřovali jí. Nespokojeno s vývojem v zemi bylo v červnu 2014 jednadevadesát procent (převážně sunnitských) obyvatel Mosulu, zatímco celostátní průměr nespokojených občanů představoval šedesát procent a mezi iráckými šíity jich bylo jen pětapadesát procent. Hlavní rozdíl mezi sunnity a šíity se netýkal nespokojenosti se zajištěním elektrického proudu, pitné vody a svozu odpadků (s tím panovala obdobná nespokojenost u obou konfesí) ani nedostatku pracovních míst (nezaměstnanost obou komunit byla podobná). Spočíval v rozdílném, ba protikladném vnímání vlastní bezpečnosti, respektive hrozeb. Zatímco šíité v Iráku se ve svých čtvrtích cítili veskrze bezpečně, sunnité se od roku 2010 ve svých domovech cítili stále více ohroženi a trpěli pocitem, že jim stát odpírá spravedlnost. Šedesát procent sunnitů nedůvěřovalo soudům, mezi šíity takto nedůvěřivých byla jen třetina. V Mosulu deklarovalo v červnu 2014 osmdesát procent sunnitů, že se bojí, a na celostátní úrovni šlo o rychlý propad o šedesát procentních bodů. Sunnité se cítili zastrašováni proíránskými milicemi a bezpečnostními složkami kontrolovanými šíity, kterým stejně jako Íránu nedůvěřovali. Militantně protišíitský Islámský stát pak mohli chápat jako hráz proti íránskému vlivu a alternativního ručitele bezpečí a spravedlnosti namísto šíitských milicí a iráckého státu, od kterého se odcizili. Naopak náboženské motivy pro podporu Islámského státu byly zřejmě slabé, když se nadpoloviční většina iráckých sunnitů poslední dekádu před jeho vznikem a expanzí konzistentně vyslovovala za oddělení vládnutí a náboženství. Klonila se tak k politickým principům v rozporu s chalífátem a vládou islámského práva *šaría*. Mezi obyvateli převážně sunnitských provincií byla navíc většina toho názoru, že Islámský stát

[22] Citováno *tamtéž*, s. 57–58. Všechny cizojazyčné citace přeložili autoři.

[23] *Tamtéž*, s. 59.

je teroristickou organizací (přes 90 procent) a podporovala mezinárodní koalici, která proti němu bojovala (80 procent).[24]

Tradičně státotvorní arabští sunnité tedy přestali důvěřovat vládě v Bagdádu a v důsledku toho se už většinou neidentifikovali se svou zemí ani jako Iráčané (v tomto ohledu nastal propad z osmdesáti procent v roce 2008 na čtyřicet procent v roce 2014).[25] Sunnitští Arabové z Ninive se stali aktéry dvojitého politického štěpení, totiž kurdsko-arabského a sunnitsko-šíitského, a vystoupili proti kurdské autonomní vládě v Irbílu i centrální vládě v Bagdádu. Hledali politickou alternativu, kterou mohli spatřovat v Islámském státu a projektu protiíránského a protišíitského chalífátu. Hledali ale též obětního beránka. Někoho slabšího než byli jejich hlavní političtí soupeři, Kurdové a šíitští Arabové, na němž by si vybili nahromaděné frustrace ze svého postavení v novém Iráku, kde Kurdové získali autonomii a šíité vládu v zemi, zatímco oni sami byli politikou debaasizace odstaveni od moci, prestiže i zdrojů. Zástupný cíl, na který mohli bez rizika odklonit agresi namísto její skutečné příčiny, našli v menšinách, jako byli křesťané či jezídi. Tyto komunity totiž byly snadno rozpoznatelné, jezídi třeba podle dlouhých knírů, přízvuku, jmen či místa bydliště. Menšiny byly zároveň bezbranné a na narůstající agresi nedokázaly efektivně reagovat, protože byly nepočetné, byly vylučovány z vedení bezpečnostních složek a nedisponovaly vlastními milicemi. Bohatá historie útlaku v minulosti navíc zvyšovala pravděpodobnost, že se stanou obětí násilí též v budoucnu.[26]

Konečně, sunnitští Arabové z Ninive menšinám nedůvěřovali a pokládali je za nepřátele. O jezídech bylo známo, že se vedle kurdské pešmergy nechávají jako tlumočníci zaměstnávat americkou armádou, takže je Al-Káida a později Islámský líčily jako „špehy“ a „pátou kolonu“. Podobně křesťané v Mosulu čelili jako „cizí agenti“ útokům, kdykoliv antiislámští aktivisté v Evropě spálili nějaký výtisk Koránu či zveřejnili karikatury proroka Muhammada. Nepřátelství vůči jezídům a dalším minoritám plynulo také z toho, že se v rámci strategie přežití v rozbouřených vodách nového Iráku klonily k těm aktérům, kteří byli zrovna silnější. Jestliže dříve bývaly loajální straně Baas, po roce 2003 spolupracovaly s americkými okupačními vojsky a přiklonily se ke Kurdistánské regionální vládě v Irbílu či centrální vládě v Bagdádu. Sunnitští Arabové se naopak dostali do opozice proti všem – Kurdům, šíitům i Američanům. Menšinám pak

[24] Viz AL-DAGHER, Munqith: How Iraqi Sunnis Really Feel about the Islamic State. In: *The Washington Post* [online], 24. 03. 2015. [Cit. 2026-06-20.] Dostupné z: https://1url.cz/3esXo.

[25] Tamtéž.

[26] Postavení jezídů odpovídá definici obětního beránka (srv. ALLPORT, Gordon: *O povaze předsudků*. Praha, Prostor 2004; COSER, Lewis: *Functions of Social Conflict*. New York, Simon & Schuster 1964).

vytýkali, že se nepřipojily k jejich opozici a k povstání proti okupaci a vládě Núrího al-Málikího.[27]

Nový Irák nenabídl funkční politický režim, který by všem etnickým a náboženským skupinám umožnil smysluplné zapojení do vlády. Vyloučení se ocitli jak sunnitští Arabové, tak četné menšiny.[28] Ačkoliv jezídi v roce 2003 podpořili pád diktatury a vítali americkou okupaci, oplátkou za to nic nedostali. Šestým momentem politické krize tak bylo vylučování jezídů a dalších menšin na všech úrovních budovaného politického sytému. Také proto se podle našeho názoru oslabený a destabilizovaný stát jezídům nepokusil poskytnout efektivní ochranu před každodenní diskriminací i rostoucí agresivitou islámských radikálů. Jestliže bývá postavení menšin indikátorem kvality demokracie, jejich osud v Iráku po pádu diktatury ukázal, že se demokratizace nezdařila. Přitom i v rámci utlačovaných a pronásledovaných menšin bylo postavení jezídů tristní.[29] Federální vláda sice zřídila Generální ředitelství jezídských náboženských institucí, jež podporuje náboženský život jezídů, jejich náboženské vzdělávání ve školách a vyplácí mzdu náboženským hodnostářům, to vzniklo ale až řadu let poté, co začal fungovat stejný úřad pro záležitosti křesťanů a Turkomanů.[30] Na rozdíl od iráckých křesťanů totiž jezídi neměli vlivné patrony v Iráku ani v zahraničí. Mohli se tak cítit oprávněně diskriminováni. Světová média se o jejich osud začala zajímat až po rozpoutání genocidy v roce 2014.[31]

Zárodek politické exkluze obsahuje již nová irácká ústava z roku 2005. Na rozdíl od předchozí diktatury jezídy formálně uznává jako jednu z menšin, které mají být zaručena náboženská práva. Nicméně v navazující legislativě, a především praxi stát tato práva pod tlakem islamistických politiků dostatečně negarantuje.[32] Vládu i místní úřady například ústava zavazuje menšiny chránit. Avšak reálně nebyly starší ani novější zločiny proti jezídům vyšetřovány, natož trestány.[33] Ústava ale především nevychází ze sekulárního principu rovnosti všech občanů nezávisle na jejich náboženské víře, když islám prohlásila za státní náboženství a zdroj legislativy. Nejen jezídi se tak obávali plíživé islamizace, druhořadého

[27] *After ISIS* [online], s. 61.

[28] *Tamtéž*, s. 54.

[29] Viz MAISEL, Sebastian: Social Change amidst Terror and Discrimination: Yezidis in the New Iraq. In: *The Middle East Institute Policy Brief* [online], č. 18 (2008), s. 1–9, zde s. 6. [Cit. 2026-03-20.] Dostupné z: https://1url.cz/JeBq4.

[30] Viz KUBÁLEK, P.: Jezídi, s. 363 (viz pozn. 1).

[31] Srv. MAISEL, S.: Social Change amidst Terror and Discrimination [online].

[32] Viz DOMLE, K.: *Yazidi and Iraqi Religious Minorities after ISIS* (viz pozn. 8).

[33] Podrobně viz MAISEL, S.: Social Change amidst Terror and Discrimination [online].

postavení a opětovného vnucování identity silnějších těm slabším, jak to zažili za Saddáma Husajna.[34]

Formální zastoupení jezídů v nově se rodících politických strukturách bylo slabé. Stát, pohlcený arabsko-kurdským a sunnitsko-šíitským konfliktem, proto jejich požadavky ignoroval. Jezídi díky symbolické kvótě disponují jedním křeslem v Metropolitní radě Mosulu (magistrátu) a dalším křeslem v Radě provincie Ninive (sídlící rovněž v Mosulu). Další tři křesla mají rezervována ve federálním parlamentu.[35] Po roce 2003 navíc dva zástupci jezídů postupně obsadili nevýznamné ministerské posty ve federální vládě (2004–2005 a 2011–2014). Poprvé v historii tak zasedli v parlamentu a ve vládě.[36] V *reálné* politice nového Iráku však zažívali ostrakizaci, když neprosadili žádné výraznější požadavky. Jezídští představitelé nebyli zváni na klíčová jednání, nebo jim bylo dokonce bráněno, aby se jich zúčastnili. To se stalo již během Konference irácké opozice v Londýně v roce 2002 a v Irbílu o rok později. Podobně nebyli přizváni do irácké prozatímní vlády ustavené v roce 2003 a byli ignorováni na Konferenci národního usmíření v roce následujícím. Temný stín pak zastírá průběh prvních svobodných voleb v prosinci 2005. Jezídi byli údajně diskriminováni, nezákonně ovlivňováni a naráželi na překážky při registraci a vstupu do volebních místností. V provincii Ninive se prý nezapočítalo přibližně tři sta tisíc voličských hlasů, primárně Turkomanů, křesťanů a jezídů.[37]

Kooptace jezídů do struktur Kurdistánské regionální vlády byla významnější, nikoliv však nutně přínosnější. Většina jezídů žila na územích provincie Ninive oficiálně spravovaných centrální vládou (Sindžár, část okresu Šéchán, Mosul, Ba'šíqa a Bahzání). Avšak především v Šéchánu a Sindžáru, stejně jako předtím v devadesátých letech v Láliši, převzala po roce 2003 reálnou moc kurdská autonomní správa. Zajišťovala na těchto Bagdádem dlouhodobě zanedbávaných, zaostalých – a nyní také sporných – územích základní administrativu, bezpečnost, vzdělávání a rozvoj kultury. Zájmy jezídů – či přesněji jezídských elit – zde byly respektovány, pokud to vyhovovalo dvěma hlavním kurdským stranám: Kurdské demokratické straně (*Partiya Demokrata Kurdistanê*, *Kurdistan Democratic Party* – KDP) a Vlastenecké unii Kurdistánu (*Yakêtî Nîştimanî Kurdistan*, *Patriotic Union of Kurdistan* – PUK).

Kurdistánská regionální vláda usilovala o to, aby se jezídi etnicky identifikovali jako Kurdové a podporovali přičlenění sporných území ke Kurdistánu. Druhým zájmem kurdských předáků bylo zajistit si hlasy jezídských voličů ve volbách.

---

[34] Viz DOMLE, K.: *Yazidi and Iraqi Religious Minorities after ISIS*, s. 71.

[35] Viz KUBÁLEK, P.: Jezídé, s. 363.

[36] DOMLE, K.: *Yazidi and Iraqi Religious Minorities after ISIS*, s. 75.

[37] Viz MAISEL, S.: Social Change amidst Terror and Discrimination [online].

Kooptovali proto jezídské kmenové autority do svých politických stran a institucí KRG. Jezídská elita se tím stala závislou na patronátu mocnějších a bohatších Kurdů, když od nich získávala pozice za to, že ve svých okrscích zajišťovala jezídské hlasy. Tato závislost brzdila rozvoj svébytné jezídské politiky a identity. Obecně řečeno, systém dominance zůstal, změnily se jen figurky. Závislost na režimu Saddáma Husajna vystřídala závislost na Kurdské demokratické straně a autoritářském zřízení jejího předsedy Masúda Barzáního, který v letech 2005 až 2017 vykonával funkci prezidenta Iráckého Kurdistánu. Nová státostrana KDP, spjatá s jeho rodinou, se stala téměř monopolním investorem, ochráncem a zaměstnavatelem. Většina jezídů se ucházela o obživu v kurdských bezpečnostních složkách a jezídští kmenoví vůdci u KDP lobbovali za silnice, školy a cisterny na vodu pro členy svých kmenů.[38]

Jezídská politika trpí obecnějším problémem, že jezídi představují malou komunitu, která je vnitřně silně fragmentovaná, a jejich elity jsou nejednotné. Identifikují se s různými a vzájemně soupeřícími politickými aktéry, jako je KDP, PUK nebo marxistická Kurdská strana pracujících (*Partiya Karkerên Kurdistan* – PKK). Zároveň přetrvává tribální afiliace, kdy je místo každého jezída vymezeno nejen příslušností k dané kastě, ale též kmenu, který většinou obývá konkrétní teritorium a žije ve vlastní obci. Vše pak komplikuje identitární otázka, kdy se někteří jezídi pokládají za Kurdy, jiní se stali obětí politiky arabizace a další se stále více chápou jako samostatný národ.[39] Naprosto pak selhávají jezídské elity. Kupříkladu se permanentně objevují historicky bezprecedentní spory o to, kdo je právoplatným vůdcem komunity, takzvaným mírem. Mír Tahsin Beg má blízko ke Kurdské demokratické straně, zatímco mír Naif Dawúd Sulejman inklinuje ke Kurdské straně pracujících.[40] To prohlubovalo rozštěpení komunity a bránilo dosažení funkční jednoty v situaci jejího životního ohrožení. Zde lze podle našeho názoru spatřovat sedmý faktor politické krize.

Osmou a nejobecnější ingrediencí politické krize byl pak slabý a nefunkční stát, který ve velkoměstském Mosulu a v provincii Ninive nedokázal zajistit veřejné služby a hospodářský rozvoj generující pracovní místa, vymáhat zákony, prosadit bezpečnost a ochránit zranitelné menšiny. Zatímco obyvatelé Mosulu postrádali hlavně bezpečí, obyvatelé menších měst a vesnic v Ninive zprvu volali hlavně po zlepšení infrastruktury a veřejných služeb, deficit bezpečí pocítili až

[38] Podrobněji viz tamtéž.

[39] Srv. ČERNÝ, Karel: *Jezídé – komunita na útěku*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016, s. 19–23.

[40] AZIZ, Ammar: Man Declared Himself Prince of Ezidis is not Prince: Diwan of Religious Endowments. In: *Kirkuknow* [online], 27. 04. 2024. [Cit. 2025-01-01.] Dostupné z: https://1url.cz/jesP7.

později.[41] Jestliže je stát institucí s monopolem na výkon legitimního násilí, nový Irák měl po roce 2003 se státností problém, když tento monopol – především ve středu a na severu země – ztrácel. Vzniklé bezpečnostní vakuum zaplnily stranické milice, organizovaný zločin a teroristé jako Islámský stát. Napětí mezi jednotlivými etnickými a konfesijními komunitami, plynoucí z majetkových či kmenových sporů, v Iráku sice existovalo i před pádem diktatury, v novém režimu ale na sebe jednotlivé komunity začaly útočit právě proto, že stát přestal být dostatečně silný na to, aby existující animozity dokázal udržet v mezích a pokusil se je účinně moderovat.[42] Menšiny tak nefunkčnímu státu nevěřily. Nedůvěřovaly bezpečnostním složkám a soudům, že je před dominantními komunitami ochrání a zajistí jim spravedlivé zacházení. Právě proto si jezídi či křesťané přáli, aby se dostali pod mezinárodní vojenskou ochranu, případně požadovali vytvoření vlastní samosprávné provincie a vlastních milic.[43]

Ekonomická krize. Úpadek kdysi vzkvétající provincie

Dalším specifikem převážně arabské provincie Ninive po roce 2003 byla její socioekonomická marginalizace ze strany šíity dominované federální vlády. Z kdysi prosperujícího a vzkvétajícího Ninive s výrazně diverzifikovanou ekonomikou zaměřenou jak na zemědělství, tak na průmysl, služby a turismus se stala jedna z nejchudších provincií Iráku s malým rozpočtem a kolabující infrastrukturou. Šestadvacet procent populace tak před genocidou (podle údajů platných k roku 2011) žilo pod hranicí chudoby, definovanou příjmem dva a půl dolaru na osobu a den, jakkoliv je Irák spíše bohatou zemí a jeho zásoby ropy patří k největším na světě. Přitom v celonárodním průměru byla míra chudoby více než dvakrát nižší (11,5 procenta Iráčanů). Podobně gramotnost na úrovni tří čtvrtin dospělého obyvatelstva zaostávala za celonárodním průměrem, přičemž podíl žáků docházejících ve venkovských oblastech do školy byl v Ninive jeden z nejnižších v celé zemi. O zanedbané infrastruktuře svědčilo nedostatečné zásobování pitnou vodou, k níž celá pětina obyvatelstva neměla přístup. Pouhé dvě třetiny obyvatel byly připojeny k veřejnému vodovodu, což bylo vůbec nejméně z celého Iráku. Podobně nejisté byly dodávky elektřiny, výpadky proudu zde postihovaly více lidí a častěji než jinde v zemi. Vše zhoršoval příliv uprchlíků z ostatních částí Iráku. Po roce 2008 žilo v Ninive nejvíce vnitřně přesídlených osob (*internally displaced persons*) z celé země. To vyvolalo další tlak na již tak přetíženou infrastrukturu

41 Srv. *After ISIS* [online].

42 *Tamtéž*, s. 61–62.

43 *Tamtéž*, s. 63–64.

a nejisté zásobování. Aby toho nebylo málo, Ninive v letech 2009 a 2010 zasáhlo sucho. Úroda se tak v regionu se zkolabovaným průmyslem, a tedy hospodářsky závislém na zemědělství, propadla o sedmačtyřicet procent. Vodní zdroje kvůli chronickému nedostatku srážek přestávaly stačit pro zemědělskou výrobu a potřebu domácností.[44] Především příslušníci četných menšin pak po roce 2003 z Ninive odcházeli za prací do sousedních bezpečnějších oblastí spravovaných Kurdistánskou regionální vládou, které se těšily přízni zahraničních investorů a zažívaly hospodářský *boom*.[45]

Centrální vláda se ale nepokoušela řešit příčiny sunnitského extremismu, včetně těch ekonomických. Mezi ně vedle diskriminace většinových sunnitů ze strany státu a násilí beztrestně páchaného zkorumpovanými bezpečnostními silami patřila neochota náboženských a politických představitelů odsuzovat štvavé výroky na adresu menšin a absentující vzdělávání o menšinách na nekvalitních veřejných školách, ale také vysoká nezaměstnanost mládeže, jejíž frustrace radikálové dokonale využili.[46] Šíity ovládaná centrální vláda podle našeho názoru neměla prioritní zájem na hospodářském rozvoji a ochraně převážně sunnitské provincie. Nerekrutovali se odtud klíčoví ministři ani voličská základna vládních stran.[47]

Dvojnásob špatná socioekonomická situace panovala v Sindžáru, jednom z nejméně rozvinutých regionů Iráku, kde byla ovšem zaostalost dědictvím éry Saddáma Husajna i statutu sporných území. Jezídi byli po roce 1975 deportováni do nevyhovujících a základní infrastrukturou nevybavených střediskových obcí (*mudžamma'át*). Chyběly zde vodní zdroje, rozvody elektřiny, zpevněné cesty i kvalitní budovy z pálených cihel.[48] Zatímco v jezídském dvouměstí Ba'šíqa a Behzání, ležícím na sporných územích, leč blízko Mosulu, fungovala elektřina bez větších problémů, bytelné domy byly postavené z kamene a voda tekla dvakrát denně, ve střediskových obcích okresu Sindžár, zbudovaných na způsob velkých uprchlických táborů, elektřina vypadávala a dodávky pitné vody přicházely jednou za dva týdny.[49] Katastrofální podmínky ilustruje příklad obce Džazíra, kde na pětadvacet tisíc obyvatel v roce 2003 připadaly dvě základní školy s tisícovkou žáků a šesti učiteli. Střední školy bagdádský režim v Sindžáru vůbec neotvíral. Hned po roce 2003 sice jezídi vítali americkou intervenci,

[44] Všechny zde citované údaje viz UNITED NATIONS HABITAT: *Emerging Land Tenure Issues Among Displaced Yazidis from Sinjar, Iraq* [online], s. 3 (viz pozn. 14).

[45] *After ISIS* [online].

[46] Viz KIKOLER, N.: *Our Generation Is Gone* (viz pozn. 12).

[47] K sektářskému aspektu podrobněji viz ČERNÝ, K.: *Jezídé – komunita na útěku*, s. 107–111.

[48] Podrobněji viz UNITED NATIONS HABITAT: *Emerging Land Tenure Issues Among Displaced Yazidis from Sinjar, Iraq* [online].

[49] *After ISIS* [online], s. 52.

nicméně rekonstrukce a rozvoj jezídských oblastí byly viditelně nejpomalejší. Zatímco Arabové a Kurdové, jakožto hlavní političtí hráči, od Američanů dostávali nejvíce pomoci, jezídi byli vždy až na posledním místě, pokud šlo o rozvoj školství, stavbu silnic, rozvod elektrického proudu nebo zajišťování bezpečnosti.[50] Jezídi též čelili nezaměstnanosti a nízkým výdělkům. Práci vesměs hledali mimo Sindžár. Jelikož jako příslušníci marginalizované menšiny nedisponovali neformálními kontakty na vlivné osoby (*wasta*), ve společnosti řídící se nepotismem pracovali jako dělníci na stavbách, námezdní rolníci či řadoví příslušníci ozbrojených sil.[51]

Bezpečnostní krize. Koncentrace militantů a kultura beztrestnosti

Jak se nechal slyšet zoufalý Turkoman, který z Tal Afaru na Ninivských pláních kvůli obavám o své bezpečí prchl do Iráckého Kurdistánu: „Mně je jedno, kdo vládne. Muslim, křesťan, žid, šíita nebo sunnita. Na tom mi nesejde! Já potřebuji někoho, kdo mě ochrání!“[52] Oslabení státních institucí po roce 2003 mělo za následek zhroucení bezpečnosti. Také v Ninive vzniklo bezpečnostní vakuum, když američtí správci ze dne na den rozpustili iráckou armádu, policii a tajné služby. A paralelně s tím byly z úřadů propuštěny kádry státostrany Baas. Státní aparát přestal načas fungovat, nikdo nechránil vojenské sklady, věznice a hranice (ale ani muzea, z jejichž sbírek byly uloupeny tisíce cenných artefaktů).

Křehkost státu se prohloubila, když v bezpečnostním vakuu eskalovalo sektářství, jež se v novém Iráku stalo hlavní strategií politických aktérů. Politika identit přitom sledovala dvě dominantní štěpné linie: nacionalistický střet Kurdů a Arabů, sektářský střet arabských šíitů a arabských sunnitů. Tyto konfrontace byly ještě umocněny tribalismem a postoji ke Spojeným státům a Íránu jako klíčovým zahraničním aktérům.[53] Většinovými šíity ovládaná centrální vláda v Bagdádu premiéra Núrího al-Málikího (2006–2014) po odchodu Američanů ze země ještě zvýraznila vylučování sunnitských Arabů z podílu na moci a z přerozdělování ekonomických zdrojů, především výnosů z těžby a exportu ropy. Arabské obyvatelstvo převážně sunnitských provincií tak vládě nedůvěřovalo a hledalo ochránce i ideologickou alternativu vůči stávajícímu řádu. Odtud pak

[50] Viz MAISEL, S.: Social Change amidst Terror and Discrimination [online].

[51] *After ISIS* [online], s. 52.

[52] Citováno *tamtéž*, s. 51.

[53] Srv. KEPEL, Gilles: *Fitna: Válka v srdci islámu*. Praha, Nakladatelství Karolinum 2006.

vedla již přímá cesta ke zrodu a vzestupu Islámského státu, který se etabloval právě v provincii Ninive a v červnu 2014 v Mosulu s dopomocí bývalých sesazených baasistů vyhlásil chalífát.[54]

Hroucení bezpečnosti v Ninive přímo souviselo s politickým konfliktem mezi centrální vládou v Bagdádu, řízenou arabskými šíity, a provinční vládou v Ninive, kontrolovanou arabskými sunnity. Celonárodní střet s mezinárodním přesahem se tak propisoval do situace na regionální úrovni provincie Ninive a nabýval podoby soupeření mezi premiérem Núrím al-Málikím a tradiční mosulskou aristokratickou rodinou al-Nudžaifí, přičemž ovlivňoval každodenní životy i bezpečnost příslušníků všech komunit. Za guvernérem a tvrdým arabským nacionalistou Athlím al-Nudžaifím stála širší koalice sunnitských Arabů, takže se v úřadě dokázal udržet od roku 2009 až do roku 2014, jakkoliv polarizující provinční volby z roku 2013 vyhrály kurdské strany. Tyto volby se staly bodem zlomu a sektářské násilí poté eskalovalo v Mosulu i celém Ninive. Hospodářský rozvoj Ninive a bezpečnost jeho obyvatel se ocitly na okraji zájmů premiéra al-Málikího. Obyvatelé Tal Afaru, druhého největšího města provincie, popisují, jak v létě 2014 spolu s místní policií bránili město před bojovníky Islámského státu a přitom Bagdád marně žádali o pomoc: „Město jsme s podporou místní policie bránili třináct dní. Ale přes četné výzvy nás Málikí nebyl připraven podpořit.“[55]

Sunnitští Arabové, nostalgičtí po starých pořádcích před rokem 2003, zase vinili z „destrukce Iráku“, rozdmýchání sektářského konfliktu a zhroucení bezpečnosti zahraniční aktéry, kteří se do vnitřních iráckých konfliktů mezi Kurdy a Araby, a především mezi sunnity a šíity, zapojovali. Toto vměšování do vnitřních záležitostí ze strany Západu i šíitského Íránu sunnitští Arabové těžce nesli, protože kvůli němu vedle bezpečnosti přišli i o prestiž a vedoucí postavení v zemi. Jak se nechal slyšet jeden sunnitský Arab smýšlející v této logice: „Irák se proměnil v kolbiště, kde se řeší mezinárodní a regionální konflikty. Amerika, Írán a Saúdská Arábie. Ti všichni spolu soupeří na našem území.“ Jestliže se zahraničním patronem šíitských Arabů a vlád v Bagdádu stal Teherán, sunnitští Arabové v nich vidí loutky Peršanů. „Iráčtí šíité nejsou naši nepřátelé. Jsou nástrojem v rukou Íránu, ale neuvědomují si to,“ komentoval to jeden sunnitský Arab.[56]

Bezpečnostní složky v provincii Ninive nebyly profesionální a nezávislé. Byla jim vlastní korupce, chabý výcvik, brutalita, sektářství a šikana obyvatel podle nábožensko-etnického klíče. Příslušníci menšin jako Šabakové a jezídi vzpomínají na federální armádu i policii jako na neschopnou a sektářskou instituci, bez pocitu zodpovědnosti za svou práci a bez zájmu o bezpečí občanů. Uvádějí

[54] Viz GERGES, Fawaz: *Islámský stát: Cesta k moci*. Praha, Vyšehrad 2017.

[55] Citováno podle: *After ISIS* [online], s. 50.

[56] Citováno *tamtéž*.

Jezídi v provincii Ninive obývali takzvaná sporná území, která si nárokovali jak Arabové, tak Kurdové. Jezídi a další menšiny se tak stali obětí soupeření arabského a kurdského nacionalismu. Fotografie z března 2016 zachycuje koberec s mapou „Velkého Kurdistánu"
Foto Karel Černý

příklady, kdy se armáda či policie vyhýbaly konfrontaci s teroristy i obyčejnými zločinci a zdráhaly se cokoliv řešit: „Armáda a policie byly neschopné zadržovat zločince a nastolovat spravedlnost. Dělali to jen pro peníze." Šabakové a jezídi pak hovoří o tom, že na jejich komunity sunnitští ozbrojenci útočili, protože jim to umožnilo bezpečnostní vakuum vzniklé „zradou" irácké armády, respektive kurdské pešmergy, jež se k menšinám otočily zády.[57] Podobně Turkomani tvrdí, že šíity řízená federální armáda na kontrolních stanovištích v Mosulu i jinde muslimy šikanovala podle sektářského klíče: „Požádali o občanský průkaz. Když se někdo jmenoval Omar nebo Usmán, na počest druhého a třetího sunnitského chalífy, byl sprostě urážen."[58] Sunnitští Arabové pak federální armádu, vedenou nově dosazenými šíitskými důstojníky, pokládali rovnou za okupanta, případně za nástroj sloužící prostřednictvím nedůvěryhodného premiéra al-Málikího zájmům teokratického režimu v sousedním perském a převážně šíitském Íránu. Frustrace sunnitských Arabů z bezpráví bezpečnostních složek ještě zesílila v letech 2012 a 2013, kdy v rámci protestů známých jako arabské jaro vyšli do ulic,

[57] Citováno *tamtéž*, s. 46.

[58] Citováno *tamtéž*, s. 43.

aby stejně jako demonstranti v Tunisku či Egyptě protestovali proti korupci, represím a diskriminaci ze strany státu. Avšak armáda a šíitské milice původně nenásilné protesty, vedené místními uznávanými autoritami, brutálně rozehnaly. Přitom s místními arabskými sunnity bezpečnostní složky jednaly bez rozlišení a surově jako s potenciálními teroristy. Obyvatelé Mosulu a provincie Ninive vzpomínají, že nenávist sunnitských Arabů vůči al-Málikímu dosáhla před nástupem Islámského státu vrcholu. Současně jejich důvěra ve federální armádu se propadla natolik, že jí přestali poskytovat informace o náboženských radikálech ve svých řadách, takže pak bez zpravodajských informací od místních lidí vzestup ISIS včas nezachytila.[59]

K nástupu Islámského státu napomohla vzájemná nedůvěra a nespolupráce hlavních bezpečnostních složek v provincii Ninive, a zvláště pak v Mosulu: kurdské pešmergy, místní policie a šíity řízené federální armády. Mosulští Arabové udávají, že místní policie, složená ze sunnitských Arabů, formálně podléhala armádě a měla se řídit jejími rozkazy, šíitské armádní velení ale policii nevěřilo a policie zase nedůvěřovala armádě.[60] Také Turkomani policii líčili jako bezmocnou, protože podřízenou armádě. Avšak nejen armádu a policii, ale celý bezpečnostní aparát včetně soudů a vězeňství paralyzovalo sektářství, klientelismus a korupce: „Pokud jsi měl konexe (*wasta*), byl jsi do funkce jmenován. Jinak jsi byl bez šance. Já jsem pozici dostal jen proto, že jsem dal úplatek dva tisíce dolarů." Nebylo pak divu, že soudci nebyli schopni ani ochotni nikoho odsoudit. A pokud se tak stalo, „jeden den ho zavřeli a druhý den už byl venku".[61] Nespokojenosti a bezpráví využily různé milice a nakonec Islámský stát, který se stylizoval do role osvoboditele od útlaku šíitské vlády al-Málikího. V Ninive se etabloval díky slabosti státních institucí, odcizenosti bezpečnostního aparátu, zahořklosti většinového obyvatelstva a množství od moci odstavených baasistů.[62]

Zhroucení bezpečnosti, růst sektářství a společenská polarizace měly za následek, že lidé hledali ochranu u rychle se množících milicí. Ty se ovšem vesměs profilovaly podle etnického, kmenového, náboženského či stranického klíče a znejistělým komunitám nabízely ochranu namísto kolabujícího státu.

---

[59] *Tamtéž.*

[60] *Tamtéž*, s. 50.

[61] Citováno *tamtéž.*

[62] Osobní svědectví z provincie Ninive podává Farida Khalafová v knize *The Girl Who Beat ISIS: My Story* (London, Square Peg 2016). Zasvěcenou analýzu s důrazem na roli kmenů a regionální úroveň provincie Anbár poskytuje Lucie Jírů (JÍRŮ, Lucie: Role kmenů v Iráku: Od Osmanské říše po Islámský stát. In: ČERNÝ, Karel – Břetislav TUREČEK (eds.): *Význam kmenové společnosti v 21. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016, s. 63–85).

Křesťané odcházející kvůli zhoršující se situaci z Mosulu na Ninivské pláně si kupříkladu zřídili milici *hirasat*, která dala práci zhruba třem tisícům nezaměstnaných mladých mužů. Kurdové a příslušníci menšin jako Kakáiové, jezídi či Šabakové zase vstupovali do pešmergy,[63] nepříliš centralizovaných partajních milicí, podřízených jedné ze dvou hlavních kurdských politických stran,[64] kde často vytvářeli vlastní oddíly. Sunnitští Arabové se zase ještě více než federální armády obávali množících se šíitských milic, často řízených z Íránu, které se v červnu 2014 formálně začlenily pod zastřešující orgán známý jako Lidové mobilizační sbory (*Hašd al-šábí*).[65] Bojovníci milic však neměli profesní etiku a potřebný výcvik ani nerespektovali pravidla chování vůči civilistům, podezřelým či zajatcům. Stejně tak nebyli podřízeni veřejnému dohledu a transparentní kontrole, přičemž se kromě svých sponzorů nikomu nezodpovídali. Značná moc v kombinaci s minimálním dohledem vedla ke zneužívání vlivu a sledování partikulárních zájmů. Vzájemně soupeřící milice zaplnily mocenské vakuum na úkor státu. Rostoucí množství zbraní a ozbrojených aktérů sledujících vlastní zájmy vytvářelo výbušnou směs. Narůstal chaos.[66]

Klíčovým bezpečnostním problémem v Ninive se stalo etablování kultury beztrestnosti. Ta se ujala díky absenci právního státu a vlády zákona. Milice, kriminální skupiny, náboženští extremisté i obyčejní lidé si zvykli, že nebudou vyšetřováni a hnáni k zodpovědnosti. Pachatelé i oběti si ověřili, že sektářsky spravovaný a slabý stát není schopen ani ochoten chránit vlastní občany. Pocit bezmoci vyjadřovali křesťané z Ninive rezignovaným konstatováním: „Když si Arabové o něco řekli, museli jsme jim to dát.“[67] Jezídi pak vzpomínali, jak se netrestané ataky stupňovaly. Začalo to zdánlivě nevinnými krádežemi slepic, poté ovcí a následně celého stáda i s pasáčkem,[68] aby byl nakonec každý měsíc někdo znásilněn či zabit.[69] Ostatně byly to právě bezpečnostní složky státu, kdo nedodržoval zákony, zneužíval moc, a kulturu beztrestnosti tak pomohl vytvořit a udržovat. Absenci bezpečí sice čelili všichni obyvatelé provincie nezávisle na etnické či náboženské příslušnosti, četné menšiny včetně jezídů byly ale nejzranitelnější, protože neměly zastání ani u zkorumpovaných státních složek,

63 Viz *After ISIS* [online].

64 K decentralizaci kurdské stranické milice srv. HAWRE, Hasan Hama: The Consequences of the Fragmented Military in Iraqi Kurdistan. In: *British Journal of Middle Eastern Studies*, roč. 48, č. 2 (2021), s. 331–346.

65 Viz *After ISIS* [online], s. 50.

66 Viz KIKOLER, N.: *Our Generation Is Gone*, s. 22.

67 Citováno podle: *After ISIS* [online], s. 41.

68 KHALAF, F.: *The Girl Who Beat ISIS*, s. 27–28.

69 *After ISIS* [online], s. 52.

ani nedisponovaly vlastními milicemi. Bezbranné menšiny se ocitly uprostřed vystupňovaného konfliktu mezi šíitskou vládou, opozičními sunnitskými militanty a Kurdy, usilujícími o nezávislost. Napětí mezi hlavními komunitami rostlo, extremisté na všech stranách prosperovali a násilí nasměrovali i proti menšinám. A stát se menšiny ochránit ani nepokusil, jejich práva a ústavní garance bezpečnosti zůstaly jen na papíře.[70]

Nečekané a pro mnohé jen těžko pochopitelné zhroucení bezpečnosti pak přispělo k šíření konspiračních teorií, hledajících viníka a jednoduchá vysvětlení mnohdy složitých a komplexních bezpečnostních problémů. Konspirační teorie vyjadřovaly též pocit bezmoci z toho, že nemají osud svůj a svého regionu vůbec pod kontrolou. „Náš návrat je otázkou jediného telefonátu. Pokud Islámskému státu nařídí, aby odešel, odejde okamžitě," vyjádřil se jeden utečenec před ISIS, který věřil, že jej ve skutečnosti řídí nějaké mocné a blíže nespecifikované síly v pozadí. Konspirační teorie se sice v Ninive primárně obracely proti Američanům či Íráncům, mohly se ale kdykoliv stočit i na obětní beránky v podobě zranitelných domácích menšin. Zvláště pokud o nich bylo známo, že s americkou armádou po roce 2003 jejich příslušníci spolupracovali, jak tomu bylo v případě jezídů na pozicích vojenských tlumočníků.[71] Někteří sunnitští Arabové nechápali, jak mohl tak snadno a rychle do rukou Islámského státu padnout Mosul, druhé největší město v zemi, když ho chránily početné, kvalitně vycvičené a dobře vyzbrojené armádní jednotky čítající čtyřicet tisíc mužů, tedy násobně početnější než islamisté: „Američané okupovali Irák, proměnili ho v sektářský stát a nakonec sem pozvali Al-Káidu a Islámský stát," interpretoval to v konspiračním duchu jeden z nich. Podobný názor o zahraničním spiknutí, které údajně zavinilo sektářské rozštěpení země, koloval i mezi Kakái: „Kdyby Amerika chtěla, všichni se zítra vrátíme domů. A vůbec, odkud má ISIS všechny ty zbraně?" Připomínalo se, že se k Islámskému státu připojovali bojovníci z celého světa, které nejprve musel někdo pustit přes hranice, aby se vůbec do Iráku dostali. Mezi Kurdy se mezitím ozývaly podobně nevěřícné hlasy, že byl „Mosul prodaný". Podezíravost tak směřovala i na sektářskou vládu v Bagdádu, když Mosul a poté celá provincie Ninive padly prakticky bez boje, jak se vyjadřovali třeba Turkomani: „Al-Málikí Mosul prodal. V kasárnách byly nejmodernější americké zbraně, tanky. Mohli jsme bez zásobování zvnějšku bojovat mnoho dní." Lidé vyhnaní ISIS ze svých domovů se podobně ptali, proč proti extremistům v Mosulu nikdo roky nezasahoval a nechal je tam od živnostníků vybírat daně a etablovat se. Podobně

[70] Viz KIKOLER, N.: *Our Generation Is Gone*, s. 23.

[71] O roli jezídských tlumočníků pracujících pro americkou armádu viz KRAJESKI, Jenna: Escaping ISIS. In: *The New Yorker* (26. 2. 2018), s. 34–46.

se podivovali nad tím, kdo nechal propustnou hranici se Sýrií, přes kterou se pohybovali bojovníci i zbraně.[72]

Bezpečnostním specifikem provincie Ninive bylo, že se sem před rokem 2014 stahovali sunnitští militanti ze zbytku Iráku. Extremisté zde vedle zhrzených bývalých baasistů nalezli útočiště dlouho před vznikem Islámského státu. Šlo o nezamýšlený důsledek úspěšného boje proti sunnitským povstalcům v sousední provincii Anbár, která byla po roce 2003 pokládána za nejnebezpečnější v Iráku. Avšak po roce 2007 se odtud americkým posilám podařilo ve spolupráci se sunnitskými kmeny sdruženými v Hnutí probuzení (*Sahwa*) vypudit stále brutálnější odnož Al-Káida v Iráku. Jak se ale ukázalo, dobře vyzbrojení, zorganizovaní a zkušení extremisté nebyli zničeni. Pouze se přeskupili a přesunuli do pro ně bezpečnějšího Ninive, kde si vytvořili zázemí a založili „spící buňky". Záhy se v Mosulu i jinde začaly množit útoky na křesťanské a jezídské obchody prodávající alkohol. Příslušníci menšin se kvůli atentátům báli docházet na bohoslužby a účastnit se náboženských svátků. Nastala další vlna exodu menšin do bezpečnějšího Iráckého Kurdistánu a do zahraničí. Jestliže přetrvával stereotyp nebezpečného Anbáru v kontrastu s poklidným Ninive, po roce 2010 již bylo v Ninive v přepočtu na množství obyvatel třikrát více obětí teroru než v sousedním Anbáru. Násilí zde od svého předchozího historického vrcholu v roce 2008 opět stoupalo a po roce 2013 dosáhlo nového rekordu. Islámský stát se v Mosulu, hlavním městě provincie, pevně etabloval ještě předtím, než převzal moc. Vytvořil si zde finanční centrum, využil propustnosti blízkých hranic se Sýrií ke shromažďování bojovníků a efektivní protivládní propagandou získával frustrované obyvatele, trpící neúnosnými životními podmínkami.[73]

Islamisté čekali na vhodný okamžik pro převzetí moci. Připravovali si půdu zabíjením umírněných sunnitských duchovních a kritických novinářů. Likvidovali tak hlasy brojící proti extremismu a polarizaci, zastávající se menšin a přimlouvající se za mírnost. Tuto taktiku likvidace konkurence a vyprazdňování umírněného středu Islámský stát udržoval i po ovládnutí Mosulu, když 12. června 2014 popravil hlavního imáma Velké mešity, který opakovaně vyzýval k ochraně křesťanů před ISIS a odmítl mu složit slib věrnosti (*baj'a*).[74] Kvůli bezpečnostním rizikům a nedostatku práce z Mosulu ostatně odešla většina křesťanů ještě před vyhlášením chalífátu na Ninivské pláně či do Iráckého Kurdistánu, křesťanští studenti do města pouze dojížděli a na noc zase odjížděli.[75] Bezpečnostní situace se během roku 2013 zhoršovala tak rychle, že bylo po lednu 2014 podle varovných

[72] Vše citováno podle: *After ISIS* [online], s. 43, 50 a 51.

[73] Viz KIKOLER, N.: *Our Generation Is Gone.*

[74] *Tamtéž*, s. 14.

[75] *After ISIS* [online], s. 40.

hlasů z Organizace spojených národů, Kurdistánské regionální vlády i irácké armády téměř jisté, že islamisté v Ninive udeří. Dohady se týkaly pouze toho, kdy, kde a jak se to stane. Bagdádská vláda však nepřijala žádná bezpečnostní opatření a nepovolala posily. Po červnu 2014, kdy z Mosulu Islámský stát vyhlásil chalífát, bylo zase téměř jisté, že islamisté zaútočí na Sindžár, plný jezídů, a na Tal Afar, obývaný šíitskými Turkomany. Leč ozbrojené síly ohrožené menšiny aktivně nebránily, nepokusily se ani o jejich evakuaci a nakonec se téměř bez boje zhroutily.[76]

Násilím v Ninive trpěli všichni, menšiny jako jezídi ale disproporčně nejvíce. Po vyhlášení chalífátu v červnu 2014 vypukla takzvaná ninivská krize, když z Mosulu a jeho okolí během několika týdnů utekly 873 tisíce lidí. Zcela odešli Šabakové a Kakáiové, zatímco většina Turkomanů z Tal Afaru prchla na šíitský jih Iráku. Po útoku Islámského státu ze srpna 2014 následovala takzvaná sindžárská krize, v jejímž důsledku se z celkem šesti set tisíc iráckých jezídů na čtyři sta tisíc proměnilo ve vnitřní uprchlíky, směřující do Iráckého Kurdistánu.[77] Když křesťané na Ninivských pláních viděli, co se přihodilo jezídům po zhroucení armády a ústupu pešmergy, raději se také dali na útěk. Podle některých křesťanů Islámský stát mezi menšinami ani nerozlišoval a přičítali to násilnému charakteru islámské víry jako takové: „Islám je náboženství, které ostatní nerespektuje. Útočí na všechny menšiny." Seznam nepřátel ISIS byl přitom potenciálně nekonečný: „Islámský stát pokládá všechny, kdo nesmýšlí jako on, za bezvěrce." Někteří se ale domnívali, že útočil na křesťany cíleně, protože sdílejí náboženství s příslušníky bývalých amerických okupačních vojsk: „Mstí se na nás za americkou okupaci Iráku z roku 2003, protože máme stejné náboženství."[78]

Podobný motiv mohl hrát roli i v případě jezídů, kteří pro americkou armádu v letech 2003 až 2011 často pracovali. Jezídi ze Sindžáru ale zdůrazňují, že na ně útočili spíše arabští sousedé než přespolní cizinci. Zvláště některé kmeny (Matinun, Khatunin) s Islámským státem ochotně kolaborovaly a podléhaly sklonům k unášení jezídských žen a rabování: „Po osvobození severních oblastí Sindžáru jsme své věci našli v domech sousedů," komentoval to jeden uprchlík. Proto jezídi pociťují ze všech uprchlických komunit největší nedůvěru k bývalým arabským sousedům. Domnívají se přitom, že doplatili na arabsko-kurdský konflikt, v němž bývají Araby chápáni jako podskupina Kurdů. Uvědomují si kromě toho, že vedle konfliktu nacionalistického se stali terčem i ve sporu náboženském, kdy jsou pro změnu chápáni jako „nevěřící". A do třetice, jsou přesvědčeni, že doplatili na zranitelnost křehké menšiny, která nemá konexe na mocné patrony,

[76] Viz KIKOLER, N.: *Our Generation Is Gone*.

[77] *After ISIS* [online], s. 38.

[78] Všechny citace viz *tamtéž*, s. 42.

zbraně ani milice. A proto se stanou cílem násilí vždy, když se zhroutí armáda a vzniklé bezpečnostní vakuum zaplní extremisté, jako se to stalo roku 2014.[79]

Bezpečnostní krize se v provincii Ninive po roce 2003 prohlubovala plíživě a postupně, v genocidu vyústila až v létě 2014. Mezi její ingredience patřila koncentrace ozbrojených a odhodlaných militantů, přicházejících do Ninive z jiných oblastí Iráku i ze zahraničí a upínajících se ke stále nesnášenlivějším a v regionu donedávna neznámým verzím genocidního islámu. Prekérní postavení zde po staletí usazených etnických a náboženských menšin, ale také zranitelných uprchlíků odjinud z Iráku, umocnila radikalizace a militarizace arabského sunnitského obyvatelstva Ninive, které se odcizilo od šíity ovládané centrální vlády a stále ochotněji naslouchalo militantní propagandě. Zranitelné menšiny bez vlastních milicí se nemohly spolehnout na ochranu slabého státu, neochotného zajistit jim bezpečí.[80] Jezídi se nemohli ani opřít o mocného domácího či zahraničního patrona a přímluvce, tak jako křesťané. Nepodařilo se jim tak vzbudit zájem médií, iráckého státu, guvernéra provincie či Kurdistánské regionální vlády. Zodpovědná místa nevyšetřovala každodenní diskriminaci ani závažnější násilí a netrestala viníky. A do roku 2014 ani neuznávala, že se jezídům nějaké systematické příkoří vůbec děje.[81] Ujímající se kultura beztrestnosti Arabům signalizovala, že útoky na jezídy jsou bez rizika a snad i ospravedlnitelné, pokud byli většinově pokládáni za odpadlíky od islámu nebo polyteistické a nečisté uctívače ďábla a kamení (jak o tom byla řeč v první části článku).[82] A jakmile projevy agrese získaly punc normality a legitimity, jejich závažnost a intenzita se dále stupňovaly. Když už si jezídi mysleli, že to nemůže být horší, přihodilo se ale něco ještě děsivějšího, co se vymykalo jejich historické zkušenosti i představivosti.

Od roku 2003 byli jezídští představitelé vystaveni pokusům o atentáty, řadoví jezídi zažívali pogromy a lynčování a postupně docházelo i k sofistikovaným teroristickým útokům. Bezprostředně po každém útoku následovaly menší vlny emigrace do Evropy nebo na bezpečnější území pod správou Kurdistánské regionální vlády.[83] V září 2003 se odehrál první, neúspěšný pokus zabít tehdejšího míra, nejvyššího představitele jezídů, Tahsína Bega granátem vrženým z projíždějícího auta. Z bezpečnostních důvodů poté jezídské vedení zrušilo výroční pouť do Láliše. Takto bezprecedentní opatření nemělo v historii jezídismu obdoby, v následujících letech se ale z výjimky stalo kvůli zhroucení bezpečnosti pravidlo.[84]

---

79 *Tamtéž*, s. 53.

80 *Tamtéž.*

81 Viz MAISEL, S.: Social Change amidst Terror and Discrimination [online] (viz pozn. 29).

82 Viz KIKOLER, N.: *Our Generation Is Gone.*

83 Viz DOMLE, K.: *Yazidi and Iraqi Religious Minorities after ISIS*, s. 76 (viz pozn. 8).

84 Viz KUBÁLEK, P.: Jezídé, s. 364 (viz pozn. 1).

Další bombový útok na hlavu jezídské obce se opakoval v jejím sídle v městečku Ajn Sifní v létě 2004. Celý okres Šéchán se stával nebezpečným i pro běžné jezídy, poté co zde na podzim 2004 místní imám jezídy vyzval, aby konvertovali k islámu, jinak budou potrestáni. V březnu 2004 se pak v ulicích Mosulu poprvé rozšířily letáky vyzývající k zabíjení jezídů, s tím že pachatele odmění Bůh. Následně byl v létě 2004 v nedalekém jezídy obývaném městečku Ba'šíqa zavražděn jezídský chlapec.[85] Do konce roku 2004 bylo v Mosulu a okolí z prokazatelně náboženských důvodů zavražděno devět jezídů.[86]

K brutálnímu zločinu z nenávisti došlo v zimě 2005, kdy byli na stále obávanější silnici mezi Mosulem a Sindžárem napadeni jezídští dělníci a šest z nich nepřežilo. Výsledkem bylo, že se do roku 2006 většina jezídů z Mosulu odstěhovala a další tam přestali dojíždět. Tradiční mosulské rodiny rozprodaly majetek a emigrovaly do ciziny. Sezonní dělníci a obchodníci, často provozující obchody s alkoholem a noční kluby, si hledali práci jinde. Jezídští studenti, učitelé a státní zaměstnanci se pak odebrali na bezpečnější území Iráckého Kurdistánu.[87] Na zhoršování bezpečnostní situace v Mosulu vzpomínaly jezídské uprchlice, bývalé studentky Mosulské univerzity: „Jako jezídky jsme dostávaly přímé hrozby. Začaly jsme nosit hidžáb, abychom skryly svou pravou identitu. Arabky začaly nosit šátek, takže jsme zkoušely být jako ony. Nakonec ale na přednášky nešlo docházet. Jezdily jsme jen na zkoušky."[88] Nátlaku ale byli po roce 2003 vystaveni jezídi i v ostatních iráckých městech, propadajících se do sektářského násilí, včetně Bagdádu.[89] Pracovní migrace mladých jezídských mužů, typická od sedmdesátých let a směřující do převážně arabských měst a provincií v Iráku, se tak po roce 2003 přesměrovala na bezpečnější území pod správou Kurdistánské regionální vlády, zejména do provincií Dohúk a Irbíl. Poněvadž cestování po iráckých silnicích bylo pro jezídy čím dál nebezpečnější, odloučení sezonních dělníků od opuštěných rodin, setrvávajících v Sindžáru a Šéchánu, se prodlužovalo.[90]

Násilí proti jezídům se šířilo i do dalších oblastí. Se štěstím v létě 2005 unikl smrti jezídský ministr centrální vlády Mamó Firmán Othmán, avšak atentát nepřežil jeho osobní strážce. Množící se útoky na jezídy bývaly spojené s rabováním jejich obchodů, zvláště pokud prodávaly alkohol či luxusní zboží.

---

85 Viz MAISEL, S.: Social Change amidst Terror and Discrimination [online].

86 Viz DOMLE, K.: *Yazidi and Iraqi Religious Minorities after ISIS*, s. 75.

87 *Tamtéž.*

88 Citováno podle: *After ISIS* [online], s. 52.

89 Viz KUBÁLEK, P.: Jezídé, s. 364.

90 UNITED NATIONS HABITAT: *Emerging Land Tenure Issues Among Displaced Yazidis from Sinjar, Iraq*, s. 11 (viz pozn. 14).

Spoluautor studie Karel Černý s nejvyšším duchovním představitelem jezídismu Bavé Šéchem
Foto Karel Černý

Docházelo během nich k unášení, mučení a zabíjení majitelů. Během muslimského postního měsíce ramadánu se zase na ulicích rozmohly hony na ty jezídy, kteří si před postícími se muslimy dovolili zakouřit, což je mezi jezídy mimořádně rozšířený zvyk.

Zlomovým se stal rok 2007, kdy se násilí vystupňovalo a došlo k polarizaci mezi jezídskými a arabskými komunitami, jejichž vztahy do té doby charakterizovala jistá tolerance. V únoru 2007 došlo k vraždě ze cti vdané muslimky jejími příbuznými v etnicky a nábožensky smíšeném městečku Ajn Sifní v Šéchánu, protože se prý „znečistila" kontaktem s jezídskými muži (šlo o policisty, které žádala o ochranu před domácím násilím). Okolnosti jsou nejasné, každopádně kurdští sousedé muslimské víry následně vyšli do ulic, rabovali majetky jezídů a rezidenci jejich míra. Podobně se v dubnu 2007 zvrtly milostné vztahy v Bahzání, kde se sedmnáctiletá jezídka Du'á Chalíl Aswádová zamilovala do muslima, chtěla konvertovat a vdát se. Rodiče údajně souhlasili, ale příbuzní trvali na pravidlu endogamie a na kmenovém kodexu cti. Pošpiněnou rodinnou čest „očistili" ukamenováním dívky. Davovému šílenství přihlížela policie i pešmerga, dívku zkoušel zachránit jen otec a místní šajch. Ačkoliv byli čtyři hlavní

pachatelé v roce 2010 odsouzeni, lynč „muslimky" pomstili islamisté. Když se na arabském internetu objevila videa z kamenování, neznámí útočníci mezi cestujícími vyselektovali a následně pozabíjeli třiadvacet jezídů na autobusové lince z Ba'šíqy do Mosulu.[91] Nejdrtivější simultánní sebevražedný útok spáchaný na území Iráku a hned po 11. září 2001 nejničivější atentát v dějinách se odehrál 14. srpna 2007, kdy čtyři kamiony napěchované trhavinou vybuchly ve dvou střediskových obcích (*mudžamma'át*) jihozápadního Sindžáru. Došlo k destrukci celých ulic a bloků, o domov přišlo více než tisíc rodin. Zemřelo 796 lidí, stovky dalších byly zraněny.[92]

O slabosti iráckého státu a jeho bezpečnostních složek, neschopných ochránit zranitelné menšiny před nestátními aktéry v podobě Islámského státu a dalších ozbrojených formací, svědčí skutečnost, že prchajícím a masakrovaným jezídům v srpnu 2014 nepřišla na pomoc hroutící se federální armáda ani kurdská pešmerga. Desetitisícům jezídů uvězněných na hoře Sindžár se nakonec před Islámským státem podařilo uniknout díky intervenci špatně vyzbrojených kurdských marxistických geril, Lidových obranných jednotek (*Yekîneyên Parastina Gel* – YPG). Ty zasáhly ze sousední Sýrie, vytvořily humanitární koridor do Rojavy a většinu jezídů během nebezpečné operace zachránily.[93] V souladu s tím jezídi i křesťané žijící jako vnitřní uprchlíci v Iráckém Kurdistánu udávali, že si nedovedou představit návrat do svých domovů, pokud nebudou v Ninive rozmístěna zahraniční vojska. Od těch očekávali ochranu, protože federální armádě ani kurdské pešmerze už nevěřili.[94]

Závěrem

Určitá krize na sociokulturní úrovni byla nutným, nikoliv však postačujícím předpokladem rozvinutí genocidního procesu namířeného proti iráckým jezídům. Lze se dokonce v rozporu s existující literaturou pojednávající o teoriích genocidy domnívat, že skutečně vážná sociokulturní krize na úrovni provincie Ninive byla daleko spíše výsledkem genocidy, nikoliv jejím předpokladem. Jezídi totiž byli ostatními vnímáni jako „jiní" dlouhodobě, ke genocidě však došlo až v roce 2014 v novém Iráku, zásadně reorganizovaném po americké intervenci

[91] Viz MAISEL, S.: Social Change amidst Terror and Discrimination [online]; srv. KUBÁLEK P.: Jezídé, s. 364.

[92] KUBÁLEK, P.: Jezídé, s. 364–365.

[93] Viz SHAND, Susan: *Sinjar: 14 Days to Saving the Yazidis from Islamic State*. New York, The Lyons Press 2018.

[94] *After ISIS* [online], s. 42 a 53.

z roku 2003. Militantní verze islámu, vymezující se proti náboženským menšinám, do Iráku výrazně pronikly až po tomto zlomu v souvislosti s nově nabytou svobodou slova a vyznání, kterou využili radikální kazatelé, extremistická hnutí a senzacechtivá média.

Jelikož se Islámský stát zaštiťoval islamistickou ideologií, zabývali jsme se především stereotypní kategorizací jezídů na základě jejich odlišného náboženství. Nicméně na úrovni provincie Ninive byla jejich stigmatizace jakožto „těch druhých" nesena též arabským nacionalismem, tribálními antagonismy a v neposlední řadě jejich autosegregací, jak se ukázalo během následující analýzy politické a bezpečnostní krize. Jezídi byli, často logicky rozporně, kategorizováni tu jako odpadlíci od islámu (*murtadd*), tu jako muslimští heretici (*zandaka*) blízcí prohřeškům lidového islámu a mystiky, tu zase jako polyteističtí bezvěrci (*mušrik*), kteří nepatří k takzvaným chráněncům (*dhimmí*) jako lid Knihy (*ahl al-kitáb*). K dílčím distancujícím stereotypům patřila kategorizace jezídů jako uctívačů prostopášného Sultána Ézího, případně ďábla v podobě Pavího anděla. Kromě toho konzervativní okolí jezídy ostrakizuje jako nemravnou komunitu, která neodděluje při náboženských obřadech muže a ženy, a dehumanizováni bývají jako fyzicky a symbolicky nečistí, kteří zanedbávají hygienu, muži skrývají ocasy a ženy kojí děti nečistým psím mlékem.

Sociokulturní krize a stereotypní kategorizace jezídů

Odpadlíci (*murtadd*)	Bývalí muslimové, odpadlictví jako těžký kolektivní hřích
Heretici (*zandaka*)	Špatně vedení muslimové blízcí lidovému islámu a mystice
Bezvěrci (*mušrik*)	Polyteisté, bez statusu tzv. lidu Knihy, resp. chráněnců (*dhimmí*)
Uctívači ďábla	Paví anděl
Uctívači Jazída	Nemravnost spjatá s nekontrolovanou sexualitou
Míchání mužů a žen	Absence genderové segregace při obřadech a kontroly sexuality
Nečistí	Absence hygieny, znečištěni od kolébky (kojení mlékem březích fen)
Nelidští	Ocasy u mužů, delší těhotenství u žen

Paralelně se sociokulturní krizí se v Ninive po roce 2003 rozvíjela – v zemi bohaté na ropu – závažná krize ekonomická, která přispěla k nespokojenosti a hledání politických alternativ. Obyvatelé provincie, centrované na druhé největší město v zemi s prestižní Mosulskou univerzitou a kvalitními nemocnicemi, byli zvyklí na život v prosperující oblasti s diverzifikovanou ekonomikou. Frustroval je proto hospodářský propad a zaostávání za ostatním Irákem, kolabující infrastruktura, nedostatečné veřejné služby a dosud nepoznaná chudoba i nezaměstnanost. Krizi prohloubil příchod vnitřních uprchlíků z jiných míst Iráku, dále zatěžující přetíženou infrastrukturu a trh práce. Část nearabských

komunit včetně jezídů se proto ekonomicky přeorientovala na sousední Irácký Kurdistán pod správou Kurdistánské regionální vlády, jenž mezitím prosperoval, lákal zahraniční investory a byl bezpečný. Sunnitští Arabové zároveň vyhlíželi někoho, kdo by jim vrátil ztracenou prosperitu a postavení. Absolutní propad životní úrovně i relativní zaostávání za ostatními provinciemi a za příslušníky nearabských komunit z vlastní provincie Ninive je frustroval a přispíval k jejich politické radikalizaci.

Ekonomická krize v provincii Ninive

Propad hospodářství	Úpadek prosperující provincie, růst nezaměstnanosti a chudoby
Zanedbaná infrastruktura	Zhoršení dostupnosti a kvality veřejných služeb
Příliv vnitřních uprchlíků	Dodatečná zátěž pro přetíženou infrastrukturu a trh práce

Negativní kategorizace ústící v diskriminaci jezídů a socioekonomicky motivovaná nespokojenost arabských obyvatel Ninive po roce 2003 přispěly k vystupňování izolovaných útoků proti jezídům. Za hlavní faktor rozvoje genocidního procesu však pokládáme paralelní a velmi komplexní politickou krizi, odstartovanou roku 2003. Politická krize v Ninive byla hlubší a v mnoha ohledech odlišná od ostatního Iráku. Nebylo náhodou, že genocida nastala právě zde. V důsledku kombinace ekonomické a politické krize se obecná nespokojenost sunnitských Arabů obrátila proti jasně kategorizovaným jezídům, přičemž oslabený stát nedisponoval kapacitou ani politickou vůlí ochránit zranitelné menšiny před zradikalizovaným okolím a šikujícími se bojovníky. Oba tyto faktory – zradikalizovaný dominantní segment společnosti a nefunkční stát – představovaly nutnou, nikoliv však postačující podmínku rozvoje genocidního procesu. Mobilizace sunnitských Arabů pod praporem genocidní ideologie v řadách militantních hnutí by sama o sobě nestačila, pokud by stát náležitě plnil své funkce a dokázal zajistit bezpečí svých menšin. Stejně tak by k fatálnímu vývoji nestačilo samotné zhroucení státu v provincii Ninive, pokud by nedošlo k radikalizaci sunnitských Arabů.

Důležitým katalyzátorem politické a následné bezpečnostní krize byla na poměry Iráku mimořádná etnická a náboženská pestrost provincie Ninive, kde vedle sebe žily nejrůznější komunity. Tato demografická heterogenita se ještě zvýšila po roce 2003, kdy se do relativně bezpečného Ninive stahovaly pronásledované komunity ze středního a jižního Iráku. Ovšem před protipovstaleckou ofenzivou amerických a irácких provládních jednotek spolu s nimi prchali též islámští militanti a do Ninive se tak ze zbytku Iráku přelévalo i mezikomunitní násilí, když se ozbrojenci koncentrovali a etablovali v blízkosti menšin, proti nimž vystupovali.

Kromě netolerantní ideologie disponovali i odhodláním a zdroji pro naplnění své vize purifikované islámské společnosti, k čemuž jim hluboká politická krize v Ninive poskytla příležitost.

Dalším specifikem provincie Ninive a klíčovou ingrediencí rozvoje politické a následně bezpečnostní krize byla existence obou hlavních štěpných linií polarizujících nový Irák: kurdsko-arabské a sunnitsko-šíitské. Menšiny jako jezídi se pak staly kolaterální obětí střetu dominantních politických aktérů, provozujících nacionalisticky, respektive sektářsky laděnou politiku identit. Jejich střet o politickou kontrolu Ninive paralyzoval provinční vládu, převážně sunnitskou arabskou provincii postavil proti kurdské autonomní vládě v Irbílu i proti šíity ovládané centrální vládě v Bagdádu a vytvářel tlak na to, aby se menšiny buď asimilovaly do některé z dominantních skupin ve smyslu jejich arabizace, kurdizace či islamizace, anebo jakožto neloajální a nedůvěryhodné odešly. Přitom se z jezídů ve vyhroceném soupeření dominantních aktérů stal obětní beránek pro socioekonomicky a politicky frustrované sunnitské Araby, receptivní vůči nejrůznějším konspiračním teoriím.

Kurdsko-arabské soupeření prohluboval i další specifický faktor v Ninive, totiž existence sporných území, na kterých žili hlavně jezídi a další menšiny, jež si ovšem od devadesátých let nárokovala centrální vláda v Bagdádu i autonomní Kurdistánská regionální vláda v Irbílu. Nejasná jurisdikce a kompetenční spory v „zemi nikoho" přivodily pád státní autority, a nebylo náhodou, že genocida začala právě zde. Mezi specifika Ninive patřila i mimořádná historická zátěž z dob diktatury, která spočívala v násilné politické kultuře projevující se politikou arabizace, etnických čistek, demografického inženýrství a násilných přesunů obyvatel a která v novém Iráku kontinuálně pokračovala, až vyústila genocidou jezídů. Dědictví diktatury, dopadající na kdysi deportované jezídy, obnášelo též související majetkové spory, restituční nároky a volání po kompenzacích, které byly důsledkem deportací a zatěžovaly vztahy mezi komunitami i slabý stát, neschopný majetkové konflikty moderovat a oběti odškodnit. Jezídy to vhánělo do sporů s ostatními, když se ve svobodnějších poměrech nového Iráku otevřela Pandořina skříňka starých křivd.

Další složkou politické krize, vedoucí ke krizi bezpečnostní, byla skutečnost, že jezídi na provinční i národní úrovni nového Iráku nezískali relevantní podíl na státní moci. Beztak slabý stát s nefunkčními institucemi zájmy jezídů ignoroval, protože se nepodíleli na jeho řízení. Jezídské kmenové elity byly sice kooptovány do struktur Kurdistánské regionální vlády, řadové jezídy v Ninive to ovšem stavělo proti sunnitským Arabům, zatímco diskriminace v alokaci zdrojů do jezídských oblastí ze strany Bagdádu i Irbílu přetrvávala. Celostátní ani provinční centrum nechtělo investovat do rozvoje jezídských komunit, protože se nacházely na sporných územích s nejistým budoucím statusem a protože jezídi byli z politického rozhodování vylučováni. Federální armáda, šíitské milice ani

kurdská pešmerga pak ochranu jezídů nepokládaly za prioritu, protože jezídi nefigurovali mezi veliteli ani ve vedení politických sil, jimž byly podřízeny. Ovšem také sunnitští Arabové, stejně jako jezídi a další etnické a náboženské skupiny, postrádali smysluplné zapojení do politického systému nového Iráku, takže se poohlíželi po politické alternativě, kterou pak někteří našli v genocidní ideologii a sunnitském chalífátu.

Avšak i kdyby jezídi participovali na všech úrovních řízení státu, reálně by to tolik neznamenalo, protože sektářsky spravovaný a zkorumpovaný stát byl slabý, takže nedokázal implementovat a do praxe uvádět rozhodnutí těch, kteří ho formálně řídili. Právě slabost státu, projevující se neschopností zajišťovat základní funkce a zhroucením jeho legitimity, pokládáme za klíčovou ingredienci politické krize, jež v Ninive vyústila v krizi bezpečnostní a rozvoj genocidy. Nefunkční stát sice mohla nahradit sebeorganizace jezídů na bázi sdílené náboženské či etnické identity, podobně jako ve stejné době sunnitští Arabové hroutící se stát nahrazovali přimknutím k tribální identitě a sebeorganizaci. Nicméně jezídi byli sice malou, ale zároveň silně nejednotnou komunitou, trpící identitární krizí a absencí funkčních elit.

Politická krize v provincii Ninive

Demografická diverzita	Na poměry Iráku mimořádná náboženská a etnická pestrost, množství menšin jako předpoklad mezikomunitního násilí
Příchod vnitřních přesídlenců	Zvýšení demografické diverzity po příchodu bezbranných komunit prchajících z jiných oblastí Iráku zesiluje tenze
Kurdsko-arabská štěpná linie	Paralýza provinční vlády, protichůdné tlaky na příklon menšin k jednomu z obou dominantních aktérů
Existence sporných území	Eskalace kurdsko-arabského sporu na teritoriích obydlených menšinami, nejasná jurisdikce a oslabení státní autority
Sunnitsko-šíitská štěpná linie	Paralýza či marginalizace provinční vlády, protichůdné tlaky dominantních aktérů na menšiny, potlačení tzv. arabského jara
Dědictví diktatury	Politická kultura násilí, tradice demografického inženýrství, majetkové spory zatěžují vztahy mezi komunitami
Absence podílu na moci	Vylučování jezídů i sunnitských Arabů z řízení státu, kooptace jezídské elity do struktur KRG, frustrace Arabů
Malá a nejednotná komunita	Kooptace jezídských elit soupeřícími aktéry, tribální afiliace, identitární otázka dále štěpící jezídskou komunitu
Zhroucený stát	Neochota i neschopnost státu plnit v Ninive své funkce a zajistit marginalizovaným komunitám bezpečí

Proces „debaasizace“ po roce 2003 paralyzoval stát také v provincii Ninive, odkud se za starého režimu rekrutovaly kádry státostrany Baas, když byli ze dne na den propuštěni Saddámovi úředníci státního aparátu, armádní důstojníci, policejní velitelé a zaměstnanci tajných služeb. Bývalí baasisté odstavení od moci, prestiže a zdrojů se postavili do opozice proti americké okupaci i šíity dominované centrální vládě v Bagdádu, která ignorovala zhroucení bezpečnosti a nástup islamistů v převážně sunnitské provincii spravované sunnitským guvernérem, stejně tak se vystupňoval spor bývalých baasistů se stále asertivnějšími Kurdy, usilujícími o nezávislý Kurdistán a přičlenění sporných teritorií. Nově budované bezpečnostní složky federální armády, tajných služeb, stranických milicí, kurdské pešmergy a policejních sborů byly mnohdy neprofesionální, zkorumpované a sektářské. Vzájemně se nekoordinovaly, nesdílely informace a nedůvěřovaly si, takže v Ninive nebyly schopny ani ochotny efektivně zasáhnout proti kriminálním a militantním skupinám, zejména na sporných územích a v Mosulu. Namísto ochrany šikanovaly civilní obyvatelstvo, které s nimi pak nespolupracovalo a nesdílelo zpravodajské informace o posilujících militantech.

Bezpečnostní vakuum, plynoucí z neschopnosti státu prosadit monopol na výkon legitimního násilí na svém území, vyplnily nestátní milice, organizované na kmenové, sektářské či etnické bázi. V kolabujícím státě, nekontrolujícím vlastní hranice, je navíc podpořili zahraniční aktéři (Turecko, Írán, syrští povstalci), dále tak podemílající iráckou suverenitu a schopnost bagdádské vlády i ninivské samosprávy řídit zemi. Bezpečnostní vakuum zaplňovali též sunnitští militanti, ze kterých posléze vzniklo jádro Islámského státu, centrovaného v Iráku na Mosul, kteří byli do Ninive po roce 2007 vytlačováni ze sousedních sunnitských provincií v důsledku tamního úspěšného protipovstaleckého boje. Jeho nezamýšleným důsledkem bylo, že se zkušení a vyzbrojení sunnitští ozbrojenci, disponující netolerantní ideologií, zde etablovali, a to v blízkosti četných bezbranných menšin. Bujení státem nekontrolovaných ozbrojených aktérů v kombinaci s absencí právního státu a vlády zákona přirozeně nepřineslo bezpečí, ale naopak kulturu beztrestnosti. Pachatelé útoků na menšiny zjistili, že vyváznou bez trestu. Oběti útoků zase seznaly, že se nedomohou spravedlnosti a stát se jich nezastane. Násilí vůči menšinám se stávalo společensky akceptovatelným i proto, že extremisté zastrašovali a likvidovali ty, kteří takové jednání odsuzovali. Umírněný střední proud tak slábl, zatímco hlas extremistů za absence opozice posiloval. K radikalizaci sunnitských Arabů přispěl i průnik militantních verzí islámu, které se v novém Iráku šířily po roce 2003 v prostředí slabého a formálně demokratického státu, jenž zrušil cenzuru, ztratil informační monopol a neregulo-val média. Konečně, atmosféra nedůvěry a bezmoci přispěla k popularitě konspiračních teorií. Ty nabízely vysvětlení, jak je možné, že se silnou rukou Saddáma Husajna řízený stát propadl po jeho pádu ze dne na den do anarchie. Za viníky

byli označeni zahraniční aktéři, jako Spojené státy a Írán, kterým sekundovali zrádci z vlastních řad v podobě menšin, jako jezídi.

Jezídi v situaci hluboké bezpečnostní krize neměli silného domácího či zahraničního patrona ani vlastní milice a postrádali efektivní vedení svých kmenových elit. Byli vystaveni stále brutálnějším a organizovanějším útokům od islámských militantů, bývalých baasistů i arabských sousedů. Stát na zhroucení bezpečnosti v Ninive na přelomu let 2013 a 2014 nereagoval, armáda nepovolala posily ani neevakuovala ohrožené komunity. Jestliže byli jezídi do roku 2014 terčem diskriminace a izolovaných útoků, po vyhlášení chalífátu se stali obětí připravené, předem ohlášené a systematicky provedené genocidy.

Bezpečnostní krize v provincii Ninive

Debaasizace	Paralýza státu, kádry starého režimu nejsou kooptovány, ale staví se proti novému řádu, zhroucení bezpečí
Korupce a sektářství silových složek	Nespolupracují vzájemně, ohrožení civilní populace a oboustranná nedůvěra, vzestup násilí a islamistů
Zasahování zahraničních aktérů	Turecko, Írán, syrští povstalci, propustné hranice a narušování suverenity Iráku
Bezpečnostní vakuum	Stát nevynucuje monopol na násilí, množí se nestátní ozbrojení aktéři, příležitost k etablování a expanzi ISIS
Vytlačení militantů ze zbytku Iráku	Ozbrojenci migrují do Mosulu a okolních kmenových oblastí, nezamýšlený důsledek úspěchu protipovstaleckého boje
Kultura beztrestnosti	Absence právního státu, pocit beztrestnosti pachatelů a bezmoci obětí, eskalace násilí a brutality
Likvidace a umlčování umírněných	Extremistům přestává oponovat střední proud a posilují na jeho úkor
Prosazování konspiračních teorií	Bezbranným menšinám je přičítána zodpovědnost za zhroucení řádu, stávají se obětními beránky
Průnik radikálních verzí islámu	Důsledek demokratizace a slabosti státu, etablování netolerantních ideologií příhodných pro nástup ISIS
Nečinnost centrální vlády	Zhoršenou bezpečnostní situaci v převážně sunnitské provincii na přelomu let 2013 a 2014 Bagdád ignoruje
Selhání jezídských elit	Kooptace do struktur KRG, otevřená podpora americké okupace, absence silného patrona a vlastních milic

Tato studie vznikla v rámci programu Cooperatio na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze pro vědní oblast Sociologie a aplikované vědy (SOAS).

Abstract

This two-part study, the first part of which was published in the previous issue of the journal (No. 1/2026, pp. 139–170) examines the preconditions for the genocide of the Yazidi ethnoreligious group perpetrated by the Islamic State in Iraq's Nineveh Governorate in 2014. Thousands of Yazidis were killed or enslaved, while hundreds of thousands were forced to flee their homes. The authors focus on the processes that preceded the genocide, offering an innovative analysis of its preconditions not at the macro level of global or national dynamics, but rather at a lower analytical level – that of the province and district. To this end, they briefly introduce various theoretical concepts of genocide. The analytical framework of the study is derived from the concept of the genocidal process and multiple crises, as developed by the American social psychologist James Waller. According to this approach, genocide emerges from the simultaneous occurrence of sociocultural, economic, political, and security crises. The authors argue that such a complex crisis developed in Iraq at the level of Nineveh Governorate following the fall of Saddam Hussein's (1937–2006) regime in 2003. They identify its key components and demonstrate how each contributed to the development of the overall genocidal process.

The sociocultural crisis consisted in the strengthening of stereotypical categorizations of Yazidis as apostates from Islam, heretics, or even infidels who worship the devil, disregard gender segregation, are impure, or even inhuman. In addition to Islamic narratives, this stigmatization of Kurdish-speaking Yazidis was also rooted in Arab nationalism, tribal conflicts, and rudimentary yet effective folk beliefs. The parallel economic crisis manifested itself in the decline of what had once been a relatively prosperous province. Unemployment and poverty were exacerbated by neglected infrastructure, the influx of refugees from central and southern Iraq, and recurring droughts. The authors identify the political crisis as the key factor in the development of the genocidal process. After 2003, this crisis in Nineveh was, in many respects, deeper and more pronounced than in the rest of Iraq. The province suffered from political conflicts stemming from the two main cleavage lines of the new Iraqi state: the Arab–Kurdish and Sunni–Shia divides. Yazidis, living as a religious minority in the so-called disputed territories, found themselves at the epicentre of these struggles among more powerful actors. At the same time, they were affected by weak state institutions, the unresolved legacy of the injustices of Saddam Hussein's dictatorship, and the weakness and fragmentation of their own elites, who had only limited political representation at national, regional, and local levels. As the frustrations of Sunni Arabs turned against vulnerable minorities such as the Yazidis, the weakened Iraqi state lacked both the political will and the institutional capacity to protect them. The genocide was ultimately made possible by a security crisis caused by the dismantling of the previous regime's structures, as well as by corruption and sectarianism within state security forces, the rise of non-state militias, interventions by foreign armed actors, the displacement of Islamist militants

into Nineveh from other parts of Iraq, the spread of a culture of impunity, the elimination of moderate Sunni Arab figures, the proliferation of conspiracy theories, the rise of militant forms of Islam, the inaction of the central government, and the failure of Yazidi elites.

Keywords / Klíčová slova:

Yazidis; Iraq; Nineveh; genocide; Islamic State; Kurds; Islam; ethnic and religious minorities; ethnic and religious conflicts; socio-cultural crisis; political crisis; economic crisis; security crisis
jezídi; Irák; Ninive; genocida; Islámský stát; Kurdové; islám; etnické a náboženské menšiny; etnické a náboženské konflikty; sociokulturní krize; politická krize; ekonomická krize; bezpečnostní krize

DOI 10.51134/sod.2026.016

Diskuse

Válečná tlumočnice Ruth a památník Okřídlený lev

Konstrukce dějin a kulturní politika paměti mezi individuální zkušeností a veřejnou reprezentací minulosti

Daniela Grollová-Spenser

Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social (CIESAS), Ciudad de México

Boj člověka proti moci je bojem paměti proti zapomnění.

Milan Kundera, Kniha smíchu a zapomnění[1]

Vzpomínka … je především činnost kreativní. Při vyprávění lidé tvoří, „píší" svůj život. Často se stává, že ho dotvářejí či přetvářejí. A tady musíme zpozornět. Být na to připraveni. Na druhé straně bolest roztavuje a likviduje jakoukoli faleš.

Světlana Alexijevičová, Válka nemá ženskou tvář[2]

V nedávno vydané knize *Rozpolcená doba, rozptýlené životy za druhé světové války a studeného míru* vyprávím dějiny evropského dvacátého století od rozpadu Rakousko-Uherska v roce 1918 až po pád Berlínské zdi v roce 1989

[1] Český originál 1978, poprvé vyšlo francouzsky s titulem *Le livre du rire et de l'oubli* (Paris, Gallimard 1979); česky publikováno poprvé roku 1981 v exilovém nakladatelství Sixty-Eight Publishers v Torontu. Citováno podle 2. vydání v brněnském nakladatelství Atlantis z roku 2017, s. 11.

[2] Ruský originál *U vojny ně ženskoje lico* 1983, poprvé vyšlo s cenzurními zásahy v časopise *Okťjabr* v roce 1984 a knižně o rok později v několika sovětských nakladatelstvích. Česky poprvé v roce 1986 v Lidovém nakladatelství v Praze. Citováno podle 3. vydání z roku 2023 v příbramském nakladatelství Pistorius & Olšanská v překladu Libora Dvořáka, s. 12.

Ruth Tosková, rozená Ornsteinová (1925–2013), v šedesátých letech

Soukromý archiv autorky

a zánik bloku takzvaných socialistických zemí.[3] Vyprávím je prostřednictvím životních osudů svých prarodičů Anny Ungarowé (1901–1971) a Viléma Ornsteina (1896–1950) a svých rodičů Ruth (Toskové, rozené Ornsteinové, 1925–2013) a Kurta Grolla (1908–1975), sekulárních Židů z Polska a Československa, sociálních demokratů i lidí bez politické příslušnosti, kteří běžně hovořili česky i německy. Po okupaci Československa nacistickým Německem v březnu 1939 a po vypuknutí druhé světové války v září téhož roku postupně všichni zakusili válečné útrapy: exil, bitevní pole, koncentrační tábory, nucené práce.

[3] GROLLOVÁ-SPENSER, Daniela: *Rozpolcená doba, rozptýlené životy za druhé světové války a studeného míru*. Praha, Argo 2025. Anglicky psaný originál viz SPENSER, Daniela: *Echoes of Exile: A Family's Odyssey through the Holocaust and Cold War*. Tuscaloosa, University of Alabama Press 2025; španělská (rovněž autorčina) verze byla publikována pod názvem *Errantes: Una historia de vidas fragmentadas por la guerra y la paz fría*. Ciudad de México, Penguin Random House 2025.

Když válka v roce 1945 skončila, všichni čtyři se vrátili do Československa. Ruth přijela z Anglie, kde sloužila u Ženských pomocných sborů britského Královského letectva (*Women's Auxiliary Air Force*, *Royal Air Force* – WAAF, RAF). Její práce u zpravodajské služby spočívala v tlumočení rádiové komunikace mezi piloty německé *Luftwaffe* a jejich pozemními řídícími stanovišti. Piloti RAF využívali těchto informací k okamžitému vzlétnutí a sestřelení nepřátelských letounů, dříve než by zaútočily na Velkou Británii. Dědeček Vilém se vrátil rovněž z Anglie, ale bez zkušeností, o nichž by měl co vyprávět. Otec Kurt se vrátil z německého zajateckého tábora v Horním Slezsku, poté co v roce 1939 uprchl z Protektorátu Čechy a Morava do Palestiny, vstoupil do britské armády a v roce 1941 padl do zajetí během neúspěšné vojenské potyčky v Řecku. Babička Anna doputovala do Prahy, když přežila čtyři koncentrační tábory, s modře vytetovaným číslem na levém předloktí, aniž by o své zkušenosti kdy něco sdělila.

Čtveřice se vrátila do země, která se po roce 1948 stala součástí sovětského bloku, kde politickým systémům jednotlivých států dominovala pod různými názvy jediná strana – komunistická. Po prožitých hrůzách nacismu se mnozí zákonitě přimkli k ideálu lepšího světa, který komunisté slibovali. Skutečnost ale byla jiná, než očekávali: nový režim začal pronásledovat jak své ideové odpůrce, tak i jen domnělé nepřátele. Antisemitismus přetrvával. Ruth patřila mezi ty, kteří byli obviněni z nepřátelství vůči státu. Byla Židovka a za války sloužila v britské – v klimatu nastupující studené války tedy „imperialistické" – armádě. V důsledku toho přišla o zaměstnání a ocitla se pod dohledem státních tajných služeb.

Když však našla novou práci ve Světové odborové federaci (SOF), sídlící v Praze, kde denně přicházela do kontaktu s občany kapitalistických zemí, proměnila se z objektu zájmu tajných služeb v potenciální subjekt, a také ve snadnou oběť nátlaku ke spolupráci. Pokud by totiž odmítla spolupracovat jako informátorka, ztratila by i toto zaměstnání. Traumatická zkušenost trvala šest let. Reformní hnutí známé jako pražské jaro přineslo naději, že represivní systém nahradí demokratickým socialismem. Poté co v srpnu 1968 bylo potlačeno vojenskou invazí Varšavské smlouvy, Ruth znovu emigrovala. Do Československa se vrátila až po pádu komunistického režimu v roce 1990, kdy země hledala novou politickou, hospodářskou a kulturní orientaci.

Při psaní své knihy jsem se opírala o prameny z archivů v několika zemích, o odbornou literaturu věnovanou souvisejícím tématům, o rozhovory, dobový tisk a korespondenci. Ale opírala jsem se také o paměť. Během práce na rukopise se přede mnou vynořila otázka vztahu mezi historií a pamětí jako metodologický problém, jímž jsem se tehdy rozhodla nezabývat, protože by mě odvedl od hlavní narativní linie. Je-li historie přibližováním k objektivní pravdě prostřednictvím důkazů nalezených v archivech, filtrovaných a interpretovaných sítem určitého pojmového aparátu, nakolik může být paměť – subjektivní, neuchopitelná, fragmentární a fragmentovaná zapomněním stejně jako vědomou i nevědomou touhou některé skutečnosti uchovat a jiné vytěsnit – spolehlivým pramenem

historického poznání? Propojením svého historického výzkumu a Ruthiny paměti, zaznamenané v období zvýšeného lokálního i globálního zájmu o holokaust a komunismus, se pokouším na tuto otázku odpovědět.

V epilogu své knihy podrobně popisuji návrat Ruth do Československa z jejího druhého, italského a britského exilu po roce 1990. Tehdy se o její život začaly překvapivě zajímat sdělovací prostředky: vyšlo několik článků, knižních kapitol a rozhovorů.[4] Ruth se rovněž stala jednou ze sedmi protagonistek televizního dokumentárního filmu Olgy Sommerové *Sedm světel*.[5] Domnívám se, že tento zájem plynul ze specifické historické situace: poté co byly národní dějiny deformovány komunistickým režimem, šířícím pouze svou vlastní verzi historické pravdy, a v době, kdy se liberálnědemokratický řád teprve formoval, představoval Ruthin osud pro veřejnost atraktivní příběh nesoucí autentické svědectví o minulosti. V rozhovorech, které poskytla, však Ruth vyprávěla pouze heroické kapitoly vlastního života, zatímco svoji spolupráci se Státní bezpečností v roli informátorky zamlčovala. Režim, který vybudoval systém dohledu jako nástroj represe proti svým občanům, byl svržen, delegitimizován a jeho zločiny, dosud známé jen zčásti, byly veřejně odsuzovány. Ruth se přitom, aniž by to bylo jejím úmyslem, nepřímo podílela na udržování a přetrvávání dědictví tohoto režimu. Bez důkladného archivního výzkumu, pokud bych se spoléhala pouze na paměť, by tato část Ruthina života zůstala potlačena a její příběh by se vzdálil historické pravdě, kterou jsem jako historička hledala. A naopak: pokud bych se opírala výhradně o archivní prameny, postrádal by Ruthin příběh onu subjektivní dimenzi, která k historii neodmyslitelně patří.

Tím by moje pátrání a související úvahy pravděpodobně skončily, nebýt toho, že v červnu 2024 jsem si během pobytu v Praze všimla v parku na Klárově památníku, na jehož podstavci bylo vyryto Ruthino jméno. Památník Okřídlený lev (*The Winged Lion*), odhalený v roce 2014, rok po Ruthině smrti, je věnován československým letcům a příslušníkům pomocných sborů britského Královského letectva z druhé světové války. Jeho vznik iniciovali a financovali Britové žijící

[4] Návraty domů: Ruth Tosková. In: MARKOVÁ, Marta: *Olga Havlová a ty druhé: Ženy ve vnitřní emigraci*. Brno, Barrister & Principal 1996, s. 151–166; *Židovské muzeum Praha*, sbírka Rozhovory s pamětníky, rozhovor s Ruth Toskovou, kazeta 026, Praha 1996; *USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education*, University of Southern California, Los Angeles, čtyři interview s Ruth Toskovou, Praha 1996; interview jsou uložená v Centru vizuální historie Malach při Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Další rozhovory a články inspirované Ruthiným osudem, které vznikly v pozdějších letech, viz pozn. 15.

[5] SOMMEROVÁ, Olga: *Sedm světel*, 58 minut, 2007. Dokument zachycující osudy sedmi židovských žen přeživších holokaust se premiérově vysílal 1. května 2008 na programu ČT24 a je dostupný v internetovém vysílání České televize na stránce https://1url.cz/1edYx.

v České republice jako výraz vděku a upomínky na padlé v boji, na válečné veterány a na všechny muže a ženy, kteří jim z pozice příslušníků pomocných sborů pomáhali. Tento objev mě přivedl k rozšíření svého výzkumu o otázku, jakou roli památníky hrají při utváření, uchovávání a veřejné reprezentaci individuální i kolektivní paměti. Zároveň mi umožnil zapojit se do debaty na průsečíku několika oblastí bádání (historie, paměti a památníků jako kulturních reprezentací obou těchto fenoménů) a rozšířit časový záběr výzkumu, tak aby osvěcoval i současnost.

Článek je rozdělen do tří částí. Nejprve stručně představuji vztah mezi historií a pamětí na základě historiografické produkce autorů a autorek, kteří se tématu analyticky věnují. Ve druhé části zkoumám Ruthinu paměť po jejím návratu do Československa v kontextu devadesátých a nultých let, krátce po zániku režimu, který prožité zkušenosti a alternativní interpretace dějin umlčoval nebo dočasně potlačoval. Tehdy se její vzpomínky na druhou světovou válku – ústřední událost dvacátého století společně s holokaustem – „potkaly" se zájmem a snahou společnosti najít novou tvářnost paměti a dědictví minulosti. V závěrečné části se na příkladu zmíněného památníku zamýšlím nad utvářením postkomunistické historie a paměti v Československu a České republice, poté co byla zahájena veřejná debata o minulosti, spojená s hledáním smyslu, nové národní identity a mezinárodního ukotvení země v globalizovaném světě.

Dějiny a paměť: průniky a napětí

Britský historik Eric Hobsbawm (1917–2012) považoval paměť za nespolehlivý prostředek uchovávání faktů a jako zdroj historického poznání ji původně odmítal.[6] Svůj postoj však později nutně přehodnotil, když se rozhodl sepsat vlastní paměti, které pokládal za relevantní právě proto, že byl svědkem a účastníkem historických událostí: „Je zřejmé, že mladším čtenářům moje osobní vzpomínky na časově i prostorově vzdálené události přiblížily dějiny dvacátého století a starším oživily jejich vlastní paměť."[7] Podle Hobsbawma paměť umožňuje propojit individuální životní zkušenost s historickou dobou, v níž se utvářela, a přispívat tak k novému pohledu na historické procesy.

V jádru „sporu o paměť" stála otázka, zda paměť jako jeden z elementů utváření historického poznání přijmout, či odmítnout. Pierre Nora a četní další historici upozorňovali na to, že historie přistupuje k paměti s nedůvěrou, jelikož paměť přispívá k mytizaci nebo falzifikaci dějin, zatímco historiografie hledá

6 HOBSBAWM, Eric J.: *On History.* London, Weidenfeld & Nicolson 1997, s. 206.

7 TÝŽ: *Interesting Times: A Twentieth-Century Life.* London, Allen Lane 2002, s. xiii.

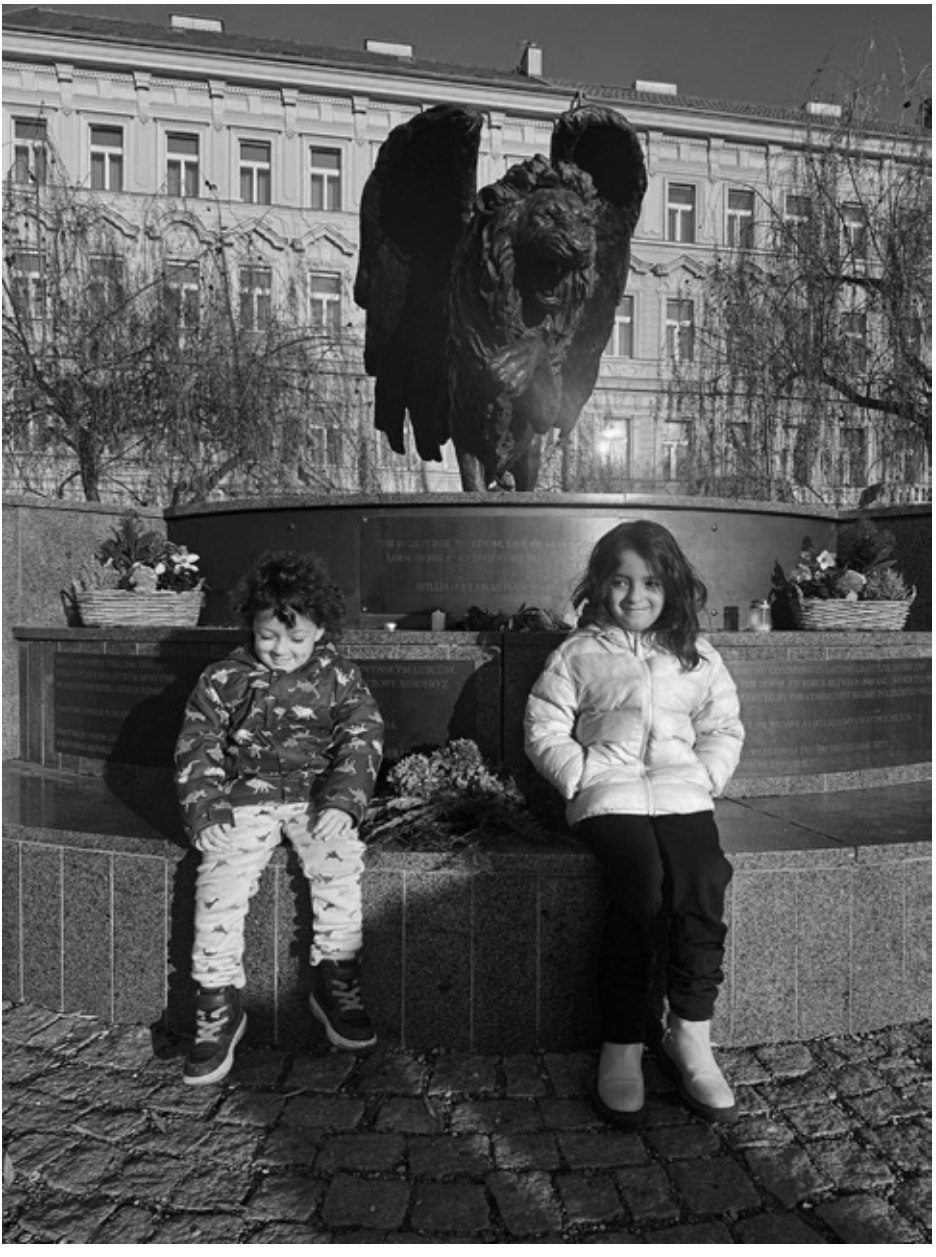
pravdu o minulosti prostřednictvím vlastních nástrojů, vytváří kritický a věrohodný výklad dějin a vyhýbá se anachronismům. Tento postoj se však postupně proměňoval zároveň se sílícím vědomím, že ani historie, ani paměť nejsou zcela objektivní. Obě jsou totiž výsledkem vědomého i nevědomého procesu výběru faktů a jejich interpretace historikem nebo historičkou. Zároveň byl tento spor relativizován poznáním, že paměť – individuální i kolektivní – plní významnou společenskou funkci: posiluje komunitní, sociální i národní soudržnost, spoluutváří kolektivní identitu a tím, že propojuje minulost se současností, upevňuje pocit mezigenerační kontinuity.[8]

Poté co historikové přijali paměť jako jednu ze složek historického poznání, začali se hlouběji zajímat o způsoby, jimiž se historie a paměť navzájem utvářejí a ovlivňují. Dnes je všeobecně přijímáno, že zatímco historie zkoumá události a zkušenosti prožité v minulosti, paměť je uchovává a zprostředkovává v současnosti. Jakkoli není vzhledem ke své fragmentárnosti a selektivnosti zcela spolehlivá, představuje pro historii důležitý pramen, je-li podrobena kritické analýze. Historie na rozdíl od paměti disponuje metodami a pravidly pro zaznamenávání a interpretaci minulosti, a může tak paměť ověřovat a kriticky posuzovat. Paměť zase navzdory své selektivnosti umožňuje různým sociálním skupinám interpretovat současnost a orientovat se v ní prostřednictvím obrazů, symbolů a významů, jež si vytvořily o minulosti. Vzpomínání posiluje jednotlivce i společenství tím, že spoluutváří jejich individuální i kolektivní identitu. Důraz na subjektivní zkušenost nakonec přispěl – jak sami historikové uznali – k demokratizaci historického poznání, když umožnil promluvit těm, jejichž zkušenosti byly do té doby spíše opomíjeny nebo vědomě umlčovány.[9]

Je však třeba mít na zřeteli, že způsob předávání paměti se ve spojení s historií v konkrétních kulturních kontextech proměňuje v závislosti na aktuálních společenských konstelacích a na publiku, kterému je určen. V tomto procesu je paměť vystavena „kontaminaci" archetypálními obrazy vznikajícími až dodatečně, po samotných událostech. Osoba, která si minulé události vybavuje a předává je dál, do svých vzpomínek nevědomky promítá pozdější představy, což vede k časovým i prostorovým posunům. Minulost nelze rekonstruovat přesně tak,

[8] Viz NORA, Pierre: Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. In: *Representations*, č. 26 (jaro 1989), s. 7–24; RICŒUR, Paul: *La memoria, la historia, y el olvido.* Madrid, Trotta 2010, s. 299 (francouzský originál vyšel pod názvem *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris, Seuil 2000); KLEIN, Kerwin Lee: On the Emergence of Memory in Historical Discourse. In: *Representations*, č. 69 (zima 2000), s. 127–150. Literatura k problematice paměti je mimořádně rozsáhlá. Jelikož tento článek nemá historiografický charakter, její podrobnější rozbor zde ponechávám stranou.

[9] Viz WOOD, Gordon S.: *The Purpose of the Past: Reflections on the Uses of History.* New York, Penguin 2008, s. 8 a 193–195.

Památník Okřídlený lev na pražském Klárově s příslušníky nejmladší generace – rodiny Yanes-Groll

Foto Daniela Torresová

jak se odehrála, a vůči zapomínání je paměť bezmocná. Jak v této souvislosti poznamenává maďarsko-americká literární vědkyně a teoretička paměti Susan Rubinová Suleimanová, „pouze historik se svou strohou oddaností faktům, důkazům a ověřitelným pramenům, které tvoří jádro jeho profese, může účinně držet stráž".[10]

Historikové poukazují na složitý vztah mezi historickou událostí a její paměťovou reprezentací, zvláště jde-li o bolestné či traumatické zkušenosti. Takové události – pamětí potlačované, vytěsňované a nesdílené s okolím – však zůstávají přístupné historickému zkoumání. Traumatickou zkušenost paměť dokáže nahradit alternativními, ve srovnání se skutečností méně skličujícími představami. Jsou-li opakovaně vyprávěny, mohou se stát i pro samotného vypravěče uvěřitelnými, včetně bohatých podrobností, někdy neslučitelných s danými historickými událostmi. Vznikají zkonstruované pravdy, které zmírňují tíhu traumatických vzpomínek nebo zcela popírají jejich existenci a vytvářejí novou podobu minulosti. Vyprávěná paměť představuje pouze jednu z mnoha možných verzí minulosti. Odráží to, co si člověk sám přeje sdělit, a skutečnosti odporující žádoucímu obrazu sebe sama v ní mohou být opomíjeny nebo upozaďovány. Při bilancování vlastního života se člověk snaží svým zkušenostem vtisknout smysl a s nepohodlnými otázkami své minulosti nebo problematickými obdobími se nějak vyrovnat. Osobní narativ je navíc zpravidla utvářen v souladu se sdílenými kulturními hodnotami, z nichž vyrůstá kolektivní paměť a které se podílejí na proměnách historického vědomí.[11]

Paměť ovlivňuje politické vědomí, a to především po skončení válečných konfliktů nebo v obdobích změny režimů. Může omezovat, či naopak usnadňovat tvorbu veřejných politik a výkon moci v domácí i zahraniční sféře, a tím, že propojuje minulost s představami o spravedlnosti, zároveň přispívá k legitimizaci nového poválečného či porevolučního uspořádání. Klíčovou úlohu přitom sehrávají politické elity, které usilují o kontrolu nad kolektivní pamětí a o prosazení určitých interpretací minulosti. Mohou tak podporovat demokratickou politickou kulturu, nebo naopak bránit jejímu rozvoji.[12]

---

[10] RUBIN SULEIMAN, Susan: *Crisis of Memory and the Second World War.* Cambridge (MA), Harvard University Press 2006, s. 6.

[11] Viz SEYDEL, Ute: La constitución de la memoria cultural. In: *Acta Poetica*, roč. 35, č. 2 (2014), s. 187–214; NORA, P.: Between Memory and History.

[12] Viz MÜLLER, Jan-Werner: Introduction: The Power of Memory, the Memory of Power and the Power over Memory. In: TÝŽ (ed.): *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past.* Cambridge (UK) – New York, Cambridge University Press 2002, s. 1–35.

Mezi dvěma epochami

Sametová revoluce na konci roku 1989 znamenala pokojný, avšak rozhodný pád jednoho systému a vytvořila bezprecedentní historickou situaci. Odstartovala nejen ekonomickou obnovu Československa a přechod od státního socialismu a řízeného hospodářství ke kapitalistickému systému a soukromému podnikání, ale také přechod od autoritářství k demokracii a řádu založenému na principech právního státu a spravedlnosti. Jedním z předpokladů obnovy země bylo rovněž kritické a bezodkladné zhodnocení minulých desetiletí. Hledání historické pravdy jako důležité součásti budování demokracie ovšem naráželo na chybějící výzkum, o nějž by se toto úsilí mohlo opřít. Chyběly historiografické práce nezatížené ideologickým dědictvím komunistického režimu a studené války, dezinformacemi, zkreslováním a zamlčováním skutečnosti i množstvím konspiračních teorií. Bylo třeba vrátit historickému výzkumu jeho kritický aparát a schopnost analyzovat kauzální souvislosti. Bylo třeba vrátit se k tématům, která režim tabuizoval, když vlastní verzi dějin povýšil na jedinou přípustnou pravdu.[13] Mimoto archivy zatím nebyly přístupné veřejnosti nebo nebyly uspořádány způsobem umožňujícím jejich systematické studium.

Sametová revoluce, která vytvořila podmínky pro pluralitu hlasů a svobodu projevu, dala vzniknout mnoha „pravdám“, které si ovšem často navzájem odporovaly. Jelikož k režimu kritičtí historikové byli po roce 1968 vyloučeni z univerzit i akademických ústavů a normalizační režim potlačil svobodnou výměnu názorů, tento deficit nahrazovaly zpočátku většinou narychlo vydávané práce historiků působících v exilu nebo publikujících v samizdatu a píšících „do šuplíku“. Postupně pak dospívala nová generace společenských vědců a vědkyň, která přebírala štafetu a začala psát dějiny založené na nově zpřístupňovaných pramenech a soudobých metodologických konceptech. Obnova historiografie byla součástí demokratizace země i obnovy etických standardů ve veřejné debatě.[14] Do té doby však paměť suplovala historii.

Když se Ruth v roce 1990 vrátila z anglického exilu do Československa, tato skutečnost sama o sobě by neměla žádný zvláštní význam nebýt toho, že její životní

[13] Viz MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita.* Praha, Argo 2009, s. 37; ŠUSTROVÁ, Radka – HÉDLOVÁ, Luba (eds.): *Česká paměť: Národ, dějiny a místa paměti*. Praha – Lidice, Academia – Památník Lidice 2014; ERLIJ, Everlyn: Entrevista a Pierre Nora: El historiador es un árbitro de las diferentes memorias. In: *Letras Libres* [online], 01. 02. 2018. [Cit. 2026-06-01.] Dostupné z: https://1url.cz/Yedn7.

[14] Viz např. KŘEN, Jan: *Bílá místa v našich dějinách?* Praha, Lidové noviny 1990; LEHRER, Erica – MILTON, Cynthia E.: Introduction: Witnesses to Witnessing. In: LEHRER, Erica – MILTON, Cynthia E. – PATTERSON, Monica E. (eds.): *Curating Difficult Knowledge: Violent Pasts in Public Spaces.* New York, Palgrave Macmillan 2011, s. 1–17.

osudy vzbudily neočekávaný zájem médií.[15] To, co redaktorky a tazatelky nejvíce zaujalo (a co sama Ruth zdůrazňovala), byly její zkušenosti z druhé světové války, především její působení ve WAAF jako tlumočnice rádiové komunikace *Luftwaffe*. Znovu a znovu vyzdvihovala svoji úlohu při navádění německých pilotů do záhuby. Jelikož dokonale ovládala němčinu, byla pověřena, aby napodobovala německé operátorky, které z pozemních leteckých základen naváděly piloty *Luftwaffe*, a směrovala je tam, kde je mohli britští letci sestřelit a zabránit tak náletům na svou zemi. „Létali tam, kam jsem jim řekla," opakovala často. Ruth se takto podílela na sestřelení nejméně jednoho nepřátelského letounu. Její zkušenost byla pozoruhodná a v historiografii mapující zapojení žen do druhé světové války donedávna nedostatečně popsaná.[16] Přesto nebyla v poválečném Československu oslavována jako někdo, jehož činy přispěly k porážce nacismu. Komunistická strana – a později komunistická vláda – vyzdvihovala hrdinství mužů a žen bojujících na východní frontě v řadách Rudé armády nebo dobrovolnických jednotek pod velením generála Ludvíka Svobody. Právě jim se na veřejných prostranstvích stavěly pomníky, zatímco zásluhy a oběti mužů a žen bojujících v armádách západních spojenců a jejich pomocných složkách byly umenšovány nebo zcela ignorovány. Ruth musela o své zkušenosti dlouhá léta mlčet.

Zatímco však v poskytnutých rozhovorech vyzdvihovala svou roli ve válce, zcela naopak vynechávala své působení v roli informátorky Státní bezpečnosti – jednoho z pilířů represivního režimu – které vyšlo najevo až později, díky archivním pramenům. Jako tlumočnice zaměstnaná ve Světové odborové federaci měla kontakty s cizinci z kapitalistických zemí, což v Československu padesátých a raných šedesátých let bylo jako kráčet minovým polem. Důstojníci Ministerstva vnitra se o její zahraniční styky přirozeně zajímali, a tak se podle jejich návodu snažila sestavovat o nich zprávy. Řídící důstojníci si však obecně stěžovali na její

[15] Viz IMBR, Josef: V uniformě Women's Auxiliary Air Force. In: *Věstník Roš Chodeš*, roč. 64, č. 6 (2002), s. 11; ŠIŠKA, Miroslav: Židovští vojáci na válečných frontách. In: *Právo* (7. 7. 2007), s. 19; ŠTEFANOVÁ, Alexandra: Cesta do Bergen-Belsenu v autě polního rabína, 1. a 2. část: Z emigrace do služeb Intelligence Service; Tváří v tvář katanům. In: *Britské listy* (7. 6. a 8. 6. 2007); DRÁSKÁ, Jana – GRAFOVÁ Eva – FISTEINOVÁ, Dagmar – ŠTEFANOVÁ, Alexandra (eds.): *Bojovali na všech frontách: Vzpomínky židovských vojáků a odbojářů z druhé světové války.* Praha, Magen – Občanská židovská společnost 2007; SLOBODOVÁ, Zuzana: Other Lives. In: *The Guardian* (6. 10. 2013); TÁŽ: Ruth Tosková a její dva útěky do Británie. In: *Dnes Prague Edition* (10. 9. 2013), s. 11.

[16] Srv. PROCHÁZKA, Jan: *A královskou korunu měly: Stručný pohled na službu čs. žen v jednotkách britské armády za 2. světové války.* Praha, Vojenský historický ústav 2016; BUREŠOVÁ, Jana: *The Dynamics of Forced Female Migration from Czechoslovakia to Britain, 1938–1950.* Oxford – Bern – New York, Peter Lang 2019; STEGUROVÁ, Karolina: *I ženy chtěly bojovat: Československé ženy v britských armádních pomocných sborech ATS a WAAF za druhé světové války.* Praha, Academia 2021.

Jméno seržantky Ruth Ornsteinové mezi 2507 československými letci a příslušníky/příslušnicemi pomocných sborů RAF na podstavci památníku Okřídlený lev
Foto Daniela Grollová-Spenser

vlažný přístup: očekávali objemný a informačně bohatý materiál, k němuž měla mít údajně přednostní přístup. Ruth se snažila hrát svou hru a donášet na své kolegy co nejméně, dokud už nemohla dál. Ze Světové odborové federace dobrovolně odešla v roce 1966, aby se zbavila Státní bezpečnosti, která jí neustále stála za zády, přestože to znamenalo podstatné snížení jejího – na tehdejší poměry mimořádného – platu.

Zkušenost, kterou Ruth zamlčovala, se ukázala být ostudnou a nejspíš i traumatickou – tím spíš že režim, který stvořil a využíval dohled nad vlastními občany jako nástroj represe, byl právě svržen a jeho (dosud ne zcela prozkoumané) zločiny veřejně odsouzeny. Jakkoli sama patřila k obětem komunistického režimu, ve svých svědectvích se k němu Ruth nevracela, protože by se zároveň musela nějak dotýkat vlastního podílu na jeho fungování. Ukazovala naopak to nejlepší ze svých osobních a občanských kvalit: svůj podíl na významném kolektivním úsilí vydobýt svobodu v boji proti nacismu, heroickou kapitolu svého života. Takto utvářená paměť nacházela odezvu ve společnosti dychtivé naslouchat příběhům

o vítězstvích, odvaze, vynalézavosti a altruismu.[17] Tím, co odhalovalo, stejně jako tím, co skrývalo, přispívalo svědectví Ruth k obnově historické pravdy pouze zčásti. K vytvoření úplnějšího obrazu její minulosti – která byla zároveň minulostí národní – byl nezbytný systematický výzkum a uspořádání jeho výsledků do historického výkladu.

Okřídlený lev

Odmítnutí komunistického režimu v roce 1989 se projevilo také přejmenováváním ulic, náměstí, dopravních stanic i celých měst. Názvy připomínající svržený mocenský řád mizely z veřejného prostoru. Z iniciativy občanů i nových představitelů moci byly odstraňovány staré pomníky a budovány nové. Pomníky zbudované po roce 1945 i v čase normalizace připomínaly válku především prostřednictvím monumentálních zobrazení sovětských vojáků a jejich velitelů, často v nadživotních velikostech; jejich výchovné i ideologické poselství spočívalo v legitimizaci režimu a oslavě Sovětského svazu a Rudé armády. Utrpení příslušníků etnických, národnostních či náboženských menšin, jako byli Romové a Sintové, stejně jako Židů či žen, v tomto paměťovém rámci místo nenacházelo. Do panteonu hrdinů ovšem – po určitou dobu nebo vůbec – nebyli přijati ani někteří bojovníci, kteří se vyznamenali přímo v Sovětském svazu, jako byli například generál Ludvík Svoboda, důstojník Antonín Sochor, generál Josef Buršík a další.[18] Existovala zjednodušená interpretace utrpení v antifašistické válce, uctívaného a propagovaného často jako součást širšího boje proti kapitalismu a imperialismu.[19] Odstraňováním jedněch pomníků a budováním druhých se společnost po roce 1989 snažila nalézt novou národní identitu – individuální i kolektivní – a zprostředkovat současným i budoucím generacím odlišný pohled na minulost. Vedle existujících soch sovětských osvoboditelů se začaly objevovat pomníky vůdcům západních spojenců, například Winstonu Churchillovi.[20]

---

[17] MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 20–32.

[18] Děkuji Jiřímu Křesťanovi za zpřesňující připomínku.

[19] Viz JUDT, Tony: The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe. In: MÜLLER, J.-W. (ed.): *Memory and Power in Post-War Europe*, s. 157–183; KIRSCHENBAUM, Lisa A. – WINGFIELD, Nancy M.: Gender and the Construction of Wartime Heroism in Czechoslovakia and the Soviet Union. In: *European History Quarterly*, roč. 39, č. 3 (2009), s. 465–489; ESBENSHADE, Richard E.: Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe. In: *Representations*, č. 49 (zima 1995), s. 72–96.

[20] I tento pomník, umístěný před budovou Vysoké školy ekonomické v Praze na Žižkově, však odráží zásadní proměnu vnímání hrdiny – od obdivu až po hanobení. Viz BEREŇ, Michael: Žižkov řeší nápis „Churchill byl rasista“: Sochu si necháme, slíbil starosta. In: *Pražský deník*

Pomníky a památníky odrážejí historický vývoj dané země a její ideály. Zároveň se snaží vytvořit svět stability, který by čelil pomíjivosti individuálního lidského života. Kromě toho, že uchovávají paměť historických událostí či konkrétních životních osudů, aby neupadly v zapomnění, vypovídají také o době svého vzniku, o svých tvůrcích a o místě, kde byly postaveny. Současně pomníky proměňují prostor, v němž vznikají: uvádějí jej do nových vztahů s okolím a propůjčují mu nový interpretační rámec. Nestojí stranou každodenního života, naopak získávají vlastní existenci prostřednictvím významů, které jim přisuzují návštěvníci nebo lidé žijící v jejich blízkosti. Vzpomínkové akty, které se kolem nich odehrávají, vyjadřují emoce spjaté s připomínanou událostí a zároveň promlouvají jak o době, již připomínají, tak o té současné. Pomníky a památníky vzdávají hold účastníkům válek i padlým, současně však zhmotňují určitou interpretaci dějin. Stvrzují etické, vlastenecké i univerzální hodnoty, jako jsou dobro, svoboda nebo klíčové události národních dějin. Nejsou jen připomínkou mrtvých; aktualizují smysl jejich oběti a činí ji relevantní pro současnost. Pomníky se koneckonců budují v prvé řadě pro živé, ne pro mrtvé: institucionalizují kolektivní identitu a spoluutvářejí politickou kulturu.[21]

Materiály ke stavbě pomníků se vybírají tak, aby odolávaly působení času a symbolizovaly trvalost paměti. Fixní umístění pomníku v konkrétním prostoru je však v rozporu s křehkostí a fluiditou, jimiž se paměť vyznačuje: vzniká v určitém historickém okamžiku, v průběhu času se mění a vlivem nových interpretací přítomnosti může svůj původní význam dokonce zcela ztratit. Generace narozené po zřízení pomníku jej budou navštěvovat v odlišných společenských podmínkách a přisuzovat mu nové významy. Současnost tak působí na konstrukci minulosti, stejně jako minulost zprostředkovaná pomníkem působí na současnost. Ve světle těchto úvah vyvstává otázka: Jakou paměť o příslušnících britského

[online], 11. 06. 2020. [Cit. 2026-06-16.] Dostupné z: https://1url.cz/Be4Ln. Více k tématu „pomníkových" diskusí v ČR po roce 1990 viz HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří: *Pomníky a zapomníky*. Praha, Paseka 1996; viz též BOŠTÍK, Martin: *Příběh sochy Zdeňka Nejedlého v Litomyšli*. Litomyšl, Regionální muzeum 2022.

[21] Viz YOUNG, James E.: *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven (CT), Yale University Press 1993, s. 2–47; MAIER, Charles S.: A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial. In: *History and Memory*, roč. 5, č. 2 (1993), s. 136–152; KOSELLECK, Reinhart: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford (CA), Stanford University Press 2002, s. 286–325; SILVESTRI, Graziela: El arte en los límites de la representación. In: *Bifurcaciones: Revista de estudios culturales urbanos* [online], č. 14 (2013). [Cit. 2026-06-16.] Dostupné z: https://1url.cz/4e4tK; JUDT, Tony: From the House of the Dead: On Modern European Memory. In: *The New York Review of Books* [online], 06. 10. 2005. [Cit. 2026-06-16.] Dostupné z: https://1url.cz/Pe4tu.

Královského letectva a o Ruth nám zprostředkovává památník na pražském Klárově?[22]

Památník Okřídlený lev navrhl britský sochař Colin Spofforth (*1963) a odlila jej česká slévárna. Dvoumetrová bronzová plastika představuje lva s rozpjatými křídly, vyceněnými tesáky a zdviženou přední tlapou. Spletený ocas spočívá na žulovém podstavci. Památník působí monumentálně, agresivně a vyzývavě; implicitně sděluje, že „nezaútočí, nebude-li vyprovokován".[23] Jen asi sto metrů od něj, na opačné straně parku, stojí další monument věnovaný československým účastníkům odboje za druhé světové války – Památník obětí a vítězů druhého odboje z roku 2006, který je dílem známého sochaře Vladimíra Preclíka a jenž s Okřídleným lvem ostře kontrastuje svou jednoduchostí: tvoří jej potrhaná československá vlajka, na půl žerdi spuštěná z šest metrů vysokého stožáru. Park na Klárově lemuje z jedné strany frekventovaná komunikace s tramvajovým a automobilovým provozem a stanice metra Malostranská, z druhé strany řada smutečních vrb, za nimiž stojí novorenesanční činžovní domy a hotel. Při pohledu směrem od Vltavy dotváří scenerii výsostné panorama Pražského hradu. Nikdo, kdo kolem památníku prochází nebo projíždí tramvají, ho nemůže přehlédnout.[24]

Jak projekt, tak instalaci památníku v červnu 2014 provázely právní a politické spory.[25] Proti jeho umístění vzneslo námitky pražské pracoviště Národního památkového ústavu a předmětem veřejných debat se stala také jeho estetická kvalita. Památník byl označen za okázalý, nevkusný a bezduchý. Nikdo přitom nezpochybňoval, že vzdát poctu československým letcům a příslušníkům pomocných sborů, kteří za války bojovali bok po boku s Brity v řadách RAF, je správné; nikdo nezpochybňoval potřebu ocenit jejich zásluhy a oběti, vzdělávat v tomto duchu veřejnost a uchovávat paměť těchto činů. Stejně tak nikdo nezpochybňoval význam jejich rehabilitace, poté co je komunistický režim perzekvoval a některé

[22] V dnešní České republice existují i další pomníky a památníky připomínající účast československých pilotů a pomocných sil v RAF, které vznikly dříve, či naopak později. Na náměstí Svobody v Praze-Bubenči stojí od května 1995 pomník padlým československým letcům – účastníkům druhého odboje; v parku u haly starého ruzyňského letiště byl v srpnu 2015 při příležitosti 70. výročí návratu českých a slovenských letců z Velké Británie do osvobozené vlasti odhalen Pomník letcům Royal Air Force.

[23] WATSON, Nicholas: *When Lions Roar: A Brief History of the Some 2,500 Czechoslovak Airmen who Fought with the RAF during World War II.* [Dublin,] Trinity Publications 2014, s. 8. Je možné dodat, že okřídlený lev se jako prastarý mytologický symbol síly, autority, moudrosti či spravedlnosti vyskytuje už v mezopotámské nebo antické tradici i v Bibli a za svůj dávný znak ho přijala Benátská republika.

[24] *Tamtéž*, s. 11.

[25] Souhrnně viz Památník Okřídlený lev. In: *Wikipedie: Otevřená encyklopedie* [online], poslední aktualizace 10. 07. 2024. [Cit. 2026-06-16.] Dostupné z: https://1url.cz/BMea5.

z nich přinutil znovu emigrovat v situaci, kdy legální odchod ze země byl nemožný; a ti, kterým se tajně uprchnout nepodařilo, byli za pokus o nelegální opuštění republiky odsuzováni k dlouholetým trestům vězení a společensky i politicky izolováni. Historické bádání přitom postupně odkrývá také případy letců, které Státní bezpečnost zatlačila do natolik bezvýchodné situace, že spolupráci s ní přijali jako jediné východisko.[26]

V nových společenských podmínkách však nad námitkami ohledně estetické hodnoty i arbitrárního výběru místa, které iniciátoři památníku prosadili, převážila důležitost cíle, který měl naplnit. Zákonný požadavek institucí odpovědných za ochranu veřejného prostoru a místních orgánů, aby návrh prošel otevřenou architektonickou soutěží, byl rovněž přehlédnut. Tváří v tvář národnímu i mezinárodnímu významu celého projektu všechny tyto výhrady ustoupily do pozadí. Pakliže hlasy požadující odstranění památníku zaznívaly ještě nějakou dobu po instalaci (a jejich ozvěny lze zaslechnout i v současnosti), Okřídlený lev protesty přestál a stal se součástí městské krajiny. S více než desetiletým odstupem si na tehdejší vyhrocenou mediální debatu vzpomenou už jen zasvěcení. Památník dnes nesporně plní své historické a politické poslání, i když jeho umělecká kvalita zůstává předmětem sporů.[27]

[26] Viz MICHL, Jan: Objevná kniha o poválečných osudech západních letců. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 2–3 (2009), s. 492–494.

[27] Spor vznikl, protože britští investoři žijící v České republice – za podpory britského velvyslanectví a potomků válečných letců – uskutečnili projekt památníku bez vypsání požadované veřejné soutěže, bez stavebního povolení a navzdory negativním stanoviskům týkajícím se vhodnosti a účelnosti jeho umístění v parku, kde se již nacházel jiný památník věnovaný československému odboji za druhé světové války. Anglickým sochařem navržený lev se spleteným ocasem měl symbolicky propojit českou a britskou heraldickou tradici. V obavě z diplomatického skandálu se představitelé městské části Praha 1 a Ministerstva kultury rozhodli ignorovat absenci stavebního povolení i překročení pravomocí ze strany investorů a potřebná povolení k instalaci památníku – navzdory zákonným procedurám i negativnímu hodnocení jeho estetické podoby ze strany odborníků – udělili. Ráda bych poděkovala Andree Holasové z Národního památkového ústavu za poskytnutí dobových novinových článků pojednávajících o okolnostech vzniku památníku. (Viz BACHTÍK, Jakub: Lefí bouda. In: *Za starou Prahu: Věstník Klubu Za starou Prahu*, roč. 14, č. 3 (2014), s. 10–15; BEČKOVÁ, Kateřina: Co si počít se lvem, který přistál na Klárově? In: *Aktuálně.cz* [online], 19. 06. 2014. [Cit. 2026-06-16.] Původní blogový odkaz http://blog.aktualne.cz/blogy/katerina-beckova-.php?itemid=23167 již není veřejně dostupný, archivovaná kopie je uložena v soukromém archivu autorky. Dále viz KNÍŽÁK, Milan: Další blbá socha ve středu Prahy. In: *Milan Knížák* [online], 04. 06. 2014. [Cit. 2026-06-16.] Dostupné z: https://1url.cz/oe4t8; BARTLOVÁ, Milena: Křídlatý lev v cirkusové póze: O novém památníku v Praze na Klárově. In: *A2* [online], 16. 06. 2014. [Cit. 2026-06-16.] Dostupné z: https://1url.cz/ie4tA; LIPOLD, Jan: Pomník na Klárově se nepovedl, ilustruje pražský chaos. In: *Aktuálně.cz* [online], 17. 06. 2014. [Cit. 2026-06-16.] Dostupné z: https://1url.cz/1e4ty; DIENSTBIER, Jan: Vrtěti lvem: Kýčovitý pomník českým letcům z RAF na pražském

Při odhalení památníku 17. června 2014 – při příležitosti sedmdesátého výročí spojeneckého vylodění v Normandii 6. června 1944 – došlo k vzájemnému prolnutí národní paměti a proevropské orientace postkomunistické České republiky. Mezi čestnými hosty byl i vnuk britského ministerského předsedy Winstona Churchilla sir Nicholas Soames a nad hlavami přítomných přeletěl stíhací letoun Spitfire. Když jsem 6. června 2025 stála před památníkem, který na výročí konce druhé světové války prošel restaurátorskou obnovou, slavnostní akt znovu stvrdil význam připomínané historické události. Za účasti českých i zahraničních představitelů byly k úpatí památníku položeny květiny a věnce, zazněla hudba vojenské kapely i státní hymny obou zemí; dramaturgie přirozeně odrážela současné geopolitické a společenské uspořádání. České Ministerstvo obrany vedla žena (Jana Černochová) a mezi čestnými hosty nechyběli diplomatičtí zástupci Ukrajiny. Tyto i další akty pořádané u památníku potvrzují mezinárodní ukotvení a orientaci České republiky a její solidaritu se zeměmi bývalého sovětského bloku, ovládaného vyprázdněnou ideologií proletářského internacionalismu, které dnes čelí šířícím se nacionalistickým a imperiálním tendencím. Zároveň připomínají hodnoty, k nimž se Česká republika přihlásila svým začleněním do Evropské unie a Severoatlantické aliance.

Minulost však nelze oddělit od současnosti. Moderátor slavnostního aktu v červnu 2025, generálmajor Bohuslav Dvořák vyzdvihl odvahu a obětavost letců, legendárních „rytířů nebes“[28] bojujících za svobodu a ochotných položit život za vymýcení nacismu. O odvaze žen nepadlo ani slovo – jako kdyby účast ve válce byla výlučně mužskou záležitostí.[29] Přitom právě skutečnost, že se bez váhání připojily k mužům, charakterizuje Ruth a další ženské účastnice války ze všeho nejvíc – a památník o tom nepřímo vypovídá. Neusedaly-li ženy do kokpitů letadel RAF, nebylo to proto, že by jim chyběly schopnosti či odvaha, nýbrž proto, že jim nebylo dovoleno stát se pilotkami. Bez jejich práce při obsluze radarů a plnění dalších pomocných úkolů by však letci postrádali přesné informace o poloze nepřítele a ztráceli by orientaci. Válka ženám zároveň poskytla příležitost osvojit si dovednosti, k nimž by se jinak pravděpodobně nedostaly. Ruth se naučila tlumočit a překládat mezi několika jazyky. Válka (nejen druhá, ale už první světová) emancipovala ženy od tradičního spojení s domácností a od závislosti na mužích a otevřela jim cestu na trh práce, což byl proces, který v poválečném

Klárově dělá reklamu kontroverzním developerům, veteráni z druhé světové války jim slouží jako maskoti. In: *Deník Alarm*, 24. 11. 2014. [Cit. 2026-06-16.] Dostupné z: https://1url.cz/xe4t7.)

[28] Viz KRATOCHVIL, Jan – KRATOCHVILOVÁ, Sabina – POKORNÁ, Eva: *Rytíři nebes: 313. československá stíhací peruť RAF*. Brno, Muzeum českého a slovenského exilu – Muzeum RAF 2023.

[29] V neformálním rozhovoru po skončení aktu přiznal generálmajor Bohuslav Dvořák své opomenutí.

Pietní akt u památníku Okřídlený lev dne 6. června 2025 s projevem ministryně obrany Jany Černochové

Foto Jan Schejbal

období ostatně podporovala i politika komunistického státu. Přestože komunistický režim se snažil povědomí o jejich minulosti potlačit, ve válce nabyté znalosti a dovednosti jim odejmout nemohl. Ruthiny mimořádné jazykové schopnosti, samy o sobě apolitické a genderově neutrální, zmírňovaly důsledky perzekuce, jíž čelila jako bývalá příslušnice ozbrojených sil považovaných v kontextu studené války za nepřátelské, a zároveň ji celý život chránily před diskriminací jako ženu.[30]

Památník oslavuje válečné bratrství československých a britských letců, které vzniklo jako jeden z důsledků tragického rozbití Československa nacistickým Německem za souhlasu britské vlády. Tuto historii však nepřipomíná. Neodkazuje na události známé v české historické paměti jako „mnichovská zrada", které donutily k emigraci muže a ženy ohrožené nacistickou perzekucí – Židy, sociální demokraty, komunisty a další odpůrce režimu. Na druhou stranu 2507 jmen

[30] Viz SUMMERFIELD, Penny: *Reconstructing Women's Wartime Lives.* Manchester – New York, Manchester University Press 1998, 3. kapitola; ČERNÁ, Marie: Women under Socialism: What Degree of Emancipation? In: *Cahiers du CEFRES*, č. 30 (ed. Muriel Blaive): *Le communisme à partir des sociétés / Communism from the Viewpoint of Societies* (2006), s. 75–86.

vyrytých na podstavci památníku a každoroční slavnostní akt připomínají a rehabilitují ty, kteří byli později pronásledováni komunistickým režimem, a navrací jim uznání, jež jim bylo odepřeno. Navrací je i Ruth. Potomci válečných veteránů vnímají památník jako zadostiučinění a napravení starých křivd, byť posmrtné a symbolické. Každoroční pietní akt tento pocit spravedlnosti a zadostiučinění znovu stvrzuje.[31] Ačkoli způsob, jakým bylo o vybudování památníku rozhodnuto, a jeho samotná podoba zůstávají předmětem sporů, park na Klárově se stal místem paměti.

Závěrem

Když se Ruth ve svých pětašedesáti letech vrátila v roce 1990 do Československa, chtěla se znovu setkat se svou minulostí, tentokrát bez konfliktů, a dohnat čas ztracený v exilu. Zájem sdělovacích prostředků o její životní příběh otevřel stavidla dlouho potlačované paměti a znovu propojil minulost se současností, byť jen selektivně. Do jaké míry souvisel mediální zájem o Ruthin osud s tím, že její hlas v zemi, kde ženy jen zřídka veřejně sdílely své životní příběhy, působil výjimečně?[32] V poskytnutých rozhovorech zdůrazňovala heroické stránky své minulosti, zatímco ponižující, bolestné a zahanbující zkušenosti ponechávala stranou. Kdyby skutečnost, že Ruth byla informátorkou Státní bezpečnosti, zůstala utajena – podobně jako v případě tisíců dalších osob – přispělo by to k přetrvávání stavu, kdy pachatelé nezákonností komunistické éry nebyli voláni k odpovědnosti. Nevíme, a jen obtížně lze posoudit, jak tento stav a potlačování paměti minulosti ovlivňují politickou a společenskou kulturu, tedy způsob vládnutí a jednání lidí ve veřejném i soukromém životě. Minulost přítomná v současnosti propůjčuje významy a utváří identity nejen prostřednictvím toho, na co vzpomínáme, nýbrž také prostřednictvím toho, co skrýváme, zamlčujeme, přetváříme nebo přizpůsobujeme. Takto konstruovaný obraz minulosti sice může vycházet ze skutečných událostí, nemusí však nutně odpovídat historické realitě.[33]

Konfliktní a vzájemně si odporující paměti jsou nevyhnutelným dědictvím demokratických transformací. Demokraticky vedená debata o minulosti však může navzdory existujícím neshodám posilovat společenskou soudržnost. Otevřené

[31] Viz osobní e-mailová komunikace mezi Dagmar Šiškovou-Johnson, dcerou jednoho z pilotů, jehož jméno je vyryto na podstavci památníku, a autorkou z 3. 9. 2025.

[32] Srv. BARTLOVÁ, Milena: *Ženy, které nechtěly mlčet: Tři československé příběhy.* Praha, Nadace Rosy Luxemburg 2021.

[33] Viz TODOROV, Tzvetan: *Hope and Memory: Lessons from the Twentieth Century.* Princeton (NJ), Princeton University Press 2000, s. 129–134.

vyrovnávání s minulostí demokracii posiluje a kultivuje; vynucené mlčení a zapomnění jí naopak škodí. Demokracie je totiž především stále se opakujícím aktem odpovědnosti, který se bez vztahu k minulosti neobejde. Kde chybí reflexe minulosti, nemůže vzniknout ani občanská důvěra, která se rodí z nepřetržité veřejné debaty o dějinách.[34] Psaní dějin je proto aktem odpovědnosti – paměti však uniknout nelze.

Historický výklad, který jsem nabídla v knize *Rozpolcená doba*, *rozptýlené životy*, korigoval a doplňoval Ruthinu paměť a ukázal, jak se mohou historické poznání a paměť vzájemně doplňovat a usouvztažňovat. V tomto eseji jsem chtěla ukázat, že proces liberalizace a demokratizace historiografie přispěl k postupné proměně kultury poznamenané represí v kulturu demokratickou a transnacionální, jež se neustále vyvíjí v závislosti na aktuálních národních a geopolitických podmínkách. Paměť jako „jazyk zkušenosti" pomáhá odhalovat minulost navzdory zapomínání, zamlčování i autoritářství.[35]

Paměť Ruth by byla pomíjivá, kdyby její jméno nebylo vyryto do podstavce památníku a kdyby se jí v postkomunistických poměrech nedostalo veřejného uznání. Individuální paměť se proměnila v paměť kolektivní, společenskou, politickou a transnacionální, zhmotněnou v památníku Okřídlený lev, který představuje dějiny uspořádané jiným způsobem. Může kniha jako *Rozpolcená doba*, *rozptýlené životy* a osobní zkušenost s památníkem – vizuální a fyzický kontakt s ním – ovlivnit historické vědomí budoucích generací? Mohou se fragmenty Ruthiny paměti stát součástí kolektivní české i globální společnosti, aby se nenaplnilo varování Pierra Nory, že „jednadvacáté století bude stoletím zapomnění"?[36]

Ze španělštiny přeložila Hana Bortlová-Vondráková

Abstract

The essay explores the relationship between history, memory, and the public representation of the past through the life story of Ruth Tosková (née Ornsteinová, 1925–2013) and Prague's Winged Lion Memorial. It is based on the premise that, while history seeks to reconstruct the past as accurately as possible through the critical analysis of sources, memory, despite being inherently subjective, selective, and fragmentary, also constitutes an indispensable component of historical knowledge. The author builds on her monograph Rozpolcená doba, rozptýlené

[34] Viz MÜLLER, J.-W.: Introduction, s. 33–34 (viz pozn. 12).

[35] Viz STERN, Steve J.: Memory: The Curious History of a Cultural Code Word. In: *Radical History Review*, č. 124 (leden 2016), s. 117–128.

[36] Cit. podle: ERLIJ, E.: Entrevista a Pierre Nora [online] (viz pozn. 13).

životy za druhé světové války a studeného míru *[Divided Times, Scattered Lives during the Second World War and the Cold War] (Prague 2025), also published in English as* Echoes of Exile: A Family's Odyssey through the Holocaust and Cold War *(Tuscaloosa 2025), and in Spanish as* Errantes: Una historia de vidas fragmentadas por la guerra y la paz fría *(Mexico City 2025). Drawing on archival sources, interviews, personal correspondence, and the contemporary press, the author examines how the protagonist emphasized certain chapters of her life in her public testimony – most notably her service in the Women's Auxiliary Air Force (WAAF) during the Second World War – while omitting others, particularly her collaboration with the Czechoslovak State Security (*Státní bezpečnost*, StB) during the 1950s and 1960s. She traces how individual memory changes in response to shifting social and political contexts and becomes incorporated into historical narratives. The essay also considers the role of memory not only in shaping historical knowledge but also in the public representation of the past through memorials. In its concluding analytical section, the author interprets Prague's Winged Lion Memorial on Klárov, unveiled in 2014, as a site of memory reflecting the transformations of Czech memory politics after 1989, the rehabilitation of Czechoslovak personnel who served in the Royal Air Force, and the Czech Republic's continuing search for national identity and its place in the international order.*

Keywords / Klíčová slova:

Czech Republic; Czechoslovakia; Great Britain; history and memory; historical memory; Second World War; communism; Jews; exile; memorials; Women's Auxiliary Air Force (WAAF); Czechoslovak State Security (*Státní bezpečnost*, StB); Ruth Tosková (née Ornsteinová); Winged Lion Memorial in Prague
Česká republika; Československo; Velká Británie; historie a paměť; historická paměť; druhá světová válka; komunismus; Židé; exil; památníky; Ženské pomocné sbory RAF (*Women's Auxiliary Air Force*, WAAF); Státní bezpečnost (StB); Ruth Tosková (roz. Ornsteinová); památník Okřídlený lev

DOI 10.51134/sod.2026.028

Recenze

„Jiří Suchý a Jiří Šlitr se zasloužili o stát“

Jiří Hoppe

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

KLUSÁK, Pavel:
Suchý & Šlitr: Semafor 1959–1969.
Brno, Host 2024, 456 + 11 nečíslovaných stran,
ISBN 978-80-275-1813-5.

Název recenze jsem si vypůjčil od samotného autora, který citovanou větou uvádí celou knihu. A já bych ji s nadšením podepsal. Jak všichni víme a Pavel Klusák to umí i pěkně zformulovat, Jiří Suchý (*1931) a Jiří Šlitr (1924–1969) změnili veřejný prostor, rozezpívali společnost, „vysvobodili jazyk z područí moci, ukázali, že život si může dovolit víc svobodné radosti a kreativity“ (s. 11). Písničky z divadla Semafor znal v Československu každý (nevím, jak to mají mladí lidé dnes) a první setkání přicházelo zpravidla už v dětství. Autor uvádí hezký příklad na základě vlastních vzpomínek: v polovině sedmdesátých let se jede autem na letní byt a maminka za volantem zpívá třeba o Zuzaně, o krajině posedlé tmou nebo taky o tom, kde potkal potkan potkana a že každý ráno na piano hraje Jack (s. 11). Jako Klusák a mnoho dalších mám podobnou příhodu. Moje maminka, zubařka, mě a mého bratra chtěla ve stejné době naučit řádnému čištění zubů, které mělo trvat minimálně dvě minuty. Jelikož jsme to neustále flákali, pouštěla nám k pucování chrupu Šlitrovu píseň „Co jsem

měl dnes k obědu“.[1] Byl to můj první semaforský objev, nádherně praštěný, v době normalizace neslýchaný a nepředstavitelný, který přinesl dvojí efekt: Naučil jsem se čistit si zuby a stejně jako miliony jiných jsem se navždy stal obdivovatelem a posluchačem šedesátkových S & Š.

Už od prvních stránek si může leckterý čtenář uvědomovat, že ačkoli se snad mylně pokládal za znalce, mnoho o Semaforu neví. Skutečnost, kterou v knize Klusák popisuje na základě dlouhodobého studia, byla mnohem pestřejší a dynamičtější, než se dnes může zdát. Autor využil a pospojoval dříve vydanou literaturu do strhujícího příběhu, který nechce člověka pustit. Píše přísně chronologicky, události postupují krok za krokem, což přispívá k určité až „encyklopedické“ přehlednosti, když je pro čtenáře, jako jsem například já, vše na svém místě. Jakkoli jsou v knize stovky mimořádně zajímavých pasáží, asi nejvíce mě zaujalo autorovo líčení Šlitrovy náhlé smrti o Vánocích 1969 a vyšetřování jejích okolností.

Velmi se mi líbí, jak se Klusák opakovaně snaží co nejdůkladněji vystihnout úlohu a místo Semaforu v popisované dekádě, a to jak na základě pramenů a literatury, tak jako výsledek vlastního studia. Myslím, že toto úsilí je pro ostatní badatele inspirativní, protože Semafor byl důležitou, snad by se dalo říci klíčovou, součástí mohutného emancipačního proudu československých šedesátých let a co nejpřesnější definice pomáhá k lepší orientaci v tématu i interpretaci. Jak autor píše na prvních stránkách (s. 13–14), „Divadlo písniček“ už od prvního představení 30. října 1959 radikálně proměňovalo krajinu domácí populární hudby, nemilosrdně vymetlo výchovnou socialistickou tvorbu a díky tomu se v Československu vesele rozbujela popkultura. Semaforští stáli u zrodu československé „televizní písničky“, ovládli první ročníky ankety Zlatý slavík a první dlouhohrající desky zpěváků pop music měly semaforský původ. Kromě toho Suchý napsal první český rokenrolový text a v roce 1958 jej zazpíval Viktor Sodoma starší v Redutě. Řada pozdějších známých hitů vznikla ještě před Semaforem v letech 1956 až 1959. Trefně to vyjádřil Václav Havel, který patřil k návštěvníkům Reduty a o textech Jiřího Suchého prohlásil, že na rozdíl od tehdejších šlágrů to byl jiný druh fantazie, jiný humor, jiný životní pocit, jiné myšlení, jiný jazyk (s. 41, výrok pochází z Havlova knižního rozhovoru s Karlem Hvížďalou *Dálkový výslech*). Přitom ovšem vydatně pomáhala tehdejší chudoba produkce. Je také třeba společně s Klusákem poznamenat, že revoluci v hudbě i v divadle provedli ryzí amatéři, „banda outsiderů“ (s. 118).

Zároveň Klusák ozřejmuje, v čem konkrétně byl Semafor a Jiří Suchý nový a jaké polohy se tu střídaly. Opakovaně zdůrazňuje novou funkci jazyka (s. 6), nárok na osvobození směrem k individualismu oproti výzvám ke kolektivismu (s. 69), hraní si na veřejný projev jako žertování na úkor moci (s. 69). Nevyjednávalo se

[1] Prvotní nápad a vznik uvedené písně rozebírá Klusák na s. 296–298. Šlo o experiment, jehož těžiště spočívalo v otázce, zda lze „zpívat kus telefonního seznamu nebo třeba jídelní lístek“.

s nedávnými zákazy, zakazování bylo ignorováno (s. 70). Tradovaná apolitičnost Semaforu se ukazuje jako velmi relativní, neboť se v jeho dílech objevuje celý bzučící roj dobových narážek (s. 70). Suchý nebyl loajálně satirický, ale ani proti oficialitě nevedl uvědomělou válku nebo konfrontaci (s. 71). Jak připomíná sám divadelník, vlastně osobně netušil, že se tu vytváří nějaká epocha, a svým konáním se po celou dobu velmi dobře bavil.[2]

Klusák eviduje i zákazy, které Semafor postihly ze strany úřadů. Nikdy se nehrála hra *Pondělí je ve středu*, která měla zahájit nové divadlo S & Š v Redutě, zatrhnul ji úředník národního výboru (s. 101). Suchého stopka zaskočila, poněvadž podle svých slov byl apolitický a nejméně ho zajímalo stát se odpůrcem režimu. Podobně se úřady na začátku roku 1961 postavily k nazkoušené černé komedii *Taková ztráta krve*, kterou musel Suchý narychlo přepsat (s. 128–129). A tady začal působit specifický paradox, který souvisel s celostátní a všudypřítomnou popularitou Semaforu. Jakkoli se někteří úředníci či funkcionáři snažili divadlo zakázat, zásadně cenzurovat nebo ztížit mu existenci, mnozí jejich kolegové se stávali semaforskými skalními příznivci, takže „jakýkoli administrativní zákrok proti téhle nežádoucí skvrně na vykutáleném štítu socialismu nepřipadal v úvahu“.[3]

K nejvýznamnějším kladům knihy patří autorova snaha postihnout a představit produkci S & Š ve sledovaném období komplexně a v co nejúplnějším přehledu. Systematicky založený čtenář ocení, že Klusák analyzuje jedno dílo za druhým podle toho, jak přicházela na svět. Shrne jejich genezi a obsah, vypíchne průkopnický přínos, klady i slabší místa a vřadí je do dobového kontextu, a to nejen v souvislosti se Semaforem, ale v rámci divadelní tvorby českých zemí. Osobně jsem si tyto pasáže velmi užil, neboť jsem si zážitek z četby umocňoval přehráváním příslušných her či písní, o nichž byla zrovna v knize řeč; tedy pokud je někdo natočil. Jsou lehce přístupné, jestli mohu soudit, v převážné většině na internetovém kanálu YouTube. Nemohu zapomenout ani na naši rodinnou diskotéku s většinou semaforských desek, které poctivě sbíral můj otec. Kromě toho jsem měl díky Národní digitální knihovně k dispozici i knihy, které Klusák inspirativně znovuobjevuje, například půvabnou publikaci Jiřího Černého *Zpěváci před soudem* o anketě Zlatý slavík 1963, nápaditě pojatý sborník textů a zároveň obranu autorů „malých scén“ *Hovory s veverkou* od Jiřího R. Picka nebo editorský počin Karola Sidona *Starci a klarinety*.[4] Všem dalším případným čtenářům Klusákova opusu

[2] SUCHÝ, Jiří: *Tak nějak to bylo: Vzpomínání 1959–1969*. Praha, Blízká setkání – Formát 1998, s. 8.

[3] *Tamtéž*, s. 24.

[4] ČERNÝ, Jiří (ed.): *Zpěváci před soudem*. Praha, Mladá fronta [1964]; PICK, Jiří R. (ed.): *Hovory s veverkou*. Praha, Československý spisovatel 1963; SIDON, Karol (ed.): *Starci a klarinety*. Praha, Orbis 1965.

tento postup vřele doporučuji. Z mnoha a mnoha podstatných informací, které autor pečlivě shromáždil, utřídil a interpretoval, mi v paměti utkvělo zvláště zprostředkování pocitů publika při uvedení přelomového písňového pásma *Zuzana je sama doma* (premiéra 7. května 1960). Jazzman Jiří Stivín v této souvislosti lapidárně konstatoval: „Před oponu vylezl fousatej Matuška, hvízdnul na prsty, zařval To všechno vodnes čas a od tý doby bylo všechno jinak." (s. 144)

Zajímavý je také popis proměny semaforské produkce a jejího významu ve sledovaném období, které lze rozdělit na dvě „pětiletky". V té první reprezentoval Semafor mladou a neideologickou generaci, která se odmítla podílet na budování „nového světa řádu", a produkoval umění „totálně mimoběžné" všemu ideologickému (s. 217–218). Po vítězném emancipačním pohybu pak přišly nové časy, které se ohlašovaly třeba koncem úspěchů semaforských písní v mimořádně oblíbené hitparádě Houpačka; posledním bodujícím hitem byla „Krajina posedlá tmou" na přelomu let 1964 a 1965. Invenční tvůrčí tandem se musel přizpůsobit. Klusák o předělu mezi dvěma semaforskými pětiletkami skvěle píše: „Suchý a Šlitr to neměli snadné: v počátcích pomohli zvýšit svobodu kultury a společnosti u nás. Právě tato rozpoutaná svoboda jako by jim uprostřed šedesátých let říkala: situace se změnila, teď už si nevystačíte s tím, s čím v šedesátém roce. Musíte zapracovat na opětovném shledání se světem, jaký je právě teď." (s. 158) Druhou „pětiletku" S & Š charakterizovalo zvolnění ve společné práci a soustředění na individuální projekty. Do Semaforu byla přizvána skupina Miroslava Šimka a Jiřího Grossmanna, takže program přestal být dílem jediné autorské dvojice. Také se ukázalo, že zakladatelům Semaforu soudobá pop music nevyhovuje; přestali soutěžit a raději se soustředili na skládání pěkných písní pro své divadlo. Současně opustili koncepci apolitického divadla a „Semafor začal výslovněji reagovat na svět okolo" (s. 320). Ke konci šedesátých let se rovněž zásadně změnil vztah Suchého a Šlitra: z pouhého slabého přátelství daného pracovní náplní a tvůrčí kompatibilitou přerostl v blízké kamarádství (s. 271 a 371).

V knize ale zřetelně chybí oddíl, který by se dal pracovně nazvat „Semafor a moc". Klusák v kapitole „Bitvy o Semafor" (s. 214–222) sice pěkně sumarizuje literární a uměleckou kritiku, která se na divadlo hrnula ze stránek novin a časopisů, respektive z psacích strojů například Sergeje Machonina, Dušana Havlíčka nebo Jiřího Hájka, to ale nemůže nahradit analýzu pohledu nejvyšších politických míst na činnost S & Š a její dopad na společnost. Je škoda, že tento aspekt autora nezaujal. Klusák na toto téma uvádí jen jeden dost kuriózní, ale podstatný příběh, který je znám z pamětí Jiřího Suchého a Karla Mareše:[5] Zřejmě někdy po premiéře hry *Jonáš a tingl-tangl* (18. července 1962) se do Divadla Na Slupi, kde Semafor

[5] SUCHÝ, J.: *Tak nějak to bylo*, s. 96–97; MAREŠOVÁ, Jarmila: *...aneb kdyby nebylo Karla Mareše*. Praha, Primus 2017, s. 44–45.

tehdy také vystupoval, vypravila čtrnáctičlenná delegace z Ústředního výboru KSČ, včetně tajemníků Jiřího Hendrycha a Vladimíra Kouckého. Představení se funkcionářům moc líbilo a dávali to v osobním rozhovoru Suchému a Šlitrovi najevo. Když se ukázalo, že Semafor dosud nemá stálou scénu a musí doslova kočovat po šestnácti různých místech, rozhodli se sekretáři pomoci. Jiří Suchý na zásadní obrat v dějinách existence divadla později vzpomínal: „Tehdy se ústřední výbor rozhodl věnovat nám divadlo. A sice to, které strana odcizila kdysi panu Stýblovi, pražskému milionáři. Dostalo se nám tedy jako dárku kradeného zboží, ale tenkrát se to tak nebralo. Kdybych tehdy řekl, že mi divadlo přece nemůžou dát, když vlastně patří panu Stýblovi, asi by mě nezatkli, nýbrž by poslali pro záchranku.“[6] Klusák tuto důležitou epizodu datuje do roku 1964 (s. 173), ale podle mého názoru to muselo být už v roce 1962, protože báječný film Miloše Formana *Konkurs* se natáčel v onom známém prostoru s podzemní scénou v ústí pasáže Alfa mezi Václavským náměstím a Františkánskou zahradou od 16. února do 20. března 1963.[7] Každopádně by si bizarní historka o tom, jak S & Š ke stálé scéně přišli, jistě zasloužila podrobnější zpracování v samostatné studii.

V přítomné recenzi se nelze nezmínit o grafické podobě a obrazové příloze knihy. Obě tyto složky jsou totiž mimořádné, vymykají se běžným standardům a tvoří důležitý, snad by se dalo říci téměř rovnocenný pandán k textu. Obálku a grafickou úpravu mistrně obstaraly Ivana Dudková a Alena Gratiasová. Kniha obsahuje okolo dvou set výjimečně výmluvných, znalecky vybraných a zčásti jistě nikdy neviděných fotografií a dalších obrazových materiálů, které pocházejí přímo z osobního archivu Jiřího Suchého, z archivu rodiny Jiřího Šlitra nebo z depotů Divadelního ústavu. Nakladatelství Host si také dalo záležet na výběru kvalitního papíru i vazby. Zkrátka Klusákovu knihu chcete mít doma, poněvadž je nejen dobře napsaná a badatelsky vysoce přínosná, ale také pěkně vypravená. A kromě toho ještě hezky voní.

Jiří Suchý mnohokrát prohlásil, že prvních deset semaforských let se stalo jeho nejtvrdším konkurentem. Dodnes k němu na ulici přistupují tehdejší diváci a říkají mu, že je jejich mládí nebo že jsou velcí fandové jeho někdejší tvorby, což divadelníka vzhledem k jeho současným aktivitám trochu zlobí.[8] Sám Klusák se stal svědkem, jak fenomén Semaforu a dvojice S & Š žije mocně a spontánně pořád, když se při veřejné akci na Suchého lidé doslova vrhají: „Desítky lidí mu chtějí poděkovat, sdělit, že se přece viděli před léty osobně, rozdělit se o zážitek z jeho díla, vyptat se, ukázat na mobilu, jak vnučka zpívá ‘Malé kotě’ – prostě spojit se

6 SUCHÝ, J.: *Tak nějak to bylo*, s. 97.

7 Konkurs. In: *Filmový přehled* [online], Národní filmový archiv 2026. [Cit. 2026-06-20.] Dostupné z: https://1url.cz/red0R.

8 SUCHÝ, J.: *Tak nějak to bylo*, s. 206.

na chvíli s básníkem a komikem, od něhož se jim tolik dostalo.“ (s. 421). Já sám jsem si ovšem při četbě těchto závěrů uvědomil, že jsem v Semaforu dlouho nebyl, a proto jsem se rozhodl, že půjdu na představení *Šli čtyři Šlitři* (premiéra se konala 15. února 2025). Prosím laskavého čtenáře, který se prokousal mojí recenzí až sem a má produkci S & Š rád, aby následoval můj příklad.

Abstract

Jiří Suchý (born 1931) and Jiří Šlitr (1924–1969), as a songwriting, performing, and acting duo, rank among the most popular figures of postwar Czech and Czechoslovak culture. Although both were essentially amateur artists, they possessed exceptional versatility as playwrights, actors, musicians, composers, and performers. In 1959, they founded Prague's Semafor Theatre, which became a generational symbol of the cultural liberalization and flourishing of the 1960s. Together they created a series of memorable original stage productions and wrote and performed dozens of songs, some of which have since become enduring classics. According to the reviewer, the leading music journalist Pavel Klusák in the book Suchý & Šlitr: Semafor 1959–1969 *[Suchý & Šlitr: Semafor Theatre 1959–1969] recounts this story with remarkable narrative drive, enriching it with a wealth of previously unknown details and an extensive, illuminating collection of illustrations. One of the book's greatest strengths is Klusák's determination to present the creative output of Suchý and Šlitr during the period under review as comprehensively and systematically as possible. He convincingly demonstrates that the duo introduced a new sensibility, language, humour, and imagination into Czech popular culture. The book's main shortcoming, however, is its failure to offer a more systematic analysis of the changing relationship between the authorities and the Semafor Theatre – a relationship characterized by periods of official favour and a degree of support, but also by criticism and the banning of some shows.*

Keywords / Klíčová slova:

Jiří Suchý; Jiří Šlitr; Semafor Theatre; Czechoslovak theatre; Czechoslovak pop music; the 1960s
Jiří Suchý; Jiří Šlitr; divadlo Semafor; československé divadlo; československá pop music; šedesátá léta

DOI 10.51134/sod.2026.024

Dojezdy, rauše, bludy

Drogy a jejich lidé ve světech československých totalit

Ondřej Holub

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

NOŽINA, Miroslav – VANĚČEK, Miloš:
Drogy v dobách totality: Drogový problém v Československu za německé okupace a komunismu.
Šťastné zítřky, sv. 44. Praha,
Academia 2024, 587 stran,
ISBN 978-80-200-3499-1.

Stačí jen málo nepatrných molekul – a lidské vnímání reality se přeskupuje, mění, zachvívá a bortí. Skutečnost je rázem přepsána živým snem, časoprostor je irelevantní, obsah paměti se řetězí do sledu vizí, jež sahají daleko za mez uchopitelného. Možná proto substance drog už řadu let nezajímají jen lékaře, psychology a sociology, ale také historiky. Lidské dějiny jsou totiž také dějinami látek, jež radikálně, někdy ovšem i fatálně a patologicky, mění samu podstatu žité zkušenosti. Ta se, zapojena individuálně i kolektivně skrze médium drogy do paralelních světů a polosvětů tajených i tiše tolerovaných závislostí, subkultur, zločineckých sítí i státních ideologických a medicínských politik, stává fenoménem, jehož studium vrhá na společenskou skutečnost alternativní úhel pohledu. Zvlášť jde-li o skutečnost totalitního rázu, jež přece alespoň formálně předpokládá kontrolované a uzavřené univerzum proporcí, společně tvořících dovršený a neporušitelný sociální ideál: mocenské panství člověka domněle stojícího buď

na samém vrcholu rasové a civilizační hierarchie, anebo nastolujícího beztřídní společenství jako předpokládané utopické vyústění dějin v komunismu. Droga ideál narušuje. Podemílá jej už samotnou svou přítomností v celku sociálních a politických vztahů. Zasahuje jej ironickým ostnem v citlivém bodě předstírané estetické a morální dokonalosti a ve spojení s utajenými a ilegálními světy, jichž je středobodem, vrhá na něj tragikomický záblesk, naráz odhalující vše zapírané, neoficiální a „nemocné".

Autoři Miroslav Nožina (*1963) a Miloš Vaněček (*1955), funkční tandem sociálního antropologa a veřejnosti dobře známého bývalého policejního vyšetřovatele, historika a publicisty, už interakcím drogových opojení a závislostí se státem a společností věnovali před lety práci *Mandragora, morfin, kokain*, jež sondovala a charakterizovala drogový problém v časech habsburské monarchie a meziválečné Československé republiky.[1] Oba autoři mají tedy na co navazovat, a jisté kontinuum také hned v úvodu své nejnovější práce *Drogy v dobách totality* deklarují. Tak jako v případě prvního titulu zachovali i nyní nejen studované téma, ale i s ním spojený badatelský záměr. Šlo jim znovu „o co nejkomplexnější pohled na téma zneužívání drog v daných společenských podmínkách", a to s přihlédnutím k tomu, že ve zvoleném tématu se nezbytně pojí „český mikrosvět s globálním makrosvětem" (s. 9–10). Lokální zvláštnosti československé drogové scény tudíž autoři nesledují jako národní unikum, ale v souvislosti s globálními procesy, typicky s celosvětovým tažením proti zneužívání drog (s. 380–389). Spojitostí se světem si všímají také u geneze a přejímání s drogami spojených subkultur a dalších lidských komunit, jejichž československá obdoba měla své zahraniční kořeny a vzory i své příznačné lokální projevy (s. 326–361). Celé práci tak vévodí snaha o co nejširší záběr, ve kterém veřejné instituce, expertní komunity i společnost v českých zemích za německé okupace a v poválečném Československu hledaly odpověď na drogovou otázku v globálních souřadnicích. Nelze přehlédnout obrovské množství pramenů, kterými autoři tuto zvolenou širokoúhlou expozici podpořili. Prokázali tak více než solidní orientaci v dějinách řady souvisejících oborů. Historii farmacie, psychologie a medicíny propojují ve výjimečně podrobné, empirické a do detailu jdoucí perspektivě se sociálními, politickými, kulturními a právními dějinami. Před čtenářem se tak odhaluje obsáhlé pásmo výkladu, odvíjející do úctyhodné šíře dějiny tématu v kontextu dvou totalit, nacistické a komunistické, a zasahující nezbytnými exkurzy také do dějin první republiky.

Empirický rozmach, pečlivě fázovaný do tří rozsáhlých kapitol (V předvečer okupace – Drogy za okupace – Drogový problém v letech 1945–1989) a na ně

[1] NOŽINA, Miroslav – VANĚČEK, Miloš: *Mandragora, morfin, kokain: Drogový problém v českých zemích v dobách habsburské monarchie a v předválečném Československu.* Praha, Koniasch Latin Press 2009.

vázaných tematických celků, jež sledují nejrůznější spojité aspekty drogové tematiky, snižuje bohužel ve svém citu pro popis a faktografický detail argumentační hloubku, jíž by jinak zajímavě vedený a čtivý výklad byl jistě schopen. Vyvážená a rigorózní koncepce díla měří stejným dílem objevným i dosud nepojednaným faktům jako skutečnostem již dobře známým a zde jen pro úplnost opakovaným, což v případě tak zajímavého a komplexního díla nemusí být vždy jen kladem.

Je pochopitelně otázkou názoru, autorských a čtenářských preferencí, nakolik bylo nutné doprovázet výklad shrnujícími popisy – pravda, většinou stručnými – které se věnují například obecným dějinám počátku protektorátu (s. 65), začátku studené války (s. 129–135) anebo fenoménů *beat generation*, *hippies* a metalových či rockových subkultur (s. 326–337). Jde totiž o témata sice nesmírně poutavá a pro samotný výklad do určité míry jistě i potřebná, nicméně již detailně zpracovaná v řadě jiných odborných prací a tolikrát různým způsobem popularizovaná, že lze dost dobře u veřejnosti předpokládat jejich obecnou znalost. V celku práce mají tyto shrnující pasáže uvozovat a dotvářet širší společenský kontext sledovaného drogového problému a poskytnout čtenáři výchozí orientaci v politických a sociálních reáliích. Ze zřejmých důvodů však nemohou jít za úroveň konstatování již známého, jako v případě, kdy autoři stručně připomínají život a dílo Jacka Kerouaka nebo Allena Ginsberga (s. 327–328), aniž by se ovšem vůbec mohli zásadně odchýlit od určující linie velkého vyprávění o drogovém problému ve dvacátém století a pustit se do skutečně funkčního, obsáhlejšího rozboru revoltující poetiky beatniků, spojené už přímo s romantizací změněných stavů mysli, a zvláště pak samotné drogy jako látky, jež měla otevírat „brány vnímání“. Bez hlubinného ponoru do sociokulturní a mystické imaginace drogových substancí coby nástrojů lidského osvobození však takový výklad zůstává v obecně informativní rovině a v celku textu si nárokuje místo, jež by jinak mohlo stejně dobře náležet širší analýze mnohem zajímavějších témat, kterých se Nožina a Vaněček také dotýkají.

Za všechny zde vyzdvihnu téma masového zneužívání relativně volně dostupných nebo i předepisovaných léků, zejména různých druhů analgetik a antidepresiv, během normalizace. Autoři k němu uvádějí řadu cenných poznatků a mimo jiné zdůrazňují roli, jakou v celkovém koloběhu vytváření masové i skryté lékové závislosti stovek tisíc lidí hrál státem řízený farmaceutický průmysl. Ten byl totiž po vzoru dalších výrobních odvětví nucen plnit státem stanovený plán a v systému garantovaného, dostupného a oficiálně „bezplatného“ zdravotnictví po mnoho let fakticky bez omezení a kontroly saturoval jakékoli potřeby široké veřejnosti, a to bez institucionálních pojistek a brzdných pák, které by alespoň nějak umožnily průběžnou kontrolu zneužívání léků. To vedlo ke vzniku takzvané tabletové kultury, která se zejména pro generaci „Husákových dětí“ stala neodmyslitelnou součástí rodinného života a domova (s. 294–305). Je možno domýšlet, na kolika různých úrovních tato skutečnost ovlivnila životy několika generací, ať

už mluvíme o jejich vztahu k vlastní intimitě, tělesnosti a psychickému zdraví, anebo máme na mysli běžné, každodenní fungování dotčených rodin. Jako mezigenerační a sociálně či profesně v podstatě neohraničený fenomén ovlivnila skrytá léková závislost životy desítek tisíc Čechů i Slováků a její možný společenský dopad, doposud jen málo tematizovaný, zřejmě dalece přesahoval sice mnohem barvitější, nicméně společensky limitovaný problém zneužívání drog v subkulturních punkových anebo *hippie* komunitách.

Lze potom jen litovat, že takový poznatek, sám o sobě cenný, není v celku výkladu dále doplněn například o pamětnickou perspektivu, která by empirickému popisu problému dodala na plasticitě a převedla jej do konkrétní, žité lidské roviny. Na jiných místech textu přitom autoři s takovou perspektivou běžně pracují nebo na ni odkazují. Zdá se, že v tomto případě však padla za oběť schématu velkého pozitivistického vyprávění, jehož motivem bylo vypovědět dopodrobna celý příběh československého drogového problému v rozmezí dvou totalit. Tento záměr kniha sice splňuje, a to ve faktografické míře, kterou sotvakdo může zpochybnit, někdy však svého cíle dosahuje tím, že zůstává na samém faktickém povrchu dění. Jako kdyby jejím autorům nezbýval pro enormní množství faktů, o kterých chtěli pojednat, prostor pro občasnou sondu ke spletitým podzemním proudům událostí, ke konkrétním lidským dramatům, kterým právě zmíněný pamětnický a aktérský pohled dává nezaměnitelně vyniknout.

Jde o dojem z četby, který může čtenář znovu nabýt ve chvíli, kdy autoři stáčejí jeho pozornost ke genezi českého undergroundu jako prostředí v podstatě odvozeného od forem dobové západní subkultury *hippies*, potenciálně nakloněné užívání drog různého typu. Předpokládaná toxikomanie lidí přímo anebo zprostředkovaně spojených s kapelami The Plastic People of The Universe či DG 307 a dalších je v textu doložena odbornou policejní expertizou z roku 1981, což je ovšem dokument cíleně represivní – a tedy sporné – povahy, a dále například odkazy k textům písní Egona Bondyho (s. 353–359). Mimo stručný historický a faktický komentář k samotnému původu a významu undergroundu a zmíněné odkazy ale nezjišťujeme nic bližšího o tom, zda a do jaké míry či při jakých příležitostech se drogy v prostředí undergroundu skutečně užívaly a zda měla jejich případná konzumace pro tuto státem ostrakizovanou a represivně potlačovanou komunitu nějaký duchovní, terapeutický anebo jiný, nám dosud neznámý význam. K otázce znovu mlčí zejména samotní aktéři, z nichž ti nejčastěji jmenovaní nejsou často již bohužel mezi námi, stále je tu však dost takových, kteří se v mnohotvárném prostředí českého undergroundu pohybovali na méně exponovaných místech, a jejich svědectví by bylo možné pro účely práce využít. Takto zůstává otázka vlastně nerozřešena, případně se její řešení opírá o strojenou řeč expertního policejního dokumentu, zatímco autentický hlas lidí z českého undergroundu citelně schází. A to zejména při srovnání s tématem systematického a účelového výzkumu a zneužívání drog v prostředí armády a jiných státních

bezpečnostních složek, kterému se autoři věnují vcelku extenzivně, a opět se značnou faktografickou důsledností.

Nerad bych, aby tato kritika vedla snad k dojmu, že *Drogy v dobách totality* jsou dílem čistě popisným, bez teoretických či interpretačních kvalit. Je jisté, že pro každého příštího badatele na obsáhlém poli dějin československé drogové problematiky zůstane kniha nepostradatelnou a v nejlepším slova smyslu kanonickou – už proto, že ambiciózně propojuje různé aspekty právních, politických a do jisté míry i sociálních dějin na bázi poměrně dlouhého chronologického úseku a přistupuje tak ke svému tématu z několika různých perspektiv, které bezpochyby ocení nejširší publikum. Vytčenému autorskému záměru monografie bezezbytku dostála a je třeba jen ocenit, pokud se díky ní laická, ale i odborná veřejnost nyní dozvídá řadu podrobných informací nejen z dějin české a světové protidrogové legislativy, ale třeba i mnohé postřehy k bezmála průkopnické roli československé psychiatrie v oboru léčebného a terapeutického využití psychedelických drog. Zaslouženého uznání se tu dočkává například Svetozar Nevole (1910–1965) coby průkopník fenomenologicko-antropologické psychiatrie u nás, lékař, jehož experimentální pokusy s mezkalinem a následným popisem takzvaného čtvrtého rozměru vnímání (s. 202–206) nebyly myslím v kontextu dějin českého myšlení ještě dost oceněny. Také úroveň právního a historického přehledu, který kniha Miroslava Nožiny a Miloše Vaněčka nabízí, je velmi solidní. I proto věřím, že dalším badatelům bude tou nejlepší motivací a vodítkem.

Abstract

The extensive synthetic survey Drogy v dobách totality: Drogový problém v Československu za německé okupace a komunismu *[Drugs under Totalitarianism: The Drug Problem in Czechoslovakia during the German Occupation and Communist Rule], co-authored by social anthropologist Miroslav Nožina and former police investigator, historian, and journalist Miloš Vaněček, seeks to provide the most comprehensive account to date of the issue for the period from approximately 1938 to 1989. According to the reviewer, this broad chronological and thematic scope enables the authors to place developments in the Protectorate of Bohemia and Moravia and post-war Czechoslovakia within the wider context of global processes, including the worldwide campaign against drug abuse and the diffusion of foreign drug-related subcultures. Drawing on an exceptionally large body of sources, they present an unusually rich and detailed empirical account. They also demonstrate a thorough command of the history of a wide range of related fields, including pharmacy, psychology, medicine, politics, culture, and law. The reviewer nevertheless argues that the book's detailed and expansive treatment occasionally comes at the expense of analytical depth. Alongside well-established facts, there is insufficient room for closer examination of such issues as the widespread misuse of pharmaceuticals,*

particularly during the period of normalization, or the actual extent of drug use within the persecuted Czechoslovak underground.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Protectorate of Bohemia and Moravia; communism; Nazism; drugs; drug addiction; Czechoslovak psychiatry
Československo; Protektorát Čechy a Morava; komunismus; nacismus; drogy; toxikomanie; československá psychiatrie

DOI 10.51134/sod.2026.019

Za obzor zavedených církevních dějin komunistického Československa

Zdeněk R. Nešpor

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

PÁCHA, Martin:

Zakázaná víra: Nelegální náboženské menšiny v komunistickém Československu.

Každodenní život, sv. 90. Praha, Argo – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2025, 237 stran, ISBN 978-80-257-4715-5.

Výzkum církevních a náboženských dějin v Československu za komunistické vlády rozhodně není polem neoraným, soustředil se však především na dominantní náboženské tradice, přičemž převládajícím narativem bylo jejich potlačování, trpění pod ateizačním útlakem a případná heroická rezistence. V českém, respektive československém případě tak byla poměrně široce studována římskokatolická církev, včetně podzemní skryté církve, k jejímž osudům také vyšlo množství vzpomínek a dalších pramenů, o něco méně Českobratrská církev evangelická a Církev československá (husitská) a ještě méně či jednostranněji některá další duchovní společenství. Autor recenzované knihy zavedené výzkumné pole překročil hned trojím směrem: Soustředil se na náboženská společenství zcela zakázaná, konkrétně rozhodné křesťany letniční (v lednu 1989 státem uznané jako Apoštolská církev) a svědky Jehovovy (ti se dočkali státního uznání teprve v září 1993). Ty však nepojímal jenom jako pasivní jednotlivce a skupiny vystavené represím,

nýbrž jako sice slabší, avšak i tak aktivní hráče, schopné vynutit si ústupky ze strany státu a komunistické strany. Třetí, nevyřčené, ale prakticky v každé kapitole přítomné rozšíření obvyklé perspektivy spočívá v teoretické oblasti – Martin Pácha se neváhal inspirovat přístupy sociálních věd, především sociologie, a i když většinou dospěl ke zjištění, že je v konkrétních případech nelze přijmout v úplnosti, vděčně přijímal jejich způsob tázání i interpretační schémata. Od tematizace náboženského pole a různých forem kapitálu až po – možná až zbytečně často připomínané – paralelně existující tři „náboženské trhy": „rudý" (oficiální církevní scéna), „černý" (ilegální náboženské organizace) a „šedý" (společenství a spirituality na hranici legality), které všechny, ale každý jinak, formovaly vzájemné interakce různých aktérů s represivním aparátem.

Autorovi tyto (ve skutečnosti i celá plejáda dalších) teorie zjevně „nestačily", a proto před vlastní výzkum vztahu státu, respektive jeho jednotlivých složek, a obou uvedených náboženských společenství předřadil dvě jiné „teoretické", nebo přinejmenším kontextualizační kapitoly. V první zkoumal ideové zázemí proticírkevního tažení, tedy marxistický (v dobové terminologii: vědecký) ateismus, a ve druhé způsoby, jakými jeho protagonisté i různí aktéři státní (proti)náboženské politiky nahlíželi náboženské sektářství. Obojí se pro vlastní výzkum ukázalo jako zásadní. Přestože „klasikové" i sovětský vzor veleli k jednoznačnému odsudku jakékoli religiozity, Pácha ukázal, že konkrétní strategie chyběly a uvádění těchto myšlenek do praxe naráželo na celou řadu obtíží. „Vědečtí ateisté" pracovníkům státní církevní politiky příliš nepomáhali, ani když se tento obor institucionalizoval, zatímco slibnější pokusy o vytvoření „ateistického světonázoru" vzaly zasvé s likvidací pražského jara – autor v tomto případě hovoří přímo o „slepé cestě" (s. 39). Nejistota, rozpory a utilitarismus panovaly i ve vztahu k takzvaným sektám, tedy nepovoleným, pejorativně nahlíženým menšinovým náboženským směrům, s jejichž přesnou definicí si ovšem nikdo hlavu nedělal. Známý případ zákazu a opětovného povolení Církve adventistů sedmého dne v padesátých letech přitom autor vysvětluje nejen jako experiment Státního úřadu pro věci církevní (a konkrétně jeho náměstka Vladimíra Ekarta), směřující k redukci alternativní religiozity, jak to udělal církevní historik Jiří Piškula,[1] ale současně i jako důsledek mocenského soupeření mezi tímto úřadem a jeho nástupnickými organizacemi na jedné straně a Státní bezpečností na straně druhé. Oficiální orgány státní církevní politiky totiž ovládaly jenom legální církve, zatímco nepovolená společenství měla v gesci agentura Ministerstva vnitra, a proto nebylo v zájmu prvních umenšovat vlastní sféru vlivu.

Po tomto důležitém „vpravení do kontextu" následují čtyři kapitoly věnované dějinám obou duchovních společenství, respektive jejich „stýkání a potýkání" se

[1] PIŠKULA, Jiří: *Dějiny Církve adventistů sedmého dne v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha, Advent-Orion 2009.

státní církevní politikou v období komunistického režimu. Těchto necelých sto stran tvoří vlastní jádro Páchovy monografie, nebylo by však možné bez toho, co mu předcházelo – ani bez toho, co bude následovat. Začneme-li s autorem „badateli Bible", ve sledované době již užívajícími označení „svědkové Jehovovi", ti byli státním orgánům podezřelí již po svém opětovném povolení za třetí republiky a po únorovém převratu se stali přímo paradigmatickými „rozvraceči socialismu", což vedlo k několika vlnám tvrdých represí vůči jejich vedení. Účinnost tohoto tlaku však byla minimální, svědkové rychle nahradili uvězněné vůdce jinými a odmítali se podřídit, nedošlo ani na zinscenovaný veřejný soudní proces s jedním z jejich hlavních protagonistů Bohumilem Müllerem. Státní bezpečnost proto ve druhé polovině padesátých let zvolila jinou strategii: na vějičku budoucí legalizace, nebo alespoň jisté volnosti nalákala vedoucí představitele zakázaného společenství (včetně samotného Müllera) k agenturní spolupráci. Důsledkem byl rozkol mezi svědky Jehovovými, v dlouhodobější perspektivě ale faktické podřízení jejich většiny státním zájmům a otupení řady kontroverzních hrotů – „výměnou" za faktickou toleranci. Na tomto *statusu quo*, kdy „samotní věřící o ní [spolupráci s StB] často věděli a občasně se vzájemně dekonspirovali" (s. 129), společenství přečkalo komunistický režim, aniž se je podařilo výrazněji omezit.

Situace rozhodných křesťanů letničních na Těšínsku (jiným pentekostálním skupinám je v knize věnována jenom okrajová pozornost) byla odlišná v tom, že společenství pod tlakem církevních zákonů z roku 1949 (a následné změny spolkového zákona) vstoupilo do relativně blízké Jednoty českobratrské (dnešní Církev bratrská). S jejím vedením se však letniční z náboženských důvodů dostali do konfliktu, což vedlo k nevstřícné intervenci státních orgánů a odsouzení jejich představitelů v polovině šedesátých let. Letniční marně usilovali o legalizaci nebo o vystěhování do Polska (což se nakonec části z nich podařilo) a pod vedením Rudolfa Bubika nastoupili „dlouhou cestu k legalizaci", jíž nakonec dosáhli na samém sklonku komunistického režimu. Paradoxní na celé věci bylo, že věroučně prakticky totožná Apoštolská církev byla na Slovensku legální nejpozději od roku 1977 (fakticky již od roku 1956, kdy byla mylně ztotožněna s tehdy povolenou Novoapoštolskou církví), zatímco jejich moravskoslezským a českým souvěrcům byl tento status dlouhodobě upírán. Tuto diskrepanci přitom nezmiňuji náhodně. Jedním z hlavních zjištění Páchovy knihy je to, že komunistická (proti)církevní politika měla daleko k jednotě a systematičnosti. Vyvíjela se nejen v čase, jak ukazují i mnohé dřívější výzkumy, ale také místně, často v závislosti na konkrétních činech konkrétních aktérů – okresních a krajských církevních tajemníků, Státní bezpečnosti, ale i dalších, leckdy nedostatečně informovaných složek výkonné moci. Typicky se to projevovalo v rozdílném zacházení s různými náboženskými subjekty, jejichž členové a představitelé na druhou stranu aktivně vstupovali do interakcí se státní mocí, aby z toho těžili výhody pro sebe i svá společenství. „Stát sám často postrádal jasné vymezení a jeho orgány zastávaly mnohdy protichůdné názory, což poskytovalo mocensky

znevýhodněným duchovním společenstvím alespoň jistý manévrovací prostor," konstatuje Pácha (s. 167). Přesvědčivě tak vykresluje mnohem plastičtější, místy chaotický a aktérsky nejednoznačný obraz státně-církevních vztahů v poválečných desetiletích, než jaký převládal v dosavadní historické literatuře.

Avšak nejen v období komunistické vlády, zcela zásadní je i již zmiňovaný „dovětek" o situaci devadesátých let minulého století. Zatímco Apoštolská církev dosáhla legalizace ještě před listopadem 1989 (autor na straně 166 dokonce provokativně tvrdí, že později by to již nebylo možné), v případě svědků Jehovových celý proces trval až do září 1993. Náboženská svoboda se totiž otevřela jen pro někoho, veřejný prostor začala ovlivňovat argumentace takzvaného antikultovního hnutí a alternativní, společensky obtížně akceptovatelná religiozita svědků Jehovových nadále „nevyhovovala": jenom místo odpírání vojenské služby nabyl vrchu nový argument v podobě odmítání krevní transfuze, zejména u dětí (s. 160). I když Náboženská společnost Svědkové Jehovovi nakonec legálního statusu dosáhla, nemusí to být definitivní, děl autor docela prorocky (s. 170), protože v letech 2024 a 2025, knihou již nezpracovávaných, čelila tato organizace extrémnímu tlaku Ministerstva kultury směřujícímu k odnětí církevní registrace (nakonec k tomu nedošlo). K diskriminační legislativě i jednání státních orgánů přitom podle autora „společně se západními antikultovními inspiracemi" přispěly „ateistické resentimenty ze socialistického období" (s. 170), což je zjištění, které by věru nepotěšilo některé z raných „sektobijců", považujících svůj boj za výraz nejlepšího (= jejich vlastního) křesťanství.

Neotřelý závěr, dále rozvedený v typologické rozdíly obou sledovaných náboženských skupin, jejichž prostřednictvím autor vysvětlil odlišné vztahy se státem (s. 174–177), by nás však neměl mýlit. Stejně jako se v knize nepojednává o všech ilegálních náboženských organizacích z komunistické doby, není tu ani vše nové. *Zakázaná víra* v mnoha ohledech vychází z již existující literatury (patrně nejcitovanějším sekundárním zdrojem je *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice* autora této recenze a Zdeňka Vojtíška),[2] zatímco jindy ji až nepochopitelně přehlíží (o letničních vystěhovaných do Polska psal kupříkladu Jan Kajfosz,[3] překvapivě tu však chybí i pokus o obecnou historii „neřímskokatolických církví" na pozadí biografie Josefa Lukla Hromádky z per Petera Morée a Jiřího Piškuly[4] a další tituly). To jsou však drobnosti. Cenné je již to, že autor

[2] NEŠPOR, Zdeněk R. – VOJTÍŠEK, Zdeněk: *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice.* Praha, Univerzita Karlova, Karolinum 2015.

[3] KAJFOSZ, Jan: Magic in the Social Construction of the Past: The Case of Teschen Silesia. In: *Polish Sociological Review*, č. 183 (2013), s. 351–367.

[4] MORÉE, Peter – PIŠKULA, Jiří: *„Nejpokrokovější církevní pracovník": Protestantské církve a Josef Lukl Hromádka v letech 1945–1969.* Benešov, EMAN 2015.

recenzované knihy shromáždil a systemizoval rozsáhlý materiál, který prezentoval na jednom místě; ale nejen to, dále jej výrazně rozšířil a konkretizoval prostřednictvím vlastního archivního výzkumu (zejména ve fondech Státního úřadu pro věci církevní, respektive církevního odboru Ministerstva kultury v Národním archivu a ve fondech Archivu bezpečnostních složek). Nejdůležitější však je, že celý tento materiál nově uchopil prostřednictvím vlastní perspektivy, významně rozšiřující naše poznání, jak fungovaly státně-církevní vztahy za komunistického režimu i po něm. Důraz na obousměrnost v těchto vztazích, nesystematičnost a další problémy státní ateizační politiky stejně jako význam partikulárních aktérů a kontextů zůstanou trvalým přínosem výzkumu Martina Páchy.

Pozorný čtenář v knize najde několik nepřesností. Bratrská jednota baptistů byla sice uznána podle církevních zákonů z roku 1949 (s. 48–49), ale až v roce 1951. Pražští (a úvalští!) letniční, později organizovaní do Záchranného spolku Tábor, nebyli totožní s pražským sborem Svobodné reformované církve / Jednoty českobratrské / Církve bratrské (s. 139), nýbrž tvořili jen jeho část, právě pro svůj pentekostalismus dost problematickou a dočasnou. Diskutabilní je i výše uvedená teze o nemožnosti církevní registrace Apoštolské církve podle zákona č. 308/1991 Sb., o svobodě náboženské víry a postavení církví a náboženských společností, protože církev by pravděpodobně prokázala členství nějaké příbuzné náboženské organizace ve Světové radě církví – a v takovém případě by ke státnímu uznání bývala potřebovala jenom pět set členů. Nemyslím ovšem, že by tyto marginality nějak výrazně ubíraly na kvalitě recenzovaného díla. Mám-li k němu přesto jednu výhradu, nesměřuje ani tolik k autorovi a jeho práci jako k vydavatelské etice. Skutečnost, že v současném českém vědeckém provozu jde o poměrně běžnou praxi, jí přitom etickou dimenzi nevylepšuje. Oč jde? Možná jsem špatný čtenář, ale nevšiml jsem si v knize informace, že jde o přepracovanou disertaci (původně obhájenou na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v září 2023). Chci věřit, že autor na výzkumu i textu dále pracoval v rámci svého postgraduálního úvazku a výzkumného projektu, jemuž je kniha dedikována, ale přesto nemohu přejít skutečnost, že nepochybná většina výzkumu i textu vznikla během autorova doktorského studia – čemuž by měla odpovídat institucionální (spolu)dedikace práce.

Páchova *Zakázaná víra* je zdařilým příspěvkem k dosud málo známým dějinám menších náboženských společenství v druhé polovině dvacátého století – a je skvělé, že současně vznikají další disertační práce na podobná témata – který nadto dochází k hodnověrně doloženým obecnějším závěrům o státní církevní politice a reakcích věřících na ni. A nejen to, je výtečnou ukázkou produktivního užití sociálněvědních inspirací v historické práci, svědectvím o překonání nominálně ateoretického období české historiografie po odvržení marxismu-leninismu. „S vaničkou jsme tehdy vylili i dítě“ a jakákoli „teorie“ měla po několik dekád velice špatný zvuk – je dobře, že tato doba je už za námi.

Abstract

In his monograph Zakázaná víra: Nelegální náboženské menšiny v komunistickém Československu *[Forbidden Faith: Illegal Religious Minorities in Communist Czechoslovakia], Martin Pácha moves beyond the established field of research on the churches in communist Czechoslovakia in three important respects. First, he focuses on religious communities that were entirely banned by the communist regime, specifically Jehovah's Witnesses and Pentecostal churches; second, rather than portraying these organizations and their members merely as passive victims of repression, he presents them as active agents capable of winning concessions from the state and the Communist Party; and finally, he draws extensively on approaches from the social sciences, particularly sociology, demonstrating the value of theoretical perspectives for the study of church and religious history. One of Pácha's principal findings is that communist policy towards churches was far less coherent and systematic, both over time and across regions, than has often been assumed. As a result, he offers a convincing, richer and more nuanced picture of relations between the state, the Communist Party, and the churches – with important implications extending into the 1990s – than has prevailed in the existing historiography.*

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; churches; communism; illegal religious minorities; Jehovah's Witnesses; Pentecostal churches
Československo; církve; komunismus; nelegální náboženské menšiny; Náboženská společnost Svědkové Jehovovi; letniční církve

DOI 10.51134/sod.2026.026

Socialisticky pracovat, socialisticky jíst

Cesta české gastronomie k *haute cuisine*... a zpět

Jitka Sobotková

Národní zemědělské muzeum, Praha

FRANC, Martin:
Dějiny výživy a stravování v českých zemích 1945–1970.
Praha, Academia 2024, 734 strany,
ISBN 978-80-200-3605-6.

V okamžiku, kdy renomovaný odborník, známý svými předchozími precizními tituly, vydá ke svému tématu další publikaci, má čtenářská obec velká očekávání. V případě docenta Martina France to platí násobně, neboť by se mohlo zdát, že k dějinám jídla v naší nedávné minulosti již není co dodat a vše podstatné již bylo napsáno. Monografie *Dějiny výživy a stravování v českých zemích 1945–1970* však při prvním začtení napoví, že svět české poválečné gastronomie je o poznání více fascinující, rozmanitější a barvitější, než by se mohlo zdát. Dokazuje tak, že dějiny všedního dne, do kterých toto téma spadá, jsou nevyčerpatelným zdrojem informací o té které historické etapě.

Kniha Martina France vzešla z rozsáhlého a vyčerpávajícího výzkumu relevantních zdrojů s cílem nastínit, jednoduše řečeno, jak se v Československu, a hlavně

v českých zemích, v době od konce druhé světové války do začátku sedmdesátých let jedlo. Jako obšírná syntéza dosavadních znalostí a nových poznatků o tehdejší české kuchyni se musí vypořádávat s velkou proměnou stravovacích návyků během čtvrtstoletí, zrcadlících zcela odlišné světy. V tom poválečném se spotřebitelé museli přizpůsobovat přídělovému systému na různé zboží včetně potravin, který přetrvával z časů protektorátu až do padesátých let. V šedesátých letech již mohli profitovat z rozvíjející se socialistické varianty *haute cuisine* a do období normalizace vstupovali v situaci sice omezené, ale přesto poměrně slušné nabídky. To vytvářelo zcela odlišné předpoklady pro stav české kuchyně. Autor sám přiznává, že časové vymezení projektu je diskutabilní a zejména pro časové ohraničení rokem 1970 nemusí panovat jasná shoda. Nicméně je třeba konstatovat, že se s daným problémem velice dobře vyrovnal a poskytl zevrubný obraz o stravování v české části československého státu ve vymezeném časovém období. A nasnadě je budoucí pokračování, které by podobným syntetizujícím způsobem mělo vylíčit kulinární kulturu českých zemí po roce 1970. V té se postupně oslabovaly inspirativní podněty zahraničních kuchyní, utkvívala v konzervativní mentalitě gastronomického skanzenu a *haute cuisine* v ní zažívala úpadek oproti pozicím, které snad nejnápadněji symbolizovaly špičkové gastronomické prezentace v rámci československých pavilonů na světových výstavách v Bruselu a Montrealu v letech 1958 a 1967 s jejich domácím i zahraničním ohlasem.[1]

Kniha je členěna do pěti samostatných částí, které se zaměřují na odpovídající klíčová témata: zdroje potravin, informace a technické zázemí, veřejné stravování, domácí stravování a ideologické vlivy. Velice vhodně jsou na závěr každé části zařazeny exkurzy či případové studie, které na konkrétních příkladech demonstrují předchozí poznatky. Je třeba vyzdvihnout toto strukturování, které umožňuje popsat kompletní „zákulisí" české kulinární kultury i s přesahy ke sledovanému období. Autor díky tomu úspěšně překonává zkratkovité interpretace české kuchyně, které ji vnímají pouze prizmatem receptů či používaných surovin. Technologické zázemí, zejména zdroje tepla a chladu, mechanické pomůcky, elektrické spotřebiče, obalové materiály a další okolnosti, které ovlivňovaly trvanlivost potravin či způsoby jejich zpracování a uchovávání, bylo pro směřování české kuchyně určující. Autor čerpal mimo jiné z publikací Národního technického muzea, které sbírky domácích spotřebičů spravuje.

Stejně tak detailně autor rozplétá vlivy dobové socialistické ideologie, propagandy a expertního diskurzu, které se v české kuchyni velmi silně otiskly a určily její směřování nadlouho dopředu. Dokládá ale také, jak byla ve sledovaném období svébytná a do jisté míry odolná vůči všudypřítomné státní kontrole a regulaci. Vedle domácí

[1] Srv. FRANC, Martin: Socialist Luxury on a Fork: Haute cuisine in Czechoslovakia, 1948–1969. In: *Soudobé dějiny / CJCH*, roč. 28, č. 3 (2021), s. 619–647.

propagandy odkazující se na tehdejší poznatky o zdravém stravování Franc pochopitelně sleduje inspirace ze zemí sovětského bloku a některých západních kuchyní. Zajímavým trendem, kterému se autor věnuje, jsou televizní a rozhlasové pořady o vaření, které zažily svůj rozkvět v šedesátých, a hlavně v sedmdesátých letech a s velkým umem dokázaly využít kouzla reklamy a propagace, a jejich přímý dopad na veřejnost. Tyto „rychloobrátkové" mediální produkty jsou dnes cenným pramenem, neboť zachycují proměnlivost české kuchyně, ideologické působení i nesmělé snahy o originalitu a odrážejí tak aktuální diskurz o stravování v českých zemích. Velice pružně zareagoval například televizní pořad *Vaří šéfkuchař* na světové výstavy v Montrealu v roce 1967 či o tři roky později v Ósace. Zde prezentované pokrmy se obratem propsaly i do tohoto televizního pořadu a téměř okamžitě tak měli jeho aktéři možnost ovlivnit české domácnosti. Tento nový formát televizních pořadů, často spojovaný se známými osobnostmi, bohužel po ukončení vysílání úspěšného pořadu *Vaří šéfkuchař* na delší čas z obrazovek zmizel a jeho atraktivitu znovuobjevili televizní tvůrci až po přelomu tisíciletí. Propagační roli však po celé sledované období konstantně plnila skutečně bohatá časopisecká produkce, příležitostné publikace a reklamní tisky. Autor velice výstižně upozorňuje, že i přes všudypřítomnou cenzuru, centrální kontrolu a státní normy se vždy dařilo prezentované informace propojovat s aktuálními výzkumy v oblasti zdravé výživy a stravování. Lze v nich také sledovat vyvíjející se dobové trendy, tedy důraz na racionální a rychlé stravování, témata jako vegetariánství, veganství, využití polotovarů či boj s obezitou.

Inspirativní jsou také kapitoly věnované distribuci potravin a potravinářskému sektoru obecně, což byly faktory přispívající k ukotvení dobových gastronomických trendů. Zde oceňuji zmínky o tuzexovém sortimentu na jedné straně a obecném nedostatku některých potravinářských výrobků na straně druhé. Vedle mnoha dalších dává autor příklad plzeňského piva či pražské šunky, které sice tvořily „vlajkové lodě" české gastronomie, ale pro běžného tuzemského spotřebitele byly nedosažitelné. Na příkladu sestavených jídelníčků (otiskovaných zejména v časopise *Vlasta*) autor dokládá jako typický rys české kuchyně kreativitu a neotřelost, díky nimž se tehdejší kuchařky a kuchaři dokázali vypořádat s nedostatkovým zbožím či nedostatečnou kvalitou toho dostupného. Na tuto schopnost improvizace nevzpomínáme prizmatem dnešního blahobytu rádi, ovšem byla to velká škola, která vtiskla našemu kulinárnímu umění rys téměř nekonečné variability. Tato dovednost se do jisté míry otiskla v *Kuchařce naší vesnice*, notoricky známé, opakovaně vydávané a plošně rozšířené kuchařské knize, která snad dodnes nechybí v žádné domácnosti.[2]

[2] HRUBÁ, Marie – RABOCH, František a kol.: *Kuchařka naší vesnice.* Praha, Státní zemědělské nakladatelství 1965 (1. vydání).

Velice vhodně je stravování rozděleno na veřejné a domácí, protože obě sféry byly svým charakterem odlišné a měly svá specifika. I pro část věnovanou domácímu stravování slouží jako zdroj dobové tištěné kuchařky a časopisy (zejména *Květy*, *Vlasta*, *Výživa lidu*) a dále také archivní materiály zachycující zásobování a prodej konkrétního zboží. Bylo by ale namístě více vyzdvihnout intimní rodinnou atmosféru stravování v domácnostech. Je to něco, co se traduje, předává z generace na generaci a vytváří pouto k rodině, domovu, rodnému kraji. Každý to známe, jen ty „naše" nakládané okurky jsou ty jediné dobré, jen na tom „našem" bramborovém salátu si pochutnáme a jen ta „naše" rajská je ta nejlepší – a určitě si ji na návštěvě u (pra)rodičů zase dopřejeme. Až syrovým způsobem to zachycují rukopisné domácí receptáře. Ano, jsou to ty ušpiněné sešity psané nejednou rukou, předávané z generace na generaci, které budí dojem něčeho tak běžného, co snad ani nezaslouží naši pozornost. Autor se s tímto druhem pramene vypořádává ve své obsáhlé publikaci na pouhých dvou stranách, s tím že se jedná o časově a místně neukotvené zdroje s malou výpovědní hodnotou.

Stejně jako naznačuje autor, i já se domnívám, že rukopisné receptáře jsou cenným informačním pramenem, vhodným k hlubšímu zkoumání. Zatímco tištěné kuchařské knihy prezentují oficiální a odborníky posvěcený pohled na stravování, tedy až skoro katalogovou nabídku toho, co by se mohlo (mělo?) vařit, rukopisné receptáře jsou záznamem toho, co se v rodinách skutečně vařilo a jedlo. Teprve z nich se dozvíme, jaké byly preferované chutě a suroviny, oblíbené způsoby jejich zpracování, kombinace i finální úpravy. Domácí receptáře prošly totiž silně selektivním výběrem toho, co se zapisovatel či zapisovatelka rozhodli zaznamenat. Navíc vznikaly čistě z utilitárního důvodu, pro potřeby dané rodiny a nikdy neměly ambici mít jakoukoli výpovědní hodnotu. Rukopisné receptáře, jako otisk skutečně připravovaných pokrmů, mají jako pramen velký potenciál, který na své vytěžení teprve čeká. Je třeba jen upřesnit, že také není zcela vyčerpávající, protože v zápisnících nenalezneme například receptury na rutinně připravované pokrmy jako krupičná kaše, bramboračka, obalovaný květák a podobně. Tyto znalosti a dovednosti byly tak zakořeněné, že jejich zápis nebyl nutný. Zde ale může svou nezastupitelnou roli sehrát terénní výzkum. Ten by spolu s rukopisnými receptáři navíc pomohl fakta o českých stravovacích návycích regionálně uchopit, což oficiální produkce tištěných kuchařských knih neumožňuje, a fixuje se tak zjednodušující pohled na Československo, respektive české země, jako celek.

Již bylo zmíněno, že monografie Martina France je velice poctivě řemeslně odvedenou prací. Vedle využití obecněji pojatých odborných publikací oceňuji recepci sekundárních zdrojů, které se sice zaměřují na regionální specifika, obsahují ale také cenné informace a inspirace.[3] Ve výčtu titulů ale naopak postrádám

[3] Viz např. FATKOVÁ, Gabriela – KÖNIGSMARKOVÁ, Andrea – ŠLEHOFEROVÁ, Tereza: *Tachovská kuchařka receptů, příběhů a vzpomínek / Tachauer Kochbuch der Rezepte: Geschichten*

publikace některých odbornic, jež mají pro dané téma význam. Platí to například pro Evu Dittertovou či Evu Ferrarovou, které se dějinám stravování dlouhodobě věnují a nahlížejí na ně z antropologické perspektivy.[4] Stejně tak chybějí práce Ireny Korbelářové ze Slezské univerzity v Opavě, pro kterou je historická gastronomie a kulinární dědictví životním tématem. Za všechny zmíním alespoň její *Paměť chuti*, která sice časově končí zmínkou o kuchařských knihách Marie Sandtnerové a z toho důvodu by se mohla zdát pro účely předkládané publikace zbytná, svým syntetickým pojetím ale rozhodně přesahuje do druhé poloviny dvacátého století.[5] Velmi přínosný je přitom zde zpracovaný výběrový soupis tištěných kuchařských knih, které se staly pilířem stravování právě v tomto období. Zmínit je třeba také absentující publikaci Karly Vymětalové *Kulinární kultura českých zemí*, která je nepřekonatelnou výběrovou bibliografií daného tématu.[6] Vedle bohatého výčtu vlastních prací Martina France je opomenutí dalších relevantních autorek či autorů o to více viditelné.

Fascinující je míra detailu, se kterou autor pojednává jednotlivá dílčí témata, i nadhledem, se kterým je mezi sebou propojuje a nabízí tak zajímavé a podnětné interpretace. Kniha je přitom nejen významným příspěvkem k dějinám výživy a stravování ve druhé polovině dvacátého století, ale také všímavým exkurzem do každodennosti české společnosti v daném období se všemi jejími klady a zápory. Bohatý obrazový doprovod jinak hutný text vhodně odlehčuje a dokumentuje popisované skutečnosti. Pro mladší ročníky může zprostředkovat osvěžující pohled na dané téma, pamětníci budou mít možnost nostalgicky zavzpomínat.

Monografie Martina France vyšla ve stejném roce jako práce Lenky Pořízkové *Kuchyně ve službách lidu*.[7] Ta prezentuje kuchařské knihy z pohledu kulturní

und Erinnerungen. Plzeň, Západočeská univerzita 2018; ŠIMÁNEK, Jan: *Doudlebsko v kuchyni a u stolu: Lidová strava z jihu Čech*. České Budějovice, Bohumír Němec – Veduta 2021.

[4] DITTERTOVÁ, Eva: *Knedlík – Kloß – Knödel, aneb, Knedlíkové nebe: Sborník příspěvků a receptů ke stejnojmenné výstavě v Chebu ve dnech 18. srpna 2009 – 10. ledna 2010 / Knedlík – Kloß – Knödel, oder auch, Knödelhimmel: Sammelband der Beiträge und Rezepte zur gleichnamige Ausstellung vom 28. August 2009 bis 10. Januar in Eger*. Cheb, Krajské muzeum Karlovarského kraje – Muzeum Cheb 2009; DITTERTOVÁ, Eva – MALOVICKÝ, Václav: *Kuchyně starého Chebu: Vlastivědně-kulinární putování starým Chebem, Chebskem a také se zastavením v Lázních Mariánských a Františkových, i krátkou návštěvou Kynžvartu*. Praha, VM 2008; FERRAROVÁ, Eva: *Jídlo pro radost: Proč jíme to, co jíme, a nejíme to, co nejíme*. Brno, Edika 2021.

[5] KORBELÁŘOVÁ, Iva (ed.) – DLUHOŠOVÁ, Radmila – SOBOTKOVÁ, Jitka: *Paměť chuti: Receptáře a kuchařské knihy jako specifické prameny pro poznání kulinární kultury a kulinárního dědictví českých zemí*. Opava, Slezská univerzita v Opavě 2020.

[6] VYMĚTALOVÁ, Karla: *Kulinární kultura českých zemí: Výběrová bibliografie*. Opava, Slezská univerzita v Opavě 2022.

[7] POŘÍZKOVÁ, Lenka: *Kuchyně ve službách lidu: Vydávání kuchařek v Československu v letech 1945–1989*. Praha, Academia 2024.

historie psaného slova a nahlíží na ně jako na svébytné předměty, specifický knižní žánr, nakladatelský produkt i textové médium vhodné k šíření dobové propagace, to vše za využití často neotřelých grafických řešení. Přestože obě tyto knihy vznikaly s jiným záměrem, ve výsledku se velice vhodně doplňují.

Z laického pohledu lze publikaci vytknout zbytečně popisný explicitní název, který by mohl posloužit spíš jako věcně výstižný podtitul, nemá ale ambici zaujmout „náhodného" čtenáře, jenž není s tématem doposud obeznámen a po přečtení této knihy by třeba zahořel pro historickou gastronomii. Snad nezáměrně tak napodobuje dobové tituly vydávané Státním zemědělským nakladatelstvím či podobnými institucemi. Invenčnější jsou názvy řady podkapitol, z nichž jeden si vypůjčila i tato recenze (Socialisticky pracovat, socialisticky jíst, s. 359–371).

Abstract

The monograph Dějiny výživy a stravování v českých zemích 1945–1970 *[The History of Nutrition and Eating Habits in the Czech Lands, 1945–1970] by Martin Franc, a leading Czech scholar of the history of gastronomy, is the product of extensive research and the first comprehensive study of Czech cuisine and its broader social, cultural, and political contexts from the end of the Second World War to the early 1970s. Franc offers a thorough analysis of such topics as the influence of socialist ideology, propaganda, and expert discourse; foreign culinary models and inspirations; food distribution and food technology. He also devotes due attention to both public catering and domestic cooking, while providing an engaging account of television cooking programmes in the 1960s. According to the reviewer, however, the book underestimates the value of handwritten household recipe collections as historical sources and omits several important titles from its bibliography. These shortcomings do not diminish the value of the book, which combines meticulous attention to detail with a broad perspective, offers stimulating interpretations, and provides an insightful exploration of everyday life in Czech society during the period under study.*

Keywords / Klíčová slova:

Czech lands; Czechoslovakia; state socialism; everyday life; Czech cuisine; nutrition and eating habits; food; gastronomy; cookbooks; *haute cuisine*
české země; Československo; státní socialismus; každodennost; česká kuchyně; výživa a stravování; jídlo; gastronomie; kuchařky; *haute cuisine*

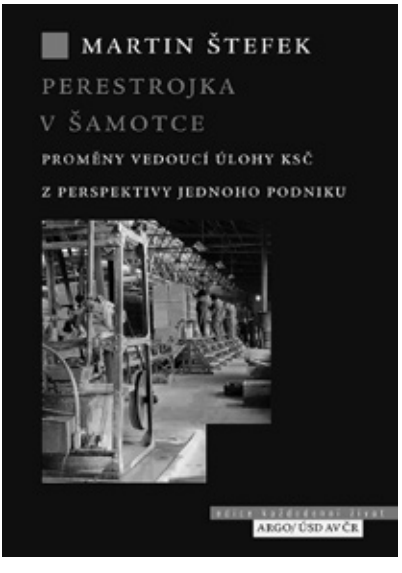
DOI 10.51134/sod.2026.021

Laboratoř moci v rakovnické šamotce

Proměny vládnutí v pozdně socialistickém podniku

Martin Jemelka

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., Praha

ŠTEFEK, Martin:

Perestrojka v šamotce: Proměny vedoucí úlohy KSČ z perspektivy jednoho podniku.

Každodenní život, sv. 88. Praha, Argo – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2024, 231 strana, ISBN 978-80-257-4405-5.

Prvního říjnového dne roku 1989 měl v československých kinech premiéru nový celovečerní film *Vážení přátelé, ano* režiséra Dušana Kleina s Milanem Lasicou a Janou Hlaváčovou v hlavních rolích, natočený podle stejnojmenné literární předlohy Ladislava Pecháčka z roku 1988.[1] Letos šestaosmdesátiletý lékař, humorista a spisovatel Pecháček ve svém románu s trefnou ironií a jemnocitem pro detail vykreslil pitoreskní svět perestrojkového průmyslového podniku, továrny na zdravotnickou keramickou techniku kdesi na okrese. A právě do prostředí kulis Kleinovy normalizační fresky politicky spolehlivého středočeského okresního města Rakovník – sousedícího s protežovaným Kladnem – míří také

[1] PECHÁČEK, Ladislav: *Vážení přátelé, ano: Administrativní román*. Hradec Králové, Kruh 1988.

výzkum politologa a historika politických dějin Martina Štefka. Kniha o daleké cestě perestrojky z Moskvy přes Prahu až do Rakovníka, věnovaná Rakovnickým keramickým závodům, je mikrohistorickou analýzou jednoho konkrétního podniku procházejícího ve druhé polovině osmdesátých let minulého století ekonomickou reformou.

K Rakovnickým keramickým závodům pojí autora vedle odborného zájmu i osobní vztah: při badatelských cestách do Rakovníka byl konfrontován s generační pamětí a výpověďmi zaměstnanců, mezi něž kdysi patřil i jeho otec. Štefkova útlá, čtenářsky přívětivá kniha, vydaná v edici Každodenní život nakladatelství Argo, patří k publikacím, jimž lze jen stěží něco vytknout. To budiž řečeno hned úvodem. Autor cíleně míří do oblasti na rozhraní politické teorie a politických dějin a důsledně u této pramenné a interpretační perspektivy setrvává. Potenciál tématu pro hospodářské a sociální dějiny i dějiny každodennosti si nepochybně uvědomuje, ale drží se zkrátka, jakkoli úvodní pasáže několika kapitol, v nichž plasticky představuje podnik a jeho aktéry, s dějinami každodennosti nápadně koketují. Je to koketerie čtivá a informačně bohatá, takže historikové hospodářských a sociálních dějin či právě dějin každodennosti se v budoucích výzkumech perestrojky (respektive přestavby) bez Štefkovy monografie stěží obejdou.

Dominantními tématy Štefkovy práce jsou charakter a dynamika vládnutí v nižších patrech mocenského aparátu a hledání odpovědi, či spíše odpovědí na otázku, jak perestrojkové reformy proměnily povahu socialistického režimu v prostředí konkrétního podniku. Rakovnická šamotka je Štefkovi ideálním laboratorním prostředím ke studiu mocenských sítí a struktur, chápaných v neoweberiánském duchu. Sleduje je v přesně vymezeném období realizační fáze ekonomické reformy let 1985 až 1989. Ačkoli sama tato ekonomická reforma představovala v dějinách československého státního socialismu pouze krátkou epizodu, šlo o etapu mimořádně dynamickou, což Štefek přesvědčivě dokládá na příkladu legislativního procesu spojeného s přijetím zákona o státním podniku (č. 88/1988 Sb.). Právě tato závěrečná etapa jednoho z totalitních režimů dvacátého století se přitom ukazuje jako ideální pro popis (ne)stability, nahodilosti a proměnlivosti jeho mocenských struktur, vztahů mezi jednotlivými aktéry i rozporu mezi ambicemi státostrany ovládnout různé sféry společenského života a realitou tohoto komplikovaného procesu.

Martin Štefek se záměrně vyhýbá jednoznačným výrokům o úspěšnosti, či neúspěšnosti perestrojky v Rakovnických keramických závodech. Ve svých dějinných soudech je vůbec obezřetný. O to věrohodněji však popisuje tehdejší ekonomickou reformu jako dynamický proces, který otevíral nová konfliktní pole mocenského zápasu mezi podnikem, odbory a stranickými orgány na všech možných úrovních, vedoucích od sedmi podnikových stranických organizací přes okresní stranické kruhy až po nejvyšší patra partajních orgánů v brutalistních palácích na břehu Vltavy. Ve své interpretaci se Štefek, opřený o pečlivou archivní

heuristiku, přesvědčivě pohybuje napříč jednotlivými mocenskými patry, aby věcně polemizoval s představou aktivní participace dělnických kádrů na chodu podniku i celého reformního procesu. Ačkoli během perestrojkové reformy došlo k posílení byrokracie a technokracie na úkor stranického aparátu, zklamání z nenaplněných příslibů hospodářského růstu a hmotného blahobytu bylo natolik hluboké, že vedlo k rutinní mobilizaci, pasivní participaci a politické rezignaci většiny zaměstnanců. Reforma se tak stávala především záležitostí stranických a ekonomických elit, pro něž představovala nejen generační výzvu, ale i nechtěnou konfrontaci s některými oživenými požadavky pražského jara v roce 1968. Štefkovu námitku, podle které jinde bylo zase vše jinak, lze považovat za hodnotný vklad do debaty o charakteru vládnutí před rokem 1989. Ale i za projev interpretační zdrženlivosti a metodologické ukázněnosti někoho, kdo nemá potřebu halasně provokovat a polemizovat s tvrzeními jiných českých odborníků na období normalizace či perestrojky.

Vstupní kapitola „Nervy strany“ (s. 25–40) prostřednictvím krátkého exkurzu do podnikové každodennosti uvádí do institucionálního prostředí fabriky s dokonce sedmi stranickými organizacemi a do okresu s nejvyšším podílem členů komunistické strany v českých zemích. Soukolí stranického systému ve Štefkově líčení skřípe hned od počátku, protože se v něm projevuje latentní napětí mezi stranickými orgány na místní a centrální úrovni. Jednotlivým aktérům mocenského trojúhelníku „strana – vedení podniku – odbory“ je věnována druhá kapitola („Silikátnická odysea“, s. 41–72). Ačkoli Rakovnicko představovalo politicky spolehlivý okres mimo zostřený dohled a dlouhodobý zájem centrálních stranických orgánů, generační obměna na okresní úrovni měla na chod podniku významný dopad, jak autor dokládá ve třetí kapitole („Neklid na Sekyře“, s. 73–90).

Druhá polovina monografie o rakovnické šamotce čtenáře ve čtvrté až šesté kapitole („Počátky experimentu“, „Strana na nervy“ a „Co se tím změní?“) uvádí do horké fáze reformního procesu. Poslední, osmá československá pětiletka (od roku 1986) a nástup Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka sovětských komunistů v roce 1985 jsou chronologickými východisky nejdynamičtějšího období v dějinách stranických struktur (rok 1987). Ambivalenci této etapy Štefek demonstruje na nedůvěře řadových zaměstnanců vůči změnám na straně jedné a rostoucím počtu aktérů vstupujících do reformního procesu na straně druhé. Diskuse o náhradě dosluhující keramické pece modernějším zařízením je vhodným příkladem, jak poukázat na relativní nezávislost vědecko-technického rozvoje a jeho podnikových kádrů na stranickém rozhodování.

Závěrečná část knihy („Epilog“ a „Závěr“) je věnována pokusům o demokratizaci společenského uspořádání prostřednictvím dělnických rad (socialistická demokratizace) a chování režimních aktérů v mantinelech vymezených zdmi rakovnické keramičky. Vyvrcholením výkladu je přijetí a implementace zákona o státním podniku, který kodifikoval rozpor mezi ekonomickou realitou a úsilím

podniků o větší autonomii a rozhodovací pravomoci. Nové stranické orgány, omezení vlivu okresních stranických reprezentací a rehabilitace některých požadavků pražského jara – to jsou témata, o nichž se v Rakovnických keramických závodech diskutovalo v předvečer 17. listopadu 1989. Právě ambivalentní rysy ekonomické reformy prosazované shora, která čelila odporu ekonomických a technokratických kruhů znalých prostředí zdola, tvoří spolu s rozporuplností zákona o státním podniku interpretační jádro recenzované publikace.

Čtenářsky atraktivním, ba až lahodným pojivem Štefkovy monografie je historikův jazyk. Zpočátku může čtenáře poněkud mást, dokud nepřistoupí na historikovu hru se slovy a nenechá se jí bavit, podněcovat a intelektuálně provokovat. Příznačné jsou už názvy některých kapitol („Nervy strany“ – „Strana na nervy“). Štefkův jazyk jako by geneticky navazoval na mluvu ve filmu *Vážení přátelé, ano*. Je ironický, místy sarkastický, občas dvojznačný a z odborné monografie činí text, který se svou čtivostí blíží literatuře faktu, ne-li beletrii. Upřímně řečeno, nebo spíše napsáno, dlouho jsem se při četbě české historiografie tak nepobavil (a pro pořádek, i nepoučil) jako při *Perestrojce v šamotce*. Hra se slovy – všudypřítomná, ale nikoli samoúčelná – vybízí důvtipného čtenáře ke kritickému promýšlení popisované historické reality. Přiznávám ale bez mučení, že to není snadné, neboť Štefkův čtivý jazyk nezřídka svádí k důvěřivému následování autorových tvrzení. V tomto ohledu se však není čeho bát, protože *Perestrojka v šamotce* je heuristicky poctivým, interpretačně promyšleným a čtenářsky atraktivním kusem historikovy práce. „Absolutně jedna!“ pochválila by mamička Bóba, hlavního hrdinu Pecháčkova románu *Vážení přátelé, ano*, o němž je samozřejmě řeč i ve Štefkově knize.

Abstract

The monograph Perestrojka v šamotce: Proměny vedoucí úlohy KSČ z perspektivy jednoho podniku *[Perestroika in a Refractory Plant: Transformations of the Communist Party's Leading Role through the Lens of One Enterprise*], *by political scientist and historian Martin Štefek, is, according to the reviewer, a remarkably successful microhistorical analysis of the changing mechanisms of governance in late socialist Czechoslovakia during the second half of the 1980s. Using the Rakovník Ceramic Works (*Rakovnické keramické závody, *RKZ) as a case study and situating it within the context of the contemporary economic reform, Štefek examines the enterprise as a laboratory of late socialist power, exploring the changing relationships between the Communist Party bodies, enterprise management, trade unions, and economic and technocratic elites, without overstating the actual reform potential of perestroika. The reviewer particularly praises the author's meticulous archival research, interpretive restraint, ability to combine political history with a microhistorical perspective, and polished, playful, and highly engaging style. The monograph*

thus constitutes a significant contribution to the historiography of late socialism and Czechoslovak perestroika.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; late socialism; perestroika; economic reforms; governance; microhistory; Communist Party of Czechoslovakia (*Komunistická strana Československa*, KSČ); Rakovník; Rakovník Ceramic Works (*Rakovnické keramické závody*)
Československo; pozdní socialismus; perestrojka; hospodářské reformy; vládnutí; mikrohistorie; Komunistická strana Československa (KSČ); Rakovník; Rakovnické keramické závody

DOI 10.51134/sod.2026.023

Horizonty pro další bádání

Dlouho očekávané shrnutí dějin české poválečné etnografie a folkloristiky

Oto Polouček

Ústav evropské etnologie, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně

BAHENSKÁ, Marie – PETRÁŇOVÁ, Lydia a kol.:
Horizonty bádání: Etnografie a folkloristika v českých zemích v letech 1945–1989.
Šťastné zítřky, sv. 46. Praha, Academia 2024, 491 strana, ISBN 978-80-200-3540-0.

Etnologie tvoří jednu z odborných disciplín, které díky svému ukotvení v historických vědách disponují kompetencí zkoumat minulost včetně té vlastní. Ucelené zpracování dějin oboru ve druhé polovině dvacátého století u nás však doposud chybělo a bylo dlouhodobě poptávané. Zájemci se dočkali v roce 2024, kdy byla po mnoha letech příprav a ohlašování v nakladatelství Academia vydána kniha s názvem *Horizonty bádání: Etnografie a folkloristika v českých zemích v letech 1945–1989*. Autorský kolektiv v čele s editorkami Marií Bahenskou a Lydií Petráňovou čítá devět odbornic a odborníků, kteří působí na třech pracovištích Akademie věd ČR – v Etnologickém ústavu (Karel Altman, František Bahenský, Lydia Petráňová, Jiří Woitsch), Ústavu pro soudobé dějiny (Jiří Hlaváček, Milan Ducháček)

a Masarykově ústavu a Archivu AV ČR (Marie Bahenská, Adéla Jůnová Macková, Doubravka Olšáková). Uvedené akademické instituce se podílely na řešení projektu „Mezi státním plánem a badatelskou svobodou: Etnografie a folkloristika v českých zemích v kontextu vývoje kultury a společnosti v letech 1945–1989", podpořeného Grantovou agenturou ČR, jehož finálním výsledkem je recenzovaná publikace.[1]

Kniha seznamuje s dějinami etnologie v období, po jehož převážnou část byla věda v Československu pod vlivem mocenského monopolu komunistické strany a centrálního plánování vědy a výzkumu. V úvodu si jeho autor Jiří Woitsch klade obecnou otázku, „čím etnologie byla v letech 1945–1989 po stránce institucionální a personální a co všechno s ní souviselo" (s. 12). Deklaruje inspiraci v postrevizionistickém diskurzu studia socialistické každodennosti a vychází z předpokladu, že vědu ve státním socialismu nelze vnímat pouze perspektivou „institucionalizovaných dějin represí" a jejich vlivu na expertní prostředí (s. 13). V souladu s tím autorky a autoři v knize operují s konceptem takzvaných nik vědy jako „místy omezené badatelské svobody" (s. 16) a počítají s pestrým spektrem přístupů a strategií jednotlivých aktérů, dynamikou jejich participace na plnění státního plánu vědy a výzkumu a snahou seberealizovat se, tj. věnovat se vlastním odborným i profesním zájmům, třeba díky schopnosti kreativně formovat či opouštět oficiální rámce.

Z koncepce knihy je zřejmé, že cílí zejména dovnitř oborové komunity, která se doposud vypořádává nejen s minulostí, ale i s definicí vlastních sfér zájmu. Přestože je v názvu knihy užito dobové označení „etnografie a folkloristika", autoři v textu operují s dnes převládajícím označením „etnologie". Prostředí oboru, nazývaného v minulosti i národopisem, nevnímají skrze definice a hranice jednotlivých sfér zájmu, ale jako „specifickou intelektuální tradici" ustavenou ve středoevropském prostoru a věnovanou „studiu lidských společností" (s. 12). Tu pak sledují zejména v její institucionální a personální provázanosti v kontextu českých zemí, zatímco situaci na Slovensku se kniha nevěnuje.

Autorský kolektiv se ústy Jiřího Woitsche do jisté míry hlásí i k „deskriptivním, neopozitivistickým a prosopografickým teoretickým pozicím", doposud preferovaným při zpracování dějin oboru (s. 21). Vysvětluje to nízkým stupněm zpracování pramenného materiálu a nedostatkem dat pro rozplétání některých „vědeckých sítí". Publikace tedy neusiluje o formulaci silného narativu či interpretativního rámce a hlásí se spíše k metodologickému a teoretickému konzervativismu (s. 22). Výklad vychází z velmi širokého a pestrého spektra zdrojů včetně archivních

[1] Dříve byl publikován sborník ze stejnojmenné konference a kniha rozhovorů s osobnostmi oboru: WOITSCH, Jiří – JŮNOVÁ MACKOVÁ, Adéla (eds.): *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha, Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2016; HLAVÁČEK, Jiří – BORTLOVÁ, Hana (eds.): *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou: Československá etnografie a folkloristika ve vzpomínkách pamětníků*. Praha, Academia 2018.

pramenů[2] i vlastních orálněhistorických rozhovorů, realizovaných částí autorského kolektivu v rámci grantového projektu.

Místo snahy nabídnout jednotící silný příběh je záměrem autorek a autorů postihnout dějiny české etnologie od konce druhé světové války do konce státněsocialistického režimu v co nejširším záběru. Nezabývají se tak jen univerzitním a akademickým prostředím, ale i muzejní a aplikovanou sférou. Patrné je přitom úsilí o formální preciznost a systematičnost, z čehož se vymyká pouze první kapitola, přehledově seznamující s vývojem oboru před rokem 1945. Další čtyři chronologicky řazené kapitoly jsou vymezeny roky, které lze volně spojovat s dějinami etnologie v Československu. U prvního letopočtu 1953 lze vidět paralely s obecným politickým vývojem v Československu, další zvolené milníky – 1964 a 1972 – se však vymykají tradičnímu členění politických dějin a svědčí o snaze sledovat oborové kontinuity. Všechny kapitoly mají jednotnou strukturu. Nejdříve jsou poměry v oboru zařazeny do širších společenských a politicko-ideologických rámců, dále se výklad věnuje univerzitním a akademickým pracovištím a poté publikační činnosti s důrazem na vývoj oborových periodik. Následuje oddíl nazvaný „Popularizační a aplikační oblast", reflektující etnografii v muzeích, její vliv na folklorní hnutí a festivaly a v neposlední řadě vývoj instituce, která v socialistickém období zastřešovala podporu tradičních řemesel – Ústředí lidové a umělecké výroby (ÚLUV). Zejména u dějin folklorního hnutí ve druhé polovině dvacátého století přitom *Horizonty bádání* pouze sekundují obsáhlejší, dříve vydané kolektivní monografii *Tíha a beztíže folkloru*,[3] což vyvolává otázku, zda není záběr knihy přeci jen příliš široký. Následuje vždy ještě podrobná časová osa a medailonky jednotlivých významných osobností, které nejsou uspořádány generačně, ale nejspíše (volba není v textu vysvětlena) podle toho, do jakého období lze situovat jejich největší přínos pro obor.

Preciznost a disciplína, s nimiž autorský tým přistupuje ke strukturaci textu, se bohužel někdy neodrážejí v obsahu jednotlivých kapitol. Jejich charakter se liší zřejmě i kvůli rozdílným přístupům jednotlivých autorek či autorů, což je patrné třeba v nestejně pojatých podkapitolách pojednávajících o jednotlivých oborových institucích. Zatímco některé pasáže jsou spíše deskriptivní a encyklopedicky

[2] Výčet studovaných archivních pramenů zahrnuje fondy všech významných oborových institucí, uložené mj. v archivu Československé akademie věd, Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity (před rokem 1989 Univerzity Jana Evangelisty Purkyně).

[3] STAVĚLOVÁ, Daniela a kol.: *Tíha a beztíže folkloru: Folklorní hnutí druhé poloviny 20. století v českých zemích*. Praha, Academia 2021. Srv. recenzi v tomto časopise: POLOUČEK, Oto: Smysl života, vnitřní exil i aktivní tvořivá činnost: Mnoho tváří folklorního hnutí druhé poloviny dvacátého století. In: *Soudobé dějiny / CJCH*, roč. 30, č. 2 (2023), s. 626–631.

popisné, jindy autorský kolektiv hodnotí dané období, a zejména role některých tehdejších aktérů. Platí to v prvé řadě – snad také díky většímu časovému odstupu – o kapitole „Kořeny a východiska (1880–1945)“, v níž historik Milan Ducháček rekapituluje vývoj oboru před obdobím, které je v knize vlastním předmětem zájmu.[4] V podkapitole „Knihy a lidé“ například hodnotí významné publikační počiny dané doby (s. 92–115). Třeba monografii Antonína Václavíka *Luhačovské Zálesí* z roku 1930 označuje jako dílo mimořádně zasvěcené, přičítá mu však nedostatečný odstup a koncepční potíže, pramenící nejen z autorovy pozice insidera (s. 102). Svým charakterem se od převažující popisnosti odklánějí také pasáže pojednávající o roli, vlivu a odkazu některých osobností české poválečné etnografie považovaných za kontroverzní – například Otakara Nahodila (1923–1995), a zejména Antonína Robka (1931–2008).[5] Zatímco Nahodilův odkaz je (nepřekvapivě) hodnocen negativně, s přihlédnutím k jeho charakteru i četným aférám (s. 177–178), Robkovi je vedle mocenských ambicí a politicko-ideologické poplatnosti přisouzena jistá míra zásluh o přežití oboru po nástupu normalizace (s. 369). Na druhou stranu spíše na povrchu zůstává sledování vývoje oboru na Moravě, a zejména v Brně. Ve vztahu k etnologii v prostředí se silným zázemím ve folklorním hnutí a vazbami na moravské národopisné oblasti jsou v knize servírovány převážně informace faktografického charakteru (kdo působil v jaké instituci, co bylo publikováno a podobně).

Dosavadní absenci uceleného odborného zhodnocení vývoje české etnografie a folkloristiky autor úvodního textu, ředitel Etnologického ústavu AV ČR Jiří Woitsch přičítá obavě nahlédnout zpětně minulost vlastního oboru včetně jeho temných míst (s. 31). V této souvislosti si však lze klást otázku, zda autorská opatrnost neovlivnila i obsah recenzované knihy. Psaní o nedávné době, a ještě k tomu o vlastním prostředí, se nevyhne zmínkám o aktérech, kteří stále působí v oboru (ostatně patří mezi ně i část autorského kolektivu). Nemusí přitom jít pouze o vliv pamětnické zkušenosti na hodnocení minulosti, ale i o skutečnost, že malá komunita české etnologie disponuje hustě provázanými profesními a osobními vazbami. Podobně ostatně přemýšlí o vědě i samotná kniha (s. 16). Obzvláště proto postrádám hlubší reflexi pozice jednotlivých členek a členů autorského

[4] Milan Ducháček je jejím výhradním autorem a nepodílel se na následujících kapitolách, které jsou jinak dílem celého autorského kolektivu. Pod úvodem je podepsán Jiří Woitsch, pod „Slovem závěrem“ Lydia Petráňová.

[5] Při hodnocení těchto osob mohl autorský kolektiv vycházet z textů, které jim byly již dříve věnovány a kriticky reflektovaly jejich činnost, včetně těch, jež pocházejí z pera autorek či autorů knihy (viz mj. PETRÁŇOVÁ, Lydia: Vyloučen z KSČ a tím ze všeho, takřka i ze života: Otakar Nahodil na Filozofické fakultě UK v Praze. In: *Národopisný věstník*, roč. 76, č. 1 (2017), s. 5–24; HLAVÁČEK, Jiří: Napoleon české etnografie: Životopisná skica Antonína Robka. In: *Tamtéž*, s. 25–47).

kolektivu, z nichž někteří jsou nejen pamětnice a pamětníci, ale nevyhnutelně musí být zapojeni i do ryze současných sítí osobních vztahů, sympatií a případně antipatií. Ukotvení autorského kolektivu v profesním *milieu* se tak nabízí jako zásadnější příčina, proč text místy přešlapuje na povrchu a nenachází odvahu rozplétat různé (i skryté) vrstvy života oboru. Mytická „obava z temné minulosti" se ostatně jeví jako čím dál méně relevantní v době, kdy „tíha" z doby předlistopadové, včetně členství v komunistické straně, již zjevně není v české společnosti vnímána jako tak zásadní problém.

V tomto ohledu *Horizonty bádání* velmi nápadně kontrastují s jinou nedávno vydanou publikací na podobné téma – knihou mladého antropologa Nikoly Balaše *Etnografické náčelnictví: Epistemické uvěznění a produkce vědění v československé etnografii*.[6] Tato odborná monografie nabízí přesně to, co *Horizontům bádání* chybí – silné poselství nejen promýšlející, ale do základu pitvající skrze prostředí etnografie a folkloristiky v minulém režimu českou vědu jako takovou. Autor zde sleduje intelektuální (ne)vývoj oboru v období takzvané normalizace a polemizuje s myšlenkou, že izolaci a stagnaci způsobil (pouze) monopol moci v rukou KSČ. Nikola Balaš naopak poněkud provokativně rozebírá struktury fungování českého akademického prostředí a jeho kulturu, přičemž se dotýká přísné hierarchie, vlivu „otců zakladatelů", „charismatických lídrů" a budování jejich „kultu osobnosti", jakož i takových detailů, jako je zvyklost oslovovat se vědeckými tituly. Existence mocenských sítí, osobních vazeb, závazků a protislužeb podle autora ovlivňuje českou etnografii doposud. Takové hodnocení však může působit poměrně necitlivě a zcela jistě se lze vůči němu vymezit například poukazem na pozitivní roli konkrétních významných osobností, které oboru víceméně obětovaly celý svůj život a dokázaly třeba stavět mosty mezi akademickou sférou a folklorním hnutím.

K diskusím o odkazu vlivných osobností mohly jiným, třeba i k české etnologii citlivějším přístupem přispívat také *Horizonty bádání*, pokud by se jejich autoři a autorky nebáli uceleněji zhodnotit fungování oboru, a to nejen v prostředí pražských akademických institucí. Podobnou pozornost by si obzvláště zasloužilo sledování vazeb mezi pražským či brněnským centrem a etnografy či etnografkami v regionech, o nichž se zde píše spíš v náznacích. Kniha tak mohla odhalit více z vnitřní dynamiky fungování oboru na každodenní bázi, nepsaných pravidel, sítí vlivu, zájmů, vztahů a moci. Nebo také přátelství, blízkosti, inspirace, kreativity, vzájemné pomoci či podpory – precizní rozplétání skrytě existujících

[6] BALAŠ, Nikola: *An Ethnographic Chiefdom: Epistemic Arrest and Knowledge Production in Czechoslovak Ethnography (1969–1989)*. New York, Berghahn 2025. Srv. recenzi v tomto časopise: PEHE, Veronika: On "Episthemic Arrest" and Different Forms of Capital: A Bourdieusian Analysis of Czechoslovak Ethnograpghy. In: *Soudobé dějiny / CJCH*, roč. 32, č. 3 (2025), s. 943–948.

nik vědy automaticky nemusí znamenat pouze odkrývání „temných míst" minulosti. Zřejmě si však budeme muset v případě dějin etnologie ještě počkat.[7]

Horizonty bádání i přesto ukazují šíři, pestrost a variabilitu forem, v nichž fungovaly institucionální i osobní sféry v české etnografii a folkloristice od akademického prostředí po regionální muzea. Nezbavíme se však dojmu, že mohly být ještě více vytěženy uskutečněné orálněhistorické rozhovory či dokumenty ze studovaných personálních archivních fondů. Jako ukázku pestré práce s různým druhem pramenů lze vyzdvihnout kapitolu o etnografickém muzejnictví za normalizace (s. 405–413), která těží ze širokého spektra pramenů včetně rozhovorů a v náznacích sleduje provázanost akademické a muzejní sféry i existenci *nik vědy* v těch případech, kdy muzea posloužila jako „záchranná síť" pro akademiky, kteří museli své pozice opustit po roce 1968.

O dějinách poválečné české etnografie a folkloristiky bylo již napsáno mnoho. Existuje řada dílčích textů, které reflektují a interpretují osudy osobností a institucí či sfér provázaných s oborem. Některé mají zejména reprezentativní funkci,[8] jiné disponují kritickým přesahem.[9] *Horizonty bádání* stoji mezi těmito přístupy někde na půli cesty. Jsou sumarizující příručkou nabízející obraz české etnologie jako pestré škály různých světů, které se však občas jeví poměrně fragmentované a jež je těžké si představit pouze na základě četby jako jeden komplexní celek. Knihu přesto ocení zájemci o vlastní disciplínu etnologie, osoby vyučující dějiny oboru či studenti a studentky hledající konkrétní data a další zdroje, jichž kniha nabízí vskutku bohatou sumu. Etnologům je vlastní zajímat se o svou minulost, což přináší četné nástrahy včetně těch metodologických a etických. Budoucí zájemci, kteří pocítí touhu v tom pokračovat, však již nebudou muset procházet nepřeberné množství dílčích textů. Horizonty pro další bádání jim totiž otevřela recenzovaná kniha.

---

[7] Inspiraci lze hledat v aktuální reflexi dějin jiných blízkých odborných disciplín (srv. BARTLOVÁ, Milena: *Dějiny českých dějin umění*, sv. 1: *1945–1969. Dějiny umění slouží vědě o člověku*. Praha, Uměleckoprůmyslové muzeum 2020; TÁŽ: *Dějiny českých dějin umění*, sv. 2: *1970–1990. Nemožnost myslet celek*. Praha, Uměleckoprůmyslové muzeum 2025).

[8] Jde mnohdy o publikace vydané jednotlivými institucemi, které sledují zejména jejich vývoj a byly publikovány u příležitosti výročí. Viz např. VÁLKA, Miroslav: *Od národopisu k evropské etnologii: 70 let Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*. Brno, Masarykova univerzita 2016; JANČÁŘ, Josef: *Etnografie na Moravě a ve Slezsku v limitech 20. století*. Strážnice, Národní ústav lidové kultury 2014.

[9] Vedle zmíněné knihy Nikoly Balaše lze uvést jako další pozitivní příklad publikaci věnovanou historii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v 70. a 80. letech minulého století, která se dotýká i tehdejších dějin etnologie díky angažmá významných osobností oboru ve vedení fakulty (JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Katka: *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace*. Praha, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta 2012).

Abstract

The book Horizonty bádání: Etnografie a folkloristika v českých zemích v letech 1945–1989 *[Horizons of Research: Ethnography and Folklore Studies in the Czech Lands, 1945–1989] is the work of a nine-member team of authors from three Czech academic institutes, led by Marie Bahenská and Lydia Petráňová. Since its account of the post-war period is preceded by an overview of developments since the emergence of ethnography as a scholarly discipline in the late nineteenth century, the book may be regarded as a comprehensive history of the field in the Czech lands, whose designation and scope of inquiry evolved over time. The authors focus primarily on the field's intellectual tradition, as shaped by institutions, individuals, and the networks connecting them, concentrating on the period when scholarship in Czechoslovakia was subordinated to the Communist Party's monopoly on power. At the same time, they embrace a post-revisionist approach that also considers socalled niches of science and the dynamics of interests, relationships, and strategies within the constraints of state socialism. The book's overall conception, however, is rooted in neopositivism and aims at precise description rather than at constructing a strong narrative. This approach is occasionally disrupted by assessments of particular scholars and their work, which, combined with the breadth of the topics covered, produces a rather uneven result in the reviewer's view. A striking contrast is provided by a recent monograph on a similar subject,* An Ethnographic Chiefdom: Epistemic Arrest and Knowledge Production in Czechoslovak Ethnography (1969–1989) *(New York, Berghahn 2025), by the Czech anthropologist Nikola Balaš, which offers a compelling unifying narrative with broader implications for the history of Czech scholarship as a whole. Nevertheless, thanks to its wealth of factual information and its engagement with an extensive body of primary and secondary sources, the volume under review provides a solid foundation for future, more in-depth research into the history of Czech ethnology.*

Keywords / Klíčová slova:

Czech lands; Czechoslovakia; ethnography; folkloristics; ethnology; state socialism; "niches of science"
české země; Československo; etnografie; folkloristika; etnologie; státní socialismus; „niky vědy"

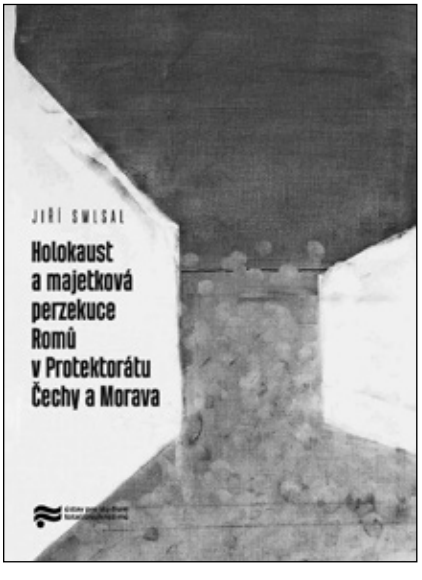
DOI 10.51134/sod.2026.027

Holokaust, konfiskace a korupce

Osudy Romů v protektorátu v aktérské perspektivě

Anna Míšková

Muzeum romské kultury, Brno

SMLSAL, Jiří:

Holokaust a majetková perzekuce Romů v Protektorátu Čechy a Morava.

Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2024, 240 stran, ISBN 978-80-7516-026-3.

Holokaust Romů v Protektorátu Čechy a Morava patřil dlouhá desetiletí k přehlíženým kapitolám československých a českých dějin. Zatímco holokaust českých a moravských Židů se postupně stal předmětem intenzivního historického výzkumu i veřejné paměti, osud romských obětí nacistické perzekuce zůstával až do relativně nedávné doby na okraji zájmu jak odborné veřejnosti, tak většinové společnosti. Publikace historika Jiřího Smlsala *Holokaust a majetková perzekuce Romů v Protektorátu Čechy a Morava* představuje v tomto ohledu významný posun. Autor se ve své monografii zaměřuje na dosud málo probádanou dimenzi, která doprovázela pronásledování a fyzickou likvidaci Romů – na systematické zabavování jejich majetku. Tím otevírá novou perspektivu pro pochopení holokaustu jako komplexního procesu, v němž se prolínaly rasová ideologie, ekonomické zájmy i každodenní korupce.

Smlsalova monografie se nachází na zajímavém pomezí mezi obecnou studií o pronásledování Romů v protektorátu a specializovanou prací zaměřenou

na konkrétní téma majetkové perzekuce. Tato dvojakost je patrná již z kompozice knihy, která kombinuje chronologický přehled událostí s detailním rozborem konfiskací majetku, uplácení a korupce. Autor postupně sleduje osudy českých a moravských Romů od předválečných diskriminačních opatření přes jejich internaci v koncentračních táborech v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu až po deportace do vyhlazovacího tábora Auschwitz-Birkenau. Publikace přiznaně vychází z autorovy diplomové práce,[1] což je zejména v první polovině knihy znatelné – projevuje se to jak v postupném rozšiřování původního záběru tématu, tak v některých formálních aspektech textu. Přesto lze konstatovat, že autor své původní dílo výrazně přepracoval, rozšířil a posunul dál.

Publikace vyniká mimořádně kvalitně zpracovaným přehledem literatury, který čtenářům a badatelům může sloužit k orientaci v dosavadním bádání o dané problematice a zároveň dokumentuje, jak málo pozornosti bylo majetkové dimenzi holokaustu Romů a Sintů dosud věnováno. Autor pracuje s širokým spektrem archivních pramenů – od dokumentů nacistických bezpečnostních složek přes spisové materiály protektorátních institucí až po protokoly poválečných retribučních procesů. Nezanedbatelnou součástí pramenné základny jsou také vzpomínky pamětníků, které Smlsal využívá k rekonstrukci konkrétních mechanismů vykořisťování a individuálních osudů.

Jedním z nejvýznamnějších přínosů Smlsalovy práce je důsledné uplatňování perspektivy, která do centra pozornosti staví aktérství samotných Romů. Autor neukazuje romské oběti holokaustu pouze jako pasivní objekty perzekuce, ale jako jednající subjekty, které se – v rámci omezených možností – snažily čelit represi, vyjednávat o svém přežití a uchovávat si lidskou důstojnost. Tímto přístupem Smlsal navazuje na současné trendy v historiografii holokaustu, které zdůrazňují nutnost zachytit nejen mechanismy pronásledování, ale také perspektivu a zkušenosti obětí samotných. Zvláště v bádání o holokaustu Romů a Sintů představuje tento přístup důležitou korekci jejich dosavadního obrazu jako pasivních obětí nacistické perzekuce. Smlsal na řadě příkladů ukazuje jejich snahu ovlivnit svůj osud, byť s různou mírou úspěchu.

Mimořádně podnětná je autorova analýza kontinuity mezi diskriminačními opatřeními meziválečné a pomnichovské Československé republiky a následnou nacistickou perzekucí. Smlsal přesvědčivě dokládá, že řada represivních kroků proti Romům, které realizoval protektorátní režim, navazovala na již dříve formulované představy o „řešení c*kánské otázky“ (tato i následující substituční hvězdičky jsou moje) v českém prostředí. Tato perspektiva je pro pochopení

[1] SMLSAL, Jiří: *Holocaust českých a moravských Romů: Společenské předpoklady a aktérská perspektiva*. Diplomová práce, obhájená v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 2018.

holokaustu Romů v protektorátu zásadní, protože ukazuje, že nacistická politika mohla navazovat na již existující diskriminační praxi a postoje většinové společnosti a že snad i proto byla genocida protektorátních Romů tak rozsáhlá a důsledná. Autor zdůrazňuje roli jednotlivých četníků, kteří mnohdy byli těmi, kdo rozhodoval o osudu svých romských spoluobčanů, tedy o tom, zda budou, či nebudou zařazeni do transportů. Jeho analýza okolností propouštění vězňů z Letů a Hodonína je podle mě dosud nejpodrobnějším zpracováním tohoto tématu. Rozplétá zde komplikovanou síť byrokratických procedur, ekonomických úvah i individuálních rozhodnutí, která určovala, kdo měl šanci na propuštění a kdo byl naopak deportován do koncentračního a vyhlazovacího tábora Auschwitz II-Birkenau. Tato část knihy dokládá, jak důležitá je detailní analýza mechanismů fungování koncentračních táborů pro pochopení holokaustu jako historického procesu.

Za mimořádně důležitý považuji detailní rozbor mechanismů perzekuce na nejnižší úrovni, tedy jednání jednotlivých četníků, jejich přístupu k Romům a Sintům, vlivu na osudy romských spoluobčanů i možných motivací jejich jednání. Obzvláště podrobně je zpracována role četníka Arnošta Dubového (1915–???) v osudech některých Romů z Moravy, kteří mu jako úplatek dali veškerý svůj majetek v naději, že se tím ochrání před transporty do koncentračních táborů, což se však v určitých případech nestalo (s. 142–165).

Přes nesporné kvality má však Smlsalova publikace i některé slabiny, které je třeba zmínit. Z formálního hlediska kniha trpí několika technickými nedostatky. Autor používá kurzívu poněkud matoucím způsobem, což může ztěžovat čtení. Podobně problematické je časté odkazování na jiné části textu pomocí obratů „viz výše“ nebo „viz níže“ bez konkrétního uvedení strany, či alespoň čísla kapitoly. Tento způsob odkazování působí v knižní publikaci, navíc takto rozsáhlé, dost neobvykle a je pro čtenáře zbytečně nepřehledný. Vhodnější by bylo odkazovat přímo na příslušné stránky nebo kapitoly.

Problematická je absence ekonomické kontextualizace. Smlsal sice detailně dokumentuje konkrétní částky zabaveného majetku a hodnoty konfiskovaného zboží, chybí však jakékoli srovnání s tehdejší kupní silou, nebo alespoň orientační přepočet na současné ceny. Pro dnešního čtenáře je tak obtížné představit si, co reálně znamenala ztráta majetku v hodnotě například několika stovek korun nebo jakou hodnotu představovala částka sto tisíc korun. Stejně tak zůstává bez bližšího vysvětlení, jak významnou sumu v té době představovalo dvacet tisíc korun, které museli Romové vynaložit, pokud se chtěli pokusit zachránit prostřednictvím úplatků. Alespoň jednorázové srovnání by čtenářům výrazně usnadnilo pochopit ekonomický rozměr perzekuce.

Jako zásadní však vnímám potíže s používanou terminologií. Ačkoli se Smlsal v úvodní části knihy proti historicky zatíženému označení „C*kán“ explicitně vymezuje a vysvětluje jeho problematičnost (s. 12–15), v dalším textu tento

výraz – byť v uvozovkách – používá poměrně často. Jakkoli je z hlediska dobové terminologie oprávněné hovořit například o „c*kánských táborech“, v současné romistice i historiografii je trendem se tomuto termínu, převzatému od nacistické a protektorátní správy a odkazujícímu k nesprávnému označení romské minority,[2] vyhýbat. Na řadě míst by bylo rovněž vhodnější používat označení „koncentrační tábor“ namísto opakovaného „c*kánský tábor“.

Za problematické považuji autorovo označení situace šestnáctileté Květy Ondrášové (*1926) za „sexuální směnu“ (s. 207). Smlsal zde vychází z pojmu *sexual barter*, který ve svém článku z roku 2013 používá Anna Hájková pro situace, kdy nejčastěji vězeňkyně výměnou za intimní styk získává určité výhody, mnohdy vedoucí ke zlepšení situace jí samotné, ale i jejích příbuzných a přátel, například ve formě přídělů jídla navíc.[3] V případě Květy Ondrášové však vnímám použití tohoto pojmu jako problematické, protože šlo o šestnáctiletou dívku v extrémně nerovném postavení vůči příslušníkovi táborového personálu, dozorci Miroslavu Výrobovi. „Směna“ naznačuje, že obě strany vstupují do vztahu více či méně dobrovolně, přestože se jednalo o vězeňkyni a dozorce. Sama Květa Ondrášová o této zkušenosti ve svých svědectvích nerada hovořila. Další pamětníci a pamětnice, jako například Josefa Štěpánková[4] či František Daniel,[5] popsali Miroslava Výrobu jako krutého dozorce, který přijímal úplatky. Ondrášové sestra Marie Krištofová jej dokonce označovala za nejhoršího z dozorců v táboře.[6] Sama Květa Ondrášová zmiňuje, že Výroba jí nabízel práci a pravděpodobně i vztah po skončení války, ale ona jej odmítla. Jistě lze argumentovat tím, že podle svědectví pamětníků se Ondrášové díky vztahu s dozorcem Výrobou podařilo zachránit sebe, svou rodinu i některé další vězně, když je s jeho souhlasem umístila na marodku a dozorcům v den transportu do koncentračního a vyhlazovacího tábora Auschwitz II-Birkenau tvrdila, že mají tyfus, a tudíž nemohou být transportováni. Domnívám se ale, že by v tomto kontextu bylo přesnější, korektnější a eticky citlivější hovořit o sexuálním zneužívání či násilí, přičemž jednání Květy Ondrášové lze chápat jako zoufalou snahu dívky vytěžit z tragické situace alespoň nějakou relativní

[2] Více viz BERKYOVÁ, Renata: Obětujeme Romy ve prospěch vědy? Kritická reflexe pojmů „pojarmos“ a „holokaust“ v diskurzu (nejen) romistické historiografie. In: *Bulletin Muzea romské kultury*, č. 26 (2017), s. 39–57.

[3] HÁJKOVÁ, Anna: Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto. In: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, roč. 38, č. 3 (2013), s. 503–533.

[4] HORVÁTHOVÁ, Jana a kol.: *…to jsou těžké vzpomínky: Vzpomínky Romů a Sintů na život před válkou a v protektorátu*. Brno, Větrné mlýny – Muzeum romské kultury 2021, s. 469.

[5] *Tamtéž*, s. 373 a 467.

[6] *Tamtéž,* s. 479.

výhodu. Označení „sexuální směna“ je bohužel symptomatické pro přetrvávající necitlivost k genderové dimenzi holokaustu a ke specifickým formám násilí, jimž byly ženy a dívky v koncentračních táborech vystaveny.

Přes zmíněné výhrady představuje Smlsalova monografie významný příspěvek k poznání holokaustu Romů a Sintů v Protektorátu Čechy a Morava. Autor otevírá jeho dosud málo prozkoumanou komnatu, když dokládá, jak ekonomické zájmy prostupovaly celým aparátem pronásledování. Zároveň ukazuje, že holokaust nebyl pouze výsledkem rasové ideologie, ale také prostorem, v němž se uplatňovala korupce, vydírání i individuální ziskuchtivost. Tato perspektiva je důležitá nejen pro historické poznání, ale i pro současné reflexe o fungování totalitních režimů.

Publikace je přínosná jak pro odborníky a odbornice zabývající se dějinami holokaustu, tak pro širší okruh čtenářů a čtenářek se zájmem o dějiny Romů, protektorátu a druhé světové války. Cennou inspiraci může nabídnout také učitelkám a učitelům dějepisu při výuce o holokaustu a jeho různých dimenzích. Zároveň kniha důrazně připomíná, kolik práce zbývá při mapování a dokumentaci romských obětí holokaustu: mnohé individuální osudy a rodinné příběhy stále čekají na zpracování.

Do budoucna by bylo užitečné zaměřit se podrobněji na regionální rozdíly v realizaci protiromské politiky, na roli místních úřadů a bezpečnostních složek i na poválečné osudy přeživších, kteří se po návratu často setkávali s neochotou okolí k navrácení konfiskovaného majetku. Kniha Jiřího Smlsala tak může sloužit jako výchozí bod pro další výzkum této dlouho opomíjené kapitoly českých dějin.

Abstract

The monograph by Czech historian Jiří Smlsal Holokaust a majetková perzekuce Romů v Protektorátu Čechy a Morava *[The Holocaust and the Property Persecution of Roma in the Protectorate of Bohemia and Moravia] represents, in the reviewer's assessment, a significant contribution to research on the Holocaust of Roma and Sinti. It systematically examines the hitherto neglected issue of their property persecution, revealing the interconnections between racial persecution, economic interests, corruption, and the everyday functioning of the occupation apparatus. The reviewer particularly commends the book's rich source base, its consistent application of an actor-centred perspective focused on Roma victims, and the attention the author devotes to the role of the Protectorate gendarmerie. She also highly values his interpretation of the continuities between prewar anti-Roma measures and Nazi persecution. At the same time, she identifies several problematic aspects of the publication, particularly regarding the terminology used to refer to Roma, the lack of economic contextualization, and the (mis)interpretation of gender-based sexual violence. Despite these reservations, the monograph opens up new avenues*

for research into property persecution and the everyday mechanisms of Nazi persecution and, in the reviewer's view, ranks among the most important works on the history of the Roma Holocaust in Czech historiography.

Keywords / Klíčová slova:

Roma and Sinti; Roma Holocaust; Protectorate of Bohemia and Moravia; Nazism; Nazi occupation; gendarmerie; concentration camps; Lety u Písku; Hodonín u Kunštátu; genocide; corruption; confiscation
Romové a Sintové; holokaust Romů; Protektorát Čechy a Morava; nacismus; nacistická okupace; četnictvo; koncentrační tábory; Lety u Písku; Hodonín u Kunštátu; genocida; korupce; konfiskace

DOI 10.51134/sod.2026.025

Nacistické plány na přetváření českého prostoru

Michal Němeček

Ústav historických věd, Fakulta filozofická Univerzity Pardubice

HOŘEJŠ, Miloš:
Nacistická germanizační a osídlovací politika v Protektorátu Čechy a Morava.
Praha, Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum 2023, 431 strana,
ISBN 978-80-246-5502-4.

Nacistická agrární, pozemková, germanizační či osídlovací politika v Protektorátu Čechy a Morava patřila dlouhodobě k méně zkoumaným tématům české historiografie,[1] přestože představovala jeden z hlavních nástrojů, jimiž se nacistická správa snažila přetvořit český prostor v integrální součást třetí říše. A právě to si jako těžiště své monografie zvolil historik Miloš Hořejš, který působí v Národním technickém muzeu v Praze. Již řadu let se zabývá hospodářskými aspekty nacistické okupace, tehdejším urbanismem, postavením české a moravské šlechty, konfiskacemi velkostatků či správou zabraného majetku. Recenzovaná

[1] V posledních letech se těmto tématům dostává zasloužená pozornost od řady historiků. Viz např. NOVOTNÝ, René: *Řešení české otázky: Nacistická rasová politika v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha, Epocha 2021; ZOUZAL, Tomáš: *Zabráno pro SS: Zřízení výcvikového prostoru Böhmen v letech 2. světové války*. Praha, Naše vojsko 2016.

publikace představuje částečně rozšířenou verzi jeho stejnojmenné disertační práce z roku 2018 a završuje tak několikaletý výzkum, během nějž autor shromáždil rozsáhlý soubor materiálů. Zároveň, jak sám píše v úvodu, v publikaci tematicky navazuje na práce historiček Jitky Balcarové a Barbory Štolleové.[2]

V úvodu si autor stanovuje za cíl analyzovat, jak byla nacistická představa o etnicky homogenním germanizovaném prostoru prakticky převáděna do praxe v protektorátních podmínkách a jaké instituce, nástroje a právní normy se přitom uplatňovaly. Nejde mu však o pouhý popis politických procesů, snaží se především pochopit, jak se ideologické koncepty promítaly do každodenní správní praxe a na jaké limity narážely v průběhu realizace.

Práce je inspirativní také díky kombinaci metod, se kterými autor pracuje. Staví na klasickém archivním výzkumu, doplněném komparací a analýzou administrativních struktur. Ve srovnání s disertační prací výrazně posílil právě komparativní a regionální přístup. Systematický rozbor primárních pramenů se v knize pojí s důsledným využitím současné i starší sekundární literatury (od konce padesátých let, kdy vznikaly první výzkumy), dokumentárních edic a dobového tisku. Autor vytěžil především německojazyčná periodika, jako například *Böhmen und Mähren*, *Der neue Tag* nebo *Raumordnung und Raumforschung*, zatímco vypovídací hodnota protektorátních českých novin pro sledování germanizačních aktivit je nízká, jak na to sám správně poukazuje.

Archivní pramenná základna knihy je mimořádně široká. Převažují materiály z domácích archivů (v prvé řadě Národního archivu[3] a dále Archivu bezpečnostních složek, Moravského zemského archivu nebo státních oblastních archivů v Třeboni, Zámrsku či Plzni), nechybějí ale ani německé fondy ze Spolkového archivu (*Bundesarchiv*) v Berlíně a Koblenzi. Tyto písemnosti, zahrnující mimo jiné korespondenci mezi říšskými a protektorátními úřady, autorovi umožnily zmapovat organizační struktury i personální vazby strůjců nacistické pozemkové a osídlovací politiky. S nedostupností nebo fragmentárním dochováním některých pramenů se přitom většinou dokázal vypořádat invenčním využitím alternativních zdrojů, například katastrálních záznamů, svědectví pamětníků či jiných pramenů osobní povahy. Obecní či školní kroniky zase přinášejí vhled do lokální percepce nacistických aktivit.

První kapitola zasazuje zkoumané téma do širšího historického a ideového rámce. Autor připomíná vývoj německých kolonizačních konceptů od 19. století

[2] ŠTOLLEOVÁ, Barbora: *Pod kuratelou Německé říše: Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava*. Praha, Karolinum 2014; BALCAROVÁ, Jitka: *„Jeden za všechny, všichni za jednoho!" Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity"*. Praha, Karolinum 2013.

[3] Zde se nacházejí klíčové fondy Státní pozemkový úřad 1919–1949, Pozemkový úřad pro Čechy a Moravu, Úřad říšského protektora či Ministerstvo zemědělství 1939–1945.

a jejich transformaci v podmínkách třetí říše. Zvláštní pozornost věnuje dokumentům, které formovaly nacistické představy o budoucí etnické mapě Evropy, zejména takzvanému Generálnímu plánu Východ (*Generalplan Ost*)[4] a plánům souvisejícím s „českou otázkou", kterou tento obecný strategický projekt výslovně neřešil. Autor ukazuje, že Protektorát Čechy a Morava měl v nacistických záměrech zvláštní postavení, a to nikoli jako okupované území v klasickém smyslu, ale jako rasově blízký prostor určený k postupné asimilaci, částečnému vysídlení a znovuosídlení. Spolu s nástinem ideologických východisek pozdější praxe zde autor představuje hlavní aktéry, kteří se na formulování a realizaci nacistických koncepcí podíleli, jmenovitě například Alfreda Rosenberga, Richarda Walthera Darré, Reinharda Heydricha, Konstantina von Neuratha či Karla Hermanna Franka. Dva posledně jmenovaní přitom zastávali v otázce nacistické kolonizační politiky velmi rozdílné postoje. Zatímco říšský protektor von Neurath se zprvu snažil postupovat opatrně a vyhýbal se otevřeným konfliktům s protektorátním obyvatelstvem, státní ministr pro protektorát Frank prosazoval výrazně radikálnější linii, spočívající v rychlé germanizaci, důsledné kontrole české společnosti a rozsáhlých majetkových zásazích.

V poměrně krátké druhé kapitole Miloš Hořejš přechází od ideových východisek k empirické analýze. Rozebírá proces zabírání majetku v Sudetech po přijetí podmínek Mnichovské dohody a následnou organizaci nacistické kolonizace v okresech připojených k říši. Ukazuje přitom, že tento prostor sloužil jako laboratoř pro praktické ověření osídlovacích norem, které byly po zřízení protektorátu částečně přenášeny na ostatní české území. Sleduje také proměny institucionální struktury, od civilních správních úřadů k vojenským a rasovým orgánům SS, a vazby mezi pozemkovou politikou a ekonomickými projekty.

Třetí kapitola představuje detailní sondu do institucionálního zázemí nacistické osídlovací politiky. Autor zde systematicky rozkrývá strukturu a kompetence klíčových orgánů, mezi něž patřil především Hlavní rasový a osídlovací úřad SS (*Rasse- und Siedlungshauptamt* – RuSHA), úřad Říšského komisaře pro upevnění němectví (*Reichskomissar für die Festigung deutschen Volkstums* – RKFDV), Úřad říšského protektora v Čechách a na Moravě (*Behörde des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren*) či pozemkové odbory protektorátního ministerstva zemědělství. Text plasticky vykresluje nepřehlednou síť vzájemných vazeb, kompetenčních sporů a rivalit mezi jednotlivými složkami okupační správy, zejména mezi civilními úřady a strukturami SS. Autor zde prokazuje hlubokou znalost

[4] *Generalplan Ost* byl tajný nacistický plán vypracovaný v roce 1941 agrárním analytikem Konradem Meyerem z podnětu říšského vedoucího SS Heinricha Himmlera. Obsahoval válečné a poválečné cíle nacistického Německa, které počítaly s nuceným vysídlením, germanizací a rasovou selekcí ve střední a východní Evropě.

německé úřední terminologie, kterou zpřístupňuje ve fundovaných komentářích a vlastních překladech.

Závěrečná a nejobsáhlejší kapitola představuje těžiště celé monografie. Na více než dvou stech stranách Hořejš detailně rozebírá právní a organizační rámec převodů pozemků, mechanismy konfiskace a přidělování majetku, včetně praktické činnosti okresních a obvodních pozemkových úřadů. Pozornost věnuje také institutu nucené správy, která byla uvalována na statky nedostatečně výnosné nebo v držení majitelů považovaných za neloajální, často na základě udání místních aktérů či zásahů gestapa. Autor se zde zevrubně zabývá i specifickými formami záboru půdy, jako byly konfiskace velkostatků české šlechty a katolické církve či zřizování vojenských výcvikových prostorů (například na Neveklovsku nebo Sedlčansku), které zároveň sloužily k plošnému vysídlení českého obyvatelstva. Poukazuje rovněž na to, jak byla pozemková politika propojena s bezpečnostními iniciativami Reinharda Heydricha, což po roce 1941 způsobilo výrazné zostření postupu vůči českému zemědělskému obyvatelstvu a narůstající tlaky na uvolnění půdy pro německé osídlence. Zároveň analyzuje rozdílné typy těchto osídlenců – jak přesídlence z jihovýchodní Evropy (Besarábie, Dobrudži, Bukoviny), tak takzvané tridentské Němce – a podrobně popisuje jejich výběr, rasovou kategorizaci, proces umísťování i problémy s adaptací v novém prostředí. Dovozuje také, že kulturní, ekonomické i zemědělské návyky těchto skupin často nekorespondovaly s realitou českého venkova, což vedlo k výrazným potížím v hospodaření, konfliktním situacím ve vztahu s místními obyvateli i k opakovaným zásahům úřadů. Tím autor ilustruje limity nacistické osídlovací politiky, která předpokládala rychlou integraci kolonistů, avšak nebyla schopna ji efektivně realizovat.

Zvláště přínosné jsou podkapitoly věnované projektu v Košátkách[5] nebo zaměřené na obvody Českých Budějovic, Olomouce a Brna. Tyto regionální sondy demonstrují, že proces německého osídlování měl v různých částech protektorátu odlišnou dynamiku, podmíněnou nejen strukturou půdy a majetkovými poměry, ale i mírou aktivity místních nacistických struktur či ochotou protektorátních institucí spolupracovat. Na Moravě například narážely snahy o budování německých národnostních mostů na složitější vlastnické vztahy a relativně silné pozice českého zemědělství, zatímco v jižních Čechách probíhaly některé zásahy rychleji díky předchozím zkušenostem se záborovou politikou.

Z Hořejšova výzkumu vyplývá, že nacistická osídlovací politika v protektorátu zůstala ve velké míře nerealizovaným projektem, ať už kvůli nedostatku

[5] Projekt v Košátkách nedaleko Mělníka byl prvním pokusem německé okupační správy o rolnickou kolonizaci v českém vnitrozemí. Prosadil jej K. H. Frank navzdory výhradám protektora von Neuratha s cílem vytvořit zkušební model pro postupné vysidlování českých obcí a jejich nahrazování německými přesídlenci, většinou z jihovýchodní Evropy a Besarábie.

kvalitní půdy, odporu místního obyvatelstva, špatné adaptaci kolonistů, a především kvůli válečné situaci, která znemožňovala naplnit i dílčí cíle plánované rolnické kolonizace. Přesto však měla tato politika zásadní ideologický a správní význam. Formovala vztah mezi německými a českými úřady, zakládala precedent pro budoucí úplné začlenění českých zemí do říšské státní struktury a zasáhla do každodenního života tisíců lidí, ať již šlo o přesídlence, české vlastníky postižené konfiskacemi, či zaměstnance nuceně spravovaných statků.

Celkově je kniha Miloše Hořejše napsána věcně a přehledně. Ve srovnání s původní disertací je knižní verze propracovanější v analýze institucionálních vazeb a rozšířená o několik nových případových kapitol, které doplňují celkový obraz o regionální aspekty osídlovací politiky. Napříč celou publikací je třeba ocenit vhodně zvolené obrazové přílohy. Najdeme zde dobové mapy osídlovacích oblastí, přehledové statistické tabulky evidující rozsah zabíraného majetku, strukturu osídlenců či rozlohu vojenských prostorů, stejně jako dobové fotografie zachycující přesuny kolonistů nebo činnost správních orgánů. Autor shrnul dosud rozptýlené poznatky a vytvořil syntézu, která umožňuje lépe pochopit fungování nacistického aparátu v oblasti, jež dosud stála poněkud mimo hlavní zájem zdejší historiografie. Jeho schopnost kombinovat různé metodologické přístupy, od detailní empirické analýzy přes biografický či komparativní akcent a regionální sondy až po práci se statistickými daty, činí z publikace také metodologicky inspirativní dílo.

Přestože nacistická osídlovací politika v Protektorátu Čechy a Morava z velké části zůstala nedokončeným projektem, kniha Miloše Hořejše přesvědčivě ukazuje její význam pro utváření okupační správy i pro každodenní život obyvatelstva. Představuje odrazový můstek pro řadu dalších výzkumů, které by se mohly věnovat detailněji jednotlivým regionům, sociálním dějinám osídlenců, jejich vztahům s českým obyvatelstvem, hlubší prosopografické analýze úředníků zapojených do pozemkové a osídlovací politiky a v neposlední řadě také otázce, jak se s pozůstatky těchto nacistických zásahů vyrovnávala poválečná třetí republika.

Abstract

Miloš Hořejš's monograph Nacistická germanizační a osídlovací politika v Protektorátu Čechy a Morava *[Nazi Germanization and Settlement Policy in the Protectorate of Bohemia and Moravia] examines a hitherto under-researched aspect of the German occupation administration's activities in the Protectorate. Drawing on extensive archival research, the author analyses how Nazi ideological concepts for the Germanization of occupied territories were translated into everyday administrative practice. The reviewer highlights the author's detailed examination of the institutional framework, particularly the relationships, jurisdictional disputes, and rivalries between the civilian authorities and the SS agencies that gradually*

assumed control over land policy. This broader picture is usefully complemented by regional case studies, which vividly illustrate not only the mechanisms of confiscation and state-imposed administration but also the practical limitations of settlement policy, which came up against both the realities of wartime and the unsuitability of the selected settlers. By combining a range of approaches, the book also offers valuable methodological inspiration. The reviewer regards the publication as an important synthesis that convincingly charts the profound impact of Nazi settlement policies on the property relations and the ethnic composition of the Czech lands, despite their limited implementation in the Protectorate, thereby filling a gap in existing scholarship.

Keywords / Klíčová slova:

Protectorate of Bohemia and Moravia; Germanization; settlement policy; land policy; Nazi occupation; Nazi administration
Protektorát Čechy a Morava; germanizace; osídlování; pozemková politika; nacistická okupace; nacistická správa

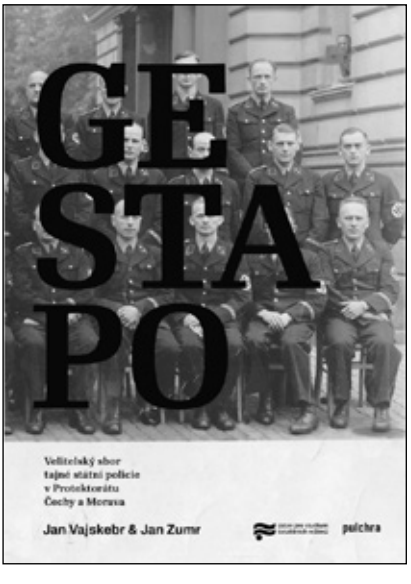
DOI 10.51134/sod.2026.029

Gestapo v protektorátu jako objekt *Neuere Täterforschung*

Významný český příspěvek k výzkumu nacistických pachatelů

Monika Václavíková

Národní archiv, Praha

VAJSKEBR, Jan – ZUMR, Jan:

Gestapo: Velitelský sbor tajné státní policie v Protektorátu Čechy a Morava.

Praha, Pulchra – Ústav pro studium totalitních režimů 2024, 1008 stran,
ISBN 978-80-7564-115-1 a 978-80-7516-053-9.

Rozsáhlá monografie *Gestapo* s podtitulem *Velitelský sbor tajné státní policie v Protektorátu Čechy a Morava* z pera historiků z Ústavu pro studium totalitních režimů Jana Vajskebra a Jana Zumra letos vešla do druhého roku své existence a má za sebou, respektive její autoři, celou řadu mediálních výstupů a veřejných přednášek v Praze a dalších městech.[1] Je zřejmé, že pokles zájmu odborné i laické veřejnosti

[1] Recenzentka v souladu s autory monografie používá v českých názvech složek německého bezpečnostního aparátu malé počáteční písmeno (pozn. redakce).

o období německé okupace českých zemí v letech 1938 až 1945 neplatí pro téma tajné státní policie, která se stala symbolem nacistického teroru na našem území.

Kniha vychází z poctivého sedmiletého badatelského výzkumu postaveného na identifikaci více než dvou set osob, které zastávaly v Protektorátu Čechy a Morava vedoucí funkce ve velitelském sboru Gestapa (*Geheime Staatspolizei* – tajná státní policie), a to v obou jeho řídících úřadovnách (v Praze a Brně), ve venkovních služebnách a komisariátech pohraniční policie. Autoři záměrně nevěnovali pozornost personálnímu složení služeben Gestapa na území Říšské župy Sudety (*Reichsgau Sudetenland*) a v odtrženém pohraničí připojeném přímo k existujícím říšským župám.

Svou analýzou navazují Vajskebr se Zumrem na takzvané novější bádání o pachatelích (*Neuere Täterforschung*), které se v Německu a anglosaských zemích rozvíjí od konce devadesátých let. Záměr, který sledovali, byl dvojí: představit jednotlivé osobnostní profily vedoucích pracovníků Gestapa v protektorátu a na jejich základě formulovat obecnější závěry o velitelském sboru jako celku. Výzkum se soustředil na rekonstrukci rodinného zázemí, vzdělání, vojenské a policejní kariéry do roku 1933, členství v nacionálněsocialistické straně (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – NSDAP) a ostatních nacistických organizacích, kariérního postupu v řadách organizace SS (*Schutzstaffel*) a Gestapa, vyznamenání i dalších aspektů.

Z výše uvedeného je patrné, že pramenná základna takového výzkumu musí být neobyčejně široká. Autoři studovali fondy uložené zejména v českých a německých, ale také rakouských archivech. Jmenovitě šlo o Národní archiv, Moravský zemský archiv v Brně, Zemský archiv v Opavě a státní oblastní archivy, Archiv bezpečnostních složek, Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, ze zahraničních pak zejména o tři pobočky Spolkového archivu (*Bundesarchiv*) – v Berlíně-Lichterfelde, Freiburgu im Breisgau (*Militärarchiv)* a Ludwigsburgu (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen* – Ústředna zemských justičních správ pro objasňování nacistických zločinů).

Úvodní kapitoly se vedle rozboru pramenů věnují také současnému stavu výzkumu dané problematiky a podrobně rozebírají dosavadní historiografii nejen domácí, ale především zahraniční. Poněkud překvapivé je zjištění, že biografické zpracování jednotlivých pachatelů z řad tajné státní policie pokročilo jen částečně a pozornost se soustředila spíše na špičky nacistického bezpečnostního aparátu; opakovaně byly zpracovány například kariéry obou vedoucích Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA),[2] Reinharda Heydricha (1904–1942) a Ernsta Kaltenbrunnera (1903–1946). Za důležité

[2] V českých překladech se používá také označení Hlavní říšský bezpečnostní úřad.

metodologické vzory, umožňující srovnání celoříšských a protektorátních údajů, autoři považují monografie německých historiků Jense Banacha o důstojnickém sboru bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei* – Sipo) a bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst* – SD)[3] a Michaela Wildta o vedoucích pracovnících RSHA.[4]

Monografie se skládá ze dvou základních částí. Rozsáhlejší první část obsahuje komplexní analýzu velitelského sboru Gestapa v Protektorátu Čechy a Morava, sestavenou na základě získaných dat a učleněnou do tematických kapitol. Druhou, přílohovou část tvoří 207 biogramů vedoucích představitelů protektorátního Gestapa, které heslovitě shrnují jejich životy od narození po úmrtí. Součástí příloh je rovněž přehled personálního obsazení služeben tajné státní policie v protektorátu a jejich teritoriální působnosti k srpnu 1939.

Tematickým kapitolám analytické části předchází kapitola zaměřená na organizační členění a personální politiku Gestapa na celoříšské i protektorátní úrovni. Shromáždit pramennou základnu pro tento rozbor, zejména pro část věnovanou protektorátu, kde se autoři nemohli opřít o kvalitní odbornou literaturu, nebylo jednoduché. K dispozici měli totiž jen torza dobových dokumentů, roztroušená v různých archivních fondech i archivech. Protektorátní Gestapo navíc během své existence prošlo řadou reorganizací, což platí zejména pro obě řídící úřadovny v Praze a v Brně. Obdobně obtížná musela být rekonstrukce vývoje personálního obsazení. Janu Vajskebrovi a Janu Zumrovi se podařilo dohledat souhrnné údaje pouze z roku 1941; na jejich základě ale docházejí k závěru, že řídící úřadovna Gestapa v Praze se svými více než osmi sty úředníky a dalšími zaměstnanci byla v té době vůbec největší služebnou tajné státní policie (následovaly služebny ve Vídni, Berlíně a Brně).

Kapitoly věnované analýze vedoucích úředníků protektorátního Gestapa postupně sledují jejich věkovou strukturu, regionální a sociální původ, vzdělání, vztah k náboženství, rodinné poměry, vojenskou a policejní kariéru, členství v NSDAP a dalších stranických organizacích, jejich působení v rámci Gestapa včetně popisu represivních metod a také zahraniční nasazení a poválečné osudy.

Autoři rozdělili vedoucí kádry Gestapa v protektorátu do čtyř věkových skupin, přičemž nejstarší z nich se narodil v roce 1884 a nejmladší v roce 1916. Zároveň je řadí do dvou generací, z nichž starší se účastnila aktivně první světové války, zatímco mladší nikoli. Více než polovinu pak tvoří osoby narozené

---

[3] BANACH, Jens: *Heydrichs Elite: Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936–1945.* Paderborn, Schöningh 2002.

[4] WILDT, Michael: *Generation des Unbedingten*: *Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes.* Hamburg, Hamburger Edition 2002. Česky vyšlo v překladu Vlastimila Drbala jako *Generace nekompromisních: Vedoucí pracovníci Hlavního říšského bezpečnostního úřadu* (Praha, Academia 2019).

v letech 1900 až 1909, které už sice nepatřily k přímým frontovým bojovníkům, světová válka je však výrazně formovala a citelně je v mladém věku zasáhla také velká hospodářská krize. Nejvyšší pozice, zejména v pražské a brněnské řídící úřadovně, byly obsazeny říšskými Němci, kteří tvoří až tři čtvrtiny zkoumaných osob. Zbylou čtvrtinu představují osoby pocházející z Rakouska. Na sudetské Němce, respektive Němce s původem v předválečném Československu, tak logicky zůstaly spíše nižší pozice. U některých Rakušanů lze však vysledovat český původ a k umístění do protektorátu jim často pomohla znalost češtiny.

Klíčem k obsazování pozic u protektorátního Gestapa však nebyl podle autorů knihy regionální původ, ale spíše předchozí kariéra. Rekonstrukce sociálního zázemí vedoucích úředníků naráží bohužel na limity pramenné základny, a lze je proto pouze odhadovat na základě povolání otce, jejichž spektrum bylo však velmi široké. S jistotou mohou autoři tvrdit, že mezi vedoucími úředníky Gestapa v protektorátu zcela chyběli potomci příslušníků nejvyšších společenských vrstev – vysokých státních úředníků, generality, velkoprůmyslníků či aristokracie. Významné kritérium analýzy představuje dosažené vzdělání: obecně platilo, že čím vyššího vzdělání dotyčný v rámci bezpečnostní policie dosáhl, tím lepší byly jeho vyhlídky na povýšení a jmenování do vyšších funkcí. Klíčovou skupinu velících kádrů protektorátního Gestapa představovali vysokoškolsky vzdělaní muži; vedoucí obou řídících úřadoven a jejich zástupci byli vesměs absolventi právnických fakult, někdy i s doktorským titulem. Venkovní služebny vedli naopak převážně středoškoláci.

Autoři knihy věnují značnou pozornost také vztahu sledovaných osob k náboženství (s. 153–168), snaží se odpovědět na otázku, zda se konkrétní konfese odrážela v míře jejich ztotožnění s nacistickou ideologií. Většina vedoucích příslušníků Gestapa v protektorátu – původně evangelíků, v menší míře katolíků – pod tlakem režimu z církve vystoupila a přihlásila se do kategorie takzvaných věřících v Boha (*gottgläubig*), zavedené v roce 1936. Po válce se mnozí z nich vraceli k původním křesťanským církvím, aby se zapojili do majoritní německé nebo rakouské společnosti. Zajímavá je rovněž podkapitola přibližující rodinné zázemí a populační politiku v rámci organizace SS (s. 168–191). Podle neúplných dat se sledovaní vedoucí úředníci Gestapa zdaleka neblížili k požadovanému ideálu, aby zplodili čtyři a více potomků; většina z nich měla jedno nebo dvě děti, což jim skutečně kazilo kádrový profil.

Vajskebr se Zumrem se zabývají rovněž vojenskou a policejní kariérou sledovaných osob (s. 191–215), včetně jejich působení v dobrovolnických paramilitárních organizacích (freikorpsech). Rozebírají také získaná vyznamenání dotyčných – často mezi ně patřil Železný kříž či Válečný záslužný kříž v několika stupních, ale také Pamětní medaile na 13. březen 1938 za anšlus Rakouska a Pamětní medaile na 1. říjen 1938 (takzvaná sudetská medaile) za připojení československého pohraničí, k níž mohla být po vzniku protektorátu připojena také spona Pražský

hrad. Ve velitelském sboru tajné státní policie v protektorátu sloužilo poměrně velké množství profesionálních policistů; mezi říšskými Němci jich byla více než polovina a Rakušané měli za sebou policejní dráhu téměř všichni (před anšlusem sloužili převážně ve Vídni). Autoři tak konstatují, že proti českému odboji stál vysoce zkušený protivník.

Členství v nacistické straně se autorům podařilo prokázat téměř u všech 207 osob (s. 215–224). Klíčovým parametrem pro ně bylo datum vstupu do strany, které lze poměrně spolehlivě odhadnout podle čísla stranické legitimace. Elitu představovali „staří bojovníci", kteří vstoupili do NSDAP před nástupem Adolfa Hitlera k moci. Specifickou skupinu tvořili Rakušané. Vedoucí funkci u protektorátního Gestapa však bylo možné zastávat i bez stranické legitimace. Komplikovanější byla situace v případě členství v elitních jednotkách SS: žádný úředník či zaměstnanec tajné státní policie do nich nevstoupil, pokud předtím neprokázal politickou spolehlivost a loajalitu novému režimu. Rychlého povýšení se pak dočkal ten, kdo se osvědčil při ostrém nasazení, zejména na východní frontě. Mnozí ze zkoumaných vedoucích úředníků prošli v souladu s Heydrichovou koncepcí „bojující správy" zahraničním nasazením v řadách operačních oddílů. Kniha obsahuje také kapitolu o represivních opatřeních Gestapa (s. 321–353), jako byl zostřený výslech, ochranná vazba či takzvané zvláštní zacházení (*Sonderbehandlung*), stejně jako o preventivních zatýkacích akcích a aktivitách v období obou výjimečných stavů v protektorátu (s. 353–388).

Poslední kapitola analytické části (s. 413–475) pojednává o dalších osudech velících kádrů protektorátního Gestapa, respektive o poválečném trestání nacistických válečných zločinců. V rámci retribučního soudnictví byly vyneseny rozsudky nad osmdesáti osobami, přičemž ve dvaatřiceti případech byl uložen trest smrti, který byl až na výjimky bezprostředně vykonán. Mnozí odsouzení se na svobodu dostali již v padesátých letech v rámci amnestií. Kroky těch, kteří trestu unikli, směřovaly z internačních táborů do západních okupačních pásem Německa, kde žili pod svými skutečnými jmény za značné shovívavosti justičních a policejních orgánů pozdější Spolkové republiky Německo. Někteří z nich pokračovali v policejní kariéře; takovým příkladem je vedoucí úředník několika protektorátních služeben Gestapa a přímý účastník vypálení Ležáků Walter Kröger, který dokonce působil jako vedoucí úřadovny kriminální policie v Elmshornu (Šlesvicko-Holštýnsko).

Monografie Jana Vajskebra a Jana Zumra o tajné státní policii v Protektorátu Čechy a Morava a jejích vedoucích představitelích je podle mého názoru průlomovou prací české historiografie k nacistickému bezpečnostnímu aparátu, která může směle konkurovat i zahraniční produkci. Bylo by proto žádoucí, aby vyšla také v německé, případně anglické verzi, přestože překlad bude mimořádně náročný. Hlavní obtíž spočívá v převodu dobové německé terminologie, kterou autoři překládali do češtiny a již by nyní bylo potřeba znovu převést do původních německých ekvivalentů, případně nalézt odpovídající anglické výrazy.

Ze své zkušenosti si umím velmi dobře představit, jak náročná musela být jen samotná heuristika k publikovaným biogramům. Sestavit na jejich základě tak rozsáhlou a obsahově bohatou analýzu však vyžaduje schopnosti skutečně erudovaných historiků, kteří umí získané prameny podrobit hluboké kritice. To se Janu Vajskebrovi a Janu Zumrovi podle mého názoru bezezbytku podařilo a ráda bych na tomto místě vyjádřila svůj upřímný obdiv nad jejich monografií. Zájemcům o knihu, které by snad odradil její rozsah a spokojili by se s prolistováním biogramů vedoucích představitelů Gestapa v protektorátu, doporučuji přečíst alespoň závěr analytické části publikace (s. 479–509). Na pouhých třiceti stranách autoři výstižně a zároveň čtivě shrnují výsledky celého výzkumu.

Drobnou výhradu lze mít k některým již neaktuálním citacím archivních dokumentů uložených ve Spolkovém archivu v Berlíně-Lichterfelde. Věřím však, že případný badatel je dokáže i v uvedené podobě ztotožnit. Zároveň bych autorům doporučila návštěvu pobočky Spolkového archivu v Berlíně-Tegelu, kde jsou od ledna 2019 uloženy rozsáhlé kartotéky a další záznamy bývalého Německého úřadu pro informování nejbližších příbuzných padlých vojáků Wehrmachtu (*Deutschen Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht*). Na závěr jedna skvělá zpráva nejen pro autory: v březnu 2026 byly do Berlína-Tegelu přestěhovány z Freiburgu také všechny vojenské fondy z doby před rokem 1945 obsahující personální dokumenty.

Abstract

The review examines the extensive monograph by Czech historians Jan Vajskebr and Jan Zumr, Gestapo: Velitelský sbor tajné státní policie v Protektorátu Čechy a Morava *[The Gestapo: The Command Staff of the Secret State Police in the Protectorate of Bohemia and Moravia]. The publication is the result of seven years of archival research and offers a collective biography of more than two hundred senior Gestapo (*Geheime Staatspolizei*) officers who served in the Protectorate of Bohemia and Moravia. Methodologically, the authors align themselves with the so-called new perpetrator research (*Neuere Täterforschung*), combining a detailed reconstruction of individual life trajectories with an analysis of the command staff as a distinct professional and ideological group. They examine its members' social and regional origins, education, family backgrounds, relationship to religion, police and military careers, membership in the Nazi Party (NSDAP) and SS, service within the Nazi apparatus of repression, and postwar trajectories. The reviewer highlights the book's exceptionally extensive source base, its prosopographical approach, and its success in situating the Gestapo in the Protectorate within the broader context of the Nazi security apparatus. She regards the monograph as a groundbreaking contribution by Czech historiography to international research on Nazi perpetrators and institutions of repression.*

Keywords / Klíčová slova:

Gestapo; Protectorate of Bohemia and Moravia; Nazism; Second World War; Nazi occupation; Nazi security apparatus; "new perpetrator research" (*Neuere Täterforschung*)
Gestapo; Protektorát Čechy a Morava; nacismus; druhá světová válka; nacistická okupace; nacistický bezpečnostní aparát; novější výzkum pachatelů (*Neuere Täterforschung*)

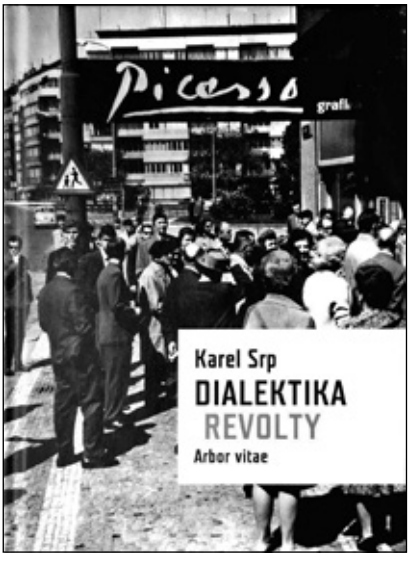
DOI 10.51134/sod.2026.022

Holubice míru, kubismus a meze socialistického realismu

Picasso v Československu mezi uměním a politikou

Hana Bortlová-Vondráková

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

SRP, Karel:

Dialektika revolty.

Řevnice, Arbor vitae 2024, 165 stran,
ISBN 978-80-7467-170-8.

Útlá knížečka z dílny uměleckého nakladatelství Arbor vitae od historika umění Karla Srpa, v krásném grafickém provedení a s bohatým obrazovým materiálem, se věnuje vlivu Pabla Picassa (1881–1973) na české moderní umění dvacátého století – především přijetí jeho pozdní práce, které se odehrávalo na pozadí diskusí o povaze realismu a úloze umělecké tvorby v socialistickém Československu. Publikace je z těch, které potěší a poučí.

Knihu otevírá zajímavá (a mně osobně neznámá) epizoda zrodu Picassovy holubice jako symbolu světového míru. Když Picasso, od roku 1944 člen Francouzské komunistické strany, neměl v únoru 1949 připravenou žádnou kresbu, kterou slíbil udělat pro plakát pařížského mírového kongresu, spisovatel Louis

Aragon (1897–1982) na poslední chvíli vybral z jeho hotových litografií zobrazujících ropuchu, humra a holubici tu poslední (s. 12–13). Poté co se na jaře holubice objevila na kongresovém plakátu, prosadila se jako obecný symbol míru s jednoznačně levicovým nábojem a „značkou" politické strany, která se o jeho rozšíření podstatně zasadila. Symbol holubice se pak rychle stal běžnou součástí světových mírových kongresů i československých sjezdů obránců míru. A právě kolem toho, jak si holubici (původně stojící a až později letící) „ochočoval" či osvojoval i socialistický realismus v Československu, se dílem točí i Srpova publikace.

Z větší části je však *Dialektika revolty* hutným a sofistikovaně podaným přehledem českého picassovského bádání a recepce jeho díla mezi zdejšími odborníky. V patnácti kapitolách se Srp „prochází" mezi předními teoretiky umění doby Picassovy i pozdější a sleduje jejich výkladové klíče k dílu jednoho ze zakladatelů moderního malířství – od Karla Teigeho přes Vincence Kramáře po Romana Jakobsona a Jana Mukařovského. Výčet monografií, sborníkových příspěvků i odborných statí je úctyhodný: Srp dokumentuje literární a kunsthistorickou picassovskou „produkci" od konce čtyřicátých let až do umělcových nedožitých stých narozenin v roce 1981. Kniha tak poslouží jako užitečný kus do příruční knihovny českých kunsthistoriků a kunsthistoriček dvacátého století. (Zarazí, i když nepřekvapí, množství „velkých" teoretiků-mužů. Anna Fárová, jejímž úvahám a úvodnímu textu z katalogu k Picassově výstavě z roku 1969 se Srp věnuje na straně 100, je zde *de facto* jedinou zastoupenou ženou. Výběr ovšem patrně jen odráží dobový stav oboru, v němž byly dějiny umění historicky silně maskulinizované.)[1]

Zvlášť zajímavé jsou politicko-kulturní souvislosti toho, jak byla Picassova tvorba u nás po válce přijímaná. Srp je zasazuje do velkých dobových debat, především sporu mezi realismem a formalismem, přičemž protiklad obou pojmů, zanesený do české teorie a historie umění sovětskou marxistickou estetikou, sloužil ke kritice moderního, „scestného" a „buržoazního" umění. V padesátých letech stalinisté Picassa (který mimochodem Československo nikdy osobně nenavštívil) na jedné straně oslavovali jako autora holubice míru, a nanejvýš ještě *Guerniky*, proslavené jako memento španělské občanské války, na druhé ho pak zatracovali jako představitele dekadentního umění končící měšťácké epochy a jeho ostatní tvorbu ostře kritizovali. Srp tuto ambivalenci dává také do souvislosti se „soudem

[1] Podle historičky umění Mileny Bartlové sice ženy už od 50. let působily na univerzitních katedrách, v ústavech Československé akademie věd i v muzeích, ale v marginálním postavení. O „patriarchálním nastavení" oboru na akademické úrovni mluví Bartlová např. v rozhovoru s Jiřím Koukalem „Zvědavost je moje životní prokletí". In: *Česká televize Art* [online], 16. 12. 2019. [Cit. 2026-15-08.] Dostupné z: https://1url.cz/VegEy. K tématu viz také BARTLOVÁ, Milena – PACHMANOVÁ, Martina (eds.): *Artemis a Dr. Faust: Ženy v českých a slovenských dějinách umění*. Praha, Academia 2008.

nad Fillou“ v roce 1951, tedy útokem proti Emilu Fillovi jako představiteli kubismu a moderního umění (s. 48–49).[2] Na obranu Picassa a kubismu tehdy z oficiálních československých umělců vystupoval hlavně Vítězslav Nezval.

Zásadní roli v opětovném uznání tvorby španělského malíře v poststalinském Československu sehrál podle Srpa zejména výtvarník Adolf Hoffmeister (1902–1973), jenž představoval důležitou spojnici mezi předválečným a poválečným Picassem. Celoživotně jej prosazoval a „strážil“ jeho jméno, desítky let Picassa rovněž sám kreslil. Významnou postavou v tomto směru byl také francouzský marxistický filozof Roger Garaudy (1913–2012), člen vedení Francouzské komunistické strany, který usměrňoval její vztah k umění a roku 1963 strávil několik měsíců v Československu. Právě od něj si Srp ostatně vypůjčil titul knihy. Podle Garaudyho totiž nelze u Picassa hovořit o lineárním vývoji tvorby, nýbrž o „dialektice revolty“: je třeba se pokaždé ptát, proti čemu právě maluje (s. 144–145). Dialektika tak u Picassa znamenala sloučení života a umění. Jeho tvorba byla podle Garaudyho srovnatelná se soudobými fyzikálními objevy a Picasso svými „rozbitými“ obrazy nabízel výtvarně nejúplnější možné uchopení reality, čímž přispíval k rozšíření samotného pojmu realismu. Na československé soudruhy z oblasti kultury tato argumentace zřejmě zapůsobila a pomohla Picassa prosadit: na začátku šedesátých let se Picasso podle Srpa stal nejzmiňovanějším zahraničním umělcem v Československu (s. 64). Jeho tvorba zde byla samostatně představena nicméně až v roce 1965 v Galerii Vincence Kramáře a významněji v Mánesu na přelomu let 1967 a 1968 (nepočítáme-li jeho výrazné zastoupení na výstavě „Umění republikánského Španělska“ v roce 1946).

Teoretické pasáže na čtenáře kladou značné nároky. Srpův styl je zejména ve druhé polovině publikace velmi hutný, větné konstrukce těžkopádné a některá místa obtížně srozumitelná. Jeho přístup a podrobnost, s níž jednotlivé debaty rekonstruuje, ocení především odborníci z řad teoretiků a historiků umění; běžný čtenář si podle mě více než výtvarně teoretické aspekty Picassovy tvorby vychutná výklad politicko-kulturních souvislostí „případu Picasso“ a proměn občanských a politických postojů španělského umělce. Zvlášť přesvědčivě Srp dokládá, nakolik spor o Picassa v československém prostředí přesahoval hodnocení jednoho umělce a stal se významnou součástí zápasu o legitimitu kubismu a moderního umění vůbec. Připomíná ale například i Picassův antiamerikanismus, který sdílel s velkou částí hispánského světa: známý obraz *Únos Sabinek* z roku 1962, který je součástí stálé expozice pražské Národní galerie, zřejmě odkazuje ke karibské krizi

[2] K této ideologické kritice a osudům Emila Filly v období československého stalinismu viz např. LAHODA, Vojtěch: *Emil Filla*. Praha, Academia 2007, s. 591–656; PEJČOCHOVÁ, Michaela – WINTER, Tomáš: *Orel rozsápe orla: Emil Filla, čínské umění a totalitní přízraky / Eagle Rips Eagle: Emil Filla, Chinese Art and Totalitarian Phantoms.* Praha – Louny, Artefactum – Galerie Benedikta Rejta 2024, s. 117–118 a 121–129.

a vznikl pouhých deset dní poté, co americká průzkumná letadla zaznamenala sovětské raketové základny na Kubě (s. 150–151).

Picassův příběh je mimochodem možné zábavněji – a nikoli méně poučně – sledovat na stránkách jiné útlé knížky, *Zápisníku Dory Maarové* z pera francouzské novinářky a spisovatelky Brigitte Benkemounové.[3] Na příběhu fotografky a umělkyně francouzsko-chorvatského původu Dory Maarové (1907–1997), jedné z Picassových múz a milenek, se jí podařilo umělce dokonale „rozhýbat" a čtenáři lidsky přiblížit. To ovšem nebyl Srpův záměr a *Zápisník* je koneckonců beletrizovaný životopis. Obě knihy se ale mohou skvěle doplňovat a četbu *Zápisníku* lze českým zájemcům o Picassa vřele doporučit právě třeba v kombinaci se Srpovou *Dialektikou*.

Na závěr malá odbočka k mimoevropskému světu, který Picassa a kubismus tolik inspiroval. Od září 1963 působila v Praze, necelou čtvrthodinku chůze od Mánesa, na nároží ulice Na Perštýně a Národní třídy, dnes pozapomenutá instituce Dům kubánské kultury – mimochodem jediná kubánská kulturní instituce tohoto druhu v socialistické Evropě. Prostřednictvím výstav děl tehdy začínajících, později slavných umělců Tonyho Évory (1937–2017), Umberta Peni (1937–2023) a dalších seznamoval zdejší veřejnost s překvapivě pestrou škálou výtvarných přístupů uplatňovaných na „ostrově svobody" a ukazoval, že tamní umění může zahrnovat abstrakci i expresivní figuraci, aniž by opouštělo socialistická východiska. (Což ovšem přestalo platit nejpozději v polovině šedesátých let, kdy se Kuba poslušně zařadila na oběžnou dráhu Sovětského svazu a radikálně změnila i svou kulturní politiku.) Na pražské, potažmo československé publikum musela taková šíře výrazových prostředků působit přinejmenším odvážně.[4]

Publikace je vybavena jmenným rejstříkem a doprovází ji bohatý obrazový materiál: reprodukce mírových plakátů s Picassovou holubicí i dalších míst, kam postupně „migrovala" – například na československou poštovní známku z roku 1953 či plakát hudebního festivalu Pražské jaro v roce 1954 – dále plakáty Picassových výstav a jejich katalogy, obálky výtvarných sborníků a časopisů *Hollar*, *Svět v obrazech* či *Výtvarná práce* a dobové fotografie z československých

[3] BENKEMOUNOVÁ, Brigitte: *Zápisník Dory Maarové*. Přeložil Tomáš Havel. Praha, Metafora 2020.

[4] Více k existenci Domu kubánské kultury v Praze viz BŘEZINOVÁ, Kateřina – BORTLOVÁ-VONDRÁKOVÁ, Hana: ¿Mi Casa es tu Casa? Casas de la Cultura en La Habana y Praga como actores y locaciones de flujo de ideas y la Guerra Fría cultural en el espacio euroamericano de la década de 1960. In: IBARRA, Antonio – RINKE, Stefan – RIOJAS, Carlos (eds.): *Entre América y el mundo: Actores, ideas y circulaciones, siglos XVI a XX*. Freiburg im Breisgau, Herder Verlag 2025, s. 164–185; více k tvorbě Tonyho Évory v Československu viz ZAVADILOVÁ, Darina: Černá tvář s korunou: Volná tvorba Tonyho Évory v kontextu československo-kubánských vztahů. In: *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny*, č. 38 (2025), s. 17–59.

Picassových výstav. Skutečnou ozdobou knihy je ovšem devatenáct černobílých reportážních fotografií Dagmar Hochové (1926–2012) z Picassovy přehlídky ve Výstavní síni Mánes v roce 1967. Atmosférické momentky už na první pohled skvěle zachycují ducha doby, znuděné kustody či tehdejší módu včetně svrchníků, v nichž návštěvníci výstavou procházeli (neměli si je kam odložit, nebo se v Mánesu netopilo?). A na druhý, hlubší pohled ještě mnohem víc – výrazy zaujetí, zvědavosti, úžasu.

Abstract

The review discusses Karel Srp's Dialektika revolty *[Dialectics of Revolt], a book devoted to the reception of Pablo Picasso (1881–1973) and his work in Czechoslovakia. The art historian Srp traces Czech and Czechoslovak writing and scholarship on Picasso from the postwar period to the early 1980s, focusing on the interpretations of leading art historians and theorists, critics, and artists. Particular attention is paid to Picasso's ambivalent position within the cultural politics of state socialism: while his communist commitments and famous dove made him an internationally recognizable symbol of the peace movement, his cubist and other works conflicted with the aesthetic norms of socialist realism. The reviewer highlights Srp's reconstruction of postwar debates over realism, formalism, and modern art, as well as his discussion of figures who contributed to the gradual acceptance of Picasso's work in post-Stalinist Czechoslovakia, particularly the artist Adolf Hoffmeister (1902–1973) and the French Marxist philosopher and prominent communist official Roger Garaudy (1913–2012). The review also commends the book for situating the reception of Picasso's work within broader political contexts, including the Cold War and the Cuban Missile Crisis. Despite the demanding nature of some of its theoretical passages, the book convincingly demonstrates that debates surrounding Picasso went far beyond the assessment of a single artist and formed part of a broader struggle over the legitimacy of cubism and modern art. It thus makes a valuable contribution to the history of the political and intellectual reception of modern art in Czechoslovakia.*

Keywords / Klíčová slova:

Pablo Picasso; Československo; moderní umění; kubismus; socialistický realismus; kulturní politika; holubice míru; studená válka
Pablo Picasso; Czechoslovakia; modern art; cubism; socialist realism; cultural policy; dove of peace; Cold War

DOI 10.51134/sod.2026.037

Anotace

KREISSLOVÁ, Sandra: *Návraty do ne/známého domova: Heimat-turismus německých vysídlenců do Československa v době studené války*. Šťastné zítřky, sv. 50. Praha, Academia 2025, 403 s., ISBN 978-80-200-3695-7.

O dvacátém století se často mluví jako o století uprchlíků, méně je zdůrazňována role navrátilců a návratů do vlasti nebo do ztraceného domova. Tomuto tématu se na případu vysídlených sudetských Němců věnuje čerstvá monografie Sandry Kreisslové, autorky působící v Etnologickém ústavu AV ČR a Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Její kniha přináší nejen velmi komplexní pohled na fenomén tzv. domovského turismu (*Heimat-turismus*), tedy cest bývalých obyvatel českého pohraničí do míst, která kdysi považovali za svůj domov a s nimiž je dnes spojují především vzpomínky (někdy pouze zprostředkované); monografie zároveň významně obohacuje dosavadní výzkum poválečných česko-německých vztahů, zejména vztahů Československa se Spolkovou republikou Německo.

Sandra Kreisslová pracuje s *Heimat-turismem* jako se specifickou formou cestování, jež se vyznačuje především tím, že nelze jasně odlišit domov a cizinu jako výchozí bod a cíl cesty, protože domov samotný se stává jejím cílem. Čerpá z konceptů vzpomínkového a transformovaného domova amerického historika Andrewa Demshuka a ukazuje, jakým způsobem se vyvíjel vztah německých vysídlenců ke ztracenému domovu a k cestám do Sudet. Naděje na návrat do vlasti byla na začátku 50. let poměrně rozšířená, ačkoliv první cesty „domů" do Československa naplňovaly vysídlence pocity deziluze a nespokojenosti: idealizované představy ztraceného domova narážely na realitu chátrajícího pohraničí (za což bylo jak z české, tak z německé strany často obviňováno romské obyvatelstvo).

Velký zlom přinesl začátek 70. let spojený s *Ostpolitik* západoněmeckého kancléře Willyho Brandta, jejímž cílem bylo zlepšení vztahů se státy východního bloku a zásadním krokem uznání východních hranic Německa na řekách Odře a Nise. Jedním z důsledků *Ostpolitik* byl také postupný ústup od požadavků na navrácení majetku či na jinou formu odškodnění, byť v určité míře až do 80. let zůstávaly součástí diskurzu tzv. domovských novin, tedy periodik vydávaných sudetskými vysídlenci. Tato proměna v česko-německých vztazích vedla i k rozmachu organizovaných zájezdů, který Kreisslová ilustruje na příkladu společnosti Probst Reisen, jež pro vysídlené Němce i jejich děti narozené po válce organizovala vcelku pohodlné autobusové zájezdy do Sudet. V téže době se také v „domovských novinách" čím dál častěji objevovaly praktické návody, jak cestu do domoviny dobře zorganizovat, jak získat potřebná povolení, kde si najít ubytování atd.

Vnímání navrátilců v Československu bylo silně ambivalentní. Na jednu stranu se jim, zejména ve větších městech, dostávalo pozitivního přijetí, jelikož byli považováni za zámožné turisty přinášející do země devizové prostředky. Na druhou stranu noví obyvatelé Sudet často trpěli obavami z možného revanšismu, které oficiální (státní, stranický) narativ silně podporoval. Autorka v této souvislosti analyzuje aktivity Státní bezpečnosti (StB), která až paranoidním způsobem sledovala jak navrátilce a ty, kteří s nimi přicházeli do styku, tak i československé občany německé národnosti, což samozřejmě mezi německými turisty působilo velké rozčarování. Nejednoznačné dojmy z cest do Československa získávali i navrátilci, jak Kreisslová popisuje v závěrečné části monografie. I zde (jako ostatně v celé knize) pracuje s konceptem liminality, specifického stavu přechodu mezi blízkým a vzdáleným, vlastním a cizím. Zároveň ukazuje, že velká

část vysídlených Němců navštívila svou starou vlast pouze jednou: svojí jedinou cestou uzavřeli určitou životní kapitolu a již se k ní nevraceli. To samozřejmě neplatilo o setkávání rozdělených rodin, jejichž členové často žili v Československu, SRN i NDR. V období normalizace se *Heimat-turismus* stal běžnou a akceptovanou formou cestování. Změna vnímání těchto cest se odrazila i ve vysídleneckých časopisech, jejichž diskurz se posunul směrem k zobrazování Čechů jako obětí komunistického režimu, ale i k dalšímu obviňování romského obyvatelstva za úpadek Sudet.

Sandra Kreisslová v nové monografii čerpá z předchozí práce věnované poválečným migracím (německým i českým, a nejen těm nuceným), analýze jejich obrazu v médiích, zejména „domovských časopisech", a „migrační" paměti německých a českých rodin po druhé světové válce, kterou vydala spolu s Janou Noskovou a Michalem Pavláskem pod názvem *„Takové normální rodinné historky": Obrazy migrace a migrující obrazy v rodinné paměti* (Praha, Argo 2019). Výzkum Sandry Kreisslové obohacuje i její částečné insiderství: v dětství běžně zažívala návštěvy příbuzných z obou částí Německa, což jí v roli badatelky usnadňuje orientovat se v terénu a navazovat kontakty s narátory. Svou subjektivitu si uvědomuje, vnímá ji však jako výhodu, a to v souladu s uvažováním postmoderní antropologie, podle níž badatel může reflexí své subjektivity naopak výzkum pozvednout na vyšší úroveň. Pramenná základna *Návratů do ne/známého domova* je velmi bohatá: autorka pracovala především s periodiky *Sudetendeutsche Zeitung*, *Aussiger Bote*, *Karlsbader Zeitung*, *Riesengebirgsheimat* nebo *Der Südmährer*, okrajově i s československým tiskem, především s *Rudým právem*. Důležitým pramenem pro ni byly spisy StB, zejména fondy Objektové svazky, Sekretariát ministerstva vnitra (ten nejvíce uplatnila v části práce věnované období do poloviny 60. let) a svazky uložené pod označením „Vízoví cizinci". Autorka využila také možností orální historie. Rozhovorům, které vedla s pamětníky a jejich potomky, přikládá v kontextu svého výzkumu velký význam zejména proto, že jedinečným způsobem zrcadlí vzájemné prostupování minulosti a současnosti.

Po formální stránce by se dala monografii vytknout absence příloh (zajímavé by byly například redigované přepisy rozhovorů) a chudší vizuální materiál (historické i aktuální fotografie se vyskytují jen v samotném textu). Zároveň je škoda, že autorka téměř zcela opomíjí osudy a reflexi vyhnanců v Německé demokratické republice. Tento nedostatek si však uvědomuje a sama jej označuje za možné pole pro další bádání.

Návraty do ne/známého domova ocení nejen historici a historičky, ale i etnologická obec a díky čtivému stylu doufejme také široká veřejnost – v čemž dle mého názoru spočívá jeden z hlavních přínosů monografie. Sandra Kreisslová znamenitě ukazuje mnohovrstevnatý vztah sudetských Němců k jejich vlasti, a kniha je tak skvělým příspěvkem nejen ke studiu poválečných česko-německých vztahů, ale i k debatám o paměti a jejích proměnách ve dvacátém století.

Filip Vlček

KUNŠTÁT, Daniel: *Česká zkušenost s komunismem: Paměť, reflexe, identita*. Praha, Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum 2024, 362 s., ISBN 978-80-246-5580-2.

Sociolog a politolog Daniel Kunštát (někdejší pracovník Sociologického ústavu AV ČR, dnes vedoucí Katedry politologie a mezinárodních vztahů CEVRO Univerzity v Praze) se ve své nové knize *Česká zkušenost s komunismem: Paměť, reflexe, identita* zabývá otázkou, jak komunistická minulost

ovlivňuje hodnotovou orientaci a politickou identitu generace, která osobně zažila komunistický režim. Autorovým záměrem přitom není nabídnout novou syntézu komunistické epochy, ale spíš ukázat, jak „je minulost spolutvůrcem přítomnosti" (s. 13), tedy jak specifický typ paměti vztahující se k období před rokem 1989 utváří postoje lidí v současnosti. Kunštátova práce tak vstupuje na širší pole debat o vztahu historické zkušenosti, kolektivní paměti a legitimity polistopadového politického uspořádání.

Empirické jádro publikace tvoří kvantitativní šetření historického vědomí z roku 2019, realizované na vzorku 1002 respondentů a respondentek (tehdy) starších čtyřiceti let, tedy lidí s přímou zkušeností s obdobím „reálného socialismu". Vzorek byl sestaven kvótní metodou podle znaků pohlaví, věku, vzdělání, regionu a velikosti bydliště; rozhovory probíhaly kombinací online dotazování a osobního šetření s tazatelem (s. 31, pozn. 13). Na základě dvoustupňové klastrové analýzy (*two step cluster analysis*) Kunštát vymezil pět typů pamětníků podle toho, jak se u nich propojuje vzpomínání na komunismus s jejich současnou politickou identitou (s. 32).

Takzvaní vítězové, jak je Kunštát označuje (21,4 % vzorku), tedy přívrženci transformace s nejvyšším vzděláním a příjmy, spojují komunistický režim především s útlakem a ve svém hodnotovém žebříčku preferují svobodu před rovností (s. 34–35). Nejpočetnější skupina jsou „centristi" (37,6 %), kteří hodnotí polistopadový vývoj kladně a oceňují zejména rozšíření osobních svobod; nejčastěji se přitom domnívají, že se předlistopadový režim zhroutil sám, nikoli že byl svržen (s. 36–38). „Nostalgici" (23,4 %), což je skupina s nejvyšším podílem seniorů, hodnotí předlistopadový režim kladně a 60 procent z nich pokládá politickou změnu v roce 1989 za zbytečnou (s. 38–41). „Poražení" (10,4 %) spojují svou frustraci z polistopadového vývoje s pocitem osobního životního nezdaru; bezmála polovina z nich by dala přednost autoritářské vládě silné ruky (s. 41–43). „Indiferentní" (7,3 %), nejmladší skupina s převahou žen, se vyznačují politickou nezakotveností: tři čtvrtiny z nich necítí blízkost k žádné straně a značná část po roce 1989 ani jednou nešla k volbám (s. 44–45).

Historické kapitoly sledují komunistické období od nástupu režimu přes každodennost normalizace až po rozpad systému a přechod k demokracii. Zvláštní pozornost autor věnuje neformálnímu sociálnímu kontraktu normalizace, založenému na (vnucené) výměně depolitizace za relativní materiální jistoty a konzumní klid, a tomu, jak tato zkušenost přetrvává v kolektivní paměti jako měřítko: část pamětníků podle něj dodnes posuzuje polistopadový vývoj (s. 17–20, 130–137). Historické výklady autor průběžně konfrontuje s výsledky empirických šetření. Nejpřesvědčivější jsou pasáže, kde toto propojení plní analytickou, a nikoli pouze ilustrativní funkci. Právě zde se zároveň ukazují určité limity publikace: kvantitativní přístup sice umožňuje přesně zachytit rozložení postojů, obtížněji však vysvětluje, z jakých motivací tyto postoje vycházejí, jakými ambivalencemi se vyznačují a jak se proměňují v čase. Některé subtilnější významy historické paměti tak zůstávají redukovány na měřitelné hodnotové orientace respondentů.

Ústřední tezí knihy je odmítnutí představy, že by existovala „uzavřená, konzistentní, normativně jednotná, závazná a statická paměť národa" (s. 27). Místo ní Kunštát nabízí typologii pěti typů pamětníků („historicky a sociologicky zakotvených mentalit"), v níž propojuje způsoby vzpomínání na komunismus s různými politickými postoji. Výzkum založený na standardizovaném dotazníku přitom sice umožňuje identifikovat typické vzorce postojů, hůře však postihuje jejich

vnitřní nejednoznačnost. Toto metodologické omezení ovšem autor sám reflektuje (s. 30–32). Teoreticky se opírá především o práce francouzského sociologa Maurice Halbwachse, německého kulturního teoretika Jana Assmanna a francouzského historika Pierra Nory, které spojuje zájem o kolektivní paměť a jejichž přístupy Kunštát vztahuje k české sociologii a historiografii normalizace. V českém kontextu lze knihu číst jako příspěvek k debatám o povaze pozdně socialistické legitimity, charakteru normalizační společnosti, jejím každodenním fungování i míře společenského konsenzu. Rozsáhlá bibliografie a bohatý poznámkový aparát dokládají autorovu detailní znalost odborné literatury.

Kunštátova *Česká zkušenost s komunismem* představuje významný příspěvek k výzkumu historické paměti i k domácí debatě o komunistické minulosti. Přes dílčí metodologická omezení přesvědčivě dokládá, že způsoby vzpomínání na komunistický režim zůstávají důležitou součástí současných politických identit.

Petr Ubrankowicz

MIKANOWSKI, Jacob: *Sbohem, východní Evropo: Intimní dějiny země, která nebyla*. Z angličtiny přeložila Irena Steinerová. Brno, Host 2024, 400 s., ISBN 978-80-275-2204-0.

Jacob Mikanowski, na zadní předsádce knihy inzerovaný nakladatelstvím jako „americký novinář a kritik s polskými kořeny", se narodil ve Spojených státech amerických, protože jeho polští rodiče se po vyhlášení stanného práva generálem Wojciechem Jaruzelským v prosinci 1981 nemohli vrátit do vlasti. Osudy autorovy rodiny byly po několik generací ovlivněny katastrofami velkých dějin, jež vedly k dříve nepředstavitelnému prolínání etnických, kulturních i společenských tradic. „K mým předkům v průběhu dvacátého století patřili zchudlí litevští šlechtici maďarského původu, negramotní rolníci ze středního Polska, vlastenečtí vazači knih katolického vyznání, ortodoxní židovští zemědělci i komunistické švadlenky," píše (s. 361). Gejzír rodinných impulzů nesporně ovlivnil i autorův přístup ke zvolenému tématu.

Kniha vyšla původně anglicky s titulem *Goodbye, Eastern Europe: An Initimate History of a Divided Land* (New York, Pantheon 2023) a jen o rok později se dočkala českého překladu. Východní Evropu v ní Mikanowski vymezuje jako „zemi malých států, vklíněných mezi významné velmoci" – Vídeň, Istanbul, Berlín, Petrohrad či Moskvu (s. 21 a 360). Nezahrnuje do ní ani Německo, ani Rakousko, ani východní část ruského impéria (tedy ani Ukrajinu a Bělorusko), zato se hojně zabývá zkušenostmi z Balkánu. Impéria do regionu podle autora zasahovala „zvenčí" (s. 108). Moc prý byla „liberální" k existujícím rozdílům a nezasahovala do vnitřní struktury komunit, zatímco Západ v téže době posiloval homogenizaci státu (s. 144). Lidé, kteří Mikanowského svět zabydlují, jsou spíše „čeledíni, básníci a venkovští úředníci" než králové a armádní velitelé (s. 21). Autor pracuje s regionem, jejž jsme zvyklí označovat spíše jako Evropu střední. Osvědčuje přitom mimořádný smysl pro absurditu i tragikomičnost, čerpá nejen z místní literatury, včetně titulů odborných, ale s chutí také z historek a anekdot tradovaných mezi lidmi. Ne nadarmo na několika místech knihy uvádí jako svoji inspiraci chasidské příběhy. Kniha je čtivá a zábavná a čtenář si ji může vychutnávat jako bonboniéru plnou pralinek různých příchutí.

Před čtenářem se rozprostírá pestrý koberec kultur, jazyků a náboženství. „Spojením principu výlučnosti a animozity vznikl svět oplývající neuvěřitelnou rozmanitostí. (…) Diverzita nepředstavovala vedlejší produkt systému, ale byla vetkaná

do samé podstaty. Těsná blízkost různých náboženství a jazyků ovšem nutně nevedla k harmonii.“ (s. 20) Rozmanitost podporovala zdravou rivalitu, ale někdy vyústila v otevřené násilí. K rozkladu systému křehké koexistence přispěly podle autora především velké ideologie 19. a 20. století – nacionalismus, komunismus a fašismus – jež narušily „odvěkou strukturu východoevropského života“. Vázání národní příslušnosti na jazyk označuje ahistoricky za „dost pofiderní nápad“ (s. 188). Například Češi se prý lišili od Němců právě jen jazykem (s. 190). V podtextu probleskuje myšlenka, že region se stal slepou větví vývoje, která opustila západní civilizační hodnoty. Historie i současnost nás ovšem přesvědčují, že ani západní demokracie nejsou automaticky imunní vůči prvkům autoritářství a svodům totalitarismu. Autor také zcela opomíjí osudový vliv západního konzumerismu na mizení kulturních rozmanitostí.

Zánik východní Evropy vnímá autor jako zmizení minulého světa, který sám o sobě byl prý spíše „efemérní utopií“ (s. 362). Šlo o svět, jenž nebyl vždy šťastný ani bezpečný, ale který možná právě svou chaotičností a neokázalostí umožňoval vzájemné soužití rozmanitých komunit. Recenzent Matěj Metelec ve čtrnáctideníku *A2* autorovi vyčítá, že region posuzuje západními měřítky a nepřiměřeně jej exotizuje a nostalgizuje (Prostor sporu, roč. 21, č. 25–26, 10. 12. 2025, s. 29). Povšimněme si ovšem, že Mikanowski pracuje s motivy, jež najdeme například v textech Milana Kundery či Josefa Kroutvora. Řadu z nich navíc rozvíjí na základě vlastních rodinných zkušeností i osobních cest po jednotlivých zemích regionu.

Při šíři svého záběru se autor pochopitelně neubrání určitým zjednodušením, která místy ústí až v nechtěné karikatury. Patrné je to i u českých reálií. Svatý Václav je z nejasného důvodu představen jako „nesmírně zbožný hoch“, který po nocích pracuje na poli či na vinici (s. 39). Jan Hus by prý možná uspěl, kdyby žil v době knihtisku. Rudolf II. je líčen jako panovník, který vlastnil kořen mandragory a falešný roh jednorožce (s. 93 a 96) – autor zde s chutí podlehl legendě o magické Praze. Karel Hynek Mácha byl „trochu oplácaný“, nepohledný básník „spíš buržoazního ražení“ (s. 200). Jako nový objev autor přináší tvrzení nejmenovaného odborníka na Habsburky, který mu prý nedávno prozradil, že badatelé učinili „obrat o sto osmdesát stupňů“ a začínají se přiklánět k tomu, že Rakousko-Uhersko nebylo historickým fiaskem, byť třeba František Josef II. prý „nevynikal nijak zvlášť velkou fantazií ani chytrostí“ a noviny údajně rozebíraly „každé jeho zakašlání či popotáhnutí nosem“ (s. 131–133). Opakuje se rovněž milá (leč veskrze vymyšlená) historka, že historik Jan Galandauer zapomněl urnu s popelem Klementa Gottwalda v hospodě (s. 289). V Československu se prý již v roce 1962 vzdali moci zastánci tvrdé linie (s. 304) a pražské jaro v roce 1968 údajně otevřelo prostor „nezávislým médiím a opozičním politickým stranám“ (s. 329).

Kniha je přes svůj svižný vyprávěcí styl vybavena vcelku kvalitním poznámkovým aparátem, seznamem vyobrazení s uvedením jejich původu i kombinovaným rejstříkem. Přes četná zjednodušení může její četba potěšit politology, historiky i širší okruh zájemců. Své kouzlo má svět, v němž se prohánějí vlkodlaci, létají hodní i zlí draci a do něhož se vracejí mrtví (zesnulý kupec Michal Kasparek po návratu mezi živé ve Staré Ľubovni přivede do jiného stavu svou vdovu, s. 45). Čtenář zavítá do zaplivaných špeluněk, kde se podává vodka s nakládanými herynky, či na černou svatbu, která měla zastavit epidemii cholery. Autorovu zálibu v pitoresknosti dokládá způsob, jakým zachycuje Huculy, Romy, Židy, muslimy, kacíře a bizarní sekty, kočovníky a žebráky, mágy, proroky a náboženské blouznivce. Není

vlastně důležité, zda Mikanowského svět existoval. V době, kdy rozdíly mezi civilizacemi a kulturami jsou leckdy „vyrovnávány“ bombardováním či buldozery, je obraz rozmanitosti „země, která nebyla“, docela osvěžující.

Jiří Křesťan

ZÍTEK, Adam: *Orel a lev proti rudé hvězdě: Odpor proti komunistickému režimu v letech 1944–1953 na příkladu regionů Ústecka a Toruňska*. Praha – Ústí nad Labem, Ústav pro studium totalitních režimů – Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem 2024, 400 s., ISBN 978-80-7516-057-7 a 978-80-7561-491-9.

Monografická prvotina Adama Zítka, historika a archiváře působícího v Národním archivu, vychází z jeho disertační práce obhájené na Filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Představuje zajímavý vhled do regionálních společenství Ústecka a Toruňska z perspektivy odporu jejich příslušníků proti ustavování stalinského režimu. Šlo o regiony, které se lišily historickou zkušeností, politickým vývojem, sociální strukturou i společenskými tradicemi. Komparace je v anotované knize ztížena rozdílným chronologickým vymezením odporu v zakladatelském období komunistického režimu. V případě Toruňska je zkoumáno období 1944/1945–1948, Ústecko je analyzováno v letech 1948–1953.

Čtenář si skládá paralelní obraz dvou regionů na severu Čech a na severu centrálního Polska, v němž vynikají spíše jejich specifika než podobnosti. Autor pečlivým heuristickým výzkumem vytěžil mimořádně objemnou masu informací o několika desítkách odbojových skupin v obou zemích a o celkem 466 jejich příslušnících a příslušnicích. Jednotlivé případy však nepopisuje izolovaně, nýbrž analyzuje shromážděný materiál v tematicky a logicky strukturovaných problémových okruzích. Díky tomu kniha přináší řadu zobecnění a pozoruhodných závěrů, jež se mohou stát výzvou k dalším výzkumům. Mám na mysli třeba autorův závěr o zcela specifické polské skutečnosti spočívající ve větším zapojení účastníků protinacistického odboje do odporu proti etablujícímu se stalinskému režimu a v pokračování činnosti rozsáhlých podzemních – původně antinacistických – organizací, jakou byla například Zemská armáda (*Armia Krajowa*). V českých zemích naproti tomu ztělesňovali takovou kontinuitu spíše jednotlivci, nikoli celé organizační struktury.

V českém prostředí nelze kalkulovat se silným antirusismem, tradičně přítomným naopak v polské společnosti, jejíž národní ambice byly konfrontovány již s carskou říší. Zatímco v Polsku lze podle autora „hovořit o ideovém, národnostně založeném odboji proti vnějšímu nepříteli – SSSR a jemu podřízeným komunistům v PPR“ (tedy Polské dělnické straně, s. 182), v Československu šlo spíše o reakci na „postih ze strany režimu“ (což odpovídá dřívějším závěrům Karla Kaplana), případně na „propad životní úrovně“ a vidinu lepšího života na Západě či o reakci na zostření mezinárodní situace a očekávání nové války (s. 179). Inspirativní je nesporně Zítkovo tázání po významu tradice Masarykovy republiky a úkorného vnímání faktu, že v životě lidovědemokratické republiky dochází k odstraňování demokratických zásad (s. 177). Tento problém snad bude zodpovězen dalšími výzkumy.

Srovnání Ústecka a Toruňska ukazuje, že Poláci se v mnohem větší míře uchylovali k ozbrojeným formám odboje a výrazněji se zapojovali také do zpravodajských aktivit. Rozsah zpravodajství závisel na existenci pevnějších organizačních struktur a na jejich vazbách na zahraniční centra, což bylo typické pro Polsko, kde špionážní činnost byla podporována britskou i americkou

zpravodajskou službou (SIS a CIA). Také některé československé skupiny udržovaly napojení na západní zpravodajské agentury. Zajímavé je konstatování, že polská exilová vláda se stavěla proti masivnímu podněcování ozbrojeného odporu, neboť se obávala zbytečných ztrát. Americké kruhy naopak inklinovaly k povzbuzování násilných aktivit, v nichž spatřovaly nástroj destabilizace země. Polská exilová vláda marně usilovala o monopol na kontakty s vlastí, aby mohla charakter domácího odboje ovlivňovat (srv. s. 261–262).

Přínosná se jeví kapitola o materiálním zabezpečení a financování antikomunistického odboje. V Polsku byly v důsledku slábnoucí podpory obyvatelstva i Západu k získávání prostředků využívány ozbrojené přepady. Řada odbojářů naopak působila „pod krytím spořádaného života loajálních občanů" (s. 189), kteří mohli získávat prostředky prostřednictvím běžného zaměstnání. Činnost odbojných skupin v Československu byla někdy financována z bývalých stranických a jiných fondů nebo finančními či potravinovými sbírkami mezi příznivci; obdobné sbírky probíhaly i v Polsku. Silnou podporu potřebovaly osoby působící v ilegalitě. Vyplácely se odměny lidem, kteří ukrývali agenty-chodce a pomáhali jim i převaděčům, ale například také zaměstnancům plavebních společností. „Nakolik byla vidina zisku hlavním motivem a nakolik jen určitým bonusem k jinak ideově založenému odboji, s jistotou nelze určit," konstatuje autor (s. 193).

Adam Zítek rozlišuje s odkazem na polského politologa Jacka Witolda Wołoszyna několik forem společenské rezistence: protestní postoje v okruhu rodiny či známých, aktivní účast ve stávkách a manifestacích, legální politickou činnost, politickou konspiraci a ozbrojený boj (s. 11). Autor si uvědomuje limity dosavadních koncepcí vymezujících odpor proti KSČ. Pokud ale sám připouští (s odvoláním na jiného autora), že cílem některých účastníků odporu mohla být například i „akceptace postavení komunistické strany s podmínkou respektování základních práv" (s. 177–178), je zjevné, že pracuje s dosti širokým pojetím protirežimních aktivit. Možná by se do něho vešli nejen někteří aktéři roku 1968, ale i osvícenější komunisté z období perestrojky…

Pohled na společnost prizmatem protikladných kategorií odpor–represe svádí k redukcionismu a zjednodušování. Formy odporu bychom se proto měli snažit zařadit do širší palety postojů obyvatelstva ke komunistickému zřízení, sahající od podpory přes přizpůsobení až po pasivní rezistenci či snahu o reformu politického systému. Vzdor v Polsku i v Československu nebyl podle autora zanedbatelný, většina obyvatel se však ve sledovaném období soustředila především na zajištění základních životních potřeb. „Rezistentní aktivity zkrátka nemohly počítat s širší podporou. Tehdy navíc nebyla jasná hranice mezi nepřítelem a spojencem. (…) Komunistický režim procházel samotným jádrem národa a rozděloval ho," konstatuje realisticky autor (s. 346–347).

Adam Zítek využívá v míře vskutku mimořádné archivních pramenů z ústředních a regionálních archivů v České republice a v Polsku. Uvědomuje si přitom nutnost jejich kritické analýzy, neboť mnohé z nich byly vytvořeny či ovlivněny bezpečnostními a soudními orgány. Prokazuje také detailní znalost odborné literatury; v menší míře využívá vzpomínek, periodik a internetových zdrojů. Monografie je vybavena soupisem „hlavních postav" odbojových skupin – československých a polských občanů zatčených za antikomunistické aktivity – s uvedením jejich působiště, charakteru skupiny i počtu jejích členů zatčených v souvislosti s daným případem. Škoda jen, že tento užitečný soupis je v obsahu ukryt pod nicneříkajícím názvem „Přílohy". Cenný je seznam použitých

pramenů a literatury. V knize nalezneme seznam zkratek a jmenný rejstřík i stručné anglické shrnutí. Publikaci lze doporučit historikům, kteří se zajímají nejen o konkrétní faktografii protikomunistické rezistence, ale také o obecné a koncepční otázky dané problematiky.

Jiří Křesťan

Authors

Jiří Andrs

is a doctoral student at the Institute of History, Faculty of Arts, Charles University, and a researcher at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague. He is also vice-chair of the Centre for the Study of Popular Culture (*Centrum pro studium populární kultury*). His research focuses on popular culture and subcultures in contemporary Czechoslovak history, particularly during the so-called normalization period. He has published the book-length studies *Manažerské řízení Paláce kultury v Praze: Hra o rozpočet na sklonku socialistické éry a v počátcích budování kapitalismu* [Managerial Administration of the Palace of Culture in Prague: The Budget Game at the End of the Socialist Era and the Beginnings of Capitalism] (Prague 2023) and *PLAY/REC/REW: Kazetový samizdat* [PLAY/REC/REW: Cassette Samizdat] (Prague 2016).

Karel Bauer

is a sociologist and an external lecturer at the Department of Historical Studies, Faculty of Humanities, Charles University in Prague. His research focuses on collective violence, especially genocide. He addressed this topic in his doctoral dissertation, *Historická sociologie genocidy: Jak vzniká genocida?* [Historical Sociology of Genocide: How Does Genocide Emerge?] (2025). His scholarly perspective has been shaped by several years of experience in foreign missions; he is also a war veteran of the Czech Republic.

Hana Bortlová-Vondráková

is an Ibero-Americanist and a researcher at the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences. Her research focuses on Czechoslovak foreign policy towards Latin America in the twentieth century and on Central European encounters with the Hispanic world more broadly. She is also engaged in oral history research. She is the author of the monograph *Československo a Kuba v letech 1959–1962* [Czechoslovakia and Cuba in 1959–1962] (Prague 2011), editor of *Umění a revoluce: Tina Modotti* [Art and Revolution: Tina Modotti], a selection of correspondence and photographs by the Italian avant-garde photographer Tina Modotti (Prague 2015), co-editor (with Jiří Hlaváček) of *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou: Československá etnografie a folkloristika ve vzpomínkách pamětníků* [Between State Planning and Academic Freedom: Czechoslovak Ethnography and Folklore Studies in the Recollections of Witnesses] (Prague 2018), and editor of *Španělská vesnice: Reflexe ciziny ve vzpomínkách odborníků na hispánský svět* [A Spanish Village: Reflections on "Abroad" in the Recollections of Czech Experts on the Hispanic World] (Prague 2021).

Karel Černý

is a sociologist and assistant professor at the Department of Sociology, Faculty of Humanities, Charles University in Prague. His research focuses on theories of social change and conflict, war, and terrorism. He also researches contemporary Islam and the Middle East, where he has

conducted several field studies, as well as Muslim minorities in Western societies (including the Czech Republic) and related issues of migration and the integration of populations from predominantly Muslim countries in the West. He is the author of the monographs *Svět politického islámu: Politické probuzení Blízkého východu* [The World of Political Islam: The Political Awakening of the Middle East] (Prague 2012); *Jezídé – komunita na útěku* [The Yazidis: A Community on the Run] (Prague 2017); and *Velká nestabilita: Blízký východ a nerovnoměrná modernizace 1950–2015*, which was simultaneously published in English under the title *Instability in the Middle East: Structural Changes and Uneven Modernisation 1950–2015* (Prague 2017). He is also the editor of the volumes *Nad Evropou půlměsíc: Muslimové v Česku a západních společnostech* [A Crescent over Europe: Muslims in the Czech Republic and Western Societies] (Prague 2015) and *Muslimové v Česku a v sousedních německy hovořících zemích* [Muslims in the Czech Republic and the Neighbouring German-speaking Countries] (Prague 2024).

Markéta Doležalová
is a researcher at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague. Her research interests include the history of Christian resistance and persecution under Nazism and communism (1939–1989), political executions, and politically motivated repression in communist Czechoslovakia, particularly against the families of those executed in the 1950s. Among other works, she is the author of *Služebnice svého Pána: Významné ženské řády a kongregace během perzekuce komunistickým režimem koncem 40. a v 50. letech minulého století* [Servants of Their Lord: Major Female Religious Orders and Congregations during Persecution by the Communist Regime in the Late 1940s and 1950s] (Brno and Prague 2025) and the editor and co-author of *Velehrad vás volá!* [Velehrad Is Calling You!] (Prague 2017) and *Katolická církev v Československu: Kardinál Josef Beran a jeho doba* [The Catholic Church in Czechoslovakia: Cardinal Josef Beran and His Time] (Prague 2020).

Daniela Grollová-Spenser
is a historian of Czech origin who left Czechoslovakia in 1968; she lives in Mexico. She is a researcher at the *Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social* (CIESAS) in Mexico City, and a leading scholar in the field of Cold War studies. Her research focuses primarily on relations between Latin American countries and the Soviet Union in the twentieth century and on the history of left-wing political movements in Mexico. She is the author of the acclaimed monographs *The Impossible Triangle: Mexico, Soviet Russia, and the United States in the 1920s* (Durham, NC 1999) and *Stumbling Its Way through Mexico: The Early Years of the Communist International* (Tuscaloosa, AL 2011; originally published in Spanish) as well as the biography of one of the foremost Mexican labour leaders of the twentieth century, *In Combat: The Life of Lombardo Toledano* (Leiden 2020). She co-edited (with Gilbert M. Joseph) the volume *In From the Cold: Latin America's New Encounter with the Cold War* (Durham, NC 2008). Most recently, she published a book tracing the fate of her family, entitled *Rozpolcená doba, rozptýlené životy za druhé světové války a studeného míru* [A Divided Era, Scattered Lives during the Second World War and the Cold Peace] (Prague 2025), which was also published in English as *Echoes of Exile: A Family's Odyssey through the Holocaust and Cold War* (Tuscaloosa 2025)

and in Spanish as *Errantes: Una historia de vidas fragmentadas por la guerra y la paz fría* (Ciudad de México 2025).

Ondřej Holub
is a research fellow at the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences in Prague. His research interests include the transnational history of ideas, especially the history of political thought and the cultural history of politics in the twentieth century, the comparative history of reformist communism in Central Europe, and the history of Czech national socialism in an international context.

Jiří Hoppe
is a researcher at the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences in Prague. His research focuses on the history of Czechoslovakia under communist rule, especially the reform movement of the 1960s and the Prague Spring of 1968, as well as the history of everyday life. Among his publications is the acclaimed monograph *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara* [Opposition '68: Social Democracy, KAN and K 231 during the Prague Spring] (Prague 2009). He is also the author of the nineteenth volume of *Velké dějiny zemí Koruny české* [The Great History of the Czech Lands], subtitled *1968* (Prague 2026). He also co-authored the collective monograph entitled *„O nový československý model socialismu": Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech* ["Striving for a New Czechoslovak Model of Socialism": Four Interdisciplinary Scientific Teams of the Czechoslovak Academy of Sciences and Charles University in the 1960s] (with Francesco Caccamo, Jiří Suk, and Markéta Škodová; Prague 2015) and edited *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky* [The Prague Spring in Media: A Selection of Contemporary Political Writing] (Brno 2004).

Martin Jemelka
is a historian and music journalist, associate professor and vice-rector for science, research and project activities at CEVRO University in Prague. He also works at the Masaryk Institute and Archives of the Czech Academy of Sciences. He specializes in nineteenth- and twentieth-century urban, social and economic history; labour history and the history of everyday life; historical demography; the regional history of Ostrava and its surrounding region; cultural and religious history; and the history of the Baťa concern. In addition to numerous scholarly articles, he is the author or co-author of the monographs *Na Šalomouně: Společnost a každodenní život v největší moravskoostravské hornické kolonii (1870–1950*) [Na Šalomouně: Society and Everyday Life in the Largest Minig Colony in Moravian Ostrava, 1870–1950] (Ostrava 2008); *Tovární města Baťova koncernu: Evropská kapitola globální expanze* [Factory Towns of the Baťa Concern: The European Chapter of Global Expansion] (with Ondřej Ševeček, Prague 2016); *Víra a nevíra ve stínu továrních komínů: Náboženský život průmyslového dělnictva v českých zemích (1918–1938)* [Faith and Unbelief in the Shadow of Factory Chimneys: The Religious Life of Industrial Workers in the Czech Lands, 1918–1938] (with Jakub Štofaník, Prague 2020); and *Válka ševců: Obuv, obuvnictví a obuvnický průmysl v Předlitavsku za Velké války* [The Shoemakers'

War: Footwear, Shoemaking and the Footwear Industry in Cisleithania during the Great War] (with Svatopluk Herc, Ondřej Ševeček and Vojtěch Kessler, Prague 2026). He is also the editor of the three-volume publication *Ostravské dělnické kolonie* [Ostrava Workers' Colonies] (Ostrava 2011, 2012 and 2015) and of the extensive collection of recollections *Lidé z kolonií vyprávějí své dějiny* [People from the Workers' Colonies Tell Their Stories] (Ostrava 2009).

Anna Míšková
is a doctoral student at the Institute of History, Faculty of Arts, Masaryk University, and works at the Museum of Romani Culture in Brno. She specializes in the Holocaust of the Roma and Sinti in the Protectorate of Bohemia and Moravia, particularly the concentration camps at Lety u Písku and Hodonín u Kunštátu. She is a co-author of the permanent exhibition at the Lety u Písku Memorial and a member of the Czech delegation to the International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), where she chaired the Committee on the Genocide of the Roma and the Memorials and Museums Working Group. She is also a co-author of the collective publication *…to jsou těžké vzpomínky: Vzpomínky Romů a Sintů na život před válkou a v protektorátu* […These Are Difficult Memories: Recollections of Roma and Sinti Life before the War and in the Protectorate] (led by Jana Horváthová, Brno 2021) and, most recently, the editor of *Lety u Písku: Památník holokaustu Romů a Sintů v Čechách* [Lety u Písku: Memorial to the Holocaust of the Roma and Sinti in Bohemia] (Brno 2025).

Michal Němeček
is a doctoral student at the Institute of Historical Sciences, Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice. His research focuses on twentieth-century military history and military diplomacy and on the history of Czechoslovak-British relations.

Zdeněk R. Nešpor
is a historian, sociologist, and anthropologist, professor of Social and Cultural Anthropology at Charles University in Prague. He heads the Department of Historical Studies at the Faculty of Humanities, Charles University, and the Department of Economic and Religious Studies at the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. He is the editor-in-chief of the journal *Lidé města / Urban People* and the general editor of two online encyclopedias: *Sociologická encyklopedie* [Sociological Encyclopedia] and *Religionistická encyklopedie* [Encyclopedia of Religious Studies]. His research focuses on the sociology of religion, culture, and institutions; the history of Czech sociology and other social sciences; religious and cultural history; and social anthropology. He is the author of numerous scholarly articles and dozens of books, including *Dějiny české sociologie* [History of Czech Sociology] (Prague 2014) and *Česká a slovenská religiozita po rozpadu společného státu: Náboženství Dioskúrů* [Czech and Slovak Religiosity after the Dissolution of Czechoslovakia: The Religion of the Dioscuri] (Prague 2020). He was the lead author of *Slovník českých sociologů* [Dictionary of Czech Sociologists] (Prague 2013). In recent years, his research has focused on the Czechoslovak Hussite Church, resulting in *Encyklopedie Církve československé husitské* [Encyclopedia of the Czechoslovak Hussite Church] (Prague 2022) and *Století národní církve: Duchovní hledání*

Církve československé (husitské) [A Century of the National Church: The Spiritual Quest of the Czechoslovak (Hussite) Church] (Prague 2024).

Oto Polouček
is an ethnologist and assistant professor at the Institute of European Ethnology, Faculty of Arts, Masaryk University in Brno. His research interests include the socio-cultural transformations of Czech society, especially in rural areas, in the second half of the twentieth century; oral history in ethnological research; and the post-socialist transformation of primary schools. Among other works, he is the author of *Babičky na bigbítu: Společenský život na moravském venkově pozdního socialismu* [Grannies at a Big-Beat Party: Social Life in the Moravian Countryside in Late Socialism] (Brno 2020), and co-author (with Jiří Zounek and Michal Šimáně) of *(Post)Socialist Transformation of Primary Schools: Processes, Stories and Challenges in the Czech Republic* (Cham 2024). Most recently, he co-authored (with Jiří Zounek) *Doba, kdy bylo možné všechno: Transformace základních škol po roce 1989 pohledem pamětníků* [A Time When Anything Was Possible: The Transformation of Primary Schools after 1989 through the Eyes of Witnesses] (Prague 2025).

Eva Richtrová
is a researcher at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague and an assistant professor at the Department of Art, Visual Culture and Textile Studies, Faculty of Education, University of Hradec Králové. Her research focuses on the history of the Roman Catholic Church in the Czech lands in the twentieth century, particularly religious orders and congregations, with an emphasis on persecution and their social and cultural dimensions. In addition to numerous scholarly articles, she is the author of the monograph *Řeholníci benediktinského opatství sv. Petra a Pavla v Rajhradě (1937–1947)* [The Religious of the Benedictine Abbey of St Peter and Paul in Rajhrad, 1937–1947] (Brno 2020) and, together with Jindra Pavelková and Kateřina Bobková-Valentová, co-editor of the volume *Monasteria abolita: Schicksale der Klostergüter seit der 2. Hälfte des 18. bis zur 2. Hälfte des 20. Jahrhunderts* (Prague and St. Pölten 2024).

Michal Sklenář
is a researcher at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague. His research focuses on the history of the Roman Catholic Church in the Czech lands in the twentieth century, as well as on liturgy and ecclesiastical heraldry. He has published, among other works, a biography entitled *Děkan Václav Boštík: Farnost v Ústí nad Orlicí mezi lety 1927 a 1962 jako obraz dějin římskokatolické církve* [Dean Václav Boštík: The Parish in Ústí nad Orlicí between 1927 and 1962 as a Reflection of the History of the Roman Catholic Church] (Prague and Brno 2019) and the monographs *Postaveny navzdory: Vznik nových římskokatolických sakrálních staveb v českých zemích v letech 1948–1989* [Built against the Odds: The Construction of New Roman Catholic Sacred Buildings in the Czech Lands, 1948–1989] (Brno and Prague 2022) and *Ostrovy církve: Živá společenství římskokatolické církve v českých zemích v letech 1968–1989. Kontext – komunity – spirituality – teologická reflexe* [Islands of the Church: Vibrant Roman Catholic

Communities in the Czech Lands, 1968–1989. Context – Communities – Spiritualities – Theological Reflection] (Prague and Brno 2026).

Jiří Smlsal
is a historian and ethnologist. He works at the Institute of History of the Czech Academy of Sciences in Prague and focuses on modern social history, especially the history of the Romani Holocaust and the history of forced labour. In addition to scholarly articles, he has published the monograph *Holokaust a majetková perzekuce Romů v Protektorátu Čechy a Morava* [Holocaust and Property Persecution of the Roma in the Protectorate of Bohemia and Moravia] (Prague 2024).

Jitka Sobotková
is head of the Department of Science and Research and curator of the gastronomy collection at the National Museum of Agriculture in Prague. Her research focuses on agrarian history and the history of food, culinary culture, and gastronomy in the Czech lands in the nineteenth and twentieth centuries. Among other works, she is co-author of the monographs *Paměť chuti: Receptáře a kuchařské knihy jako specifické prameny pro poznání kulinární kultury a kulinárního dědictví českých zemí* [The Memory of Taste: Recipe Collections and Cookbooks as Specific Sources for the Study of the Culinary Culture and Culinary Heritage of the Czech Lands] (with Irena Korbelářová and Radmila Dluhošová, Opava 2020) and *Kulinární tradice českých regionů* [Culinary Traditions of the Czech Regions] (with Lucie Kubásková and Jana Jírovcová, Prague 2022), and editor of the encyclopedia *Kulinární dědictví Čech, Moravy a Slezska* [The Culinary Heritage of Bohemia, Moravia and Silesia] (Opava 2022).

Monika Václavíková
works at the National Archives in Prague, where she specializes in the archival collections of the German occupation authorities in the Protectorate of Bohemia and Moravia. She processed documents relating to Karl Hermann Frank produced by the offices under his authority. Her research focuses on the German administration in the Protectorate and the persecution of Jews between 1939 and 1945, including the Aryanization of their property and its post-war restitution. Under the name Monika Sedláková, she is co-author of the monograph *Úřady oberlandrátů v systému okupační správy Protektorátu Čechy a Morava a jejich představitelé* [The Offices of the Oberlandräte in the System of Occupation Administration in the Protectorate of Bohemia and Moravia and Their Representatives] (with Zdeňka Kokošková and Jaroslav Pažout, Prague 2019).

Contents

Social Control / Care / Discipline / Marginalization

Studies and Essays

Jiří Smlsal
“Workhouses Are a Relic of the Last Century” / Continuities and Discontinuities of Disciplinary Institutions: The Case of Workhouses in the Czech Lands, 1945–1950 **307**

Martin Jemelka
Company Housing Colonies in Ostrava between Social and Spatial Inclusion and Exclusion / From Model Company Settlements to Socially Excluded Roma Neighbourhoods **343**

Michal Sklenář – Eva Richtrová
“We Have No Replacement” / Modern Women’s Religious Congregations in Social Care: The Emergence of the Phenomenon and Their New Position in the Czech Lands after 1950 **385**

Markéta Doležalová
„We Work Not for Human Praise, but for God“ / Religious Sisters in Health and Social Care in Bohemia and Moravia, 1950–1989 **429**

Jiří Andrs
Ray Charles at Prague’s Palace of Culture, 1 November 1989 / Multiple Layers of Interpretation of a Cultural Event **457**

Karel Černý – Karel Bauer
Preconditions for the Genocide of Iraqi Yazidis / A Multiple Crisis (Part Two) **490**

Discussions

Daniela Grollová-Spenser
Wartime Interpreter Ruth and the Winged Lion Memorial / Constructing History and the Cultural Politics of Memory between Individual Experience and Public Representation of the Past **527**

Book Reviews

Jiří Hoppe
"Jiří Suchý and Jiří Šlitr Have Rendered Outstanding Service to the State" **549**

Ondřej Holub
Comedowns, Highs, and Delusions / Drugs and Their People in the Worlds of Czechoslovak Totalitarian Regimes **555**

Zdeněk R. Nešpor
Beyond Conventional Church Histories of Communist Czechoslovakia **561**

Jitka Sobotková
Working Socialistically, Eating Socialistically / Czech Gastronomy's Journey to *Haute Cuisine*… and Back **567**

Martin Jemelka
A Laboratory of Power in the Rakovník Refractory Works / Transformations of Governance in a Late Socialist Enterprise **573**

Oto Polouček
Horizons for Further Research / A Long-Awaited Overview of the History of Czech Postwar Ethnography and Folklore Studies **578**

Anna Míšková
The Holocaust, Confiscation, and Corruption / The Fate of the Roma in the Protectorate of Bohemia and Moravia from an Actor-Centred Perspective **585**

Michal Němeček
Nazi Plans for Reshaping the Czech Lands 591

Monika Václavíková
The Gestapo in the Protectorate of Bohemia and Moravia as an Object of *Neuere Täterforschung* / A Major Czech Contribution to Research on Nazi Perpetrators 597

Hana Bortlová-Vondráková
The Dove of Peace, Cubism, and the Limits of Socialist Realism / Picasso in Czechoslovakia between Art and Politics 604

Annotations 611

Předplatné na ročník XXXIV, tj. 3 čísla

400 Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce
550 Kč (včetně poštovného) pro instituce

Předplatné pro zahraničí:
70 € (včetně poštovného) pro jednotlivce
95 € (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 188 Kč za jedno číslo

Objednávky přijímá:
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 00
Tel.: (+420) 257 286 344
Fax: (+420) 257 531 121
E-mail: ernestova@usd.cas.cz

Soudobé dějiny / Czech Journal of Contemporary History (ISSN 1210-7050)
https://sd.usd.cas.cz/

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Obálka a grafická úprava Markéta Jelenová
Jazyková úprava a korektury Milan Drápala
Anglické překlady a překlad ze španělštiny Hana Bortlová-Vondráková
Sazba Jan Skružný
Tisk Tiskárna Protisk, s. r. o., České Budějovice

Fotografie na obálce zachycuje obytný dům a uhelnou lanovou dráhu procházející hornickou kolonií Františkov ve Slezské Ostravě v zimě 1949. Zdroj: Statutární město Ostrava, Archiv města Ostravy, autorství fotografie neuvedeno.

Časopis je indexován v databázích Scopus, ERIH PLUS, CEEOL a CrossRef.
Publikované recenze zveřejňuje Recensio.net.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993 pod číslem MK 6475.
© Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2026
Grafická úprava a obálka © Markéta Jelenová